

F O N E T I K A

Sözleýiş sesleri, olaryň beýleki seslerden aýratynlyklary

Biz öz oý-pikirlerimizi sözlem görnüşinde daşymyza çykarýarys. Sözlemler sözlerden, sözler bolsa belli bir yzygiderlikde gelen seslerden düzülýär.

Söz, sözlem, sözlemek asyldaş adalgalarydyr. Dil biliminiň ähli bölümlerinde esasy dil birligi bolan söz bilen iş salşylýar. Fonetikada sözleriň ses gurluşy bilen baglanyşykly meseleler öwrenilse, leksikada sözleriň many gatnaşyklary, morfologiýada sözleriň morfologik aýratynlyklary, sintaksisde sözlemde sözleriň baglanyş tärleri öwrenilýär.

Fon grekçe *ses* (deňeşdiriň: telefon, mikrofon, magnitofon), *tika* ylym (deňeşdiriň: grammatika, stilistika, matematika...) düşünjelerini aňladýar. *Fonetika* - sözleýiş sesleri hakdaky ylymdyr.

Türkmen diliniň ibnetikasynda ene dilimiziň seslerindäki, boğun, jümle gurluşyndaky, basym, intonasiýa, pauza ýaly sözleýiş fonetik serişdelerindäki milli aýratynlyklarymyz, sözleşenimizde ýüze çykýan singarmonizm, assimilýasiýa, akkomodasiýa, sesleriň düşürilip, artdyrylyp, orunlarynyň çalşyrylyp aýdylyşy ýaly giň ýaýran kombinator ses üýtgemeleri, edebi dilimiziň orfoepik normalary, mahlasý, sözleýiş sesleri bilen baglanyşykly meseleler öwrenilýär.

Sözleýiş sesleri tebigatdaky beýleki sesleriň hemmesinden: suwuň şarryldysyndan, şemalyň şuwuldysyndan, mör-möjekleriň, haýwanlaryň seslerinden, maşynlaryň tarryldysyndan, hatda saz gurallarynyň seslerindenem düýpli tapawutlanýar.

Sözleýiş seslerini aýtmaga gatnaşýan öýken, owaz perdeleri, bogaz boşlugy, agyz boşlugy, dil, dodak, diş, eňek, kentlewük, burun... ýaly synalarymyza şertli ýagdaýda *gep organlary* diýilýär. Aýdylan sözi, jümläni eşitmek, manysyna düşünmek üçin gulak, beýni ýaly synalarymyz-da işjeň gatnaşýar. Bularyň hemmesi bilelikde *gepleýiş apparaty* (sözleýiş apparaty) atlandyrylýar.

Sözleýiş sesleri dine fiziki-akustiki hadysa bolman, birinji nobatda, akyl işiniň netijesi - psihologik hadysadyr, belli bir maksat bilen: soramak, habar bermek, buýurmak... üçin aýdylýan seslerdir.

Sözleýiş sesleri dine bir fiziologik, fiziki-akustik, psihologik hadysalar däl, eýsem şol bir wagtyň özünde adamlaryň özara düşünişmeklerini üpjün edýän jemgyýetçilik hadysasy-dahasaplanylýar. Olar tebigatdaky beýleki seslerden tapawutlandyrylyp, *çekimliler* we *çekimsizler* diýlip atlandyrylýar. Beýleki sesler fizikanyň akustika bölümünde öwrenilse, çekimli we çekimsiz sesler dil biliminiň fonetika bölümünde fiziki-akustiki, anatomiýa - fiziologik hem-de many tapawutlandyryş ukyplary (jemgyýetçilik hyzmaty) nukdaýnazarlardan öwrenilýär.

Many tapawutlandyrmaga ukyply çekimli we çekimsiz sesleriň her biri üçin aýratyn harp alynýar. Harplar sözleýiş sesleriniň ýazuw belgileridir. Harplar arkaly ýazmaklyk sözleýiş sesleriniň ýene-de bir aýratynlygydyr.

Yazuw ata-babalarymyzyň pähim-paýhasyny geljekki nesillere, wagt hem giňişlik taýdan çäksiz uzak aralyklara ýetirmäge mümkinçilik berýän, ynsanyň adamzat taryhyndaky iň beýik oýlap tapyşydyr.

Türkmen dili dünýäniň ösen gadymy dilleriniň biri hökmünde özüniň jemgyýetçilik hyzmatyny - raýatlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky ähli hajatlaryny sözleýiş dili hem-de ýazuw dili görnüşlerinde doly kanagatlandyrýar.

Häzirki türkmen ýazuwynda 30 sany harp ulanylýar. Olar häzirki elipbiýimizde şu yzygiderlikde ýerleşýär.

T/n	Basmaçasy	Ady
1	A a	a
2	B b	be
3	Ç ç	çe
4	D d	de
5	E e	e
6	Ä ä	ä
7	F f	fe
8	G g	ge
9	H h	he
10	I i	i
11	J j	je
12	Ž ž	že
13	K k	ka
14	L l	el
15	M m	em
16	N n	en
17	Ň ň	eň
18	O o	o
19	Ö ö	ö
20	P p	pe
21	R r	er
22	S s	es
23	Ş ş	şe
24	T t	te
25	U u	u
26	Ü ü	ü
27	W w	we
28	Y y	y
29	Ý ý	ýe
30	Z z	ze

Harplaryň tertibini ýatdan bilmek, sözlüklerden peýdalanmak üçin, raýatlaryň sanawyny düzmek üçin, harplaryň atlaryny bilmek bolsa gysgaldylan atlaryň (abbreviaturalaryň) ýazuw düzgünlerini özleşdirmek üçin zerur.

Edebi dilimiziň sözleşiş we ýazuw normalaryny özleşdirmek üçin biziň her birimiziň ene dilimiziň ses gurluşy bilen baglanyşykly milli aýratynlyklarymyzy oňat bilmegimiz gerek.

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözleşiş diliniň üm-yşarat, reňk dillerinden nähili artykmaçlyklary bar?
2. Sözleşiş sesleriniň tebigatdaky beýleki seslerden nähili aýratynlyklary bar?
3. *Gep organlary* we *gepleýiş apparaty* adalgalarynyň manysyny düşündiriň.
4. Sesleriň harplardan tapawudyny aýdyp beriň.
5. Sözleşiş dili bilen ýazuw diliniň aýratynlyklaryny düşündiriň.
6. Edebi dilimiziň fonetik aýratynlyklaryny öwrenmegiň ylmy, amaly ähmiýetlerini aýdyp beriň.

9. Göçüriň, sözleşiş dili bilen ýazuw diliniň, ses bilen harpyň tapawudyny aýdyp beriň.

Edep- eger dost gözleýän bolsaň, saňa dostdur, eger hazyna gözleýän bolsaň, hazynadyr, eger gözellik gözleýän bolsaň, gözellikdir, eger sogap isleýän bolsaň, sogapdyr.

Ylym - mi we, edep daragtydyr. Daragt bolmasa, miwe ýok, edep bolmasa, ylym ýok

(*Abulley's Samarkandy*).

10. Göçüriň, pikiri geljekki nesillere ýetirmekde ýazuwyň ähmiýetini düşündiriň.

Resulalla şeýle diýdi:

- Ylym öwreniň. Ylym öwrenmek gowulykdur. Ylym ýolunda bolmak ybadatdyr. Bilmeýäne öwretmek sadakadyr. Mynasyp bolana ylym öwretmek Alia ýakynlykdur.

Ylym ýalňyzlykda ýoldaşdyr. Mysapyrlykda dostdur. Yeke-täklilikde gepleşýän syrdaşdyr.

Ylym kalplary nadanlykdan halas eden nur, gözleri garaňkylykdan halas eden aýdyňlykdur. Bedenleri ejizlikden halas eden güýçdür.

11. Okaň, ýazuw düzgünlerini kämilleşdirmekde fonetikanyň ähmiýetini düşündiriň. Tekstdäki sözleri elipbiý tertibine salyp göçüriň.

Ösýär
hem özgerýär,
ýurt abadanlaşýar,
Ellerimiz bilen gurýas diýary.
Şäherler, obalar abadanlaşýar,
Hakykata öwürýäris hyýaly

(G. Sähedurdyýew).

Çekimli sesler, olaryň aýratynlyklary

Sözleýiş sesleri fiziki-akustik taýdan: 1) sap owazdan ybarat seslere - *çekimlilere* we 2) galmagally seslere - *çekimsizlere* bölünýärler.

Çekimlilere we çekimsizlere häsiýetnama berlende olaryň artikulyasiýalarynyň omy-da, hili-de göz önünde tutulýar. Artikulyasiýanyň orny sesiň emele gelýän ýeri diýmekdir.

Sesi hasyl etmäge gep organlarynyň birbada birnäçesi gatnaşýar. Yöne olardan *dine* birisi esasy, beýlekileri bolsa goşmaça artikulyasiýa hasaplanylýar. Meselem, çekimlileriň esasy artikulyasiýasy, ýagny esasy döreýän ýeri owaz perdesidir. Owaz perdeleriniň sazlaşykly titremeginden dörän howa tolkunlyklary agyzdan päsgelçiliksiz çykyp, gulagymyza çekimli sesler bolup eşidilýär.

Dilimiziň öňe, yza, aşak, ýokary hereketlenip, agyz boşlugynyň meýdanyny we formasyny üýtgetmegi netijesinde olar biri-birinden hil taýdan tapawutlanýar. Dilimiz alynky dişlere tarap uzanda, ses inçelip, inçe çekimliler emele gelýär. DiJimiz alynky dişlerden yzky hatara çekilende, ses ýognalýar, ýogyn çekimliler döreýär.

Çekimlileri biri-birinden hil taýdan tapawutlandyrmaga dodaklarymyz-da işjeň gatnaşýar. Dodaklarymyz büzülende **i** sesi **ü**, **y** sesi **u**, **e** sesi **ö**, **a** sesi **o** ýaly eşidilýär. Diýmek, dilimiziň we dodaklarymyzyň goşmaça hereketi netijesinde owaz biri beýlekisinden tapawutlanýan **16** sany çekimli fonema öwrülýär.

Çekimli sesler akustik-artikulyasion aýratynlyklary taýdan çekimsizlerden düýpli tapawutlanýar.

Ylmy edebiýatlarda edebi dilimizde 16 sany many tapawutlandyrmaga ukyply çekimli fonemanyň bardygy ykrar edilýär: **at-aat, ot-oot, öt-ööt, gyz-gyyz, pil-piil, gurt-guurt, süri-süüri...**

Uzyn çekimlileriň ýazuwda görkezilmezligi köp şiweli türkmen diliniň orfografiýasynda çekimlileriň düşüp-düşmezlik, dodaklanyp-dodaklanmazlyk kadalaryny öwretmek işinde käbir kynçylyklary döredýär.

Her fonema üçin aýratyn harp almak ýörelgesine esaslanýan fonematik ýazuwymyzy kämilleşdirmek üçin edebi dilimizdäki çekimli fonemalaryň düzümini, her biriniň häsiýetli aýratynlyklaryny anyklamak derwaýys meseleleriň biridir.

Dowamlylygy taýdan türkmen diliniň çekimli fonemalary iki topara: a) uzyn çekimlilere we b) gysga çekimlilere bölünýärler.

Türkmen edebi dilinde many tapawutlandyrmaga ukyply 8 sany uzyn (*a:, o:, y:, u:, i:, ö:, ü:, ä*) we 8 sany gysga (*a, o, y, u, i, ö, ü, e*) çekimli fonema bar. E fonemasynyň uzyn *ä*: fonemasynyň bolsa gysga jübüti ýok. Olar **ter** we **tä:r** sözlerindäki ýaly *dine* uzyn we *dine* gysga aýdylýan fonemalarydyr.

Uzyn aýdylýan çekimli fonemalar türkmen dilinde asyl sözleriň *dine* birinji bogunlarynda gelýärler. Şoňa görä-de olara *asyl* (etimologik) *uzyn çekimliler* diýilýär. Asyl uzyn çekimliler häzirki türki dillerden *dine* türkmen we ýakut dillerinde oňat saklanypdyr, olar beýleki türki dillerde doly ýa-da kem-käsleýin ýitirilipdir. Asyl uzyn çekimlileriň gysgalmak meýli bizde-de käbir sözlerde duýulýar. (Deňeşdiriň: **ýo:I-ýoldaş, i:l-ilik, gu:rt-gurçuk, gu:ry-gurak, ga:p-gapjyk, to:z-tozamak**).

Uzyn çekimlilere alynma sözleriň soňky bogunlarynda hem duş gelinýär. M e s e l e m: **ta:ry:h, kita:p, mesjirt, ta:ly:p, edebiýa:t, ka:nu:n, huku:k, emraa:, wepa:, a:ba:t, di:wa:r, zi:ba:, zena:n, raýo:n, depo:, grammar:tika, telewi:zor, roma:n, poe:ma, fone:ma, si:ntaksi:s, stadio:n...**

Çekimlileri uzyn we gysga çekimlilere bölüp öwrenmeklik ýazuwda çekimlileriň düşüp-düşmezlik, dodaklanyp-dodaklanmazlyk, dymyk çekimsizleriň açyklaşmak kadalaryny özleşdirmek üçin juda zerur.

i Ýadyňyzdamy?

Ilki bogny aýyk we çekimlileri gysga aýdylýan, soňy **z, I, n, r, s, ş** seslerine gutaran iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler özlerinden öň **z, d** seslerinden başga aýyk çekimsiz ses gelende düşürilip ýazylmalydyr. M e s e l e m: *agyz - agzy, ogul - ogly, bogun - bogny, görün - görner, bagyr - bagry, towus - towsar, uruş - urşar, köwüş - köwşi...*

Ilki bognunda dodak çekimlilerinden (**o,ö,u,ü**) biri gelen köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. M e s e l e m: *ogul, ýorunja, uçgun, öküz, ýurdumyz, özüň, kömür...*

Eger-de ikinji bogundaky dar çekimliler uzyn aýdylýan bolsa, beýle sözlerde olar dodaklandyrylman ýazylmalydyr. M e s e l e m : *uly - ulynyň, uky - ukymyz, öňki - öňkini, öwgi -*

1 öwgiňiz...

Soňy zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran köp bogunly hem-de çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözleriň yzy-na çekimli ses ýa-da **y, r** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda söz soňundaky dymyk sesler deňişli aýyk **g, b, d,j** seslerine öwrülip ýazylýarlar. M e s e l e m: *orak - oragy, agaç - agaja, elek - eleğin, ga:p - ga:byň, a:t - a:dy, gi:ç - gkjräk, a:k- a.grak...*

Çekimli sesler dilimiziň agyz boşlugyndaky öňe-yza hereketi boýunça hem iki topara bölünýärler:

a) inçe çekimliler; b) ýogyn çekimliler.

Dil alynky dişlere tarap uzanda, ses inçelýär: **i-U, ü-ü:, ö-ö:, e, ä:** sesleri emele gelýär. Bulara fiziki-akustik alamatlary boýunça *inçe çekimliler*, anatomiýa-fiziologik alamatlary boýunça *alynky hatar çekimliler* diýilýär.

Dil yza çekilip, alynky dişlerden uzaklaşanda, ses ýognalýar, **y-y:, u-u:, o-o:, a-a:** sesleri emele gelýär. Bulara anatomiýa-fiziolo-

gik alamatlary boýunça *yzky halar*, fiziki-akustik alamatlary boýunça *j ýogyn çekimliler* diýilýär.

Diliň öňe-yza hereketi boýunça hil taýdan tapawutlanan inçe-ýogyn j jübütler many tapawutlandyrmaga ukyply aýratyn fonemalarydyr. (Deňeşdiriň: **ça:ga - çä:ge, a:r - ä:r, ut - üt, ot - öt, gyt - git**).

Çekimlilerdäki gadymdan gelýän inçe-ýogyn j jübütlilik palatal singarmonizmiň hem-de goşulmalardaky **-lar/ -ler/, -dy/ -di/, -ýar/ -ýär...** ýaly köp wariantlylygyň döremegine sebäp bolupdyr.

Çekimlileri inçe we ýogyn çekimliler diýen toparlara bölüp öwrenmeklik sözlerimizdäki çekimli sesleriň inçe-ýogynlyk taýdan sazlaşyp gelmek häsiýetini - orfografiýamyzdaky palatal singarmonizm kadasyny özleşdirmek üçin gerek.

Ýadyňyzdamy?

Turkmen dilinde goşulmalar palatal singarmonizm kadasyna boýun egdirilip ýazylýarlar. *Daşdeşen, dişagyry, bagröýken...* ýaly goşma sözler, **kitap, edebiýat, poema...** ýaly alynma sözler, *bi-, bet-, nä-, -ana, -baz, -ban, -waç, -gär, -gir, -dan, -dar, -zar, -keş, -pez, -hana, -owa, -ýewa, -owıç, -ýewna...ýa\y* az sanly alynma goşulmalar bolaýmasa, çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygy örän berk saklanýar.

Garyşyk bogunly sözlere goşulma goşulanda goşulmany sözüň soňky bognunyň çekimlisine eýerdip ýazmaly.

Dilimiziň agyz boşlugyndaky aşak-ýokary hereketi boýunça çekimliler üç topara bölünýärler:

1. Dilimiz ýokary galyp, kentlewüğe ýakynlaşanda, agyz boşlugynyň göwrümi üýtgeýär, howa ýoly daralyp, dar çekimliler (**i,i,y,y; u,u; ü,ü:**) emele gelýär. Agyz boşlugyndaky howa ýoly we diliň duruş ýagdaýy (anatomıýa-fiziologik alamaty) boýunça bulara *ýokary galyş çekimlileri* hem diýilýär.

2. Dilimiz aşaky eňek bilen aşak gaýdanda, agyz boşlugy giňelýär we **a,a: ä:** sesleri emele gelýär. Bulara *aşaky galyş*, ýagny *gin çekimliler* diýilýär.

3. Dilimiz agyz boşlugynda ýokarky we aşaky galyşlaryň

aralygynda duranda, **e, 0,0:, ö,ö:** çekimlileri emele gelýär. Bulara *or-taky galyş çekimlileri* diýilýär.

Çekimli sesleriň galyşlary taýdan tapawutly giň-dar jübütleri-de many tapawutlandyrmaga ukyply aýry-aýry fonemalardyr. (Deňeşdirin: **it, et, ä:t, dil, del, dä:l, gyl, gol, gal**).

Çekimlileri galyşlary taýdan toparlara bölmeklik dar çekimlileriň düşüp-düşmezlik kadasyny özleşdirmek üçin zerur.

Yadyňyzdamy?

Dilimiz ýokary galyp, kentlewüğe ýakynlaşanda howa ýolunyň daralmagy netijesinde hasyl bolýan, gysga aýdylýan **y, i, u, ü** çekimlileri sözün soňky basymsyz bogunlarynda gaty ysgynsyz eşidilýär we olar ýazuwda hem birnäçe ýagdaýda düşürilýär (Seret: Dar çekimlileriň düşüp-düşmezlik düzgüni).

Dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan hem çekimli sesler *dodaklanýan çekimlilere* we *dodaklanmaýan çekimlilere* bölünýärler.

Dodaklanýan çekimliler: **0,0:, ö, ö:, u,u:, ü,ü:**

Dodaklanmaýan çekimliler: **a,a:, e,ä:,y,y:**

Dodaklanýan we dodaklanmaýan jübütler hem many tapawutlandyrmaga ukyply aýratyn fonemalardyr (Deňeşdirin: **top, tap; çöp, çep; tö:r, tä:r, gur, gyr, büz, biz...**).

Çekimlilerimizdäki dodaklanan we dodaklanmadyk jübütler dodak sazlaşygynyň (labial singarmonizmiň) hem-de **-luk/-liik, -çulykZ-çülik...** ýaly goşulmalardaky köp wariantlylygyň döremegine sebäp bolupdyr.

Çekimlileri dodaklaryň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan toparlara bölmeklik dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünini özleşdirmek üçin zerur.

Yadyňyzdamy?

Giň dodak çekimliler türkmen diliniň asyl düýp sözleriniň birinji bogunlarynda ýazylýarlar. *Orok, obo, orto, gündüzlörünö,*

oglonlorumuz... ýaly sözleriň soňky bogunlarynda eşidilýän dodak çekimlileri bolsa **a, e** çekimlileriniň dodak sazlaşygy sebäpli ýüze çykan wariantlarydyr.

Çekimli sesleriň toparlara bölünişi

Çekimli sesler	Giň çekimliler		Dar çekimliler	
	Ýogyn	Inçe	Ýogyn	Inçe
Dodaklanmaýan çekimliler	a, a:	e, ä:		i, i:
Dodak çekimliler	o, o:	ö, ö:	u, u:	ü, ü:

Çekimli sesleriň inçelik-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk taýdan bölünişleri köp şiweli türkmen diliniň edebi normalaryny, orfoepik we orfografik kadalaryny özleşdirmek üçin juda zerur.

Ýumuşlar

1. Çekimli fonemalary çekimsizlerden tapawutlandyryan esasy aýratynlyklary aýdyp beriň.
2. Çekimlileriň toparlara bölünişini görkezýän tablisany göçüriň we toparlara bölmekligiň ylmy, amaly ähmiýetini düşündiriň.

12. Göçüriň, uzyn çekimlili sözleriň aşagyny çyzyň.

Türkmeniň merdi-merdanalygynyň simwoly Görogly begin beýik Taňrydan dilän üç zadynyň biri dildir.

13. Okaň, inçe çekimlili sözleri biraýry, ýogyn çekimlili sözleri biraýry, garyşyk çekimlili sözleri-de biraýry göçürüp, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Okyjylar köpçüligi Gurbannazar Ezizowy şahyr hökmünde tanaýarlar. Ol kyssada «Nesiller» poemasy we «Görogly» operasynyň librettosyny hem miras goýupdy.

14. Göçüriň, dar çekimlileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Ya bolşuň ýaly görün, ýa-da görnüşüň ýaly bol

(*Möwlana Jelaleddin Rumi*).

Aýrylmaz goňşyňa unutgysyz söz aýtma.
Adam göwni gulden näzik.
Agzybire Taňry bir, agzalany gaňrybir

(Atalar sözi).

15. Göçüriň, dodak çekimlili sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Artykmaçlyk duşmanydyr sungatyň,
Tygşytly bolanda beýikdir nama.
Men pikiri bir söz bilen aýdýarkam
01 ýerde üç sözüň geregi name?!

(G. Ezirow).

16. Öz adyňyzdaky çekimli t'onemalara doly häsiýetnama beriň.

Nusga:

B -

e - gysga, inçe, giň, dodaklanmaýan çekimli ses.

g -

m—

y - gysga, ýogyn, dar, dodaklanmaýan çekimli ses.

r -

a - uzyn, ýogyn, giň, dodaklanmaýan çekimli ses.

t -

17. Hekaýany edebi dilimiziň orfoepik normalaryna laýyklykda labyzly okaň.

Çarbag

Soltan Sanjar zamanynda haýsydyr bir obanyň begi, kazysy, mollasy hem häkimiň nökeri şäherden gelýän eken. Olar ýolda ajygypdyrlar, suwsapdyrlar. Yolagçylar şol gidişlerine bir daýhanyň çarbagynyň üstünden gelýärler. Görseler, çarbagda erik, şetdaly, ülje, garaly, garaz, adyny tutan miwäň, ir-iýmişiniň bişip, eräp akýşyp durmuş. Muny gören ýolagçylaryň açlygam, suwsuzlygam möwjäp başlapdyr. Agyzly bolup iýmän, bagyň deňinden geçär ýaly dälmiş.

Ýolagçylar daş-töweregine seredip görýärler, hiç kim ýok.

Bular girýärler бага, dürli miwelerden iýip, gerk-gäbe bolup, s o n ýaryny iýip, ýaryny zyňyp, harap edip ugraýarlar.

Bagyň eýesi ýerden çykan ýaly bolup geläýýär. Ol bir berdaşly, sakalyndan ak giren adam eken. Ol, hamana hiç zat bolmadyk ýaly, ýolagçylaryň kimdigini soraýar. Olaryň her biri öz wezipesini aýdýar. Daýhan nökere bakyp:

- Sen ýurdy goraýarmyň? - diýip soraýar.

Hawa, men ýurdy goraýaryn - diýip, nöker jogap berýär. Daýhan:

- Sen ýurdy goraýarsyň, onyň hak, onuň üçin saňa häkim hakyňy aýba-aý töläp dur, menem häkime salgydymy töläp durun. Ynha bular halkyň sylagly adamlary, biri bir obanyň begi, biri kazysy, biri mollasy. Bular iýse bolýar, seňki name?! - diýip, nökeriň gulak düýbüne ýelmäp, elini ýeňsesine daňýar. Soňra molla ýüzlenýär:

- Sen halkyň çagasyny okadýarsyňmy? Okadýarsyň! Her kim çagasyny okadanyň üçin hakyňy berip durmy? Berip dur. Hüşür-zekadyňy berip durmy? Berip dur. Ynha, kazy bilen beg бага girip näçe iýse, haky bar, sebäbi olar halkyň eýesi - diýip, mollanam bir ýumrukda urup ýykyp, elini daňýar. Soňra kaza ýüzlenýär:

- Sen name etseň, halk puluňy berýärmi? Berýär. Heý, şerigatda «kaza ilin mülküne girip iýmek bolýar» diýen ýeri barmy? - diýip, kazynam urup ýykýar-da, elini daňýar. Soňra *begin* daşyna geçýär.

- Sen beg bolup, begligiň üçin aýba-aý hak alyp, ilin emlägini goramaly halyňa gören mülküňe girip, doňuz giren ýaly edip ýörseň, başgalar name eder?

- Men puluny bereýin, daýhan aga, biz mülküň goragçysyny tapman giräýdik - diýýär.

- Mülkümiň sakçysy ýerinde otыр! Ýurduň ähli emlägi Soltan Sanjaryň başynyň dikliginde goralgy durandyr - diýip, begem urup ýykýar-da, elini syrtyna daňýar. Daýhan ýaby goşulan arabasyny äkelip, dördüsinem ýükläp, «Niredesiň Maru-şahu-jahan?» diýip ugraýar.

Rejäniň geň dældigini bilip, dördüsem köp pul hödürlep görýär, emma daýhan olaryň gepine pitiwa etmän, köşge alyp baryp, soltana wakany bolşy ýaly gürrüň berýär. Soltan olaryň hersine kyrk gamçy

urduryp, bege dört yüz, kaza üç yüz, molla iki yüz, nökere yüz dinar jerimäni daýhana bermeli edýär. Şondan son jarçylar ullakan ýurduň ähli künjegine aýlanyp: «Soltan Sanjaryň hökümi ýöreyän, demi ýet-ýän ýerinde her bir öýüň, her bir emlägiň, her bir mülküň, her bir zadyň gyly gymyldamaly dälidir!» diýip jar çekýärler (*O. Öde*).

Yumuşlar

1. Ýokarky tekstden asyl uzyn çekimlili sözleri saýlap göçüriň, olaryň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.
2. Çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmedik sözleri saýlap göçüriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.
3. Çekimlileriň dodak sazlaşygyna degişli sözleri saýlap göçüriň, ýazuw düzgünini düşündiriň.
4. Dar çekimlileriň düşürilip aýdylyşyna degişli sözleri saýlap göçüriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Çekimsiz sesler, olaryň aýratynlyklary

Çekimsizler dine galmagaldan ýa-da galmagala owazyň goşulmagyndan döreyän seslerdir.

Çekimsiz sesler aýdylanda owaz perdesine degip ýa-da degmän gaýdan howa akymy agyz boşlugynda dürli hili päsgelçilige sezewar bolýar. Dilimiziň we dodaklarymyzyň döredýän päsgelçiliklerinden emele gelýän galmagal gulaga çekimsiz ses bolup eşidilýär. Düzümde galmagalyň bardygy, bogun döretmäge ukypsyzdygy bilen çekimsiz sesler çekimlilerden düýpli tapawutlanýarlar.

Eger çekimlileriň esasy artikulyasiýasy owaz perdesinde bolsa, çekimsiz sesleriň esasy artikulyasiýasy dodaklarda we diliň ujunyň, ortasynyň, artky böleginiň agyz boşlugynda galtaşýan ýerlerindedir.

Türkmen dilçileriniň aglabasy häzirki edebi dilimizde *b, ç, d, f, g, h, j, ž, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, w, ý, z* harplary bilen ýazylýan 21 sany çekimsiz fonemanyň bardygyny belleýärler.

Bal, bir, kepbe, gupba sözlerindäki ýaly sözüň başynda we dymyk *p* sesinden son gelýän zarply *b* sesiniň we onuň *o:ba, sa:byn, kebelek* sözlerindäki ýaly süýkeş aýdylyşyny, *goýun, guzy, tokga* sözlerindäki ýaly dildardy yzky kentlewük zarply *g* sesini, *göz, geým, geçi* sözlerindäki ýaly ortaky kentlewükde döreyän zarply *g* sesini, *a:ga, çaga, garga* sözlerindäki ýaly yzky kentlewükde we *yigit, düzgün, degirmen* sözlerin-

däki ýaly ortaky kentlewükde döreýän süýkeş^ seslerini **g** fonemasynyň wariantlary hasaplaýarlar. **Hat, habar, haly** sözlerindäki ýaly bogazda emele gelýän **h** sesini we **hemra, hemişe heniz** sözlerindäki ýaly dildardy yzky kentlewük **h** sesini // fonemasynyň warianty hasaplaýarlar.

Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişi

Akustik-artikulýasion häsiýetleri boýunça türkmen diliniň çekimsiz seslerini birnäçe topara bölmek bolar.

Aýdylanda owaz perdeleriniň gatnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan olar: **a) açyk çekimsizlere** we **b) dymyk çekimsizlere** bölünýärler.

Owaz gatanjy bolan çekimsizlere *açyk çekimsizler* diýilýär. **G, b, d, j, z, ž, ý, r, l, m, n, ŋ, w** sesleri aýdylanda owaz perdesi açylyp, owazyň goşulýandygyna görä olar şeýle at alypdyrlar.

Sap galmagaldan ybarat bolan **k, p, t, ç, ş, s, h**/seslerine *dymyk çekimsizler* diýilýär. Bular aýdylanda owaz perdeleri gatnaşmaýar.

Çekimsizleriň sözleriň başynda we ahyrynda ulanylyş ýygylgy deň däl. Meselem, açyk çekimsizlerden **b, j, d, l** türkmen sözleriniň ahyrlarynda gelip bilmeýärler. Alynma sözleriň ahyryndaky **b, j, d, ž** çekimsizleriniň öz deňişli dymyklary bilen çalşyrylyp, **haj-haç, hedd-het, kadd-kat, kitab-kitap, klub-klup, garaž-garaş**,...ýaly aýdylyşy hem bu açyk çekimsizleriň söz soňunda ulanylyşynyň häsiýetli däldigini tassyklaýar.

Çekimsizleri dymyklara we açyklara bölmeklik dymyklaryň açyklaşmak häsiýetini we onuň ýazuw düzgünini özleşdirmek üçin möhüm.

Yadyňyzdamy?

Soňy dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli bilen başlanýan goşulma (söz) goşulanda, dymyklar öz deňişli açyk **g, b, d, j** seslerine öwrülip ýazylýarlar. Meselem: *gulak - gulagym, ýürek - ýüregim, mekdep - mekdebim, polat - polady, agaç - agaja, agajetli, gö:k — gö:güş, ga:p - ga:bymyz, a:t - a:dalga, gi:ç - gi:je...*

Düzümindäki galmagal bilen owazyň mynasybeti taýdan,

ýagny owaz gatanjy taýdan çekimsiz sesler a) galmagally çekimsizlere we b) sonorly çekimsizlere bölünýärler.

Galmagaldan owazy agdyklyk *edýäny, r, l, m, n, ŋ, w* seslerine *sonorly çekimsizler* diýilýär.

Owazyndan galmagaly agdyklyk edýän seslere galmagally çekimsizler diýilýär. Dymyk *k, p, t, ç, ş, s, h, f* we *açykg, b, d, j, z, ž* sesleri *galmagally çekimsizlere* degişlidir.

Çekimsizleri galmagallylara we sonorlylara bölüp öwrenmeklik dymyklaryň açyklamak häsiýeti bilen baglanyşykly ýazuw kadasyňy özleşdirmek üçin gerek.

Yadyňyzdamy?

Sony zarply dymyk *k, p, t, ç* sesleri bilen gutaran köp bogunly hem-de çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözleriň yzyna sonorly *r, ý* sesleri goşulanda hem dymyklar öz degişli açyk seslerine öwrülip ýazylýarlar. M e s e l e m: *solak - solagrak, belet - beledräk, gi.ç - gi.jigýär, i:det - i:dedýär, i:slet - i:şledýär, öwret - öwredýär, gülüp - gülübräk...*

Esasy artikulyasiýanyň orny - galmagalyň döreýän ýeri boýunça çekimsiz sesler a) *dil çekimsizlerine* we b) *dodak çekimsizlerine* bölünýärler.

T, d, ç, j, s, z, ş, Ž, r, l, n - dilujy; j-dilorta; *k, g, ŋ, h* sesleri dilardy; *b, w, m, p, f* dodak çekimsizlerdir.

Yadyňyzdamy?

Düýp sözlerde *w* sesinden öň we son ýapyk bogunda gelen, gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar. Meselem: *gawun, mawut, awunmak, hyjuw, ýazuw...*

Artikulyasiýanyň hili boýunça çekimsiz sesler a) *degşikli-zarply çekimsizlere* we b) *yşgalaňly-süýkeş çekimsizlere* bölünýärler.

K, g, p, b, t, d, ç, j, l, m, n sesleri aýdylanda, gep organlary degşip, howa akymy dörän päsgelçiligi zarp bilen böwsüp geçýär. Şoňa görä-de bu seslere *degşikli-zarply çekimsizler* diýilýär.

F, w, h, s, ş, z, ž, ý çekimsizleri aýdylanda bolsa howa ýolunda päsgelçilik döredýän gep organlary galtaşmaýar, aralykda yş galyp, ses süýkeşip çykýar. Bu seslere *yşgalaňly-süýkeş çekimsizler* diýilýär.

Yumşak kentlewügiň işi boýunça çekimsiz sesler: a) *agyz ýoily çekimsizlere* we b) *burun ýolly çekimsizlere* bölünýärler.

M, n, ñ çekimsizleri aýdylanda, ýumşak kentlewük aşak sallanyp, owazlanan howa burundan çykarylyp goýberilýär. Şol sebäpli-de olara *burun ýolly çekimsizler* diýilýär. Türkmen dilindäki beýleki çekimsizleriň hemmesi ayz ýolly çekimsizlerdir.

Y a d y ñ y z d a i n y ?

Bu çalyşmasy düşümlerde üýtgände burun ýolly sesleriň täsiri netijesinde **munuň, muňa, muny, munda, mundan...** ýaly aýdylýp, **b** sesiniň **m** warianty ýüze çykýar.

Çekimsizleriň owaz perdeleriniň gatnaşygy, owaz gatanjy, artikulyasiýasynyň orny we hili taýdan toparlara bölünip öwrenilişi gep akymynda ýüze çykýan kombinator ses üýtgemelerine akyly ýetirmek we olaryň ýazuw düzgünlerini kämilleşdirmek üçin ylmy hem amaly taýdan uly ähmiýete eýe.

Sorag we ýumuşlar

1. Çekimsiz sesleriň çekimlilerden nähili aýratynlyklary bar?
2. Çekimsiz fonemalary akustik-artikulyasion häsiýetleri boýunça toparlara bölmekligiň ylmy-amaly ähmiýetini aýdyp beriň.
3. Öz adyňyzdaky çekimsiz fonemalara doly häsiýetnama beriň.

Nusga:

B - aýyk, galmagally, dodak, zarply, ayz ýolly çekimsiz.

e—

g — aýyk, galmagally, ortaky kentlewük, süýkeş, ayz ýolly çekimsiz.

m - aýyk, sonorly, dodak, zarply, burun ýolly çekimsiz.

y-

r - aýyk, sonorly, dilujy, titreýji, agyz ýolly çekimsiz.

a—

t- dymyk, galmagally, dilujy, agyz ýolly çekimsiz.

18. Göçüriň. Dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişine degişli sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Barly agajyň başy aşak.

Balanyň barmagy agyrasa, enäniň ýüregi syzlar.

Bir-ä ýagşylyk unudylmaz, bir-de ýamanlyk.

Dostuň dost bolsun, hasabyň dürs.

Düýe garrasa, köşegine eýerer.

Är ýigit il aýybyny aýtmaz

(*Atalar sözi*).

19. Teksti okaň, dymyk çekimsizleriň açyklan we açyklamadyk sözlerini saýlap, hersini aýratynlykda göçüriň we olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Elektron poçta hyzmaty internetden peýdalanmagyň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Ýurduň raýatlaryna internetiň doly elýeter edilmegi bilen dünýäniň köp döwletlerinde adaty hat alyşmak aradan aýrylyp barýar. Adaty poçta arkaly iberilen hatlar birnäçe günde, birnäçe aýda gowuşýan bolsa, internetiň elektron poçtasy arkaly iberilen elektron hat sanlyja sekuntda ýer togalagynyň islendik künjegine baryp ýetýär (*«Nesil»*).

BOG UN

Bogun adalgasy *bogy*, *bogum* sözleri bilen asyldaş. Sözdäki sesler aýry-aýrylykda aýdylman, agyzdan bogun bolup çykýarlar.

Bogun - sözüň birbada aýdylýan bölegi. 01 çekimlilerden we çekimli bilen çekimsiz sesleriň birleşmeginden döreýän fonetik birlikdir.

Dine çekimliler bogun emele getirmäge ukyply seslerdir. Çekimsiz sesler bogun döredip bilmeýärler.

Her diliň bogun guluşynda özboluşly aýratynlyklary bolýar. Türkmen diliniň hem bogun gurluşynda özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Türkmen diline häsiýetli bogun tipleri:

Çekimli sesleri **V** (wokal), çekimsizleri **K** (konstant) harplary bilen belgiläp, türkmen diline häsiýetli bogun tiplerini şertli ýagdaýda şeýle görkezmek bolar:

1. **V** gurluşly bogun: **e-ne, a-ta, i-ni...**
2. **VK** gurluşly bogun: **el, iý, aş-lyk...**
3. **VKK** gurluşly bogun: **erk, üns, aýt-dy...**
4. **KV** gurluşly bogun: **bu, şu, ba-ba, ka-ka, da-ýym...**
5. **KVK** gurluşly bogun: **men, gün, ýyl-dyz...**
6. **KVKK** gurluşly bogun: **berk, görk, bagt-ly...**

Bu bogun tipleri ulanylyşlary taýdan özara tapawutlanýarlar.

Bognuň soňunda-da, başynda-da çekimsizleriň ýanaşyp gelmegi türkmen dili üçin häsiýetli däl. Olar, esasan, alynma sözleriň düzüminde duş gelýär.

Alynma sözlerde duş gelýän bogun tipleri:

1. **KKV** gurluşly bogunlar: **pre-zi-dent, stu-dent, bri-ga-dir, kru-žok.**
2. **KKVK** gurluşly bogunlar: **klub, stol, şaf-dan ...**
3. **KKKV** gurluşly bogunlar: **stra-te-gi-ýa...**
4. **KVKKK** gurluşly bogunlar: **tekst, punkt-lar...**
5. **KKVKK** gurluşly bogunlar: **sport, spirt, trans-port-da...**
6. **KKKVK** gurluşly bogunlar: **sklad-çy...**
7. **VKKKK** gurluşly bogunlar: **Ernst-den**
8. **KKKVKK** gurluşly bogunlar: **sprint-de...**

Bu hili bogun gurluşly alynma sözler, köplenç, **staž - ystaž, spirt - ispirit, institut - inistitut, brigadir - birgat, klub - kulup, teks - tekist, sprint - ispirint...** ýaly türkmen diliniň bogun gurluşyna dogry getirilip äýdylýarlar. Olaryň kružok - **gurnak**, tekst - ýazgy, sklad - ammar, **student** - talyp...ýaly başga sözler bilen çalşyrylmagynyň sebäbi-de bogun gurluşy bilen baglanyşyklydyr.

Bognuň görnüşleri. Türkmen dilinde bogundaky çekimli sesiň bognuň başynda ýa ahyrynda gelşi, uzyn-gysga äýdilyşy, inçe-ýogyňlygy, dodaklanyp-dodaklanmazlygy, basymly ýa-da basymsyz äýdilyşy taýdan tapawutlanýan birnäçe bogun görnüşi bar.

Soňlary çekimli ses bilen gutarýan **V** hem **KV** gurluşly bogunlara *açyk bogunlar* diýilýär: **a-ta, ba-ba, a-ga, i-ni, ka-ka, Bi-bi...**

Soňlary çekimsiz ses bilen gutarýan **VK, VKK, KVK, KVKK** gurluşly bogunlara *ýapyk bogunlar* diýilýär: **el, elt, gör, görk-li...**

Çekimsiz sesler bilen başlanýan **KV, KVK, KVKK** gurluşly bogunlara *örtülen bogunlar* diýilýär.

Çekimli sesler bilen başlanýan **V, VK, VKK** gurluşly bogunlara *örtülmedik bogunlar* diýilýär. Bular *dine* sözün başynda gelýärler, ortasynda, ahyrynda gelip bilmeýärler. Çekimlä başlanýan goşulma goşulaýsa-da, hökman şol sözün bogun gurluşy üýtgeýär. *Meselem*: ot+a=o-ta; or+ak= o-rak... Diýmek, türkmen diliniň sözlerinde gurluşy taýdan 3 sany örtülmedik (**v, vk, vkk**); 3 sany örtülen (**vk, kvk, kvkk**); iki sany açyk (**v, kv**); dört sany-da ýapyk (**vk, kvk, vkk, kvkk**) bogun bar.

Yadyňyzdamy?

Sözün setire sygmadyk bölegi täze setire geçirilende, olar bogna bölünip geçirilýär. *Meselem*: **baý-dak, pa-ra-hat-çy-lyk, de-mir-çi, te-kiz-le-mek.**

Bir bogunly sözler-de, sözleriň ilkinji seslerinden düzülen gysgaldylan sözler-de bogna bölünmeýärler.

Ownuk bölekler we tirkeş sözleriň bir bölegi bogna bölünende, setiriň soňunda-da, täze setiriň başynda hem defis belgisi goýulýar.

Köp bogunly sözlerde bogunlaryň *dine* ýekejesi beýlekilere garanda öýkene zor salnyp aýdylýar. Söz basymy düşýän şol bogna *basymly bogun* diýilýär. Işligiň ýokluk (**-ma/ -me**); buýruk (**-gyn/ -gin**); habarlyk (**-dy/ -di, -dyr/ -dir, -mys/ -miş**) şekilleriniň goşulmalary; sorag (**-my/ -mi**) goşulmasy; kömekçi sözler, ownuk bölekler söz basymyny geçirmeýärler. Galan ýagdaýlarda söz basymy sözün soňky bognuna düşýär.

Basym *dine* bogunlary däl, hatda sözleri, sözlemleri-de bir söze birleşdiriji fonetik serişde bolup hyzmat edýär. *Meselem*: **aýak-gap, Orazgeldi, Barsagelmez** we ş.m.

Her sözde ýekeje bogun batly aýdylýar, hyzmatyna görä-de oňa söz *basymy* diýilýär.

Sözdäki basym düşmedik bogunlara *basymsyz bogun* diýilýär.

Inçe bogun, ýogyn bogun, dodaklanan bogun, dodaklanmadyk bogun, gysga bogun, uzyn bogun adalgalary bogundaky çekimli sesiň hiline görä şeýle at alypdyrlar.

Bognuň görnüşlerini öwrenmeklik goşgy düzülişe akyl ýetirmek, sözleriň bogna bölünişiniň we gep akymynda ýüze çykýan ses üýtgeşmeleriniň ýazuw düzgünlerini özleşdirmek üçin juda zerur.

Yumuşlar

1. Türkmen diliniň bogun gurluşyndaky we bogunlaryň görnüşlerindäki aýratynlyklary aýdyp beriň.
2. Öz adyňyzdaky we familiýaňyzdaky bogun tiplerine we bognuň görnüşlerine häsiýetnama beriň.

N u s g a : Erkli Ataýew:

Erk - VKK gurluşly, örtülmedik, ýapyk, basymsyz bogun.

li - KV gurluşly, örtülen, açyk, basymly bogun.

A - V gurluşly, örtülmedik, açyk, basymsyz bogun.

ta - KV gurluşly, örtülen, açyk, basymly bogun.

ýew - KVK gurluşly, örtülen, ýapyk, basymsyz bogun.

3. Türkmenistanyň Döwlet Senasyny labyzly okaň. Birinji bendini göçüriň, basylmy bogunlaryň aşagyny çyzyň.

20. Goşgyny labyzly okaň, uzyn, gysga, açyk, ýapyk, örtülen, örtülmedik bogunlaryň sazlaşyk döretmekdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

Gökdepe mukamy

(gysgaldylyp alyndy)

Ýat edeliň munda ýatan janlary,
Jan alyp, jan beren jan ýatyr munda.
Yazyksyz ýazgarylyp, ýazgytsyz ýanan
Ýany ýalňyz galan ýar ýatyr munda.

Toprak söýen ýatyr topragyn guçup,
Ol şoňa razydyr, bar zatdan geçip.

Tyg tapman ganyma gyrkylyk sanjyp,
Meýdi merdi mekdep är ýatyr munda
(Weli Kömek ogly).

21. Teksti bogunlara bölüp göçüriň, basymly bogunlaryň aşagyny çyzyň we olara häsiýetnama beriň.

Ýaponlar: «Her bir ýurduň ykdysadyýetde, medeniýetde, syýasatda ýeten derejesiniň özeninde onuň dil bilimi ýatandyr. Millet dilini näderejede özleşdirse, ösüş hem şol derejededir» diýýär.

SÖZ BASYMY

Ýazmaça tekstde sözlemde näçe sözüň bardygyny göz arkaly kesgitlenilýär. Sözleşiş dilinde bolsa sözler aýry-aýrylykda däl-de, goşulýşyp aýdylýarlar. Her jümlede näçe sözüň bardygyny basymly aýdylýan bogunlaryň sany boýunça gulak arkaly kesgitleýäris. Jümlede näçe sany basymly bogun bar bolsa, onda şonça-da söz bar diýlip hasaplanylýar.

Her sözde dine ýekeje bognuň batly aýdylmagyna söz *basymy* diýilmegi-de hut şonuň üçindir. Söz basymy bogunlary birleşdiriji fonetik serişdedir.

Söz basymy dine özbaşdak manyly sözlere häsiýetli. Kömekçi sözler degişli sözleri bilen goşulyp aýdylýar. Meselem:

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.

Arpa-gylçyk **aş eken**, altyn, kümüş **daş eken** (*Atalar sözi*).

It hem arryklygyn gurda bildirmez (*Magtymguly*).

Türkmen dilinde basymly bogun aýdylanda, gep organlarynyň dartgynlylygy artyp, dem çykaryş güýçlenýär. Beýle basyma *güýç basymy* (ekspirator basym) hem diýilýär. Bu hili basymyň düşýän bogny sözdäki beýleki bogunlardan tapawutlanyp, has güýçli aýdylýar hem-de aýyl-saýyl eşidilýär. Basymsyz aýdylýan, şoňa görä-de ysgynsyz eşidilýän bogunlar basymly bognuň daşyna jebisleşýärler. Şeýlelikde, basym şol sözdäki bogunlary birleşdirip, bir fonetik bitewilige - söze öwürýär.

Türkmen dilinde söz basymy, adatça, sözleriň ahyrky bogunna düşýär. Ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar goşuldygyça, sözüň ahyryndaky basym goşulmalaryň üstüne, ýagny sözüň soňuna ta-

rap süýşýär: **o-kuw**, **o-kuw-çu-lor**/okuwçylar/, **o-kuw-çu-lo-ruň**,/okuwçylaryň/; i:ş, i:ş-**le**, i:ş-le-di, i:ş-le-di-**ler**/iş, işledi/.

Basymy ö/üne geçirmeýän **goşulmalar**

Türkmen dilinde *dine* az sanly goşulmalar basymy öz üstüne geçirmeýärler. Olar, esasan, şu aşakdakylardyr:

-ma/-me - işligiň inkärlik-ýokluk şekili düýp işlikleriň yzyna goşulýar: aýdyşdy-aýdyşmady, göterdi-götermedi;

-gynZ-gin/, gunZ-gün/; -yň/-iň/, uň/-üň - işligiň buýruk şekiliniň ýöňkeme goşulmalary düýp işlikleriň yzyna goşulýar: salamlaşgyn, salamlaşyň, seretgin, serediň;

-sana/sene - haýyş öwürşinli buýruk bildirýän bu goşulmanyň basymy mydama- **sa/-se** bölegine düşýär: gelsene, getirsene, bolsa-na, boldursana;

-yn/-in/, -syň/siň/, ys/-is/, syňyz/siňiz - işligiň häzirki we geljek zaman şekilleriniň ýöňkeme goşulmalary. Bular işligiň- **ar/-er/, -ýarZ-ýär** zaman goşulmalarynyň yzyna goşulýar: alaryn, alýaryn, alarys, alýarys, gelýärin, gelýäris, gelerin, geleris;

-dyrZ-dir, -durZ-dür, -dy/-di, -myş/-miş kern işlik/habarlyk/goşulmalary isimlere ýa-da özbaşdak habar bolmaga ukypsyz şahs bildirmeýän *işlik* formalarynyň yzyna goşulýar: tanşymdy, gelindi, gelsedi, tä:zedir, köpdür, gelendir, alanmyş;

-ça/-çe - deňeşdirmegi bildirýän hal ýasaýjy goşulma isimlere goşulýar: peşeçe, pilçe, **sençe**;

-ka/-kä - wagt bildirýän hal ýasaýjy goşulma isimlere goşulýar: Aşgabatdakam, täzejekä;

-my/-mi, -mykaZ-mikä- soraglyk goşulmalary sözlemiň islendik söz toparyndan bolan habaryna goşulyp bilýär: geldimi, geldimikä, altmyşmyka, atlymy, atlymyka, gelendirmi, gelenmidir.

Sözün näçenji bognunda gelendigine garamazdan, basym agzalan goşulmalaryň mydama öň ýanyndaky bogna düşýär. Basymy geçirmeýän bu goşulmalar goşulan sözlerine, köplenç, modallyk, dürli hili goşmaça öwürşin berýär.

Mydama basymsyz aýdylýan bu goşulmalaryň käbiriniň türkmen dilinde basymly aýdylýan omograflary bar. Bu ýagdaýda basym

omograflary many taýdan tapawutlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýär: gurama/at/ - gurama/işlik/, düzme(at) - düzme/işlik/, asma çorba/sypat/ - asma/işlik/; düzgün/at/ - düzgün/işlik/; ýangyn/at/ - ýangyn/işlik/; gurgun/sypat/- gurgun/işlik/; tanyş/sypat/ - tanyş/işlik/; uruş/at/ - uruş/işlik/; geňeş/at/ - geňeş/işlik/; düşekçe/at/ - düşekçe/hal/; kölçe/at/ - kölçe/hal/ we ş.m.

Türkmen dilinde goşulan sözlere dürli hili modal öwürşin berýän ownuk bölekler-de **-la/ -le, -da/ -dä, -ha/ -hä, -a/ -ä** we ş.m. basymy ös üstüne geçirmeýärler. Bu ýagdaý orfografiýada hem şöhlendirilýär, olar degişli sözleri bilen aralarynda defis goýlup ýazylýarlar: **gitdi-Ie, Ata-da, Sapar-a**.

Başga dillerden geçen emma, elbetde, hemme, belki, çünki, welin, ýagny, leksiýa, fonetika ýaly sözlerde basym sözüň öňdäki bogunlarynda hem bolup bilýär.

Basym geçirmeýän goşulmalar, ownuk bölekler, alynma sözler bilen baglanyşykly ýagdaýlar bolaýmasa, türkmen dilinde sözleriň aglabasynda basym sözüň ahyrky bognuna düşýär. Şeýlelikde, türkmen dilinde söz basymy häsiýeti boýunça güýç **basymy** (ekspirator basym): orny boýunça **belli bir orunly** (fiksirlenen) **basym**: hyzmaty boýunça bogunlary, sözleri birleşdirmek, gep akymynda sözleriň çäginini bildirmek, omograflary many taýdan tapawutlandyrmak hyzmatlaryny ýerine ýetirýän basymdyr.

Yumuşlar

1. Döwlet Senasynyň mysalynda söz basymynyň hyzmatyny aýdyp bermeli.
2. Basymly aýdylýan bogunlaryň aşagyny çyzmaly we olary doly häsiýetlendirmeli.
3. Söz basymynyň omograflary many taýdan tapawutlandyrmakdaky hyzmatyny düşündiriň.

Jümle (fraz) we ondaky fonetik serişdeler

Jümle gutarnykly oý-pikir aňlatmaga ukyply iň uly fonetik birlikdir.

Intonasiýa arkaly birleşen sözleriň jemine *jümle* (fraz) diýilýär. Gutarnykly oý-pikir aňladyşy, belli bir intonasiýada aýdylyşy

taýdan jümleler sözlemlere meňzeýärler. Ýöne bilşimiz ýaly, sözlemler eýä, habara, aýyrgyçlara, doldurgyçlara bölünýän sintaktik birlikdir. Jümleler bolsa sözleriň birleşmeginden hasyl bolýan fonetik birlikdir.

Sözlem gutaransoň, degişli dyngy belgi goýlup, täze sözlem baş harp bilen başlanýar. Sözleşenimizde bolsa jümläniň gutarandygy-da, täze jümläniň başlanandygy-da fonetik serişdeler: intonasiýa, pauza, jümle basymy boýunça esidiş organy arkaly kesgitlenilýär. M e s e l e m:

Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer.

It üýrer, kerwen geçer.

Älem içre adam gezmez, at gezer.

Aý dogsa, älem görer.

Bilimli nesil - kuwwatly Watan! (*Ätalar sözi*).

Gutarnykly oý-pikir aňlatmak; bir intonasiýada aýdylmak; pauza, jümle basymy - bular jümläniň häsiýetli aýratynlyklarydyr.

Jümle emele getirmekde aýratynam intonasiýanyň hyzmaty uludyr.

Bir waka, hadysa hakda maglumat berilýän jümle habar intonasiýasy bilen aýdylýar. Munda ses gitdigiçe peselýär, habar beýlekilerden batly aýdylýar. Habar intonasiýasy bilen okalmalydygyny bildirmek üçin ýazuwda habar sözleminiň soňuna nokat belgisi goýulýar.

Sorag bildirýän jümleler sorag intonasiýasy bilen aýdylýarlar. Munda sorag çalyşmalaiy, **-my/-mi** goşulmasyny kabul eden sözler beýleki sözlere garanda has batly aýdylýarlar. Sorag intonasiýasynda okalmalydygyny bildirmek üçin ýazuwda sorag sözleminiň soňuna sorag belgisi goýulýar.

Bir işiň ýerine ýetirilmegi ýa-da ýerine ýetirilmezligi tabşyrylýan jümleler buýruk intonasiýasy bilen aýdylýarlar. Bu hili jümlede buýruk bildirýän söz beýlekilerden batly aýdylýar. Ol, adatça, işligiň buýruk ýa-da hökmanlyk şekillerinden bolýar we tutuş jümle dartgynly aýdylýar. Buýrugy sypaýylaşdyrmak, ýumşatmak, haýys öwüşginini bermek üçin nygtalýan söze **-aý/-äý** goşulmasy ýa-da **-da/-dä**, **-a/-ä**, **-sana/sene** ownuk bölekleri goşulýar. Meselem: **geläý**, **ge-**

läýsin, gelsene, **geläý-dä, geläýiň-ä**. Buýruk intonasiýasyny bildirmek üçin ýazuwda buýruk sözleminiň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar.

Arzuw, alkyş, içki duýgulary bildirýän jümleler aýratyn belent intonasiýa bilen aýdylýarlar. Bu hili jümlelerde, köplenç, güýçlendiriji modal sözler, ýüz tutma sözler ulanylýar. Olar aýratyn intonasiýa bilen aýdylýp, jümledäki beýleki sözlerden tapawutlandyrylýar.

Ýazuwda beýle jümleleriň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar.

Pauza. Bu hem edil intonasiýa ýaly, jümläniň esasy alamatlarynyň biri hasaplanylýar. Ol jümleleriň arasyň aýyl-saýyl etmek, jümledäki many böleklerini tapawutlandyrmak hyzmatlaryny ýerine ýetirýär.

Säginmäni bildirmek üçin ýazuwda, esasan, 10 sany dyngy belgi ulanylýar.

Jümleleriň arasyndaky uly *säginmeler* nokat, sorag, ýüzlenme, köp nokat belgileri arkaly aňladylýar. Bular sözlemleriň soňuna goýulýarlar we jümläniň haýsy intonasiýa bilen okalmalydygyny bildirýärler.

Otur, nokatly otur belgileri deňdeş agzalaryň hem-de sanama intonasiýasynda aýdylýan sözlemleriň arasynda goýulýar.

Başga intonasiýada aýdylýan ýüz tutma sözleri, giriş sözleri, ümlükleri tapawutlandyrmak üçin *otur belgisi* ulanylýar. *Tere* belgisi eye bilen habaryň, deňdeş agzalar bilen jemleýji sözün arasynda goýulýar.

Iki nokat, goşa dyrnak belgileri başganyň sözünüň aýdylyşynyň awtoryňkydan tapawutlydygyny bildirmek üçin ulanylýarlar. *Defis* belgisi özbaşdak basymly tirkeş sözleriň, basymly sözler bilen ownuk bölekleriň arasynda goýulýar.

Okyjynyň tekste dogry düşünmegini gazanmakda dyngy belgileriň örän uly ähmiýeti bar.

Jümle basymy. Jümle basymy-da jümläniň esasy alamatlarynyň biri hasaplanylýar. Jümledäki sözleriň hemmesi birdeň aýdylmaýar. Her jümlede haýsy-da bolsa *dine* bir söz, adaty, şol jümlede nygtalýan söz aýratyn basym bilen aýdylýp, beýlekilerden tapawutlandyrylýar, ol beýlekilere garanda has batly aýdylýar we has aýyl-saýyl eşidilýär.

Jümledäki many jähetden möhüm sözi tapawutlandyrmak, ony nygtamak hyzmatyny ýerine ýetirýän bu hili basyma *logiki basym* hem diýilýär.

Jümlede haýsy sözünň nygtalýandygyny eşidiş organy arkaly aňsatlyk bilen duýýarys. Ýöne ýazylan tekstde nygtalýan sözi dogry kesgitlemek aňsat däl. Hut şol birjümläniň dürlüçe okalmagy mümkindir. Meselem:

1. **Men** şu gün okalga gitjek (kim gitjek).
2. Men **şu gün** okalga gitjek (haçan gitjek).
3. Men şu gün **okalga** gitjek (nirä gitjek)

Ýazuwda nygtalýan sözi görkezýän ýörite belgi bolmansoň, sözlemde sözleriň tertibini üýtgedip, nygtalýan söz köplenç, habaryň oň ýanynda getirilýär:

1. Şu gün okalga men gitjek.
2. Men okalga şu gün gitjek.
3. Men şu gün okalga gitjek.

Nygtalýan sözünň dogry kesgitlenilmezligi, pazanyň (säginmäniň) nädogry goýulmagy jümläniň manysyna zeper ýetirip biler. Meselem:

Akylly bol ataň ýaly, akmak bolma!

Akylly bol, ataň ýaly akmak bolma!

Sözlemleriň birinjisinde atasy, ikinjisinde ogly akylly bolup görünýär.

Şabyrana eserlerde jümle basymy düşýän söz, köplenç, setiriň soňuna süýşürilip, inwersiýa hadysasynyň döremegine sebäp bolýar: Meselem:

Nadan myhman duşsa diýer öýüm ýok (*Zelili*).

Bu pikir şeýle berilse, has dogry bolardy:

Myhman duşsa, nadan diýer: «Öýüm ýok».

Soraglar we ýumuşlar

1. Jümle bilen sözlemiň meňzeş we tapawutly taraplaryny aýdyp beriň.
2. Jümlä häsiýetli fonetik serişdeler haýsylar?
3. Intonasiýa name?
4. Pazanyň ýazuw belgilerini aýdyp beriň.
5. Jümle basymy, logiki basym name? Onuň söz basymyndan tapawudyny düşündiriň.

22. Goşgy bendini jümlelere bölüp göçürmeli, olaryň haýsy intonasiýada aýdylýandygyny kesgitlemeli.

Baýguş aýdar: «Derdim bar,
Tesbihym bar, werdim bar.
Weýranada ýurdum bar
Zar-y girýan içinde» *(Magtymguly).*

23. Her jümlede näçe sözün bardygyny we nygtalýan esasy sözi anyklamaly. Dyngy belgileriň hyzmatyny düşündirmeli.

«Her hünärden habarym bar» diýýärsiň, özüňden habaryň ýok
(Möwlana Jelaleddin Rumi).

24. Jümläniň sözlemeden tapawudyny aýdyp beriň.

Mende sygar iki jahan, men bu jahana sygmazam *(Nesimi).*

Kombinator ses üýtgemeleri

İşjeň gep organlarynyň sesi hasyl etmekdäki hereketine, işjeň däl (passiw)gep organlarynyň ýagdaýyna *sesiň artikulyýasiýasy* diýilýär. Her sesiň artikulyýasiýasy üç bölekden: ekskursiýadan, saklanyş we rekursiýadan ybaratdyr.

1. Ekskursiýa - gep organlarynyň sesi aýtmaga taýýarlanýan pursaty.
2. Saklanyş - gep organlarynyň şol sesi aýdan pursaty.
3. Rekursiýa - gep organlarynyň ýene öňki ýerine gaýdyp gelýän pursaty.

Gep akymynda sesler artikulyýasiýa taýdan goşulyşyp aýdylýarlar. Jümledäki sesler biri-biriniň täsiri netijesinde artikulyýalarynyň omy, hili we owaz gatançlary taýdan üýtgeýärler. Sesleriň bilelikdäki artikulyýasiýasy ýüze çykýar. Muňa dil biliminde *koartikulyýasiýa* diýilýär.

Koartikulyýasiýa netijesinde özgerişler üç hili bolýar:

1. Öňdäki sesiň artikulyýasynyň üçünji - yzyna gaýdyş fazasy, ýagny rekursiýasy yzdan gelen sesiň başky - taýýarlyk fazasyny, ýagny ekskursiýasyny özgerdýär.
2. Yzky sesiň ekskursiýasy öz öňündäki sesiň rekursiýasyny özgerdýär.
3. Kate ýanaşyk gelen sesleriň ikisiniňem artikulyýasiýasy üýtgäp, başga bir ses emele gelýär. **M e s e l e m :**

Bag bilen bostan sendedir.
Bildim, Öwez jan sendedir
(«Görogly»).

Bag bilen sözlerindäki dilardy, yzky kentlewük süýkeş **g** sesiniň rekursiýasynyň täsirinde zarply **b** sesiniň ekskursiýasy üýtgäp, süýkeş **v** ýaly **ba:g vilen** bolup eşidildi.

Bostan sözünde dilujy-dişara süýkeş **s** sesiniň rekursiýasy dilujy-dişdüýbi zarply / sesiniň ekskursiýasyny özgerdip, süýkeş, uzyn **ss** çekimsizi bilen **bossa:n** ýaly aýdyldy.

Sendedir sözünde dilujy, alynky kentlewük zarply **n** sesiniň rekursiýasy yz ýanyndan gelen dilujy-dişdüýbi **d** sesiniň ekskursiýasyny özüne meňzedip, burun ýolly **nn** sesi bolup **sennedir** ýaly eşidildi.

Bildim sözünde dilujy, zarply, sonorly / sesiniň rekursiýasynyň täsirinde dilujy-dişdüýbi, zarply, galmagally **d** sesiniň ekskursiýasy üýtgäp, uzyn // sesi bolup **billim** ýaly aýdyldy.

Öwez jan sözlerinde birinji bognundaky dodak **ö** sesiniň artikulyasiýasy ikinji bognundaky **e** sesini özüne meňzedip, Öwöz ýaly aýdyldy, utgaşyp gelen dilujy süýkeş **z** bilen dilujy zarply / sesleriniň ikisi-de üýtgäp, artikulyasiýa taýdan tapawutly başga bir ses, uzyn **žž** sesi emele geldi we **Öwezža:n** ýaly aýdyldy.

Koartikulyasiýa sebäpli ýüze çykýan bu hi 1 i ses üýtgemelerine *kombinator ses üýtgemeleri* diýilýär.

Sesleriň kombinasiýasy bilen baglanyşykly häzirki türkmen edebi dilinde *geminasiýa* (sesleriň uzyn aýdylmagy), *singarmo-nizm* (çekimlileriň inçe-ýogynlyk, dodak taýdan sazlaşygy), *assimüýasiýa* (çekimsizleriň sazlaşygy), *akkomodasiýa* (çekimli we çekimsiz sesleriň özara uýgunlaşmasy), *sesleriň düşürilişi*, *artdyrylyp aýdylyşy*, *metateza* (sesleriň orun çalyşmasy) ýaly fonetik hadysalar ýüze çykýar.

Sesleriň uzyn aýdylmagy (geminasiýa)

Türkmen dilinde kombinator uzyn çekimliler-de, kombinator uzyn çekimsizler-de giň ýaýran fonetik hadysadyr.

Kombinator uzyn çekimliler. Kombinator uzyn çekimliler asyl uzyn çekimlilerden düýpli tapawutlanýar. Asyl uzyn çekimlileriň name

sebäpden uzyn aýdylýandyklaryny etimologik derňew geçirmezden bilip bolmaýar. Olaryň asyl uzyn çekimliler, gadymy türki uzyn çekimliler, etimologik uzyn çekimliler ýaly dürlüçe atlanlandyrylyşy-da hut şonuň üçindir.

Türkmen dilinde çekimlilerde kombinator uzynlyk döredýän şertleriň esaslary aşakdakylardan ybarat:

1. Soňy çekimli ses bilen gutaran açyk bogunly sözlere örtülmedik bogunly degişlilik goşulmalary goşulanda, ýanaşyk gelen iki çekimli atrikulýasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimli ýüze çykýar. Meselem: geçi - **geçi:m, geçi:ň, geçi:miz, geçňiz; guzy - guzy:m, guzy:ň, guzy:ňyz; alty alty:m, alty:ň, alty:myz, alty:ňyz; kiçi - kiçi:m, kiçi:ň, kiçi:miz; uly - uly:m, uly:ň, uly:myz, uly:ňyz...**
2. Soňy çekimli bilen gutaran sözlere eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümleriň goşulmalary goşulanda hem kombinator uzyn çekimliler ýüze çykýar. Meselem: goşgy - **goşgy:nyň, goşga:, goşgy:ny; ene - enä:niň, enä:, enä:ni...**
Ileri, gaýra, ýokary, aňry, bäri, eýle, beýle... ýaly tarap görkezýän sözlere ýöneliş düşümiň **k** goşulmasy goşulanda hem kombinator uzynlyk ýüze çykýar. Meselem: **ileri:k, gaýra:k, ýokary:k, aňryrk, bä:ri:k, eýlä:k, beýlä:k.**
3. Soňy çekimli bilen gutaran işliklere **-ar/-er; -an/-en; -yp/-ip** goşulmalary goşulanda hem oka+ar - **oka:r; i:şle - i:şlär; oka+an - oka:n; i:şle+en - i:şlä:n; oka+yp - oka:p; i:şle+ip - i:şlä:p...** sözlerindäki ýaly ýanaşyk iki çekimli artikulýasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimli emele gelýär. Meselem:
Bir oka:na bar, bir-de doka:na.
Bilen bilenin i:şlä:r, bilmedik barmagyn di:şlä:r.
Üç ýaşyna ýetende saýra:p duran dil biter (*Atalar sözi*).
4. Soňy r, / sonorly seslere gutaran işliklere **-ar/-er** goşulmasy goşulanda düýp sözüň soňundaky çekimsiz ses düşürilýär we iki bogun birleşip, kombinator uzynlyk döreýär. Meselem: gel+er - **ge:r, ber+er - bi:r; bol+ar - bo:r...**
Giden geti:r (getirer bolmaly), **oturan nyrrh sora:r.**
Ujuny düwmez üç öti:r (ötürer bolmaly)...
Agzybire Taňry birr (berer bolmaly)...

5. Adam atlaryna familiýa ýasaýjy **-ow/-ýew, -owıç/-ýewıç, -owa/-ýewa, -owna/-ýewna** goşulmalary goşulanda, düýp sözün soňky çekimlisi uzyn aýdylýar. Meselem: Ata - Ata:ýew, Ata:ýewıç, Ata:ýewa, Ata:ýewna, Kömek - Köme:kow, Köme:kowıç, Guwanç - Guwanjowa, Guwanjowna.

Kombinator uzyn çekimsizler. Türkmen dilinde kombinator uzyn çekimsizler sözün ortasynda ýapyk bogun bilen örtülen bognuň sepgidindäki çekimsiz sesleriň doly progressiw (oňyn) we doly regressiw (tersin) sazlaşygy netijesinde ýüze çykýar .

Meselem:

Başyň **ýassyga** (ýatsyga bolmaly) **ýetenne** (ýetende bolmaly).

Sabyr-takat galmaz **senne** (sende bolmaly).

Güýjüň-kuwwatyň **gidenne** (gidende bolmaly).

Ogul-gyzyň **ýaçça** (ýatça bolmaly) bolmaz (*Magtymguly*).

Wagtyň **össe** (ötse bolmaly) elip kaddyň dal bolar (*Magtymguly*).

Ýassyk (ýatsyk), **tussag** (tutsag), **tüsse** (tütse), **bassyrma** (basdyрма), **gyzdyrma** (gyzdyрма) ýaly baş-alty söz bolaýmasa, kombinator uzyn çekimsizler türkmen edebi diliniň häzirki orfografiýasynda ýazuwda görkezilmeýär, olar eşdilişleri ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazylýarlar.

Alia, moll a, eýýam, etnma, hammam, kyssa, kassa, tonna, bahlada... ýaly alynma sözlerdäki uzyn çekimsizler asyl uzynlyk bolmagyna görä, ýazuwda goşalandyrylyp ýazylýarlar.

Şuwwuldy, haşşyldy, wyzzyldy, şaňňyrdy, myssarmak, pezzermek... ýaly ses we şekil bildirýän sözlerdäki uzyn çekimsizler emfatik (emosional) häsiýetli uzynlyk bolup, pikiriň täsirçililigini, obrazlylygyny artdyrýar we ýazuwda goşalandyrylyp ýazylýar.

Soraglar we ýumuş

1. Sesiň artikulyýasiýasy we koartikulyýasiýa adalgalarynyň manylaryny **bilýärsiňizmi?**
2. Kombinator ses üýtgemeleri diýip nämä düşünýärsiňiz?
3. Kombinator uzyn çekimlileriň asyl uzyn çekimlilerden tapawudyny aýdyp beriň.

25. Mysallary göçüriň. Olardaky asyl uzyn çekimlileri we kombinator uzyn çekimlileri aýdyp beriň.

Oýnap aýtsañam, oýlap aýt.
Ýagşy adam gününü geçir, ýaman adam goňşusyny göçir.
Jany ýanan Taňrysyna gargar (*Atalar sözi*).
Adam bar mün tümen iýdirseň azdyr (*Magtymguly*).

26. Mysallary göçürň. Çekimsizlerde kombinator uzynlygyň ýüze çykyşyny düşündiriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Ata-enäniň göwni ogulda, gyzda. Ogul-gyzyň göwni dag bilen düzde.
Bagtyň ýatsa, düýň üstünde it ýarar (*Atalar sözi*).

Çekimli sesleriň sazlaşygy (singarnionizm)

Singarmonizm hem türkmen edebi dilinde kombinator ses üýtgemeleriniň giň ýaýran görnüşleriniň biri.

Çekimli fonemalarymyzdaky ýogyn-inçe, dodaklanýan-dodaklanmaýan jübütler türkmen diliniň gadymdan gelýän fonetik aýratynlygydyr. Bir sözde jübütlerden *dine* belli biriniň gelşi inňän gadymy fonetik hadysa.

Türkmen edebi dilinde her ýogyn çekimliniň öz inçe jübüti bar. Meselem: **a-e, a:-ä:, y-i, y:-i:, o-ö, o:-ö:, u-ü, u:-ü:**. Ene dilimiz sözdäki çekimlilerde hatarlar taýdan sazlaşygy oňat saklan gadymy dilleriň biri hasaplanylýar.

Singarnionizm başda *dine* asyl sözdäki çekimli sesleriň özara sazlaşygy görnüşinde ýüze çykydyr. Soňra ol *dine* asyl söz däl, söz ýasaýjy goşulmalary-da, üýtgediji goşulmalary-da öz içine alypdyr. Ol edil söz basymy ýaly asyl söz bilen affiksaly morfemalary birleşdirmek hyzmatyny ýerine ýetirip başlapdyr.

Diýmek, sözdäki sesleriň sazlaşyk kanuny agllyutinativlik bilen berk baglanyşykly.

Affiksaly morfemalaryň asyl sözdäki çekimliniň inçe-ýogynlygyna görä goşulmagy goşulmalarymyzda **-lar/-ler, -ym/-im, -um/-üm, -lak/-lek, -lykZ/-lik, -lukZ/-lük...** ýaly köp wariantlylygyň döremegine getiripdir.

Köp bogunly sözlerde çekimlileriň artikulyasiýa taýdan asyl sözdäki çekimlä meňzemeginiň türkmen dilinde iki görnüşi-de oňat saklanypdyr.

1. *Çekimlileriň hatarlar, ýagny diliň öňe-ýza herekeli boýunça* (inçe-ýogynlyk taýdan) *meňzemegi*. Çekimlileriň sazlaşygynyň palatal singarmonizm atlandyrylýan bu görnüşi asyl sözdäki çekimliniň soňky bogunlardaky çekimlileri özüne meňzedýändigine görä, esasan, oňyn (progressiw) sazlaşykdyr. Meselem: gyzlarymyz, gelinlerimiz...

2. *Çekimlileriň dodak sazlaşygy*. Labial singarmonizm atlandyrylýan bu görnüşi çekimlileriň hatarlar boýunça meňzemeginiň bir görnüşi bolup, birneme soňrak ýüze çykypdyr. Ugry taýdan bu-da progressiw häsiýetli oňyn sazlaşykdyr. Meselem: o:volormuz (obalarymyz), güllörmüz (güllerimiz)...

Dodak sazlaşygy giň çekimlilerde has güýçli, hatda soňky aýyk bogunlardaky giň çekimliler-de orto (orta mekdep), o:vodo (obada), öňö (öňe), Örö (Ore), Ö:dö (Öde) ... ýaly dodaklandyrylyp aýdylýar. Emma sözüň soňky aýyk bogunlarynda gelen dar çekimliler asyl sözdäki dodak çekimlä meňzemeýärler, guzy, guýy, süri, ö:ri, bö:ri, goşgy... ýaly aýdylýarlar.

Sözleriň soňky bogunlaryndaky uzyn aýdylýan çekimliler hem dodak sazlaşygyna boýun egmeýärler. Meselem: söwda:, dünýä:, howa:, o:voda:ky, ogry:n, ýüzlä:p-müňlä:p, görýä:r, söýýä:r...

Basym taýdan birleşen u:naş, gö:bögene, üçaýak...ýaly goşma sözlerde hem dodak sazlaşygy bozulýar.

Dodak sazlaşygynyň gerimi türkmen şiwelerinde bir deň däl. J.Amansaryýew delabializasiýanyň derejesi boýunça olary üç topara: a) oglonlommuz, güllörmüz... aýdýan şiwelere; b) oglonlarymyz, güllörmiz... ýaly aýdýan şiwelere; c) oglanlarymyz, güllerimiz.... ýaly aýdýan şiwelere bölüpdir.

Alymlar sözdäki çekimlileriň sazlaşygynyň gowşayşynyň sebäbini kowumdaş däl dilleriň täsiri bilen düşündirýärler.

Häzirki türkmen dilinde düzümi dine ýogyn çekimlili sözler-de, düzümi dine inçe çekimlili sözler-de, düzümi hem ýogyn, hem inçe garyşyk çekimlili sözler-de bar.

Düzümi garyşyk çekimlili sözleriň aglabasy pars, arap, rus we beýleki kowumdaş däl dillerden geçen sözlerdir. Meselem: kitap, edebiýat, edara, serdar, meýdan, didar, poema, gazet, fonema, fakultet, diplom...

Alynma sözleriň türkmen diliniň öz fonetik aýratynlyklaryna labyn edilip özleşdirilenleri-de az däl. Meselem: **bähbit** (behbud), **luinär** (honär), **hadysa** (hadese), **paýtun** (faeton), **maşyn** (maşina), **bedre** (wedro), **çäýnek** (çaýnik)... Yöne öz asylky bolşunda geçýän alynma sözleriň sany barha artýar.

Singarmonizmiň gowşamagyna **bi-**, **nä-**, **bet-**, **-start**, **-zar**, **-liana**, **-pez**, **-dan**, **-ow**, **-owiç**, **-ýewiç**, **-owna**, **-ýewna...ýa\y** alynma goşulmalar-da belli bir derejede täsir edýär. Meselem: **bitarap**, **nädogry**, **bedasyl**, **Turkmenistan**, **gölzar**, **keselhana**, **aşpez**, **kül-dan**, **Meredow**, **Meredowiç**, **Sähedowa**...

Dine alynma sözler, alynma goşulmalar däl, barha işjeňleşýän sintaktik söz ýasalýş hem singarmonizmiň gowşamagyna sebäp bolýar. Basym arkaly birleşen goşma sözlerde çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygy-da, dodak sazlaşygy-da bozulýar. Meselem: **agzybir**, **öňdebaryjy**, **günebakar**, **unaş**, **sözbaşy**, **okaber**, **alaweri**, **bilemek**...

Ýumuşlar

1. Çekimli fonemalaryň diliň öňe-ýza hereketi taýdan toparlara bölünüşini aýdyp beriň.
2. Çekimli fonemalaryň dodaklaryň galnaşyp-gatnaşmazlygy taýdan toparlara bölünüşini aýdyp beriň.

27. Göçüriň. Dodak çekimlileriň eşidilýän ýerlerini we olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Aç towuk düýşünde dary görer.

Açgözüň garny doýsa-da, gözi doýmaz.

Garnym üçin däl, gadyrym üçin aglaýaryn.

Adam gulagyndan iglär.

Özüni öweniň tanapy çüýrük.

Arybyň ýeri - gülüstan, göribiňki - çölüstan (*Atalar sözi*).

Çekimsiz sesleriň sazlaşygy (assimilýasiýa)

Türkmen dilinde giň ýaýran kombinator ses üýtgemeleriniň biri-de sözdäki çekimsizleriň sazlaşygydyr.

Gep akymynda bir çekimsiz sesiň şol sözdäki başga bir çekimsizi özüne meňzedip, sazlaşykly aýdylmagyna *çekimsizleriň sazlaşygy - assimilýasiýa* diýilýär.

Çekimsizleriň sazlaşygy çekimli sesleriň sazlaşygyndan düýpli tapawutlanýar. Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodak sazlaşygy distaktly bolup, bütin sözi öz içine alýan bolsa, assimilýasiýa hadysasy, adatça, ýanaşyk gelen çekimsizlerde ýüze çykýar. Köplenç, bu hadysa ildeş, suratçy, uçjak...sözlerindäki ýaly ýapyk bogun bilen örtülen bogun ýanaşyp gelende bolup geçýär, özgerden we özgeren çekimsizler kontaktda bolýar.

Distaktly assimilýasiýa giň ýaýramandyr. Muňa bu sözüniň baş düşümden beýlekilerde munuň, muňa, muny, munda, mundan aýdylyşy ýaly ýek-tük sözlerde gabat gelinýär.

Türkmen dilinde assimilýasiýanyň ugry boýunça: oňyn (progressiw), tersin (regressiw), çylşyrymly assimilýasiýa; netijesi boýunça doly we doly däl assimilýasiýa görnüşleri giň ýaýrapdyr.

1. *Oňyn assimilýasiýa*. Öňdäki çekimsiziň öz yz ýanyndan gelen çekimsizi artikulyýasiýanyň orny, hili ýa-da owaz gatanjy taýdan özüne meňzedip, özara sazlaşyp gelmegine oňyn assimilýasiýa diýilýär.

Owaz gatanjy taýdan tapawutly çekimsizleriň sazlaşyp gelşi:

ld=ll: goldamak-gollamak, eldeki-elleki.

Ýoluňa gül düşäýin, (gül lüşäýin),

Özge ýoldan (ýo:llon) ötme, gyz!

ng=ññ: **Son** gelen (son ñelen) aş batyr (*Nakyl*).

nd=nn: ýandak - ýannak, gündogar - günnogar.

Başyň ýassyga ýetende (ýetenne),

Sabyr-takat galmaz sende (senne).

rab=mm: Adam bar (a:dam ma:r) müň tümen iýdirseň azdyr (*Magtymguly*).

nb=nm, nv: orunbasar-orunvasar//orunmasar, onbaş-onvä:ş //ommä:ş, günbe-günden//günmö-günnön.

Artikulýasiýanyň hili boýunça çekimsizleriň zarplylyk-süýkeşlik taýdan sazlaşyp gelşi:

zd=zz: düzdüm - düzzüm, **ýazdyrma** - ýazzyrma.

sd=ss: ösdürmek - össürmek.

st=ss: deste - desse, **pest** - pessejik, **susty pes** - sussypes, **üstünlik** - üssünlik.

zb=zv: özbaşdak ö:zvaşdak.

şç=şş: Müh işçiden (kşşiden) **bir başçy** (başşy), **ýolbaşçy** - ýodbaşşy.

şj=şş: duşuşjak - duşuşşak.

2. *Tersin assimilýasiýa.* Yzdaky çekimsiziň ön ýanyndan gelen çekimsizi özüne meňzedip, sazlaşyp gelşine *tersin assimilýasiýa* diýilýär. Munda yzdaky çekimsiz öňdäkini artikulýasiýanyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan özüne meňzedip gelýär.

rm=mm: Garrylarymyz (garrylammyz) **öýde ýatar** («Görogly»).

zs=ss: Dünýä sözi meňzär **duzsuz** (dussuz) tagama (*Magtymguly*).

ts=ss: Çuňňur guýa **daş atsaň** (assaň)...

3. *Çylşyrymly assimilýasiýa.* Ýanaşyk gelen çekimsizleriň ikisinde üýtgäp, artikulýasiýanyň orny, hili ýa-da owaz gatanjy taýdan başga bir çekimsiz ses ýüze çykýar. Meselem: **agaççy ussa** (agaşşy); üç çaga (üş şa:ga); üç **jora** (üş şo:ra).

Netijesi taýdan-da assimilýasiýa iki hili bolýar:

1. *Doly assimilýasiýa.*

Ýanaşyk gelen çekimsizler artikulýasiýa taýdan birleşip, kombinator uzyn çekimsiz ýüze çykça, *doly assimilýasiýa* diýilýär.

Ogul-gyzyň **ýatça** (ýaçça) bolmaz (*Magtymguly*).

Bagtyň **ýatsa** (ýassa), düýň üstünde (üssünne) it ýarar (*Atalar sözi*).

2. *Doly däl assimilýasiýa.*

Ýanaşyk gelen çekimsizleriň biri beýlekisine ýa artikulýasiýanyň orny, ýa hili, ýa-da gatanjy taýdan kem-käsleýin meňzese, *doly däl assimilýasiýa* diýilýär. Meselem: kem-kemden (**kem-kemnen**), özbaşdak (**özva:şdak**).

Görer gözün (**görör gözün**) gymmaty, kör ýanynda bellidir (*Magtymguly*).

Eşiden deň bolmaz (**deň volmoz**) gören göz bilen (**göz vilen**) (*Atalar sözi*).

Ýumuş

Çekimsiz sesleriň sazlaşygynyň çekimlileriň inçe-ýogynlyk we dodak sazlaşygyndan aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

28. Göçüriň, çekimsizleriň artikulyasiýalarynyň orny, hili ýa owaz gatanjy taýdan sazlaşandygyny düşündiriň.

Gije oda gitme, gündiz tüssä.
Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer.
Iti öldüren süýrär.
Guş uçsa ganatyndan aýrylar (*Atalar sözi*).

29. Göçüriň, çekimsizleri sazlaşyp gelen sözleriň aşagyny cyzyň, olaryň doly, doly däl, çylşyrymly assimilýasiýa degişlidigini aýdyp beriň.

Der astynda dert galmaz.
Atym bar - ganatym bar.
Gaz geçdi, gapyňy aç (*Atalar sözi*).
Sag gözi sol göze mätäç eýleme (*Magtymguly*).

30. Göçüriň, çekimsizleri sazlaşyp gelen sözleriň aşagyny cyzyň, olaryň oňyn, tersin, doly, doly däl, çylşyrymly assimilýasiýa degişlidigini, artikulyasiýalarynyň orny, hili ýa owaz gatanjy taýdan sazlaşandyklaryny düşündiriň.

Müň işçiden bir başçy.
Aýakda bolandan agyzda bol (*Atalar sözi*).
Yagşy oguldan rähnet arygy akar.
Näletkerde ogul boldy - bolmady (*Magtymguly*).

Uýgunlaşma (akkomodasiýa)

Sözleşenimizde ýanaşyk gelen çekimsiz sesiň çekimlâ ýa-da tersine çekimli sesiň çekimsiz haýsydyr bir akustik-artikulyasion almaty taýdan kem-käsleýin meňzemegine *uýgunlaşma* diýilýär.

Bu hadysa, köplenç, ýanaşyk gelen sesleriň arasynda ýüze çykýar. Öňdäki sesiň üçünji fazasy (rekursiýasy) yz ýanyndan gelen sesiň birinji fazasyny (ekskursiýasyny) kem-käsleýin özüne

meňzetse, oňa **oňyn** (progressiw) *uýgunlaşma* diýilýär. Meselem: **wözi:pe** (wezipe), **wöki:l** (wekil), **derwözö** (derweze).

Yzdaky sesiň ekskursiýasynyň öň ýanyndaky sesiň rekursiýasyny kem-käsleýin özüne meňzetmegi **tersin** (regressiw) *uýgunlaşmadyi*: Meselem: **saýlow** (saýlaw), **aýlow** (aýlaw), **giýöw** (giýew), **kesöwi** (kesewi) we ş.m.

Türkmen dilinde çekimli sesleriň **w** sesine uýgunlaşmasy örän giň ýaýran hadysa.

çekimsiziniň yz ýanyndan gelen çekimliniň dodaklandyrylyp aýdylyşy: **ma:wut** (mawut), **ga:wun** (gawun), **taparwut** (tapawut).

W çekimsiziniň öň ýanyndan gelen çekimliniň dodaklandyrylyp aýdylyşy: **bedöw** (bedew), **ga:bow** (gabaw), **daýow** (daýaw), **kesöw** (kesew), **derňöw** (derňew), **germöw** (germew).

W çekimsiziniň önünden gelen gysga çekimli-de, yzyndan gelen gysga çekimli-de dodaklandyrylyp aýdylýar. Meselem: **ýalmowuz** (ýalmawuz), **şarlowuk** (şarlawuk), **Garabeköwül** (Garabekewül), **bedöwümüz** (bedewimiz)...

Uýgunlaşma babatda häzirki türkmen orfografiýasynda birlik saklanmaýar. Giň çekimlileriň uýgunlaşmasy ýazuwda görkezilmeýär. **Derwözö, saýlow, derňöw** aýdylsa-da, **derweze, saýlaw, derňew...** ýaly ýazylýar. Gysga aýdylýan dar çekimliler ýapyk bogunlarda **w** çekimsizine uýgunlaşdyrylyp, **gazuw, çyzuw, atuw, hyjuw, tapawut, geýnüwli, satuw, awunmak...** ýaly ýazylýarlar.

Soňlary **a, e** çekimlilerine gutaran işliklere **-ýar/-ýär** goşulmasy goşulanda, **ý** sesiniň önündäki çekimli ses **ý** sesine uýgunlaşyp, **güllüýä:r, gepliýä:r, işliýärr, aglyýä:r, saklyýä:r...** ýaly aýdylýar. Emma olar hem **gülleýär, gepleýär, işleýär, aglaýar, saklaýar...** ýaly ýazylýarlar.

Soňlary zarply, dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran köp bogunly we çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma ýa-da söz goşulanda, çekimlileriň täsirinde dymyklaryň açyga öwrülişini hem uýgunlaşmanyň bir görnüşi hasaplamak bolar. Meselem: çörek - **çöregim**, agaç - **agaja**, Meret-**Merediň**, kitap - **kitabym**.

Umuman, uýgunlaşma hadysasy we onuň bilen baglanyşykty ýazuw düzgünleri türkmen dil biliminde ýörite öwrenilmegi talap edýän meseleleriň biri bolmagynda galýar.

Yumuşlar

1. Uýgunlaşmanyň singarmonizm we assimilyasiýa hadysalaryndan tapawudyny aýdyp beriň.
2. *Aldawçy, geýnüwli, maýdalawjy, çägesow, burawlaýyş, geleweri...* sözlerini sözlem içinde getiriň we olaryň ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.
3. *Bitin* we *bütün* sözlerini sözlem içinde getiriň we many tapawudyny düşündiriň.
4. Soňlary *k, p, t, ç* sesleri bilen gutaran köp bogunly hem-de çekimli uzyn aýdylýan bir bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda nähili ses üýtgemesiniň ýüze çykyandygyny mysallar arkaly düşündiriň.

31. Göçüriň, uýgunlaşma bolan sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň dürs aýdylyşlaryny we ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Ikewiň agzy bir bolsa, asmandakyny inderer.
Altawyň agzy ala bolsa, agzyndakyny aldyrar.
Kişiden kitüw saklama (*Atalar sözi*).
Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda (*Magtymguly*).

Sesleriň düşürilip aýdylyşy

Sözlerden sesleriň düşürilip aýdylyşy-da türkmen dilinde giň ýaýran kombinator ses üýtgemeleriniň bir görnüşidir. Çekimli sesleriň düşürilip aýdylyşyna-da, çekimsiz sesleriň düşürilip aýdylyşyna-da häzirki türkmen edebi dilinde ýygy-ýygýdan duş gelinýär. Hatda köp bogunly adam atlaryny-da iki bogna çenli gysgaldyp aýtmak meýli duýulýar. Meselem: Allaguly - **Allak**, Hudaýberdi - **Hutdy**, Atajan - **Ataş**, Akmyrat - **Aky**, Taňryberdi - **Taňňy...** Aýratynam gysga aýdylýan dar çekimlileriň sözün ortasyndan düşürilişi (sinkopa hadysasy) giň ýaýran.

Ý a d y ñ y z d a m y ?

Ilki bogny açyk we çekimlileri gysga aýdylýan, soňy **z, I, n, r, s, ş** seslerine gutaran iki bogunly düýp sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler ysgynsyz eşidilýär we düşürilip i ýazylýar.

Adatça **V+KVK** hem-de **KV+KVK** bogun gurluşly sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma ýa söz goşulanda, ikinji bogundaky gysga aýdylýan dar çekimliler düşürilýär. Meselem: o-gul+ym - **oglum**; ge-lin+im - **gelnim**; ýe-lim+e - **ýelme**; ge-ýin+ip **geýnip**; gö-rün+er - **görner**...

Türkmen dilinde **V** hem-de **VK** gurluşly örtülmedik bogunlar sözüň ortasynda gelip bilmeýärler. Olar **ogul, gelin, deňiz, ýelim, keýik**... ýaly soňlary **KVK** gurluşly bogun bilen gutaran sözlere goşulanda, sözleriň bogun gurluşy üýtgeýär, öňdäki ýapyk bogyn açyga, örtülmedik bogun örtülen bogna öwrülýär. Söz basymynyň-da yza süýşýändigine görä, ikinji bogundaky basymsyz aýdylýan gysga dar çekimli eşidilmeýär. Munuň düýp sebäbi: a) sözüň bogun gurluşyndan hem-de b) basymyň ornunyň üýtgemeginden gözlenilmelidir.

Okaý(y)şymyz, işleý(i)şimiz, baglan(y)şyk, dolan(y)şyk, öý(ü)miz, yzlar(y)myz... ýaly sözlerde goşulmalardan hem dar çekimliler düşürilip aýdylýar. Muny-da sözüň bogun gurluşy we basymyň ornunyň üýtgeýşi bilen düşündirmek bolar.

Soňy **KV** gurluşly açyk bogun bilen gutaran sözlere **KV, KVK** gurluşly goşulmalar goşulanda hem düýp sözleriň soňundaky basymsyz aýdylýan gysga dar çekimli düşürilip, **guz(y)lamak, uk(y)lamak, dur(y)lamak, gow(u)ja, ýañ(y)ky, ýañ(y)ja, iler(i)ki, ýokar(y)-dan, içer(i)si, bär(i)ki** ýaly aýdylýarlar. Görşümüz ýaly, çekimlileriň elüşürilip aýdylyşynyň bu görnüşi-de türkmen dilinde söz basymynyň orny we sözleriň bogun gurluşy bilen baglanyşyklydyr.

Türkmen dilinde çekimsizleriň söz ortasyndan düşürilişi, esasan, iki çekimliniň arasynda gelen sonorly **ý, r, I, n** sesleri bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Meselem: **ge:r** (geler), **be:r** (berer),

ýeti:r (ýetirer), **çyka:r** (çykarar), **götä:r** (göterer), **suwarr** (suwarar), **öti:r** (ötürer), **ola:ň** (olaryň), **m e n** (meniň), **seňki** (seniňki), **geleňde** (geleniňde), **gelemizsoň** (gele(ni)mizden son), **alamok** (ala(ny)m ýok) **osaň** (o(n)soň), **äkel** (alyp gel), **äkit** (alyp git), **äber** (alyp ber), **oka:p ýö:n** (okap ýörün)...

Giden geti:r, oturan nyrh sorar.

Ujuny düwmez üç öti:r (*Atalar sözi*).

Bilmen oýalykda, bilmen düýşümde

Pereňden Gyratyň owazy geldi (*«Görogly»*).

Soňlary **k** sesine gutaran **keýik**, **owlak**, **pişik**, **börek** ýaly sözlere söýgülik bildirýän goşulmalar goşulanda aýdylyşyny ýeňilleşdirmek üçin düýp sözün soňundaky **k** sesi düşürilip aýdylýar. Meselem: **keýik - keýijek**, **owlak - owlajyk**, **pişik - pişijek**, **börek - börejik**...

Sesleriň söz ahyrynda düşürilişine dil biliminde **apokopa** diýilýär.

Çekimli sesleriň söz ahyrynda düşürilişine, köplenç, alynma sözlerde duş gelinýär, sözün soňundaky basymsyz çekimli düşürilip aýdylýar. Meselem: **ManiHHa - maşyn**, (baöpuiea - **fabrik**, **ameeTa - anket**, **pe3HHa - rezin**, **KOHebeTa - konfet**, **MHHyra - minut**, **ra3eTa - gazet**.

Çekimsiz sesleriň söz ahyrynda düşürilişi-de alynma sözlerde duşýar. Meselem: **Alia** (Allah), **güwä** (güwäh), **nika** (nikah), **hem-ra** (hemrah), **şa** (şah), **kä** (gäh), **dürbi** (durbun), **weli** (welin), **ahyry** (ahyryn), **ahbeti** (ahbetin), **sanatorisi** (sanatoriý), **gerbarini** (gerbariý), **ssenaride** (ssenariý), **turis** (turst), **ýuris** (ýurist), **tos** (tost), **mes** (mest), **pes** (pest), **pis** (pist), **şikes** (şikest), **dürs** (dürüst) we ş.m.

Sesleriň iki sözün sepgidinden düşürilişine dil biliminde **eliziýa** diýilýär.

Türkmen dilinde eliziýa hadysasy basymyň orny we bogun gurluşyndaky aýratynlyklar bilen baglanyşykly ýüze çykýar.

Çekimli sese gutaran sözleriň yzyndan çekimli bilen başlanýan söz gelip, basym taýdan birleşdirilip aýdylanda, adatyça, çekimlileriň öňdäkisi düşürilýär. Meselem: **sary un - sa:ru:n** (sarun), **ilki agşam -** (ilkagşam), **iki uçly -** (ikuçly), **ýeke elli -** (ýekelli), **aňry ujy -** (aňrujy),

orta ara - (ortara), **kelle agyry** - (kellagry), **gaty akar** - (Gatakar),
Kön(e)ürgenç - (Köneürgenç), **Ann(a)oraz** - (Annaoraz)...

Soraglar we ýumuş

1. Çekimli sesler nähili ýagdaýda düşürilýärler? Ýazuw düzgünini aýdyp beriň.
2. Çekimsiz sesler nähili ýagdaýda düşürilýär?

32. Göçüriň. Sözüň ortasynda dar çekimlileri düşürilip ýazylan sözleriň aşagyny çyzyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

Sürüden aýrylan goňny gurt iýer.
Açgözüň garny doýsa-da, gözi doýmaz.
Çagyrylan ýere bar, erinme... (*Atalar sözi*).

33. Göçüriň. Sözüň ortasynda çekimsizleri düşürilip ýazylan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

At «basman» diýen ýerine müň basar.
Akylyň gadyry akmak ýanynda bilner (*Atalar sözi*).

34. Göçüriň. Sözüň ahyyrynda çekimli we çekimsiz sesleri düşürilip ýazylan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Giýewlere köňül bermäň,
Bir dogan zürýatça bolmaz (*Magtymguly*).
Pis pisi tapar, suw pesi (*Atalar sözi*).

Sesleriň artdyrylyşy

Sesiň artdyrylyşy-da sözleriň aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin ýüze çykýan kombinator ses üýtgemeleriniň bir görnüşidir. Türkmen dilinde onuň üç görnüşine duş gelinýär:

- 1) sözüň başyndan artdyrylyşy;
- 2) sözüň ortasyndan artdyrylyşy;
- 3) sözüň soňundan artdyrylyşy.

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözüň başyndan artdyrylyşy. Muňa dil biliminde *proteza* diýilýär.

Proteza hadysasy, esasan, iki ýagdaýda ýüze çykýar:

1. **KKV, KKVK, KKKV, KKKVK** bogun gurluşly alynma sözleriň aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin, şeýle sözleriň başyndan, adatça, dar çekimliler artdyrylyp aýdylýar. Meselem: ystol (stol), yşkaf (şkaf), ustudiýa (studiýa), islesar (slesar).

2. Sonorly **r, l, n** sesleri bilen başlanýan alynma sözleriň öňünden hem çekimli sesler artdyrylyp aýdylýar. Meselem: oraza (roza), yrysgal (rysgal), orus (rus), iritm (ritm), iner (ner), ena:r (nar), ylaýyk (laýyk)...

Käbir alynma sözleriň öňünden dymyk **h** sesi artdyrylyp özleşdirilipdir. Meselem: haýyd//aýyt, Haýytgül//Aýytgül, Haýydow//Aýydow, hasa//asa, hesel//asal, hezzet//yzzat. Çekimsizleriň protezasyna ýek-ýarym öz sözlerimizde hem duş gelinýär. Meselem: hö:l - ö:l, höjek - öjek, ha:rma - a:rma...

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözün ortasyndan artdyrylyp aýdylyşy. Muňa dil biliminde epenteza diýilýär. Epenteza hadysasy hem, köplenç, türkmen diliniň bogun gurluşyna laýyk gelmeýän alynma sözlerde gabat gelýär.

VKK, KVKK bogun gurluşly alynma sözlerde iki çekimsiziň aralygyndan çekimli ses artdyrylyp ýazylypdyr. Meselem: ylm (ylm), asyl (asl), akyl (akl), şäher (şähr), gahar (gahr), nesil (nesl), pasyl (fasl), mähir (mähr), möhür (möhr).

Tekist (tekst), fakyt (fakt), gimin (gimn), filim (film), ispektakyl (spektakl), kombayn (kombayn), oktyýabr (oktyabr), ministir (ministr)... ýaly rus diliniň üsti bilen geçen sözlerde artdyrylyp aýdylýan sesler ýazylmaýarlar.

Çekimsiz seslere gutaran sözlere - stan goşulmasy goşulanda hem aralykdan dar çekimliler artdyrylýar. Meselem: Turkmenistan, Tatarystan, Özbegistan, çölüstan...

Sonorly **ý, w** çekimsizleriniň epentezasy, adatça, alynma sözleriň ortasynda çekimlileriň ikisi tirkeşip gelende ýüze çykýar. Meselem: radiýo (radio), teýatyr (teatr), poýema (poema), ystadiýon (stadion), milýon (million), kakawo (kakao).

Çekimli we çekimsiz sesleriň sözün ahyryndan artdyrylyp aýdylyşy. Muňa dil biliminde epiteza diýilýär.

Çekimlileriň epitezasy, köplenç, soňlary iki, üç çekimsiz ses bilen gutaran Minsk, Donesk, Kislowodsk ýaly sözlere çekimsiz ses bilen başlanýan goşulma goşulanda ýüze çykýar, goşulma bilen çekimsiz sesleriň aralygyndan i sesi artdyrylýar. Meselem: Minski, Doneskide, Kislowodskide...

Kepder//kepderi, kesew//kesewi, giýew//giýewi, bar eken//bar ekeni, aýtdym ahyr//aýtytdym ahyry...ýaly wariantlar hem epiteza hadysasynyň netijesidir.

Çekimsiz sesleriň epitezasy onçakly giň ýaýramandyr. Oňa dine paltun (palto), gelermikän (gelermikä), barmykan (barmyka), liaýyşt (haýyş), kyrant (krant)... ýaly üç-dört sözde duş gelinýär.

Yumuşlar

1. Sesleriň artyrylyp aýdylyşynyň sebäplerini düşündiriň.
2. Sesleriň sözün başyndan, ortasyndan, ahyryndan artdyrylyşyny mysallar bilen düşündiriň.

35. Göçüriň. Sözün başynda çekimli ýa çekimsiz ses artdyrylyp aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Hatarda ner bolsa, ýük ýolda galmaz (*Atalar sözi*).

Hataryň görküdür iner, maýalar (*Zelili*).

Hezzet-hormat syn etmegil

Görüm görülmegen ýerde (*Magtymguly*).

36. Göçüriň. Sözün ortasynda ses artdyrylyp aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Bilgil uzak gitmez aýy dostlugy,

Gahry gelse depäň üzre daş döker...

Eşit adam, dogan ilden

Gaýry mähriban ýurt bolmaz (*Magtymguly*).

37. Göçüriň. Sözün soňunda ses artdyrylyp aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Kesewi uzyn bolsa, gol köýmez (*Atalar sözi*).
Akja kepderi, uç sen erkana (*H.Allamyradow*).
Suwy şlanga bilen krantdan aldyk.
Dünýäde ynsan üçin bilimden gymmatly baýlyk barmykan?!

Sözdäki sesleriň orunlaryny çalyşmagy

Sözün aýdylyşyny aňsatlaşdyrmak üçin sözdäki sesleriň orunlarynyň çalşyrylyp aýdylyşyna dil biliminde **metateza** diýilýär. Türkmen dilinde onuň, esasan, iki gömüşiňe düş gelinýär.

1. *Sözdäki ýanaşyk gelen çekimli bilen çekimsiz sesiň orunlarynyň çalşyrylyşy.* Meselem: **a:gyry** - a:gyrýar, **ogry** - ogurlyk, **aňry** - aňyrda, **Taňry ýalkasyn** - taňyrýalkasyn, **Öwlüýäguly** - Öwül-ýäguly, **truba** - turba, **prokuror** - purkuror...

2. *Sözdäki ýanaşyk gelen çekimsiz sesleriň orunlarynyň çalşyrylyşy.* Çekimsizleriň metatezasy, adatça, iki bognuň arasynda ýüze çykýar. Meselem: **daňykly** - daňylgy, **asykly** - asylgy, **ýaňylyş** - ýalňyş, **kiňsemek** - kişnemek, **çagba** - çabga, **tagma** - tamga, **rugsat** - rusgat, **taýha** - tahýa, **torpak** - toprak, **ylgamak** - yglamak...

Seýrek ýagdaýda çekimsiz sesleriň distaktly metatezasyna hem düş gelinýär. Meselem: **turuz** - tuzur, **horaz** - hozar, **gysmak** - sykmak, **çyraz** - syraç, **tefiş** - petiş, **paliz** - pazyl, **zamy** - mazy, **omzamak** - zomamak.

Sorag we ýumuş

1. Metateza hadysasy name sebäpden ýüze çykýar?
2. Metatezanyň beýleki ses üýtgemelerinden aýratynlygyny aýdyp beriň.

38. Göçüriň. Nähili sesleriň orunlaryny çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Ölümden aňyrda namartlyk bar.
Agyry aşdan geler.
Jany agyrmaýanyň ýanynda «Başym agyrýar» diýme.
Dişagrydan adam ölmez...
At rysgaly alnynda (*Atalar sözi*).

Türkmen edebi diliniň ortoepiýasy

Biz edebi dilimiziň esasy fonetik aýratynlyklaryna seredip geçdik:

1. Edebi dilimiziň çekimli we çekimsiz sesleriniň fonema düzümini anykladyk;
2. Bogun gurluşyndaky aýratynlyklara göz ýetirdik;
3. Bogunlary birleşdirmekde söz basymynyň hyzmatyny öwrendik;
4. Sözleri jümlä birleşdirmekde intonasiýanyň hyzmatyny, jümle basymynyň we pauzanyň ähmiýetini kesgitledik.

Sözleşenimizde ýüze çykyan kombinator ses üýtgemelerinden:

1. Kombinator uzyn çekimlileriň we kombinator uzyn çekimsizleriň döreýşiniň sebäplerini;
2. Sözdäki çekimli sesleriň hatarlar boýunça inçe-ýogynlyk taýdan sazlaşygyny (palatal singarmonizm hadysasyny);
3. Sözdäki çekimli sesleriň dodak sazlaşygyny (labial singarmonizm hadysasyny);
4. Çekimsiz sesleriň artikulyýasiýasynyň orny, hili, owaz gatanjy taýdan sazlaşyp gelşini (assimilýasiýa hadysasyny);
5. Çekimli hem çekimsiz sesleriň özara uýgunlaşyp gelşini (akkomodasiýa hadysasyny);
6. Çekimli hem çekimsiz sesleriň düşürilip aýdylyşyny (sinkopa, apokopa, eliziýa hadysasyny);
7. Çekimli we çekimsiz sesleriň artdyrylyp aýdylyşyny (proteza, epenteza, epiteza hadysalaryny);
8. Sesleriň orunlarynyň çalşyrylyp aýdylyşyny (metateza hadysasyny) öwrendik.

Türkmen şiweleriniň hemmesine ýa-da aglabasyna mahsus bolan bu fonetik hadysalar edebi dilimiziň orfoepik normalarynyň esasy düzýär.

Orfoepik norma - sözleriň dogry aýdylyş normasy bolup, olary bilmek edebi dilimiziň orfografik normalaryny özleşdirmek üçin juda zerur. Sözleriň edebi norma laýyklykda dogry aýdylyşlary *orfoepik sözlüklerde* görkezilýär.

Ýumuşlar

1. line dilimiziň fonetik aýratynlyklaryny öwrenmegiň edebi dilimiziň orfoepik normalaryny özleşdirmekdäki ähmiýetini düşündiriň.
2. Ene dilimizde giň ýaýran kombinator ses üýtgemelerini aýdyp beriň.
3. Turkmen diliniň orfoepik sözlüğinden iki hili aýdylyan sözleri saýlap göçüriň, haýsy aýdylyşynyň edebi norma laýykdygyny aýdyp beriň.

Türkmen edebi diliniň orfografiýasy

Sözleýiş sesleriniň ýazuw belgileri bolan harplary öwrenýän *ylma grafika* diýilýär. Grafika bilen orfografiýa aýrylmaz baglanşykly. Orfografiýa adalgasy *orfo* (dogry) hem *grafıya* (ýazuw) sözlerinden. 01 edebi dilimizde sözleriň dogry ýazylyş normalaryny öwredýär.

Türkmen halky özüniň baş müň ýyllyk taryhynda birnäçe ýazuwdan peýdalanyndyr. Üç-dört müň ýyllap ulanylan oguz elipbiýinden uýgur, soňra arap elipbiýine, 1928-nji ýylda latyn, 1940-njy ýylda rus elipbiýine geçilipdir. 1993-nji ýyldan bäri täze türkmen elipbiýini ulanýarys. Bir elipbiýden beýlekisine geçilende sözleriň dürs ýazuw kadalary üýtgeýär.

Orfografik kadalar lingwistik gurultaýlarda kabul edilip, döwlet tarapyndan goralýar. I Ikinji orfografik kadalarymyz Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynda (1930 ý.), soňra Birinji lingwistik gurultaýynda (1936 ý.) kabul edilýär. Biziň häzirki ulanyp ýören orfografik kadalarymyz 1954-nji ýylda Türkmenistanyň Ikinji lingwistik gurultaýy tarapyndan kabul edilen. Sözleriň dogry ýazylyşy orfografik sözlüklerde görkezilýär.

P.Azymow we B.Çaryýarow tarapyndan taýýarlanylyp, 1989-njy ýylda neşir edilen türkmen diliniň orfografik sözlüğinde edebi dilimiziň, esasan, şu aşakdaky orfografik normalary öz beýanyny tapypdyr:

- I. Aýry-aýry harplaryň ulanylyşy.
- II. Düýp sözleriň ýazuw düzgüni.
- III. Goşma sözleriň ýazuw düzgüni.
- IV. Başga dillerden giren sözleriň ýazuw düzgüni.
- V. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni.
- VI. Baş harplaryň ýazuw düzgüni.
- VII. Sözi täze setire geçirmek düzgüni.

Türkmen diliniň häzirki orfografiýasy, esasan, üç prinsipe esaslanýar.

1. *Fonetik prinsip* - sözdäki sesleri eşidilişi ýaly ýazmak: **Ata, one, adam...**

2. *Morfologikprinsip* - asyl sözüň we goşulmalaryň aslyny saklamaklyga esaslanýar: **agaççy, içjek, guşjagaz.**

3. *Taryhy prinsip* - has atlarda olaryň asylky bolşuny saklamagy lalap edýär: **Annaöwez, Köneürgenç.**

Ýumuşlar

1. Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmedik sözlere degişli mysallary tapyp göçürüň, sebäbini düşündiriň.
2. Çekimlileriň dodak sazlaşygyny aýdyp beriň. Orfografik sözlükden dodak sazlaşygyna boýun egýän sözlere degişli mysallary tapyp göçürüň.
3. Dar çekimlileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.
4. **Sony** zarply dymyk **k, p, t, ç** sesleri bilen gutaran sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň. Çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda **k, p, t, ç** sesleri açyga öwrülmeýän sözlere degişli mysallary sözlükden tapyp göçürüň.
5. VKK, KVKK bogun gurluşly sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Janly gepleşigi ýazuwa geçirmek üçin, esasan, iki hili transkripsisiýa ulanylýar.

1. *Fonematik transkripsisiýa* - bu janly gepleşigi fonemalar arkaly ýazuwa geçirmek usulydyr. Munda sözleri, goşulmalary tapawutlandyrmaga ukyply sesleriň - fonemalaryň her biri üçin aýratyn belgi - harp alynýar. Fonematik transkripsisiýa fonematik ýazuw bolmak bilen, piktografik, ideografik ýazuwlardan düýpli tapawutlanýar. Çeper, ylmy, syýasy, publisistik eserleri, resmi iş kagyzlaryny ýazmak üçin Türkmenistanyň ähli raýatlary tarapyndan fonematik ýazuw giňden ulanylýar. Fonematik ýazuwda sözler, goşulmalar aýdylyşy, eşidilişi ýaly däl-de, fonemalar boýunça ýazylýar.

2. *Fonetik transkripsisiýa* - bu janly gepleşigi aýdylyşy-eşidilişi ýaly ýazuwa geçirmek usulydyr. Munda adaty harplardan başga sesleriň uzyn, gysga, süýkeş, basymly, basymsyz aýdylyşlaryny görkezýän goşmaça belgilerden peýdalanylýar.

Fonetik transkripsiya dine filologik maksatlar bilen halk döredijiligi we şiwesynaslyk boýunça il arasyndan maglumat ýazylyp alnanda ulanylýar.

Fonetik derňew

Fonetik derňew arkaly fonetikada geçilen temalaryň özleşdiriliş derejesi hem-de okuwçylaryň (talyplaryň) fonetika boýunça iş ýüzündäki amaly başarnyklary barlanylýar.

Aýry-aýry temalardan s o n doly däl fonetik derňew geçirilýär. Fonetika boýunça geçilenleri jemlemek, berkitmek üçin jümle derňew etdirilýär. Muňa *doly fonetik derňew* diýilýär.

Doly fonetik derňewde:

1. Jümläniň (sözlemiň) nähili intonasiýada aýdylýandygy anyklanylýar;
2. Jümlede näçe sözüň bardygy, haýsy sözüň nygtalyp aýdylýandygy kesgitlenilýär;
3. Sözler bogunlara bölünýär, bogunlaryň tipleri we görnüşleri anyklanylýar;
4. Bogundaky çekimli we çekimsiz fonemalara häsiýetnama berilýär.

Jümlede ýüze çykan kombinator ses üýtgemeleri düşündirilýär.

Yumuş

1. Doly we doly däl fonetik derňewleriň tapawudyny aýdyp beriň.

39. Göçüriň. Çekimli seslere doly häsiýetnama beriň.

Bilim gökden ýol ýasar (*Atalar sözi*).

40. Göçüriň. Çekimsiz seslere doly häsiýetnama beriň.

Kim ylma berilse, deger köp nepi.

Bilim bilse, ömür çekmez minneti (*«Kutadgu bilik» eserinden*).

41. Göçüriň. Sözleri bogunlara bölün, bogun tiplerini we görnüşlerini aýdyp beriň.

Adam göwni gulden näzik (*Atalar sözi*).

42. Göçüriň. Doly fonetik derňew ediň.

Adalat her bir zady laýyk ornuna goýmakdyr: aýakgap aýagyňky, lelpäk başyňkydyr (*Möwlana Jelaleddin Rumi*).

LEKSIKA

Leksikada öwrenilýän meseleler, maksady we ähmiýeti. Dili-mizdäki sözleriň hemmesine birlikde sözlük düzümi diýilýär. **Leksi-ka, leksikologiýa** adalgalary söz we sözlük düzümi hakdaky taglymat manysyndaky grek sözleridir.

Dil biliminiň bu bölümünde sözler:

- 1) döreýiş çeşmeleri;
- 2) many mynasybetleri;
- 3) ulanylyş gerimi;
- 4) ulanylyş ýygylgy;
- 5) stillere gatnaşygy;
- 6) emosional-ekspressiw öwüşginliligi;
- 7) sözlüklerde düşündirilişi ýaly dürli taraplardan öwrenilýär.

Türkmen diliniň sözlük diizümünde beýleki türki diller bilen köp umumylyklar bar. Olar türki halklaryň aslynyň umumylygyndan gelip çykan meňzeşliklerdir.

Sözleriň döreýiş çeşmeleri taýdan toparlara bölünişi

Ene dilimiziň sözlük düzüminde azyndan 10-15 müň ýaşly sözler-de, **garaşsyzlyk, bitaraplyk, ruhubelentlik** ýaly soňky ýyl-larda dörän täze sözler hem bar. Meselem, **tarn** sözi sanskritde **da-mas**, «Awesta» kitabynda **dam**, grek, latyn çeşmelerinde **dooms** görnüşlerinde öý, gurluşyk, diwar manylarynda duş gelýär. **Şeker** sözi arap dilinde **sukar**, pars dilinde **şakar**, grek dilinde **saharos**, rus dilinde **caxap**; **pul** sözi grek dilinde **pholis**, arap dilinde **flus**; **öküz** sözi sanskritde **uksa**, grek dilinde **okas**, iňlisde **oh**, mongol dilin-de **ükür** görnüşlerinde duşýar. Alymlar **ata, ene, ogul, gyz, gaýyn, giýew** ýaly garyndaşlyk gatnaşyklaryny bildirýän sözleriň, beden

ag/alarymyzyň atlarynyň, **men, sen, ol** ýaly çalyşmalaryň, sanlaryň, **al, ber, gel, git** ýaly işlikleriň ^{dine} türk dillerde däl, eýsem fonelik taýdan az-kem parhly mongol, manjur, tungus, käbirleriniň hat-da Amerikanyň, Ýaponiýanyň ýerli ilatlary bolan aýn, maýýa, astek halklarynyň dillerinde hem duşandygyny belleýärler. Beýleki diller bilen leksik umumylyklarymyz ene dilimiziň örän uzak taryhynyň bardygyna güwä geçýär.

Sözlerimizi döreýiş çeşmeleri taýdan üç topara bölmek bolar.

1. Umumytürki sözler.
2. Özleşdirilen sözler.
3. Türkmen sözleri.

Umumytürki sözler. Sözlük düzümimizdäki sözleriň aglabasy umumytürki häsiýetli sözlerdir. Özara düşünişmäge mümkinçilik berýän bu sözler türk dilleriň sözlük fonduna degişli gadymy sözlerdir.

Halkymyzyň münýýlyklaryň dowamynda beýleki halklar bilen eden ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklary sözlük düzümimizde özboluşly aýratynlyklaryň-da ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. Muňa bary-ýogy mundan mün ýyl töweregi öň hersi özbaşdak ösüş ýoluna düşen oguz asyly türkmen we türk dilleriniň atalar sözi-nakyllaryny deňeşdirenimizde hem aýdyň göz ýetirýäris. Meselem:

Akyl para ile satylmaz (Akyl pula satylmaz).

Diliň kemigi ýok. (Diliň süňki ýok).

El ile gelen dügün baýramdyr (El bilen gelen toý-da baýram).

Sütten agzy ýanan, ýogurdy üfleýerek ýer (Süýtde agzy bişen suwy üfläp içer).

Balyk başyndan kokar (Balyk başyndan porsar).

Arpa ekip, bugdaý bekleme (Arpa ekip, bugdaýa garaşma).

Alym olmak kolaý, adam olmak zor (Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn).

Özleşdirilen sözler. Taryhy maglumatlara görä, Türkmenistanyň häzirki çäklerinde türkmenler asyrlar dowamynda eýran dillerinde sözleşen parslar, täjikler, owganlar, puştunlar, kürtler bilen goňşy ýaşapdyr. Bu halk-

laryň bir meňzeş tebigy, ykdysady şertlerde goşulyşyp ýaşamaklary, bilelikde gün-güzeran dolandyrmaklary, medeni derejelerindäki, dini garaýyşlaryndaky umumylyklar şu sebitlerde türkmen-pars ikidilliliginiň döremegine, olaryň sözlük düzümlerinde leksik barabarlyklaryň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr. **Dessan, desterhan, serdar, zenan, bedasyl, gülzar, aşpez, arabakeş...** ýaly çekimlileri inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmeýän sözleriň köpüsi aslynda pars dil elementleridir.

Türkmen diline pars sözleriniň köpçülikleýin aralaşmagyna, bir tarapdan, türkmen-pars ikidilliligi, ikinji tarapdan, pars dilindäki nusgawy edebiýat sebäp bolupdyr. Pars edebiýatynyň täsiri hatda XVIII-XIX asyrlarda hem gowşamandyr. Andalyp, Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes ýaly şahyrlarymyzyň şygrylarynda *dine* aýry-aýry pars sözleri däl, eýsem pars izafeti arkaly baglanyşdyrylan söz düzümleri-de işjeň ulanylypdyr:

Buýy bet goşmagyl **müşk-i anbara...**

Çeşmiň **jellad-y jahan**, gaşyňdyr keman, eý dost (*Mollanepes*).

Aý-y ruhsarym bile **hurşyd-y dildarym** gerek...

Ýüz müň gyzga deger diýip ki birje **tar-y muýuň** (*Seýdi*).

Aždarha dek ýassanyp **genj-i nyhana** zülpüň...

Örüm-örüm saçlaryň **kemend-i dara** ogşar (*Kemine*).

Pars dilinden alnan sözleriň aglabasy, esasan, türkmen diliniň kada-kanunlaryna boýun egdirilip özleşdirilipdir. Olaryň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edişleri türkmen sözlerinden tapawutlanmaýar.

Azda-kände sypat sözleri-de geçipdir. Ýöne olar türkmen dilinde, köplenç, hil-häsiýet atlary ýaly özleşdirilipdirler:

Sen erür sen **huplar** içre husnyň yklymynda şah.

Tahyr bir ýar yşkynda çyn **ryswaýy** jahandyr (*Mollanepes*).

Ruýy syýah söz düzüminiň fonetik taýdan özgeren görnüşi bolan **ryswa** ýüzügara, masgara manysyndadyr.

XVIII-XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserlerinde **ýek, du, se, çehar, häft, set, hezar...**ýaly mukdar aňladan pars sözlerine-de duş gelinýär:

Kylgyl meniň ýolum rowan, **çar** pasly baharly daglar...

Gara zülpüň ýüzde ýüze bölündi

Her zülpüň tarynda **set** para könlüm (*Mollanepes*).

Pars sanlarynyň **dört çaryýar, kyrk çilten, kyrk çille** ýaly ulanylyşy indi olaryň asylky san manylaryny ýitirendiklerini tassyklaýar.

Alynma sözüň asylky manysy ulanyşdan galsa, ony sinonimi bilen tirkeşdirip ulanmaklyk häsiýetli. Meselem: **çöl-beýewan, pylsyrat köpri, gele gurt sürüsi, ziba-gözel, gep-söz, tüp-yssy, dost-ýar, gül-çiçek, gül-läle, orta-miýana** we başgalar:

Uzyn-gysganyň arasy, **orta-miýana**, söwdüгим (*Kemine*).

Keşti çekmek, amaty gelmek, zar agiamak, zut gaçmak hem aslynda manydaş işliklerdir. **Keşt, amat, zar, zut** sözleri işlige mahsus grammatik häsiýetlerini ýitirip, türkmençe sinonimleri bilen tirkeşdirilip ulanylyp başlapdyr.

Türkmen diliniň leksikasynda arap sözleri-de ep-esli orun tutýar. Taryhdan bilşimiz ýaly, 651-nji ýylda Merw, Abywert, Nusay, 712-nji ýylda Horezm, 716-njy ýylda Dehistan, Hazar sebitleri Arabystandan gelen çarwa beduinleriň tabynlygyna geçýär. Ilatyň yslamy kabul etmegi bilen dilimize arap sözleri aralaşyp ugraýar.

Orta asyrlarda musulman dünýäsinde ylmyň, medeniýetiň gülläp ösmegi, arap diliniň dünýä dili hökmünde ykrar edilmegi arap sözleriniň dilimize köpçülikleýin aralaşmagyna itergi beripdir. Ildeşlerimiz Abu Reýhan Biruniniň, Abu Aly ibn Sinanyň, Muhammet Horezminiň, Mahmyt Kaşgarlynyň, Zamahşarynyň eserleri arap dili arkaly bütin dünýäde meşhurlyk gazandy.

«Öweleme, düweleme, gara goýnuň gany bilen, salkym üzüm sany bilen» diýlip başlanan sanawaçdaky **öweleme (owal** - arapça birinjiden) **düweleme (du** - parsça ikinjiden) sözlerinden çen tutsak, orta asyrlarda türkmen-arap-pars üçdilliligi-de bolan bolmaly.

Arap sözleri gurluşy taýdan türkmen sözlerinden düýpli tapawutlanýar. Olar, esasan, üç çekimsizden ybarat bolýar.

Meselem:

Ktb - kitap, kätip, mekdep;

Ylm - ylym, alym, mugallym, maglumat, tälim, taglymat;

Hkm - häkim, häkimiýet, höküm, hökümet, hikmet;

Mlk - mälik, mülk, mellek, memleket;

Hrb - harap, haraba, harby;

Drs - ders, medrese, müderris;

Sjd - sejd, mesjit;
Tib - talap, talyp, talaban, matlap;
Şgr - şygar, şygyr;
Gşk - yşk, aşyk, magşuk;
Zlm - zalym, zulum, mazlum;
Dwr - döwür, döwran, müdir;
Jbr - jebir, mejbur;
Kbr - kebir, ekber, ekabyr;
Mdm - mydam, daýym, elmydam;
Msl - mysal, mesele, misli;
Krr - karar, ykrar, tekrar;
Sim - salam, selim, yslam, muslim, musulman.

Taryhy taýdan kökdeş bolsalar-da, bular indi aýry-aýry sözler hökmünde tanalýarlar. Şol bir sözüň birlik hem köplük sanlary bolan **nebi-enbiýa, halk-halaýyk, hal-ahwal**...ýaly sözlere türkmen diliniň köplük san goşulmasy goşulyp, **hallar, ahwallar**...kimin ulanylyşy olaiýň başga-başga sözler hökmünde özleşdirilendigine güwä geçýär.

Arap dilinden alnan sözleriň aglaba bölegi din, mekdep, medrese, ylym-bilim, edep-terbiýe bilen baglanyşykly sözlerdir. **Kitap, mekdep, harp, elipbiý, şahyr, şygar, kyssa, nazym, hikmet, aruz, hekaýa, rowaýat, hamsa, mesnewi, rubagy, murapbag, nusga, isim, sypat, hal, ahwalat**...ýaly *dine* dil we edebiýat adalgalarynyň sany onlarça.

Dowzah, tamug, jähennem; behişt, jennet, uçmah; aman-esen, sag-salamat; aýyt-baýram; hamd-sena, öwgi... mysallaryndan görşümüz ýaly, arap dilinden alnan sözler dilimiziň sinonimler hataryny baýlaşdyrypdyr.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde rus diliniň we onuň üsti bilen geçen beýleki ýewropa dilleriniň sözleri-de ep-esli orun tutýar. Türkmen-rus gatnaşyklary XIX asyryň ikinji ýarymyndan Türkmenistanyň Russiýa tabyn edilmegi bilen güýçlenip ugraýar. XX asyrda türkmen durmuşynda ýüze çykan özgerişleri aňlatmak üçin rus dilinden söz almaklyk has güýçlenýär.

Dünýä rewolýusiýasy, komintern ideýalary *dine* rus dilinden däl, onuň üsti bilen nemes, fransuz, iňlis dillerinden hem **republi-**

ka, rewolýusiýa, partiýa, deputat, delegat, teatr, kino, balet, hu-
dožnik, artist, poçta, roman, gazet, žurnal, futbol, sport, traktor,
awtobus, institut, ýanwar, fewral, mart, aprel, may, iýun, iýul,
awgust, sentýabr, oktýabr, noýabr, dekabr.. ýaly halkara häsiýetli
atlalgalaryň ýüzlerçesiniň alynmagyna sebäp bolupdyr.

Täze ykdysady, syýasy şertlerde türkmen durmuşyndaky öz-
gerişleri aňlatmak üçin başga dilleriň sözlerinden köp alynmagy,
manylarynyň halk köpçüligine düşüniksizligi olary millileşdirmek
meýlini döredipdir. Bu meýil birnäçe görnüşde ýüze çykypdyr.

1. Manysyny türkmençä terjime etmek (kalkalaşdyrmak) meýli:
ejji>KaurHH - **gullukçy**, yneHHK - **okuwçy**, HHraTejib - **okyjy**,
iiHearejib - **ýazyjy**, enymaTejib - **diňleýji**, yneöa - **okuw**, nepneHHe -
çyzuw, HHeTonneaHHe - **arassa ýazuw**, opaborpaehna - **dürs ýazuw**,
mrrepKa - **bäşlik**, .zrHeBHHK - **gündelik**, KOHTpojibHaa paöoia - **barlag**
işi, >Kejie3Ha5i Aopora - **demir ýol**, MHpoB03peHne - **dünýägaraýyş**,
MibiK03HaHHe - **dil bilimi**.

2. Adalga hökmünde öňden ulanylyp ýörülen pars, arap sözlerini
almak meýli:

LÜKOJia - **mekdep**, yHHrejib - **mugallym**, Kimra - **kitap**, reTpa^b
depder, no3T - **şahyr**, no33HS - **şygryýet**, npo3a - **kyssa**, Ji03yHT -
şygar....

3. Başga dilleriň sözlerini türkmen diliniň öz ses we bogun
gurluşyna laýyklyk almak meýli: HañHHK - **çäýnek**, Kpy>KKa -
kürüşge, epaeTOH - **paýtun**, OKOuiKa - **äpişge**, coTbix - **sotyky**, ener
çot, jierKOBaa MauiHHa - **Iökge maşyn**.

Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynda (1936 ý.) täze
düşünjeleri aňlatmak üçin özümizde laýyk söz ýok bolsa, olary rus
dilinden almaklyk karar edilýär.

Ilki latyn, soňra rus elipbiýlerine esaslanan ýazuwa geçilmegi
bilen başga dilleriň sözlerini rus orfografiýasyndaky ýaly ýazmaklyk
güýçlenýär.

Türkmen sözleri. Dilimizdäki sözleriň aglabasy dilimiziň öz içki
resurslary arkaly ýasalan sözlerdir. Aýratynam ýurt Garaşsyzlygyny
aýlyp, dilimiz döwlet dili hukugyna eýe bolandan soňra täze düşünjeleri
aňlatmakda dilimiziň öz içki mümkinçilikleri sözlük düzümimizi

baýlaşdyrmagyň b a ş çeşmesine öwrüldi. Ähli döwlet edaralarynda işleriň ene dilimizde alnyp barylmagy, çagalar baglaryndan başlap bütin bilim ulgamynda okuwlaryň türkmen dilinde bolmagy - ene dilimiziň jemgyýetçilik hyzmatynyň giňelmegi birinji nobatda adalgalary millileşdirmek zerurlygyny ýüze çykardy.

1. Türkmen durmuşyndaky beýik özgertmeler bilen baglanyşykly täze düşüňjeleri aňlatmak üçin söz ýasalyşyň leksiki-semantik täri, ýagny öňden ulanylyp gelinýän sözleri täze manylarda ulanmaklyk güýçlendi. Meselem: **geňeş, maslahat, arçyn, kazy, talyp...**

2. Täze düşüňjeleri aňladýan sözleri ýasamakda söz ýasalyşyň morfologik täriň, ýagny goşulmalaryň işjeňligi artýar. Meselem: **-çy/-çi, -yjy/-iji, -çylykZ-çilik, -lyk/-lik, -daşZ-deş, -alga/-elge, -ýyş/-ýiş, -lamaZ-leme, -laşdyрмаZ-leşdirme** ýaly goşulmalar arkaly **Garaşsyzlyk, Bitaraplyk, abatlaýyş, rejelemek, geçelge, ýuwalga, gurnaýjy, millileşdirmek, meýilnamalaşdyrmak, didarlaşmak, resminama** ýaly täze sözleriň ýüzlerçesi ýasalady.

3. Söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalýan täze adalgalaryň sany barha artýar. Meselem: **ruhbelent, talyphaky, hakuýy, Türkmen howa ýollary, GDA** (Garaşsyz döwletleriň arkalaşygy), **PÝGG** (polisiýanyň ýol gözegçilik gullugy), **DST** (döwlet synag topary)...

4. Rus dilinden we beýleki ýewropa dillerinden geçen adalgalaryň bolşy ýaly däl-de, ene dilimiziň grammatik gurluşyna laýyk edilip özleşdirilişi-de (meselem, pelsepe), manysyna görä terjime edilişi-de güýçlenýär. Meselem: **repö - tugra, thmh - sena, Boiaaji - menzil, Mara3HH - dükan, KJiae - synp, KJiaeaam - synpdaş, auieraHT - ýazdyрма, 3K3aMcn - synag, 3ai<a3 - buýurma, eaMoueT - uçar, By3 - ýokary okuw mekdebi, arMoerpepa - daşky gurşaw, kojixo3 - daýhan birleşik, 6yjibA03ep - gum itekleýän, 3eMJiecoc - läbik soruýy maşyn...**

Häzirki türkmen diliniň sözlük düzümi, esasan, öz içki mümkinçilikleriniň hasabyna baýlaşýar.

Soraglar we ýumuş

1. Türkmen diliniň sözlük düzümi nähili baýlaşypdyr?
2. Umumytürki sözler diýip nämä düşünýärsiňiz?
3. Özleşdiren sözlerimiziň taryhy sebäplerini düşündiriň.
4. Türkmen diliniň öz sözleri diýip nämä düşünýärsiňiz? Olar söz ýasalyşyň haýsy tärleri arkaly ýasalýarlar?

43. Teksti okaň. Ondaky alynma sözleri saýlap göçüriň, olaryň haýsy dillere degişlidigini aýdyp beriň.

Gudratly ýüzük

Geçen asyryň başlarynda Parižde dünýäniň opera teatrynyň şüweleňi bolýar. Oňa meşhur rus aýdymçysy Fedor Iwanowicz Şalýapinem gatnaşýar. Aýdymçy Şalýapin meşhur bolgar opera aýdymçysy Popowa bilen tanyşýar. Dünýäniň meşhur aýdymçylaryndan howy basylýarmy ýa başga bir sebäbe görämi, Popowanyň, garaz, sesi ýatýar. Görnükli pedagoglar aýdymçynyň sesini açjak bolup görgi baryny görýärler, lukmanlar azap baryny çekýärler, emma hijisiniň peýdasy degmeýär.

Bu waka Şalýapiniň hem gulagyna ilýär, aýdymçynyň ýanyna barýar, gürleşýär. Popowanyň sesiniň ýatmagynyň psihologik meseledigine Şalýapin bada-bat düşünýär, ol pedagoglar, lukmanlar giden badyna ýuwaşlyk bilen aýdymça ýüzlenýär:

- Mende keramatly ýüzük bar. Ol ýüzük hut Pýotr Birinjiniň ýüzügi, ol ýüzüğe bütin Rus patriarhy dem salyp, keramat bilipdir. Sen şuny barmagyňa dakyn-da, agşam arkaýyn aýdym aýdyber. Şonda ýüzügiň gudratyny görersiň!

Şalýapiniň çyny bilen aýdan sözüne bolgar aýdymçysy ynanypdyr, ýüzügi dakynan badyna öz göwresinde aýratyn bir gudraty duýupdyr.

Ol agşam meşhur operada çykyş edýär, öz ariýasyny ozalkylaryndan has-da göwnejaý ýerine ýetiripdir. Zalda şowhunly el çarpyşyk bolupdyr. Aýdymçy minnetdarlyk bilen Şalýapine ýüzüginu gaýtaryp berýär.

Şondan son bolgar aýdymçysy her agşam çykyşynyň öň ýany onuň ýüzüginu alyp, çykyşdan soňam minnetdarlyk bilen yzyna berýär

eken. Şalyapin öz tapan oýnunyň çyn bolup ýerine düşenini bilip, bolgar aýdymçysyna:

- Mundan buýana hiç haçan aýdym sungatyna, şol aýdym sungatynyň muşdagy halkyňa ikilik etmeseň, men saňa ýüzügi ýadygärlik berýän - diýipdir.

Bolgar aýdymçysy beýik sungatyny halkyna bagyş edipdir (*O. Öde*).

44. Ýokarky tekstden söz ýasalyşyň morfologik täri arkaly ýasalan türkmen sözlerini saýlap göçüriň.

45. Sözlemleri okaň. Arap, pars dillerinden we rus dilinden geçen sözleri depderiňize göçüriň.

1. Stoluň üstünde ýaýradylan biletleriň birini çeken Halbaý sowallara ýaýdanman jogap berdi.
2. Ylmy apparatura bellenen programma boýunça ölçeýiş işlerini alyp barýar.
3. Nepes diýer, serim ýar saňa gurban,
Jemalyň görenler husnuňa haýran,
Men yşkyň derdini gizledim pynhan,
Görüň, zahyr kylar äşkäre köňlüm (*Mollanepes*).

Sözleriň many aýratynlyklary taýdan toparlara bölünişi

Söz dil biliminiň ähli bölümlerinde öwrenilýän esasy dil birlidir. Meselem, **Bilim gökden ýol ýasar** diýen dört sözden düzülen ýaýraň ýönekeý sözlemde **bilim** sözlemiň eýesi; morfologik taýdan ol *MI-* işligine *-im* goşulmasy goşulyp ýasalan sada jyns at; leksikologiýada ol düşünje bildirýän, bir manyly, umumyhalky, işjeň ulanylýan, emosional-ekspressiw öwüşginsiz, stilara söz diýlip häsiýetlendirilýär.

Sözler aňymyzda taýýar görnüşde ýaşaýar. Olar özbaşdak many aňladýş ukyplary taýdan iki hili bolýarlar: özbaşdak many aňlatmaga ukyply sözler we özbaşdak many aňlatmaga ukypsyz kömekçi sözler.

Özbaşdak many aňlatmaga ukyply sözlere at bermek - nominatiwlik häsiýetli. Olar predmetleri (**dag, suw, howa, toprak...**) we düşüňjeleri (**ýagşylyk, begenç, söýgi**), predmetleriň hil-häsiýetini (**beýik, owadan, akyly, ak, gara, süýji...**), mukdardyr tertibini (**bäş,**

em, müň, altynjy, ýüzünji..) işini, gymyldy-herketini (**gelmek, gitmek, almak, bermek, okamak, bilmek**), hal-ýagdaýyny, wagtyny (**assa, ýuwaş, gündiz, gije**) atlandyrýarlar. Olar aňladýan manylaryna we kabul edýän grammatik formalaryna görä at, sypat, san, çalyşma, işlik, hal... ýaly söz toparlaryna bölünýärler.

Özbaşdak manyly sözleriň aýratynlykda ulanylmak, sözlemde ngza bolup gelmek häsiýetleri bar. Aýratynlykda alnan söz predmetiň, diişünjäniň, wakadyr hadysanyň adyny aňladyp gelýär. Söz düzüminde aýyklarap gelen sözünüň manysyny anyklaýar, sözlem agzasy bolup gelende, gutaran oý-pikiri aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Sözlem içinde dürli grammatik formalarda gelip bilýär. Meselem, **kitap, kitaplar, kitabym, kitaby, kitabymyz, kitabyňyz, kitabyňa, kitabyňy, kitabynda, kitabyndan....**

	/oka.
	okadym.
	okadyň.
/ ^ ^ ^ 1 . -	okady.
Kitap ^ g j f ^ ^ ^ ———	okadyk.
	okadyňyz.
	okadylar.
	okaýaryn.
	\ okaýarsyň.
	- okaýar.
	.okaýarys.
	okaýarsyňyz.
	.okaýarlar.
	okajak.
Kitap<	okandyr.
	- okaýandyr.
	- okapdyr.
	- okasa.
	-okamaly.
	okamakçy...

Sözler bir manyly, köp manyly, göçme manyly hem bolup bilýärler. Sözleriň martysy sözlemde anyklanylýar.

Sözleriň ulanylyş işjeňligi, ulanylyş gerimi, emosional-ekspressiw öwüşginliligi, stillere gatnaşygy-da deň däl.

Sözleriň manylary we ulanyş aýratynlyklary bilen baglanyşykly meseleleriň hemmesi leksikologiýada öwrenilýär. Sözleriň many aýratynlyklary öwrenilýän bölümine **semasiologiýa** diýilýär.

Sözüň leksik we grammatik manylary

Sözleriň many aňladyş ukyplary deň bolmaýar. Atlandyrmak (nominatiwlik) dine özbaşdak manyly sözlere mahsus. Sözsoňulara, baglaýjy kömekçilere, modal sözlerdir ownuk böleklere, ses we şekil bildirýän sözlere, ümlüklere atlandyrmak (nominatiwlik) häsiýetli däl. Olara özbaşdak manyly sözleriň arasyndaky gatnaşyklary anyklamaga ýardam edýändiglerine görä *kömekçi sözler* diýilýär. Şoňa görä-de olar leksikologiýada däl-de, grammatikada öwrenilýärler.

Biz öz akyl ýetiren zatlarymyzy esasy we möhüm alamatlaryna görä atlandyryp, söz görnüşinde beýnä ornaşdyrýarys. Aýaga geýilýän geýime **aýakgap**, ele geýilýäne **eüik**, ösümlikleriň ekilen görnüşlerine **ekin**, iýilýän zatlara **iýmit...** diýýäris. Sözüň manysy bizi gurşap alan barlygyň aňymyzda şöhlelenmesidir.

Sözlere emosional-ekspressiwlik bildirmek häsiýeti-de mahsus. Meselem, **eje** sözüne garanda **ene** sözünde emosional-ekspressiwlik güýçli; **ene dili**, **ene mähri**, **ene toprak** diýilýär, emma **eje dili**, **eje mähri**, **eje toprak** diýilmeýär.

Sözüň anladýan düşünjesine, onuň emosional-ekspressiw häsiýetine, stilistik öwüşginine - hemmesine bilelikde sözüň **leksik manysy** diýilýär.

Özbaşdak manyly sözlere leksik manylaryndan daşary grammatik manylary aňlatmaklyk hem häsiýetli.

Grammatik many sözüň leksik manysynyň üstüne goşulan, sözüň kabul eden grammatik formalary bilen baglanyşykly manylarydyr. Meselem, **kitap**, **mekdep**, **okuwçy**, **mugallym...**sözleriniň hersiniň

öz leksik manysy bar. Bu sözleriň hemmesi at söz toparyna girýär. Olara **-lar/-ler** goşulmasy goşulanda (kitaplar, mekdepler, okuwçylar, mugallymlar) köplük; **-ym/-im, -ymyzZ-imiz** goşulmasy goşulanda (kitabym, mekdebimiz, okuwçymyz, mugallymymyz) deňişlilik düşüňjeleri-de aňladylýar. **Mekdep, mekdebiň, mekdebe, mekdebi, mekdepde, mekdepden** sözlerindäki düşüm goşulmalarynyň-da hersiniň öz manysy bar. Bular goşulan sözünüň başga bir söze grammatik jähetten tabynlygyny bildirýär.

Ýokluk bildirýän **-ma/-me** goşulmasy (gel-gelme, oka-okama); **-yş/-iş, -yn/-in, -yl/-il, -dyr/-dir, -t** ýaly dereje goşulmalary (al-alyş, alyn, geýin, geýilmek, geýdir); **-dy/-di, -ýar/-ýär, -ar/-er, -jakZ-jek** zaman goşulmalary (**aldy, -alýar, -alar, -aljak**); **-m,ň, ñyz/-ňiz, -yn/-in, -syň/siň, -ys/-is, -syňyz/-siňiz...ýa[y** ýöňkeme goşulmalary (**aldym, aldyň, aldyňyz, bilerin, bilersiň, bilersiňiz...**) işlik söz toparyna häsiýetli grammatik manylary aňladýarlar.

Soraglar

1. Sözleriň aňladýan manylary leksikologiýanyň haýsy bölümünde öwrenilýär?
2. Sözüň nominatiw hyzmatyna nähili düşüňýärsiňiz?
3. Haýsy söz toparlary özbaşdak many aňlatmaga ukyply?
4. Sözüň leksik we grammatik manylary diýip nämä düşüňýärsiňiz?

46. Göçüriň, her sözüň ilki leksik, soňra grammatik manysyny aýdyp beriň.

Okuwa, bilime dilmaçdyr bu dil,
Ynsany röwşene çykarandyr, bill (*«Kutadgu bilik» eserinden*).

47. Göçüriň, sözleriň leksik manysyny, nominatiw hyzmatyny düşündiriň.

Ýüwürjim - ýüwrik atym, ýüwürüp geler ýanyma.
Gidene - ýeňňe, gelene - baldyz.

48. Göçürin, özbaşdak manyly sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň predmet, düşünje, hil-häsiýet, gymyldy-hereket, hal-ýagdaý, ýa mukdar-tertíp aňladýandygyny aýdyp beriň.

Watan üçin çykdy Gyraý üstüne (*Seydi*).

Ogul edebi bilen arzyly, gyz gylygy bilen (*Atalar sözi*).

49. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň leksik hem grammatik manylaryny düşündiriň.

Magtymguly, Hakdan dile baryny.

Dilär bolsaň, dile öz imanyňy.

Abat eýle iki gözüm nuruny

Sag gözüm sol göze mätäç eýleme (*Magtymguly*).

Bir manyly we köp manyly sözler

Sözlem içinde gelende hem, aýratynlykda aýdylanda hem şol bir manyny aňladýan sözlere *bir manyly* (monosemantik) *sözler* diýilýär.

Meselem: kitap, mekdep, mugallym, okuwçy, talyp, adam, dag...

Ylmy adalgalary bir manyda ulanylýarlar. Eye, habar, düşüm, dereje. ýaly köp manyly sözlerem grammatik adalga bolup gelende anyk bir many aňladýarlar.

Eger söz aýratynlykda we sözlem içinde gelende tapawutly manylary aňladýan bolsa, beýle sözlere *köp manyly* (polisemantik) *sözler* diýilýär. Meselem:

Gün ýörir gögüň ýüzünde,

Şuglasy ýerge düşer (*Kemine*).

Ser berler, ýer berilmez (*Oguz ban*).

Durna gökde, duzagy ýerde.

Mellekçä ýer berseň, ýer eýesini ýerden çykarar.

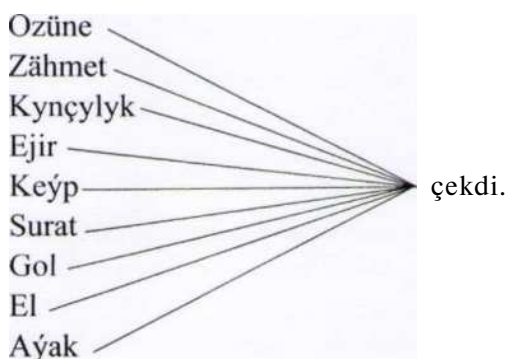
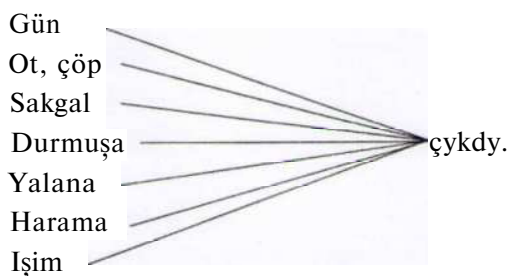
Ýer hasylyň enesi, suw - atasy.

Çöken düýe ýer tapar (*Atalar sözi*).

Birinji mysalda ýer planeta manysynda, ikinjide Watan, üçünjide zemin, dördünjide mellek, başinjide toprak, altynjy sözlemde orun manysynda geldi. Köp manyly sözüň haýsy manyda gelendigi sözlemde belli bolýar.

Köp manyly sözlere dine atlarda däl, özbaşdak manyly söz loparlarynyň hemmesinde duş gelinýär. Aýratynam köp manylylyk işliklerde has giň ýaýrapdyr.

Meselem:

Sözleriň göçme many lard a ulanylyşy, onuň görnüşleri

Predmetiň, düşünjäniň şeýle atlandyrylmagyna sebäp bolan ilkinji manysy **asyl many**, çeper eserlerdäki tapawutly manysy - **göçme many** hasaplanylýar. Göçme manylylyk sözüň asyl manysyndan başga bir manyda ulanylmagydyr. Sözüň göçme manysy, esasan, söz düzüminde, sözlemde belli bolýar.

Sözüň aýratyn alnandaky manysy bilen sözlemdäki manylarynyň arasynda belli bir derejede baglanyşyk saklanýar.

Göçme manylylyk aýratynam beden agzalarynyň atlarynda giň ýaýrapdyr. Meselem: **baş** sözi aslynda pikir ýöredýän synamyzyň ady:

Akyl ýaşda bolmaz, **başda** bolar (*Atalar sözi*).

Sözleminiň baş agzalary, baş düşüm, baş agronom söz düzümlerinde ol göçme manyda, ýagny esasy agza, esasy düşüm, esasy agronom manysynda gelýär.

Iňňäniň gözi, gazanyň gulagy, sagadyň dili, daragyň dişi... ýaly söz düzümlerini-de sözleriň göçme manylarda ulanylyşyna mysal getirmek bolar.

Altyn aslynda gymmat baha metalyň ady. **Ak altyn, gara altyn, mawy altyn, altyn nesil, altyn asyr** söz düzümlerinde **altyn** sözi göçme manylarda gelýär.

Göçme manylylyk düşünje bildirýän sözlere-de mahsus. Meselem: **beýik** dag, **beýik** şahyr, **beýik** işler; **ajy** burç, **ajy** söz; **ýiti** I pyçak, **ýiti** zehin... Işliklerde sözün göçme manyda ulanylýandygyny I duýmak kyn. Meselem: **guzlamak** (guzulamak) aslynda goýna I mahsus. Emma **botlapdyr** ýerine **düýämiz guzlapdyr, gulunlapdyr** I ýerine **atymyz guzlapdyr, sygrymyz guzlapdyr, towugymyz guz-** M **lapdyr...**ýaly ulanýarys.

Gelmek işligi aslynda adamyň bir ýerden ikinji bir ýere ýöräp 1 barmagyny aňladýar. **Awtobus geldi, otly geldi, gämi geldi, uçar** 9 **geldi, ukym geldi, göresim geldi...**ýaly mysallarda **geldi** sözi göçme | manylarda ulanylýar.

Türkmen dilinde sözün göçme manysynyň **metafora, metanimiýa, sinekdoha** görnüşleri giň ýaýrandyr.

Metafora - zatlaryň, hadysalaryň daşky meňzeşligi esasynda I olaryň biriniň ady bilen beýlekisiniň aňladylmagydyr. Meselem: 1 aslynda kelläniň ön tarapyny aňladan **ýüz** sözünüň **gögün ýüzi** (görüňýän tarapy), **suwuň ýüzi, diwaryň ýüzi** (üsti), **halynyň ýüzi** (peti)... ýaly ulanylyşyny söz manysynyň metaforik geçişi hasaplamak bolar.

Derýanyň başy, derýanyň aýagy, ýylyň başy, ýylyň aýagy ýaly mysallarda hem **baş, aýak** sözleriniň manylarynyň metaforik göçüşini görýäris.

Zatlaryň, hadysalaryň funksional meňzeşligi taýdan biriniň adynyň beýlekisine geçişine-de duş gelinýär. Meselem: **ok** sözi **top oky** söz düzüminde snarýad, **tüpeň oky** söz düzüminde **gülle** manylarynda ulanylýar.

Zatlaryň, hadysalaryň wagt ýa orun taýdan meňzeşligine görä biriniň adynyň beýlekisine geçýän wagtlyary hem bar. Muňa dil biliminde söz manysynyň metanimik geçişi diýilýär. Meselem: guşluk, şam aslynda wagt aralygydyr. Bu sözler guşlukda we şamda iýilýän owkat manylarynda hem ulanylýarlar.

Magtymgulynyň eserlerini okadym ýerine Magtynigulyny ukadym diýenimizde hem söz manysynyň metanimik geçişini görýäris.

Söz manysynyň geçişiniň sinekdoha görnüşinde zatlaryň bir hölejiginiň ady tutuş zada ýa-da tutuş zadyň ady onuň bir bölejigine geçýär. Meselem: *Bir gün duza müň gün salam* atalar sözünde duz sözi himiki jisim däl-de, tagam, iýmit manysyndadyr.

Çaýa çagyrmak söz düzüminde hem çay sözünüň manysynyň sinekdoha häsiýetli geçişini görýäris.

Arkaly erke geplär, arkasyz gorka geplär atalar sözünde hem arka sözi hossar manysynda ulanylýar.

Aňlaman sözleme tamda gulak bar (Magtymguly) goşgy setirinde gulak sözi adam manysyndadyr.

Sözün göçme manylarda ulanylyşy edebi eserlerde çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýär.

Kirpigi-ok, gaşy - ýaý

Men onuň nyşanasy (*Mollanepes*).

Goşgy setirlerindäki meňzetmede ýaý sözi egri, ok sözi göni manysyndadyr.

B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyna Halnazar bay: - Han aga, eger öz siňegiňi özüň kowup bilmejek bolsaň, doňzuň agy name, garasy name? - diýmek bilen siňek hem doňuz sözlerini göçme manylarda ulanýar.

Magtymguly: - *Jahanda ýaman işdir, gury gelip, boş gitmek*-diýýär. Gury, boş sözleri çeper metaforalardyr. Metaforalar tapmaçalarda hem giňden ulanylýar:

Bir öýde bar on iki han,

Hoş gelipsiz, eziz myhman.

Bir suprada dört yssy nan,

Üstünde ýedi nar gördüm.

Görşümüz ýaly, bu bentde öý ýyl manysynda, han, myhman sup-

ra sözleri aý manysynda, **dört yssy nan**-hepde, **ýedi nar**-ýedi gün manysynda gelipdir.

Pessejik öýden garyagar matalynda **öý** sözünüň elek, **gar** sözünüň un manysynda ulanylyşy çeper metaforadyr.

Sözlerde ýüze çykýan semantik özgerişler

Sözlerde manynyň giňelmegi we manynyň daralmagy ýaly semantik özgerişler-de bolup geçýär.

Söz manysynyň giňelmegi durmuşda ýüze çykan täzelikleri dilde aňlatmagyň bir usulydyr.

Yurt garşy alsynl, Yurt gutly bolsunl alkyşlaryndan belli bolşy ýaly, **ýurt** sözi öň öý manysynda eken. Häzir bu söz watan, diýar manysynda ulanylýar.

Gün sözünüň asylky manysy - planeta. *Aýda 30 gün bar* diýen sözlemde gün 24 sagada barabar wagt - sutka manysynda. *Gün güýçliniňki, gowurga dişliniňki* atalar sözünde ol gün-güzerman manysynda ulanylýar.

Şabardi, Şaguly, Şabende sözlerinde **şa** sözi Alia manysynda. **Şaýol, şadessan, şakäse, şatut**...ýaly mysallarda bu söz uly, goçak manylarynda ulanylýar.

Ýaýlym we **ýaýla** sözleri asyldaş bolup, öň sürä agym berer ýaly öri meýdanyny aňladypdyr. Häzir bu sözi telekanal, radiokanal manylarynda ulanýarys.

Iki tarapa açylýan uly gapy manysyndaky **derweze** sözünüň-de manysy giňelipdir. Häzir ol sport desgasy manysynda hem işjeň ulanylýar.

Sözüň asyl we soňky manylarynyň hersiniň dürli döwürleriň önümi bolmagyna garamazdan, olaryň ikisi-de işjeň ulanylýar. Meselem: **geňeş, maslahat** sözleri aslynda bir mesele barada pikir alyşmak manysyndaky sözlerdir. Ile geňeşseň geňeş, öz bileniňden galma. Geňeşli biçilen don gysga bolmaz (*Atalar sözi*). Bu sözler häzir **Yokary geňeş, Ýaşulular maslahaty, Halk maslahaty** söz düzümlerinde döwleti edara ediş organlary manysynda hem ulanylýarlar.

Göreş sözi öň sportyň bir görnüşini aňladypdyr: *Göreşde ataň hem bolsa ýyk!* Häzir bu söz **synpy göreş, hasyl ugrunda göreş** ýaly söz düzümlerinde dürli manylarda ulanylýar.

Gumda belentlikleriň we peslikleriň ulaşyp-utgaşyp gidýän ugry manysyndaky **ulgam** sözi **bilim ulgamy**, **diliň ses ulgamy** söz düzümlerinde sistema manysynda ulanylýar.

Mekdep sözüniň okamak, ýazmak öwredilýän, bilim berilýän edaranyň ady manysy-da, **Magtymgulynyň mekdebi** söz düzüminiň diiki ýaly edebi tär, ýörelge manysy-da ýörgünli.

Käbir sözleriň bolsa öňki asyl manysy semantik arhaizme öwürlip, olar indi täze manyda işjeň ulanylýarlar. Meselem: hökümdaryň jaýy manysyndaky **köşk** sözi häzirki türkmen dilinde arhitektura aýratynlygy bilen tapawutlanýan edara jaýlary manysynda işjeň ulanylýar. Meselem: **Ruhyýet köşgi, Döwletliler köşgi...**

Karar sözüniň asyl sabyr, çydam, takat manylary arhaizmleşip, ol indi köpçülikleýin gellen netije manysynda ulanylýar.

Ýygnak sözüniňem iýlip-içilýän üýşmeleş, meýlis manysy semantik arhaizme öwürlipdir, ol indi bir meseläni çözmek üçin geçirilýän ýygnanyşyk manysynda işjeň ulanylýar.

Arzuw, maksat, myrat, döwlet, guwanç, begenç, gül, alma, bilbil, laçyn, gurt, böri, arslan, gandym, çerkez, sazak, maýsa.... ýaly sözleriň hem jyns at, hem has atlar bolup ulanylyşlaryny-da söz manysynyň giňelişiniň özboluşly bir görnüşi hasaplamak bolar.

Sözün manysynyň daralmagy. Mahmyt Kaşgarly öz sözlüğünde saýaly ağaçlara **derek**, miweli ağaçlaryň hemmesine **erik** diýilýändigini, onuň görnüşleriniň bolsa **gara erik, sary erik, tüýli erik** ýaly aňladýandygyny belläpdir. Häzir **derek** sözi-de, **erik** sözi-de ağaçlaryň **dine** bir görnüşiniň atlarydyr.

Aş sözüniň-de manysy daralypdyr. Ol öň, umuman, tagam, iýmit manysynda ulanylan eken: Atan ýüki **aş** bolsa, açka az görünür (*Mahmyt Kaşgarly*).

Myhmana **aş** goý, iki elini boş goý (*Atalar sözi*).

Gelen **aş** diýip gelmez, turşutmagyl ýüz,

Aşa mätäç däl, söze myhmandyr (*Magtymguly*).

Don sözi-de öň, umuman, geým manysynda eken. Onuň görnüşleri bolsa **iç don, dyz don...**ýaly aňladylýpdyr:

Kim **don** tapmaz geýmäge,

Kim tirme şaly gözlär (*Magtymguly*).

Ogul, oglan sözleri-de öň, umuman, çaga manysynda **gyz oglan, erkek oglan** ýaly ulanylýpdyr.

Atasy üç ýaşynda **ogly** bazara gider (*Matal*).

Oglanly öýde ogurlyk ýatmaz (*Atalar sözi*). Häzir **oglan** sözi dine erkek oglan babatda ulanylýar.

Çig mal, Maliýe ministrliği söz düzümlerinde **mal** sözünüň aslyky baýlyk manysy saklanypdyr. Häzir bu söz, esasan, öý haýwanlary babatda ulanylýar. Meselem: **Mal** eýesiniň gözünden suw içer (*Atalar sözi*).

Umuman, sözleriň manysynda umumylykdan anyklyga tarap ymtylyş duýulýar. Sözler adalga hökmünde ulanylanda hem söz manysy daralýar. Meselem: *eye, habar, at, sypat, hal, bogun, düşüm, ýöňkeme* we ş.m

Sorag we ýumuşlar

1. Nähili sözlere monosemantik, nähili sözlere polisemantik sözler diýilýär?
2. Sözüň asyl we göçme manylarynyň tapawudyny aýdyp beriň.
3. Sözüň göçme manysynyň metafora, metanimiýa, sinekdoha görnüşlerini düşündiriň.
4. Söz manysynyň giňelişini we daralyşyny mysallar arkaly düşündiriň.

50. Bir manyly sözleri aýratyn, köp manyly sözleri-de aýratyn sütünlere bölüp göçüriň.

Aý, gün, dag, deňiz, ata, ene, kitap, talyp, men, beýik, gök, gyzył, almak, girmek, çykmak, ýüz, arka, tanyş, baş, ayak.

51. On sany köp manyly söz tapyp, olary sözlem içinde getiriň.

52. Göçüriň, öz asyl manysynda we göçme manyda gelen sözleri anyklaň. Göçme manyda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Ene üçin gyş bolsa, sen baharsyň.
Bakany ynjytma, senem bakarsyň.
Ýanyp duran ene diýdi ogluna:
«Gelme, balam, elleriňi ýakarsyň!»

(*A. Annadurdy*).

53. Göçüriň, göçme manyda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, ýokar-syndan göçme manynyň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň.

«Gawunyň ýagşysyn şagal iýr» diýrler.

Ykbally bendäniň paýy, gözel, sen...

Daglar ýeriň myhydyr,

Depe özün dag saýar...

Her kim öz ýaryny dogan Aý edip,

Aýyn gözlär, özge Aýa seretmez

(*Magtymguly*).

54. Göçüriň. Has gara ýazylan sözlere leksik-semantik taýdan häsiýetnama beriň.

Hi gözlär

(*gysgaldylyp alyndy*)

Ilinden aýra düşen

Ah urar ili gözlär.

Ýolundan aýra düşen

Jäht edip **ýoly** gözlär.

Gökde pelek gerdandyr.

Halk ýerde sergezdandyr.

Ne bazygär jahandyr

Göz açan **maly** gözlär.

Kim nan tapmaz iýmäge.

Kim **ýer** tapmaz goýmaga.

Kim **don** tapmaz geýmäge.

Kim tirme şaly **gözlär**

(*Magtymguly*).

Yumuşlar

1. *Bilimgökdenýolýasar* naklyndaky sözleriň her biriniň predmetdir düşünje, hil-häsiýet, gymyldy-hereket, hal-ýagdaý... aňladýandygyny, ýagny grammatik manysyny aýdyp beriň.

2. Ondaky sözleriň her biriniň leksik manysyny aýdyp beriň, öz manysynda ýa-da göçme manyda gelendigini, bir manyly ýa köp manyly sözdiigini, manysynyň daralandygyny ýa-da giňelendigini anyklaň.

Omonimler

Sözler many mynasybetleri taýdan: a) aýdylyşy we ýazylyşy meňzeş sözlere; b) manylary meňzeş sözlere; c) garşylykly manyly sözlere bölünip öwrenilýär.

Aýdylyşy we ýazylyşy meňzeş sözlere *omonimler* diýilýär. Olar iki hili bolýarlar: *leksik omonimler* we *frazeologik omonimler*.

Leksik omonimler - bular aýdylyşy, ýazylyşy meňzeş, ýöne başga-başga manylarda ulanylýan sözlerdir.

Düşündirişli sözlüklerde omonimleriň manylary rim san belgileri bilen aýry-aýry sözler hökmünde düşündirilýär. Meselem:

Ba:g I. Miweli we saýaly agaçlar ekilen meýdan: Bir agaçdan bag bolmaz (*Atalar sözi*).

Ba:g II. Baglamak, daňmak üçin ulanylýan ýüp, daňy: Yzzat görse **bagda** durmaz eşekler (*Magtymguly*).

Top I. Oýnalýan pökgi.

Top II. Harby ýarag.

Top III. Belli bir mukdardajemlenip, daşy daňlan bölek, üýşmek. Omonimler şol bir söz toparyndanam, dürli söz toparlaryndanam bolup bilýärler.

Meselem:

At I. Bir toýnakly iri öý haýwany, at: Iki at depişer, arasynda eşek öler (*Atalar sözi*).

At II. Okla, taşla, zyň, işlik: Çemçäni atana at (*Atalar sözi*).

Ga:r I. Gyşyna düşýän ak reňkli, tozga görnüşli ygal, at: Pessejik öýden **gar** ýagar (*Matal*).

Ga:r II. Bir zady ikinji zat bilen goş, garja, işlik.

Ýüz I. Kelläniň ön tarapky böleginiň ady: Ýüz otdan yssy (*Atalar sözi*).

Ýüz II. 99-dan soňky san belgisiniň ady: Gara zülpuň ýüzde **ýüze** bölündi (*Mollanepes*).

Ýüz III. Suwuň ýüzünde hereketet manysyndaky işlik.

Şular ýaly dürli söz toparlaryndan bolan omonimleriň raanylaryny olaryň kabul eden grammatik goşulmalary arkaly kesgitlemek mümkin.

Leksik omonimler döreýiş çeşmeleri taýdan üç hili bolýar:

1. Öz sözlerimize özleşdirilen sözler omonim bolup gelýär.

Meselem:

Port I. Berk дәл.

Port II. Gämi duralgasy.

Ba:p I. Laýyk, mynasyp, kybap.

Ba:p II. Eseriň esasy bölümleri.

Ba:r I. Hemme, ähli: Bar aladam - oňat okamak.

Ba:r II. Dik durlup iýlip-içilýän kiçi restoran.

Ga:z I. Guş ady: Garganyň **gaz** balasy, her kişiniň öz balasy (*Atalar sözi*).

Ga:z II. Mawy ýangyç.

2. Köp manyly sözüň manylarynyň uzaklaşmagy we hersiniň başga söz toparynyň hyzmatynda ulanylmaga başlamagy netijesinde dörän omonimler. Meselem:

Çi:ş I. Ýellenip gabarmak, pökgermek manysyndaky işlik: Aýagy çişipdir.

Çi:ş II. Beden agzalarynyň ýellenmesi, dömmе, at. Aýagyna çiş ýöräpdir.

Don I. Sowap gatamak. Buza öwrülmeк, buz halyna geçmek manysyndaky işlik.

Don II. Sowukdan gatan suw, buz, at.

Göç I. Ýaşayan ýeriňi üýtgetmek manysyndaky işlik: Göçen ýurduň gadyryny gonanyňda bilersiň (*Atalar sözi*).

Göç II. Goş-golamlaryny ulaglara ýükläp, maşgalasy bilen göçüp barýan ýolagçylar, at.

Iki göç - bir talaň. Goňşyňy göçürjek bolsaň, ýanyndan göç geçir (*Ata/ar sözi*).

Ýok I. Bir zatda yz, tegmil galdyrmak manysyndaky işlik: Gazana ýanaşsaň, garasy **ýokar** (*Atalar sözi*).

Ýok II. Ýokup galan galyndy, ýok-ýol, at: Gazanda ýagyň **ýoky** galypdyr.

Ýokarky ýaly işlik- isim omonimleriniň haýsynyň at, haýsynyň işlikdigi grammatik goşulmalara görä kesgitlenilýär.

3. Goşulmalaryň meňzeşligi zerarly dörän omonimler. M e s e l e m :

Uruş I. işlik: Uruşaň, mert bilen **uruş**, gaçany kowujy bolma («Görogly»).

Uruş II. At: Menem bu **uruşy** itden öwrendim («Görogly»).

Açar I. İşlik: Gara buludy ýel **açar** (*Atalar sözi*).

Açar II. At: Altyn **açar** bar gapyny açar (*Atalar sözi*).

Frazeologik omonimler. Erkin söz düzümlerine durnukly söz düzümleriniň omonim bolup gelşine dil biliminde *frazeologik omonimler* diýilýär. M e s e l e m :

Başy boş I. Akylsyz, samsyk.

Başy boş II. Dul.

Yeke elli I. Maýyp, golak.

Yeke elli II. Kömekçisiz, kömege mätäç.

Aýaga galmak I. Dikelmek, sagalmak.

Aýaga galmak II. Zuluma garşy baş götermek.

Omonimler şahyrana eserlerde, aýratynam goşgy düzülişiniň tutyş formasynynda çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýär.

Sorag we ýumuşlar

1. Nähili **omonimlere** leksik omonimler diýilýär?
2. Frazeologik omonimleriň leksik omonimlerden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Omonimleriň çeper edebiýatdaky hyzmatyny düşündiriň.

Sinonimler

Manysy meňzeş sözlerem köp. Bir umumy düşünjäni aňladýan manydaş sözlere *sinonimler* diýilýär. Olar bir söz toparyna degişli sözlerden ybarat bolýarlar. M e s e l e m :

Atlardan: gurt, böri, möjek.

Sypatlardan: oňat, gowy, ýagşy...

Hallardan: öň, ozal, owal....

Işliklerden: ölmek, ýogalmak, aýrylmak....

Şular ýaly bir umumy düşünjäni aňladýan sözleriň jemine *sinonimler hatary* diýilýär. Sinonimler hataryna girýän sözler ýa many öwürşini, ýa stillere gatnaşygy, ýa ulanylyş gerimi, ýa-da ulanylyş ýygylgy taýdan

ii/ila-kände tapawutlanýarlar. Şoňa görä, köplenç, olaryň birini beýlekisi bilen dannawsyz çalşyryp bolmaýar. Meselem: **ene toprak, ene süýdi, ene dili** söz düzümlerindäki **ene** sözünü **eje** sözi bilen çalşyryp bolmaýar. **Taňry ýalkasyn** diýilýär, **Hudaý ýalkasyn!** diýilmeýär.

Adam - ynsan, nan - çörek sözleriniň emosional - ekspres-siw öwüşgini, stillere gatnaşygy deň däl.

Sinonimler hataryndaky sözlerden *dine* birisi - stilistik öwüşginsizi dominant hasaplanylýar.

Sinonimler hataryna girýän sözleriň arasynda işjeň ulanyşdan galan köne sözlere-de duş gelinýär. Meselem:

Owal, başda, Kadyr Alia, senden bir kerem istärin...

Saglygyň gadyrny bilgil, hassa bolmazdan **burun** (*Magtymguly*).

Sinonimleriň arasynda **göle, tana, höjek, byzaw** - ýaly şiwesözlerine-de, **gaçmak - jymak; aglamak - zörletmek, gorkak - züwwetdin...** ýaly ýönekeý halk gepleşigine häsiýetli sözlere-de duş gelinýär.

Türkmen dilindäki sözlerimize özleşdirilen sözleriň sinonim bolup ulanylýanlary-da bar. Meselem: **ýurt - watan - diýar; dileg - arzuw; goşgy - şygyr...**

Goşulmalar arkaly ýasalan asyldaş sinonimler-de bar. Meselem: **tertipsiz - bitertip, edepsiz - biedep, işeňňir - işjeň...**

Sinonimler hatarynda söz bilen durnukly söz düzüminiň sinonim bolup gelenleri-de bar. Meselem:

Söýmek - gowy görmek, eý görmek.

Halamak - sulhuň almak.

Diňlemek - gulak asmak, gulak goýmak.

Gaçmak - ökje götermek.

Öýlendirmek - aýagyny duşamak.

Ýigrenmek - ýek görmek.

Yalta - iş ýakmaz.

Batyr - garadan gaýtmaz.

Gorkak - ýel ýürek.

Dul - başy boş.

Mekir - saman astyndan suw goýberen.

Akylsyz - guş kelle.

Frazeologik sinonimlere-de duş gelinýär. Meselem: **içň gysmak - içiňi it ýyrtmak; ýüregiňi açmak - içiňi dökmek.**

Amanadyňy tabşyrmak - sanalgyň dolmak (ýogalmak many-synda).

Telpegi agan - ýorgan süýrän (öň öýlenen manysynda).

İki gözi dört bolupdyr - kör düýesi köprüden geçipdir.

Sinonimler, esasan, edebi eserlerde pikiri obrazly, täsirli beýan etmek üçin ulanylýan çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Antonimler

Türkmen dili garşylykly manyly sözlere-de bay. Olara dil biliminde *antonimler* diýilýär. Meselem:

At antonimleri: **günä - sogap, gülki - agy, dost - duşman, ömür - ölüm, sorag - jogap, toy - ýas, ýat - ýakyn.**

Sypat antonimleri: **ajy - süýji, ak - gara, agyr - ýeňil, beýik - pes, garry - ýaş, gaty - ýumşak, öňki — soňky, sag - syrkaw, uly - kiçi, uzyn - gysga, ýagşy - ýaman, ýakyn - daş.**

Işlik antonimleri: **almak - bermek, begenmek - gynanmak, başlamak - gutarmak, gelmek - gitmek, durmak - ýörmek, horlanmak - semremek, oturmak - turmak.**

Hal antonimleri: **az - köp, ir - giç, öň - son, ozal - ahyr, ertirine - agşamyna, tiz - haýal, begenjinden - gynanjyndan, zoraýakdan - meýletin.**

Bu hili antonimlere *leksik antonimler* diýilýär.

Şol bir sözüň dürli görnüşleriniň antonim bolup gelşi-de bar: **akyly-akylsyz, edepli-biedep, tertipli-bitertip, tanyş-nätanyş, utmak-utulmak, ýeňmek-ýeňilmek, basmak-basylmak...**

Antonimleriň ikinji görnüşi *leksik-frazeologik antonimler* atlandyrylýar. Bular söz bilen durnukly söz düzüminiň garşylykly manylarda ulanylyşydyr. Meselem: **sowatly - elipden şermende; boý - telpegi agan; aýrylyşmak - durmuş gurmak, sada - ýedi derýanyň suwuny içen; dymmak-dil açmak; gynanmak - guşy uçmak; başlamak - soňuna sogan ekmek; öýlenen - kör düýesi köprüden geçen...**

Türkmen dili frazeologik antonimlere-de bay.

Frazeologik antonimler garşylykly manylarda ulanylýan durnukly söz düzümleridir. Meselem:

Agzyndan süýt ysy gitmedik - köp çarşenbäni başyndan geçiren.

Yel ýürek - ýüregi atyň kellesi ýaly, garadan gaýtmaz.

Agzy mumly ýaly - eňegine jaň dakylan ýaly.

Ynamy ödemek - ýüňsakgal etmek.

Göwnünden turmak - göwnüni ýykamak.

Bagty açylmak - bagty ýatmak.

Göze ilmek - gözden düşmek.

Ele salmak - elden gidermek.

Ýüz bermek - ýüz öwürmek, ýüzüňi sowmak.

Göz görmek - göz görkezmek.

Frazeologik antonimlerde obrazlylyk güýçli bolýar.

Antonimler, esasan, edebi eserlerde pikiri obrazly, täsirli bermek üçin çeperçilik serişdesi hökmünde örän işjeň ulanylýarlar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözler many mynasybetleri taýdan nähili toparlara bölünýärler?
2. Leksik we frazeologik omonimleriň tapawudyny düşündiriň.
3. Sinonimleriň görnüşleri, döreýiş çeşmeleri, stilistik hyzmaty hakda nämele-ri bilýärsiňiz?
4. Antonimleriň görnüşlerini, çeper edebiýatdaky hyzmatyny aýdyp beriň.

55. Göçüriň, omonimleriň aşagyny çyzyň, manylaryny düşündiriň.

N U S G A :

Owazasy düşüp ýakyn, **y r a g a** (uzaga, daşa).

Belki ýetişendir Ruma, **Y r a g a** (ýurt ady).

Guwandym reňki-alyna.

Aldandym mekri-alyna.

Golun daldalap, alyna

(*Seydi*).

Ak yüzünde nukta haly

Tahyryň geçer ne haly

(*Mollanepes*).

56. Özüňizden leksik omonimlere 5 sany, frazeologik omonimlere degişli 5 mysal tapyp, olary sözlem içinde getiriň.

57. Göçüriň, sinonim sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň sinonimleriň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Soragy men boldum gaýgy-gam bilen...
Gyýylma, ynjama sabyr eýle köňlüm...
Her bir sözüň bermen ýüz müň dessana,
Yanarmen, köýermen günde Akmeňli (*Kemine*).
Çekerem her gijelerde ahy-zaryňny seniň,
Menden özge kim çeker derdi-azaryňny seniň
(*Mollanepes*).

58. Okaň, sinonim sözleri tapyň, olardan dominant sözi anyklaň.

Özüm urar boldum oda-közlere...
Imdi gör-bak uly bolup galyp men...
Daşdan bişdim, içden köýdüm, köz boldum...
Köýdürer sum pelek jebri-jepasy,
Yalandyr, ynanmaň ähdi-wepasy...

Gaýgy-gamda eziz ömrüm solduryp,
Sum pelek azabym reýgan eýledi...
Gapyllykda duşman aldy daşymyz,
Dargatdy her ýana deňi-duşumyz
(*Magtymguly*).

59. Özüňizden leksik sinonimlere 3, leksik-frazeologik sinonimlere 3, frazeologik sinonimlere-de 3 sany mysal tapyp, sözlem içinde getiriň. Sinonimleriň aşagyny çyzyp, haýsy görnüşine degişlidigini ýokarsyndan belläň.

60. Göçüriň. Antonim sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň nähili antonimlerdigini aýdyp beriň.

Dostuňy egleme, nepden galmasyn.
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin.
Açda algyň, bege bergiň bolmasyn
(*Magtymguly*).

Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez.
Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär.
Batyr bir öler, gorkak - müň.

Ajy sorag berip, süýji jogaba garaşma.
Adam eli hem abat, hem bibat.
Çykdayy çykman, girdeji girmez

(Atalar sözi).

61. Özüňizden leksik antonimlere 5 sany, frazeologik antonimlere-de 5 sany mysal tapyp, sözlem içinde getiriň.

62. Atalar sözi - nakyýaryň galdyrylan bölegini goşup göçüriň, antonimleriniň aşagyny çyzyň, haýsy söz toparlaryndandygyny aýdyp beriň.

Myhman az oturar... Bilegi zor birini ýykar...
Aýdyjy akmak bolsa.... Göz gorkak, el...
Mert özünden görer... Yüpek donuň içinde ýagşy....bilinmez.

63. Göçüriň, leksik antonimleriniň aşagyny çyzyň, stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Adalatyň timsalydyr gapylar -
Ýogyn bol, inçe bol, beýik bol, pes bol,
Ula-kiçä deň açylyp ýapylar
(I. Akmyradow).

Gork, gorkma, ahyr bolmaly boljak.
Erkana aglajak, erkana güljek.
Tisginip günde müň ölüp ýörenden.
Bir gezek doguldym, bir gezek **öljek**
(A. Annadurdy).

Sözleriň ulanylyş ýygylgy taýdan toparlara höiünişi

Sözlük düzümimizdäki sözleriň ulanylyş ýygylgy-da deň däl: käbir sözler gündelik durmuşymyzda örän işjeň, käbirleri setanda-seýranda ulanylýar. Ulanylyş ýygylgy nukdaýnazardan olary iki topara bölmek bolar:

1. İşjeň ulanylýan sözler.
2. Seýrek ulanylýan sözler.

Gündelik durmuşymyza işjeň ulanylýan sözlere **aktiw leksika** diýilýär.

Diliň sözlük düzümi üznüksiz täzelenip, üsti ýetirilip durulýar, onda özara berk baglanyşykly iki sany hadysa dowam edýär:

1. Köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň atlary işjeň ulanyşdan düşüp galýar, manylary-da unudylýar.

2. Täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary işjeň ulanyşa girýär.

Köne zatlaryň atlary-da, täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary-da seýrek ulanylýan sözlerdir. Seýrek ulanylýandyklaryna görä, ikisine-de *passiw leksika* diýilýär.

Gadymy oguzlaryň aw guşlaryny özlerine oňon edip alandyklaryny bilýäris. Häzirki okyjylar şol aw guşlaryny tanamaýarlar, **guş salmak, aw awlamak, awuny almak** ýaly durnukly söz düzümleriniň manylaryna-da düşünmeýärler.

Ejdatlarymyzyň gün-güzeranynda maldarçylyk hem uly orun tutupdyr. Indi maldarçylyk bilen baglanyşykly, aýratyn hem mallaryň ýaş hem jyns aýratynlyklaryny bildiren sözlerem işjeň ulanyşdan çykyp barýar. **Bugra, ner (iner), heşdek, göhert, erkek, keşer, aýry, lök, çetir** düýäniň erkeginiň, **inen, arwana, maýa** urkaçy jynsynyň atlarydyr:

Bir dahy **bugra** diledi, kim **maýa** görmemiş olan (*«Gorkutata»*).

Kyrk ýyl **maýa** gezinçäň, bütin bir ýyl **ner** gezgin (*Mollanepes*).

Bota, köşek, torum, taýlak, ogşuk düýe köşekleriniň ýaş aýratynlyklaryny bildiren sözlerdir:

Bolsa ger özüňden kiçig, saýgyl **botaň** (*Azady*).

Düýe aýdar: «**Botlar** men,

Botlan ýerim ýatlar men» (*Magtymguly*).

Düýe babatda ulanylan **çökmek, esremek, kükremek, sürmek, gaýmak, botlamak...** ýaly işliklerem işjeň ulanylyşdan çykyp barýar.

Ekseň ekin, baksan goýun, okasa oylan, dokasa hatyn, mädiiyan ~ gäwiýan, mäkiýan diýen sanawaçdaky ýedi hazynanyň biri **mädiýan**, ýylky, gylýal. **Baýtal, hanyzat, gysrak** gylýalyň urkaçy jynsyny, **aýgyr** erkegini, **agta** onuň biçilenini aňladypdyr.

Atyň alty aýlyga çenli taýyna **gulun, taý, taýçanak**, alty aýdan bir ýaşyna çenli erkegine **ýapagy**, urkaçysyna **gysrak**, iki-üç ýaş aralygyndakysyna **gunan, gunança**, üç ýaşanyňa **dönen** diýlen eken.

Ýei iňden ör turgul. Atdan aýgyr, düýeden bugra, goýundan goç öldür-gil. İç oguzyň, taş oguzyň beglerini üstiňe ýygnak etgü. Depe kibi et ýyg, köl kibi gymyz sagdyr (*«Gorkut ata»*).

Goýnuň alty aýlyga çenli guzujygy **guzy**, bir ýaşyny doldurany **tokly**, iki ýaşyna çenli **işşek**, iki ýaşdan son **öweç**, dört ýaşyndakysy **man**, soňra **maňramaz**, baş-alty ýaşan garry goýun **mälemiz** atlandyrylypdyr.

Eposlarymyzda duş gelýän ýarag atlary, söweş geýimleriniň atlary-da işjeň leksikadan çykypdyr.

Gorkut atanyň kitabyndan käbir mysallara seredip geçeliň:

Mere, bazergänler, bu aýgyry we dahy bu **ýaýy** we bu **gürzini** maňa beriň.

Gylyç we **süňi** we **çomak** we gaýry jeň adetin geýdirip to:nat-dylar.

Başyňdaky **tuwulgaňy** ne ögersen, mere käfir, börügimçe gelmez maňa.

Gülle, **ok-ýaý**, **tir**, **keman**, **sapan**, **şemhal** sözleri-de könelişen ýarag atlarydyr.

Jüpbe, **jöwşen**, **sowut**, **kirewke**, **çaraýna** - tyg, ok geçirmeýän demir geýimler.

Tuwulga - demir telpek, **garujyk**, **dyzjyk** sözleri bilege we dyza, **mahmuz** aty debsilemek üçin ädigiň ökjesine berkidilen söweş esbaplarynyň atlarydyr.

Orta asyrlarda ýörgünli bolan kesp-kär atlarynyň-da birnäçesi işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyr.

Atym - mergen: Ýazmaz **atym** bolmaz, ýaňylmaz bilge

(*Mahmyt Kaşgarly*).

Alplar başy - serkerde: **Alplar başy** Gazan oglanjygy ile serhoş otyrdy (*«Gorkut ata»*).

Aşçy başy - baş aşpez.

Bakgal - azyk-owkat satyjy.

Bilge - alym.

Bekewül - hökümdaryň iýmitine serediji.

Borugçy - hek taýýarlaýjy.

Börükçi - börük, telpek ussasy.

Çapar - habarçy, atly: Aruz goja **çapar** ýetdi (*«Gorkut ata»*).

Çerimgär - deri ussasy.
Çekir - köşk hyzmatkäri.
Emir ahyr - seýishana ýolbaşçysy.
Gannat - gant satyjy, konditer.
Gassa:! - öli ýuwujy.
Geregeçi - gara öý ussasy.
Günlükçi - hakyna tutma daýhan.
Gowaçy - gowa taýýarlaýan ussa.
Gäwba:n - padyman, sygyr çopany.
Hajyp - diwan ýolbaşçysy.
Mannar - bugdaý satyjy.
Ýylkyçy - atbakar: Oguz hanyň ýylkyçysy gelip habar getirdi («Gorkut ata»).

Ýonaçy - ýona ussasy.
Keçeçi - keçe ussasy.
Kilwan - degirmençi.
Kiştiwan - gämiçi.
Kulal - küýzegär: Kulal ommukdan suw içer (*Atalar sözi*).
Münetjim - asman jisimlerini öwreniji.
Mirşikär - awa-şikara ýolbaşçylyk ediji.
Mürüt - mürşidiň şägirdi, sopy: Pir azman, mürüt azmaz (*Atalar sözi*).

Nakgaş - suratçy, hudožnik.
Nilgär - reňkçi.
Neçjar - agaç ussasy:
Öz döwründe Nuh pygamber
Neçjar işin tutup geçdi (*Magtymguly*).
Ozan - aýdyjy, rowaýatçy: Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen **ozan** geler (*Atalar sözi*).
Terzi - biçimçi, tikiçi.

Ulanylyş işjeňliginiň kemelmegi, arhaizmlaşmek söz toparlarynyň ählisine mahsus hadysadyr. Bu hadysanyň iki görnüşini bellemek mümkin.

1. Köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň özleri bilen bilelikde ulanylyşdan çykan sözler. Bu hili arhaizmleriň sinonimleri bolmaýar. Sözlüklerde olar **taryhy** söz (istorizm) diýlen bellik bilen berilýär.

2. Köne sözleriň ikinji görnüşi manydaş sözleriň haýsydyr biriniň ulanylyş işjeňliginiň artmagy sebäpli, öz sinonimi tarapyndan ulanylyşdan gysylýp çykarylan arhaizmlerdir. Mysal üçin, **gorky** sözünüň ulanylyş ýygylgynyň artmagy bilen **howp, hatar, heder, howatyr, wehim** sözleriniň ulanylyş ýygylgy gowşapdyr:

Gül **kokusyny** alsa, sähraýa çeker bu dil (*Ýunus Emre*).

Gardaşyň **üýni** garaňkyda belli (*Atalar sözi*).

Kok, üýn sözleri indi *dine* **ys-kok, ses-üýn** ýaly tirkeşdirirliip ulanylýarlar.

Bilge bilim satsa, biliglig alyr (*«Kutadgu bilik»*).

A:lym sözünüň işjeňleşmegi bilen şol manydaky **bilge** sözümüz unudylypdyr.

Oglan dogsa **kuty** bile, owlak dogsa oty bile (*Atalar sözi*).

Gutly, gutlag, gutlamak sözleriniň düzüminde saklanyp galan **kut** sözi-de häzir işjeň ulanyşdan galypdyr. Şol manyda indi **bagt** sözi ýörgünli.

Ylmy edebiýatlarda könelişen sözleriň *semantik arhaizm, fonetik arhaizm, grammatik arhaizm* görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Semantik arhaizm sözüň özüniň däl-de, manylaryndan biriniň işjeň ulanyşdan galmagydyr.

Mysal üçin, täze jaýa göçülende «**Yurt** gutly bolsun!», «**Ýurt** garşy alsyn!» diýip dileg edilýär. **Yurt** sözünüň Watan manysynyň işjeňleşmegi netijesinde onuň ilki başky **öý** manysy arhaizmleşipdir.

Butparazlar butdan alsa **myradyn**,

Hajatyny Hakdan dilän almazmy? (*Magtymguly*).

Myrat, hajat sözleri dileg manysynda eken. Bu sözleriň adam atlary hökmünde ulanylyşy olaryň gadymky manylarynyň arhaizmleşmegine getiripdir.

Manydaş sözleriň biriniň işjeňleşmegi sebäpli işjeň ulanylyşdan galan **zyban** (dil), **zynat** (bezeg), **zenan** (aýal), **sagyr** (ker), **sena** (öwgi), **ser** (baş), **saba** (ertir), **sapar** (ýola,gezek), **katra** (damja), **kalp** (ýürek), **kysmat, ýazgyt** (ykbal), **meňiz** (ýüz), **melek** (perişde), **dide** (göz), **pynhan**(gizlin), **nikap**(perde), **döwüş, jeň**(uruş),**alp** (batyr), **kanda** (niredede), **çyplak** (ýalaňaç)...ýaly köne sözler öwürşginliligi taýdan tapawutlanýarlar. Olar **ses-üýn, ses-seda, ys-kok, guda-düňür**,

toý-dügün, il-ulus, dost-ýar, ownuk-uşak, ker-sagyr, ugur-ýol, çöl-beýewan, mizan-terezi, sümme-tokaý, ýerzemin, sakar dowzah, ganyman duşman... ýaly öz sinonimleri bilen tirkeşdirilip ulanylanda pikiriniň täsirliligi has-da ýokarlanýar.

Fonetik we grammatik arhaizmleriň döremegine birinji nobatda edebi dilimiziň *orfoepik* hem *grammatik* normalaryndaky özgerişler sebäp bolýar.

Fonetik arhaizmler aýdylyşy taýdan könelişen sözlerdir. Meselem:

Magtymguly, sözlär **tili** (dili) türkmeniň...

Gün ýörir gögüň ýüzünde,

Şuglasy(şöhlesi) ýerge düşer (*Kemine*).

Grammatik arhaizmler - bular goşulmasy könelişen sözler.

Meselem:

Näge (nämä) hyýal etsem, ele getirdim,

Kaýda (nirä) baksam, oňa nazar ýetirdim.

Ulalanda iş hoş ýakmaz

Ýaşlykda **köýmän** (köýmedik) **ýigide...**

Asia seni **görmemişem** (görmedim) dildarym (*Magtymguly*).

Görmüşem (gördüm) şäher çaglary (*Mollanepes*).

Seýrek ulanylýandyklaryna görä könelişen sözleriň ähli görnüşleriniň täsirliligi güýçli bolýar.

Seýrek ulanylýan sözleriň ikinji görnüşi neologizmlerdir.

Neologizmler - täze sözlerdir. Olar durmuşdaky täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary bolansoň, halk köpçüligi tarapyndan manylary doly özleşdirilýänçä seýrek ulanylýarlar. Neologizmler iki hili bolýarlar:

1. Leksik neologizmler.

2. Semantik neologizmler.

Leksik neologizmler başga dillerden alnan ýa-da dilimiziň öz içki mümkinçiligi esasynda ýasalan täze sözlerdir. Meselem: **internet, interaktiw, multimediyä, lider, mentalitet, sammit, tender, forum, assosasiýa...**

Bular halkara adalgalarydyr:

Garaşsyzlyk, Bitaraplyk, didarlaşmak, hususylaşdyrmak, kärendeçi, telekeçilik, galkynyş, meýilnamalaşdyrmak, arçynlyk, müdirlik, bileleşik, hyzmatdaşlyk, özgertmeler zamany, syýahatçylyk, çözüň ýaly sözler morfologik söz ýasalýşyň öňden gelýän üňülerine laýyklykda soňky ýyllarda döran leksik neologizmlerdir.

Galamhaky, hakuýy, ruhubelent, serkerdebaşy, maksatnama, meýilnama, şaýol, şadessan ýaly sözler söz ýasalýşyň sintaktik täri arkaly ýasalan leksik neologizmlerdir.

Semantik neologizmler - bular durmuşda ýüze çykan täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň dilimizde öňden bar bolan sözler arkaly aňladylmagyndan döran neologizmlerdir. Munda täze söz ýasalman, öňki sözler täze manyda ulanylyp başlaýar. Meselem: **ýaýlym** sözüniň radiokanal, telekanal, **hasap, synag** sözleriniň zaçýot, ekzamen, **menzil** sözüniň wokzal manylaryny, **geňeş, maslahat** sözleriniň döwlet dolandyryş organlary manylary semantik neologizmlerdir.

Serdar, häkim, perman, arçyn, talyp, kärende, mülkdar, paýdar, kazy, kazyýet ...ýaly köne sözleriň onlarçasy Garaşsyzlyk ýyllarynda täze manylarda işjeň ulanyşa giren sözlerdir. Bu hili sözleri hem semantik neologizmiň bir görnüşi hasaplamak bolar.

Täze sözleriň manylary halk köpçüligine düşnükli bolandan soň, ulanylyş ýygýlygy giňelip, işjeň leksika öwrülýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Aktiw leksika we passiw leksika adalgalaryna nähili düşüňýärsiňiz?
2. Könelişen sözler we täze sözler name sebäpden passiw leksika hasaplanýar?
3. Taryhy sözleriň (istorizmleriň) arhaizmlelerden tapawudyny düşündiriň.
4. Nähili sözlere neologizmler diýilýär? Neologizmleriň döreyiş çeşmelerini aýdyp beriň, leksik neologizmleriň semantik neologizmlerden tapawudyny düşündiriň.

64. Teksti okaň, seýrek ulanylýan sözleri saýlap göçüriň, manylaryny anyklaň, passiw leksika öwrülmeginiň sebäbini düşündiriň.

Her kim name etse, özüne eder

Ir zamanlarda bir oba derwüş gelip: «Adamlar, ýagşylyk ediň, eden ýagşylygyň iki bolup özüňize gaýdyp geler, Hudaýym şol ýagşylyk üçin iru-giç ýalkar. Yamanlyk etseň, ol hem iki esse bolup özüňe gaýdyp geler. Kesekä gazan çukuryňyza özüňiz düşersiňiz, kesekä atan daşyňyz aýlanyp-öwrülip özüňize deger. Her kim etse, özüne eder!» diýip, gapy-gapy aýlanypdyr. Derwüşiniň sözüne hiç kim pitiwa etmändir. Şonda zandyýaman aýal:

- Derwüş, sen nirä barýarsyň?

- Pylan şähre.

- Onda ýola ugrajak wagtyň biziň öýe degip geç, men saňa ýolda iýer ýaly gutap bişirip goýjakdyryn - diýipdir.

Derwüş gitmeli wagty ýaňky aýbygadymyň ýanyna gelýär. 01 aýal elin bişiren üç sany gutabyny derwüşe berýär. Derwüş minnetdarlyk bilen, ýagşy dogalary okap, ýola düşýär.

Obadan çykan ýerinde derwüşe bir ýigit duşýar. Yüregi ýuka pukara ýigit bilen salamlaşýar, gürleşýär. Ýigit özüniň mundan ýedi-sekiz ýyl ozal şu obadan olja edilip alnyp gidilendigini, indem Alia ýalkap yzyna gelýändigini derwüşe aýdyp berýär. Derwüş ýigidiň açdygyny bilip, üç gutabam ýigide berip, ýoluny dowam edýär.

Ýigidem gutaplary iýip, oba gelýär. Munça ýylyň aýaraçylygyndan gelen ogluny ene-ata bagryna basyp aglaşýar. Dogan-garyndaşlary gelip, ýigidi mübärekleýärler.

Ýigit iki gutaby iýip, gaty suwsan eken, ol suw içýär. Şol bada hem gözleri garaňkyrap ýykylýar. Her kim gykda-bak bolup, oňa name bolanyny soraýar.

Ýigit aç-hor gelýärkä, obanyň aňry başynda derwüşiniň duşandygyny, üç sany gutap berendigini aýdýar. Ýigit ikisini iýipdir, birini bolsa suwsany üçin ýmän eken.

Zandyýaman aýal öz gutabyny tanap bagyryberýär, sebäbi derwüşiniň aýdany çyn bolup çykdy. Onuň derwüşe beren zäherli gutabyny bendilikden gaçyp gelýän öz ogly iýip, ynha jan berjek bolup ýatyr.

01 oglan şol zandyýaman aýalyň öz ogly bolup çykýar! (*O. Öde*).

65. Okaň, has gara ýazylan sözleriň ulanylyş ýygylgyny, aktiw ýa passiw leksika degişlidigini aýdyp beriň.

1917-1930-njy ýyllarda Türkmenistandan **baý-kulak** diýlip **sürgün** edilenleriň sany 900 müňden gowrak adamdy. A. Allanazarowyň «Sürgünler» romanynda şol ýyllarda Türkmenistanyň günorta etraplarynda ýarym çarwa, ýarym daýhan hojalyklaryň täze sowet häkimiýetini kabul edişleri, **kolhoz** gurluşygy, bu ugurda alnyp barlan zorluklar, gödek syýasatlar netijesinde **paýhyn edilen**, tozdurylan maşgalalaryň agyr, pajygaly durmuşy taryhy maglumatlar esasynda beýan edilýär.

66. Göçüriň, täze sözleriň aşagyny çyzyň, manylaryny düşündiriň.

Häzirki zaman şertlerinde islendik döwletiň kuwwaty we gülläp ösmegi ilkinji nobatda ylmyň we tehnologiýalaryň ösüşi, milletiň intellektual derejesi bilen kesgitlenýär.

67. Göçüriň, işjeň ulanylyşdan galan sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň arhaizmiň haýsy görnüşine degişlidigini ýokarsyndan belläň.

Bal gadyryny bakgal biler, zer gadyryny - zergär.

At alsaň, gunan al, düýe alsaň - inen.

Baýtal hokranmasa, at kişnemez.

He döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler.

Beg, tore, aksakgal ýurduň eýesi

Küren tutar gözel ili türkmeniň (*Magtymguly*).

68. Özüňizden semantik neologizmlere 6 sany mysal tapyp, sözlem içinde getiriň, olaryň aşagyny çyzyň we manylaryny düşündiriň.

Sözleriň ulanylyş gerimi taýdan toparlara bölünişi

Sözleriň ulanylyş gerimleri-de deň däl: käbir sözleri hemmeler ulanýar, käbir sözleri bolsa türkmen halkynyň *dine* belli bir bölegi ulanýar. Ulanylyş gerimi taýdan sözler: a) umumyhalky sözlere we b) ulanylyşy çäkli sözlere bölünýär.

Hemmelere düşnükli bolan, türkmenleriň hemmesi tarapyndan ulanylýan sözlere dil biliminde *umumyhalky leksika* diýilýär.

Sözlük düzüminimizdäki šiwe sözleri, kär-hünär sözleri, ylmy adalgalar halkymyzyň dine belli bir bölegi tarapyndan ulanylýar. Manylarynyň hemmelere düşnükli dældikleri üçin, olar ulanylyşy çäkli sözlerdir.

Şiwe sözleri. Häzirki türkmen dili azda-kände tapawutlanýan 40 töweregi šiwanı öz içine alýar. Meselem, **sygra** šiwelerimiziň birnäçesinde **inek** diýilýär. Gölesine ärsary šiwesinde **höjek**, ýomut šiwesiniň günbatar gepleşiginde **ta:na**, stawrapol türkmenlerinde **bu-zaw** diýilýär. **Uly** sözüne derek teke šiwesiniň mary gepleşiginde **go-çak**, ärsary šiwesinde **ketde** ulanylýar. **Aglamak** ýerine **ýyglamak**, **ýaman** sözüne derek **mojuk** aýdylyşy-da ärsary šiwesine mahsus aýratynlykdyr. Şiweleriň belli birinde ulanylýan şu hili sözlere **dialektizm**, šiwe sözleriniň jemine bolsa **dialektal leksika** diýilýär.

Dialektizmler üç hili bolýarlar: 1) fonetik dialektizmler; 2) leksik-semantik dialektizmler; 3) grammatik dialektizmler.

Fonetik dialektizm haýsydyr bir sesi tapawutly aýdylýan šiwe sözleridir. Meselem: **a:ýna** - **aýna**, **ýo:k** - **ýa:k**, **gelin** - **kelin**, **towuk** - **tawyk**, **tikin** - **dikin**.

Leksik-semantik dialektizm şol bir zadyň, düşüňjäniň šiwelede başgaça atlandyrylyşydyr. Meselem: **belke** - šiwelerde **gulak**, **gaýýş**; **uly** - šiwelerde **goçak**, **ketde**.

Grammatik dialektizm goşulmasy taýdan tapawutly šiwe sözleridir. Meselem: **alýarrys** - **alýorrys**, **alýa:s**, **alýak**;

Üçi:miz - **üçi:k**, **bä:şi:miz** - **bä:şi:k**;

O:ba: gitjek - **o:baýa gitjek**, **o:ba:k gitjek**...

Dialektizmler çeper edebiýatda eseriň gahrymanlarynyň dilini tipleşdirmek, medeni derejesini görkezmek üçin ulanylýarlar.

Kär-hünär sözleri. Belli birkärdäki adamlara düşnükli bolan, şol kär bilen meşgullanýanlar tarapyndan ulanylýan sözlere *kär-hünär sözleri* diýilýär.

Ata-babalarymyz gadyndan bäri maldarçylyk, daýhançylyk, şäher ilaty bolsa tikinçilik, ussaçylyk, zergärçilik, halyçylyk, dokmaçylyk, külalçylyk bilen meşgullanyp gün-güzeran dolandyryp gelipdir. Sözlük düzümimizde şol kesp-kärlere degişli sözlerem ep-esli orun tutýar. Meselem: **körük**, **sandal**, **ýekedaban**, **isgene**, **ren-**

de... (ussaçylyga degişli), **tara, eriş, argaç, küji, mäki, synny** (dokmaçylyga degişli)

Kär-hünär bilen baglanyşykly sözleriň jemine dil biliminde *professional leksika* diýilýär.

Ylma, tehnika degişli adalgalar hem ulanylyş gerimi çäkli sözlerdir. Meselem, **fonetika, leksika, morfologiýa, sintaksis, aýyrgyç, doldurgyç, düşüm, ýöňkeme, sözlem, söz düzümi...**

Ylmy adalgalar ylmyň şol ugry bilen iş salyşýanlar tarapyndan ylmy işlerde ulanylýan sözlerdir. Bu hili sözlere dil biliminde *termin*, ylmy adalgalaryň jemine bolsa *terminologik leksika* diýilýär.

Ylmy-tehniki adalgalaryň köp bölegi halkara häsiýetli terminlerdir.

Sözlük düzümimizde *dine* aýry-aýry sosial toparlaryň diline mahsus bolan gizlin manyly sözlerem bar. Ylmy edebiýatlarda **žargon, argo** atlandyrylýan bu hili az sanly sözler, esasan, çeper edebiýatda betniýet adamlary häsiýetlendirmek üçin ulanylýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Umumyhalky sözleriň çäkli ulanylýan sözlerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Dialektizm we dialekt leksikasy adalgalaryna nähili düşüňýärsiňiz?
3. Professional leksika name?
4. Ylmy adalgalaryň umumyhalky sözlerden tapawudyny aýdyp beriň.

69. Okaň, haýsy sözleriň umumyhalky, haýsy sözleriň ulanylyş gerimi çäkli sözlerdigini anyklaň. Ulanylyş gerimi çäkli sözleri saýlap göçüriň.

Kompýuter ulanyjylaryň ýumuşlaryny ýerine ýetirýän hem-de meselelerini çözüýän programmalar toplumyna kompýuteriň amaly programma üpjünçiligi diýilýär. Amaly programmalaryň hataryna programmalaşdyryş diller goşundylary, tekst we tablisa redaktorlary, hasap-hesip we seljeriş işlerini geçirýän goşundylar, multimedia işlerini guraýan, surat çekmek we bezemek işlerini guraýan-grafik redaktorlary, öwrediji we terjime ediji we beýleki programmalar girýär. Kompýuteriň amaly programma üpjünçiligini döretmek üçin kompýuter programmalaryny ýazýan hünärmenlere amaly programmistier diýlip at berilýär.

Amaly programmalary döretmek işine programmirlemek diýilýär.

70. Okaň, ulanylyş gerimi çäkli sözleri göçürň. Olaryň manysyny düşündiriň, haýsy ylma degişli adalgalardygyny aýdyp beriň.

Ikinji lingwistik gurultaý 1936-njy ýylyň maýynda geçirilen Birinji lingwistik gurultaýyň kararlaryny göz önünde tutmak bilen orfografiýa, punktuasiýa hem-de milli adalgalary döretmek meselelerine degişli has kämilleşdirilen kadalary kabul edýär.

71. Teksti okaň. Has gara ýazylan sözlere professional leksika diýilmeginiň sebäbini düşündiriň.

Ekerançylyk we maldarçylyk halk hojalygynyň beýleki ugurlaryna seredeňde has gadymy we giň ýaýran pudakdyr. Şeýle hem bolsa, bu ugra degişli adalgalaryň köp bölegi halk köpçüligine mälim bolmanlygy sebäpli, edebi dilde örän az duş gelýär. Meselem, türkmen edebi dilinde gawunlaryň ona golaýynyň, emmadaýhanlaryň gepleşiginde bolsa olaryň altmyşdan gowragynyň ady bar: **azgyn** (ärs.), **akgaş**, **alekge** (ÝDDG), **babaşyh**, **begzada**, **bişek**, **hywa bişek**, **ak waharman** (TDMG), **gürbek** (ÝDDG), **ak gürbek**, **gara gürbek**, **ala gürbek**, **gökje** (ÝDDG), **gökjek** (ärs), **garpyzgawun**, **ak gülaby**, **gök gülaby**, **sary gülaby**, **gyzyl gülaby**, **ala gülaby**, **alma gülaby** (gar) **meňirsek**, **garameňirsek**, **gyzylmeňirsek**, **garagawun**, **garagotur**, **dürnabat**, **dänýary**, **zagarakeş**, **za:my**, **igdeýaparak** (ÝDDG), **karam monty** (gar), **läşeki**, **mürzebeg**, **mämmethaýyr** // **mämeti**, **garagaş** (ÝDDG), **nangöş** (ÝDDG) (*M. Penjiýew*).

72. Şiwe sözleriniň ulanylyşyna çeper eserlerden 10 sany sözlem gözläp tapyň, dialektizmleriň stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

Sözleriň stillere gatnaşygy taýdan toparlara böliinişi

Sözlük düzüminimizdäki sözler emosional-ekspressiw öwüşginligi, stillere gatnaşygy taýdan-da tapawutlanýarlar. M e s e l e m : iýmek - symyşlamak; içmek - jyňkytmak; gürlemek - samahyllamak, lakgyl-damak, ýañramak; öwünmek - paňkarmak, paň-paňlamak; gülmek - kikirdemek, hahahaýlamak; aglamak - möňňürmek, gaçmak - jymak; gorkak - züwwetdin; hile - pyrryldak... Bulardan **iýmek**, **içmek**, **gürlemek**, **öwünmek**, **gülmek**, **aglamak**, **gaçmak**, **gorkak**, **hile** sözlerinde hiç hili goşmaça emosional-ekspressiw öwüşgin duýulmaýar.

Eziz, mähriban, nepis, ajaýyp ýaly sözler söýgi, hormat duýgularyny - ýakymly emosiýa bildirse, **nejis, melgun, kezzap, lakgy, suwjuk** ýaly sözler ýakymsyz duýgulary döredýär.

Haramzada, deýýus, tula... ýaly gödek, paýyş sözlerde, **ah, wah, wiik...**ýaly ümlüklerde, **jykyr-jykyr, kikir-kikir, ýalt-ýult, jyrt-jyrt...** ýaly ses-şekil bildirýän sözlerde hem emosional-ekspressiwlik güýçli bolýar. Şu nukdaýnazardan sözlük düzümimizdäki sözler: *emosional-i 'kspressiw öwüşginsiz sözlere we emosional-ekspressiw öwüşginli sözlere* bölünýär.

Sözlük düzümimizdäki sözleriň aglabasy emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözlerdir.

Edebi dilimiziň ähli stillerinde ulanylýan sözlere *stilistik neýtral sözler* hem diýilýär.

Emosional-ekspressiw öwüşginli sözler, esasan, ýönekeý halk gepleşiginde hem-de eseriň gahrymanlarynyň gylyk-häsiýetini, medeni derejesini, sosial ýagdaýyny görkezmek maksady bilen çeper edebiýatda ulanylýar.

Soraglar

1. Emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözler name üçin stilistik neýtral (stilara) sözler atlandyrylýar?
2. Emosional-ekspressiw öwüşginli sözler haýsy stillerde ulanylýarlar?

73. Göçüriň, emosional-ekspressiw öwüşginli sözleriň aşagyny ezyň.

1. Garly ussa özüni ýitirip, aňkaryp galdy, ýogyn sesleri bilen zowladyşyp aglaşmalaryny goýup, gözýaşlaryny süpürdiler (*A. Gowşudow*).
2. Pökgeniň wala-walasy ýatandan son, Melebaýyň hem horhory kesilipdi...
Pökgi wala diň arkan serrelip, agdarylan pyşbaga döndi (*B. Kerbabayew*).
3. Berdi aganyň ogluna Annaguly sölpi diýerdiler. Donunyň ezenegini agdyryp lep-lep edip, pagta ýygмага ugrardy (*A. Durdyýew*).

4. Obanyň agzyny alartjak bolýan Serdar köri oba pisleýär (*N. Saryhanow*).
5. Onuň agzy dek duranok, gäwişäp ýör.

74. Okaň, emosional-ekspressiw öwüşginsiz sözlere stilistik neýtral (stilara) sözler diýilmeginiň sebäbini düşündiriň.

Keýmir körüň suhangöýlügi hakda il arasynda köp maglumatlar saklanyp galypdyr. Ol sowal bilen ýüzlenene şobada jaýdar jogap berip bilýär eken.

Keýmir körüň örän dilewarlygyny tassyklaýan ençeme rowaýatlar bar. Şol rowaýatlaryň birinde Büjnürt hany Keýmirden:

- Näçe nufusyň (ilatyň) bar? - diýip soraýar. Ol:
- Sanap ýetişmedik, dime baryp jogabyny ibererin - diýýär.

Soňra Keýmir ýurduna gelip, 20 düýe gurt iberýär. Keýmir iberen adamsyna özüniň her hojalykdan bir gurt ýygnap iberendigini hana aýtmagyny tabşyrýar.

Bir gün ähli pikirlerini bir ýere jemläň Keýmir kör egri oturyr, dogry sözleşmek üçin Nediriň ýanyna gidermen bolup, ýol şaýyny tutýar. Aýaly oňa: «Gitme, agşam gören düýşümi halamok» diýip, näçe özelense-de, ol pikirinden dänmeýär. Şeýdibem, ol aralykdaky gädikden aman-sag aşyp, Nediriň dergähine barýar. Barybam:

- Nedir, çyk - diýýär.

Hasanaklap çykan Nediriň göni gözüne bakybam:

Garşydan ýel öwüsse, guzaýyň gary gider,

Agzy ala bolan ilin namysy-ary gider,

Kişi gepine gideniň söýgüli ýary gider,

Şasy adyl bolmasa, döwletiň bary gider - diýýär. Ony diňläň Nedir:

- Bagyşla! - diýýär we bütin ile jar çekdirýär:

- Şunuň inňesi ýitse, iner edip alyp beriň, dyrnagy ganasa, ýedi pyştyňyza çenli gyraryn - diýýär.

Türkmeniň gerçek ogly Keýmir körüň merdi-merdanalyk, gaýduwsyzlyk, il-ýurt babatda alyp baran işleri nesillere nusgadyr. Onuň çeper sözlüligi, dilewarlygy, suhangöýlügi aýratyn öwrenilmäge mynasypdyr (*A. Şagulyýew*).

Durnukly söz düzümleri

Edil özbaşdak sözler ýaly şol bir manylarda ulanylýan, ýöne olardan emosional-ekspressiw öwüşginliligi, obrazlylygy bilen tapawutlanýan **gözli-başly etmek, aýagyny baglamak** (öýermek); **depesi göge ýetmek, guş bolup uçmak** (begenmek); **dil birikdirmek** (dilleşmek); **göz görkezmek** (gorkuzmak); **dili gysga, ýüzi gara** (müýnli).... ýaly durnukly söz düzümleri-de leksik birlik hasaplanýlar.

Şular ýaly durnukly söz düzümlerine *frazeologizmler* diýilýär. Bularyň düzümindäki sözleriň hemmesi bitewilikde bir umumy many aňladýar, Olar, köplenç, göçme manylarda ulanylýar. Erkin söz düzümlerinden tapawutlylykda olar aýyklaýan we aýyklykly sözler bolup bölünmeýärler, sözlemde bitewilikde bir agza bolup gelýärler. Frazelogizmleriň düzümi durnukly bolýar. Şol sözleriň jeminden bir umumy many hasyl bolýandygyna görä, sözlerini çalşyrmak-da, orunlaryny üýtgetmek-de bolmaýar.

Frazelogizmler gurluşlary we many aýratynlyklary taýdan dürli-dürlüdürler. Olaryň arasynda **ýeke elli** (kömeksiz), **ýüzi gara** (müýnli), **agzy açyk** (aňkaw), **guş kelle** (samsyk) ýaly bir söze öwürlip barýanlary-da, **kömek et, gulak sal, baş goş** ýaly sözleriň belli derejede özbaşdaklyklaryny saklap gelýänleri-de, «**Kör düýesi köprüden geçen**» (öýlenen) ýaly asylykly manylaryny doly ýitirenleri-de, «**Öz eli, öz ýakasy**» (özygtyýarly), «**Yüzünden gar ýagýar**» (gaharly), «**Göwnüm suw içenok**» (halamok) ýaly sözlem görnüşlileri-de bar.

Türkmen dili durnukly söz düzümlerine diýseň bay. Olar pikiri täsirli, obrazly aňlatmak üçin çeper dil serişdesi hökmünde işjeň ulanylýarlar.

Durnukly söz düzümleriniň manylary, ulanylyş aýratynlyklary ýörite frazeologik sözlüklerde düşündirilýär.

Soraglar we ýumuş

1. Frazelogizm name? Name üçin durnukly söz düzümleri leksik birlik hasaplanýlar?
2. Frazelogizmleriň sözlerden we erkin söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Frazelogik sinonimler we frazeologik antonimler adalgalaryna nähili düşüňärsiňiz?

75. Göçürň, durnukly söz düzütnleriniň aşagyny çyzyň, manysyny düşündiriň.

1. Aşyryň şähre gözi düşende agzy açyldy (*B. Kerbabayew*).
2. Hojamyrat wolostnoý komissiýa çlenlerinden käbiriniň agzyny ysgady (*B. Kerbabayew*).
3. Senden meniň agzym tagam tapdy (*B. Kerbabayew*).

76. Göçürň, durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň, manysyny düşündiriň.

1. Nökeriň ýüregi awady, bogazy doldy, ýuwardy (*B. Kerbabayew*).
2. Hojamyradyň süzgek gözüne gan indi (*B. Kerbabayew*).
3. Gyz alyp gaçanyň ters yzyny yzarlamakdan yzçy boýun gaçyrdy (*B. Kerbabayew*).
4. Indi Hoşgeldiniň aýagyny baglamasaň, muny saklap bilmersiň (*A. Gowşudow*).

77. Göçürň, durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny «Türkmen diliniň frazeologik sözlüğinden» tapyp, depderiňize ýazyň.

1. Bu wezipe Annagulynyň depesini göge ýetirdi (*A. Durdyýew*).
2. «Syrtlan barmyş» sesi gulagyna degeli bári ol indi gijelerine üzümiň içine-de girip bilenok (*A. Gowşudow*).
3. Artygyň başyndan geçen oýlary ýadyna düşüp, agzyny ýarmaga-da dili barmady (*B. Kerbabayew*).
4. Men şeýle hala etmiş üçin düşmän, siziň günüňize aglanym üçin düşdüm (*B. Kerbabayew*).

Sözlükler

Sözleriň we durnukly söz düzümleriniň ulanylyşyna düşündiriş berilýän kitaplara *sözlük* diýilýär. Sözlükler dil biliminiň leksikografiýa bölümünde öwrenilýär.

Sözlükler elipbiý tertibinde düzülýär. Olar iki hili bolýar.

1. *Ensiklopedik sözlükler*. Giň okyjylar köpçüligine niýetlenen ensiklopedik sözlükde sözlere ylmy-tehniki, durmuş-ykdysady,

taryhy, geografik nukdaýnazarlardan töwerekleýin maglumat berilýär.

Ylmyň aýry-aýry ugurlaryna degişli ensiklopedik sözlüklerem bolýar. Meselem: medisina ensiklopediýasy, çagalar ensiklopediýasy.

2. *Lingwistik sözlükler*. Sözlükleriň bu görnüşinde sözlere dil nukdaýnazaryndan düşündiriş berilýär. Orfografik, orfoepik, frazeologik, dialektologik, terminologik, düşündirişli, terjime sözlükleri, sinonimleriň, antonimleriň, omonimleriň, alynma sözleriň... sözlükleri lingwistik sözlüklere girýär. Olarda sözleriň dürli taraplary düşündirilýär. Meselem, *Türkmen diliniň sözlüginde* (Aşgabat, 1962) sözlük düzümimizdäki sözleriň manylaryna düşündiriş berilýär.

Türkmen diliniň frazeologik sözlüginde (Aşgabat, 1976) türkmen dilindäki durnukly söz düzümleriniň manylary düşündirilýär.

Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlüginde (Aşgabat, 1977) šiwe sözleriniň edebi dilimize manysybeti görkezilýär.

Türkmen diliniň orfografik sözlüginde (Aşgabat, 1989) sözleriň dürs ýazuw düzgünleri ýazylyp görkezilýär.

Türkmen diliniň orfoepik sözlüginde (Aşgabat, 1967) sözleriň edebi aýdylyş normalary berilýär.

Terminologik sözlüklerde ylmyň we önümçiligiň dürli ugurlaryna degişli adalgalaryň manysy düşündirilýär. Meselem: Aman-saryýew J., Gulmanow G. *Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sözlügi*. Aşgabat, 1981.

Meredow A., Ahally S. *Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi*. Aşgabat, 1988.

Ataýew G. *Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi*. Aşgabat, 1982.

Terjime sözlükleri-de bar. Meselem: *Türkmençe-rusça sözlük*. Moskwa, 1968. *Uly rusça-türkmençe sözlük*. Moskwa, 1986.

Gündogdyýew A., Ataýew M. *Türkmençe-iňlisçe gepleşik sözlügi*. Aşgabat, 1973.

Sözlükler halkymyzyň söz baýlygyny bir ýere jemläp, olara dürli taraplardan gysga we anyk düşündiriş berýän inňän gymmatly kitaplardyr.

Omonimler sözlüğinden nusga:

A:l (syapat) - gyzgyldrak goňur reňk; al ýaňakly.
A:I (at) - ýalan, hile, aldaw.
Ba:g (at) - dürli agaçlar, güller ekilen meýdan.
Ba:g (at) - zatlary baglamak, daňmak üçin ulanylýan ýüp.
Ga:z (at) - aw guşlaryndan biriniň ady.
Ga:z (at) - giňişlige endigan ýaýramak ukyby bolan fiziki jisim.
Di:wa:n (at) - liriki eserleriň ýygyny.
Di:wa:n (at) - oturmak we ýatmak üçin niýetlenen öý goşy.
Ho:r (syapat) - semiz däl, arryk.
Ho:r (at) - aýdym-sazy bileleşip ýerine ýetirýän aýdymçylar topary.

Sinonimler sözlüğinden nusga:

Aman - sag, gurgun.
Assa - ýuwaş, haýal.
Aýralyk - hijran, pyrkat.
Bet - ýaman, ýaramaz.
Kent - oba.
Muhabbet - söýgi, yşk.
Myrat - isleg, arzuw, maksat.
Sütem - zulum.
Umman - okean.
Üýn - ses, sada.
Yagy - duşman, ýow.
Ýoksul - garyp, pukara.
Wagşy - ýyrtyjy.

Antonimler sözlüğinden nusga:

Abat - bibat, harap.
Adyl - zalym.
Almak - bermek.
Almak - satmak.
Asan - çetin.
Bile - aýra.

Bol- gyt.
Boş - doly.
Gaçmak - kowmak.
Diri - öli.
Dogry - egri.
Galyň - ýuka.
Geýmek - çykarmak.
Girmek - çykamak.
Gülmek - aglamak.
Gündiz - gije.
Münmek - düşmek.
Oturmak - turmak.
Sag - sol.
Sag - hassa, kesel.
Sowuk - yssy.
Toy - ýas.
Uzak - ýakyn.

Düşündirişli sözlükden nusga:

- Aýak** 1. Janly-jandarlarda ýöremek üçin hyzmat edýän syna: Aýagy uly syganyny geýer, aýagy kiçi söýenini (*Atalar sözi*).
2. Stoluň, stuluň we ş.m daýanjy: Tagan aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar (*Atalar sözi*).
3. Derýanyň, akar suwuň baryp guýýan ýeri, aýyň, ýylyň... gutaryp barýan wagty.

Türkmen diliniň etimologik sözlüğinden nusga:

Aýak. Janly-jandaryň ýöremäge hyzmat edýän synalarynyň **aýak** ady iňňän irki döwürlerde **azak**, ondan öň bolsa **adak** ýaly aýdylypdyr. **Adak** sözi aslynda oklamak, taşlamak, atmak, ätmek manysyndaky **at** işliginden we at ýasaýjy **-ak** goşulmasyndan durýar.

Çarwa. Pars-täjik dillerinden **çar** (çehar - «dört») we **pa** («aýak») sözlerinden emele gelen. Bu söz **dört aýakly** manysynda bolup, haýwanlary aňladypdyr. Häzir maldar, göçüp-gonup ýören ilat manysynda ulanylýar.

Türkmen diliniň orfografik sözlüğinden nusga:

Aýak-gy.

Baýdak, baýdajyk, - gy.

Çagyl, - gly.

Doňuz, - ňzy.

Göwün, - wni.

Keýik, keýijek, - gi.

Sorag we ýumuşlar

1. Sözleriň we durnukly söz düzümleriniň sözlüklerde berlişi dil biliminiň haýsy bölümünde öwrenilýär?
2. Ensiklopedik sözlükleriň lingwistik sözlüklerden tapawudyny düşündiriň.
3. Lingwistik sözlükleriň görnüşlerini aýdyp beriň.

78. Gyzylgum, Gyzyarbat, Gyzylaýak, Garagum, Baýramaly sözleriniň aňladan manylaryny «Türkmenistanyň toponimik sözlüğinden» (Aşgabat, 1970)) anyklaň.

79. Toparyňyzdaky talyplaryň atlaryny elipbiý tertibinde ýazyň.

Leksik derňew

Leksik derňew leksikologiýa boýunça geçilenleri talyplaryň özleşdiriş derejesini we başarnyklaryny barlamak maksady bilen geçirilýär.

Aýry-aýry temalardan **son** gaýtalamak, berkitmek üçin doly däl leksik derňew geçirmek, ähli temalar geçilenden soňra doly leksik derňew geçirmek maksada laýykdyr.

Leksik derňew üçin sözlem agzasy bolup gelen sözi almak maslahat berilýär.

1. Sözüň leksiki-grammatik manysy (predmet, düşünje, hil-häsiýet, mukdar, gymyldy-hereket, hal-ýagdaý...aňladýandygy) anyklanylýar;

2. Sözüň leksik manysy anyklanylýar;

Öz asyl manysynda ýa-da göçme manyda gelendigi, eger göçme manyda gelen bolsa, metafora, metanimiýa, sinekdoha degişlidigi

belleniýär. Sözüň omonimdeşlik, sinonimdeşlik, antonimdeşlik lýratynlyklary anyklanylýar;

3.Söz ulanylyş ýygylgy taýdan häsiýetlendirilýär;

Sözüň aktiw ýa passiw leksika degişliligi (arhaizmdigi, istorizmdigi, neologizmdigi) anyklanylýar;

4.Sözüň ulanylyş gerimi - umumyhalky ýa-da çäkli ulanylýan sözdügi (dialektal leksika, professional leksika ýa-da terminologik leksika degişlidigi) anyklanylýar;

5. Sözüň stillere degişliligi, onuň emosional öwüşginli sözdügi ýa-da stilara sözdügi anyklanylýar.

6. Söze gelip çykyşy (döreyşi) nukdaýnazardan häsiýetnama berilýär.

Sözüň umumytürki sözdügi ýa-da onuň söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik, semantik tärleri arkaly ýasalan sözdügi anyklanylýar.

Alynma söz bolsa, onuň haýsy dilden geçendigi, nähili özleşdirilendigi anyklanylýar.

MORFOLOGIÝA

Söz dil biliminiň ähli bölümlerinde esasy mesele bolup durýar. Söz şol bir wagtyň özünde hem fonetik, hem leksik, hem grammatik kategoriýadyr. Ol sözlem agzasy bolup gelende **dine** atlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen çäklenmän, eýsem gutaran oý-pikir aňlatmaga-da işjeň gatnaşýar.

Biz aýratyn alnan sözler bilen däl-de, sözlemler arkaly sözleşýäris. Sözlemler söz düzümlerinden, sözdüzümleri sözlerden, sözler morfemalardan düzülýärler. Sözleriň tebigatyna akyl ýetirmek üçin olaryň morfema düzümlerini we morfologik gurluşlaryny oňat bilmegimiz gerek. Diýmek, sözün many aňlatmaga ukyply iň kiçi bölekleri bolan morfemalar morfologiýanyň esasy meselesi bolup durýar. *Morfologiýa* adalgasy-da forma manysyndaky *morfo* hem tag-lymat manysyndaky *logos* diýen grek sözlerinden ýasalan.

Morfologiýada sözler, esasan, morfema düzümleri hem-de morfologik gurluşlary taýdan derňelýär.

Sözler morfema düzümi boýunça derňelende sözün düzüminde näçe we haýsy morfemalaryň bardygy anyklanylýar. Bu derňewiň maksady sözdäki many aňladýan bölekleri kesgitlemekden ybaratdyr. Derňewiň bu görnüşinde formal kriteriýa esasy orunda durýar, morfemalaryň manylary, sözdäki orny, goşulyş yzygiderligi anyklanylýar.

Sözler gurluşlary taýdan derňelende derňelýän sözün asyl sözdügi ýa-da ýasama sözdügi anyklanylýar. Eger ol ýasama söz bolsa, onuň asly kesgitlenilýär, asyl söz bilen ýasama sözün arasyndaky motiwasion gatnaşyk anyklanylýar. Derňewiň bu görnüşinde semantik kriteriýa esasy orunda durýar.

Morfologiýada **mugallym, talyp, dag, derýa, deňiz, at, it, goýun, towuk...** ýaly sözleriň hemmesi jyns atlar. Hil-häsiýet bildirýän sözler - sypat, mukdar we tertip bildirýän sözler - san. Atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerine ulanylýan sözler - çalyşma, gymyldy-herket bildirýän sözler - işlik, işiň hal-ýagdaýyny bildirýän sözler hal. Morfologiýada aýratyn alnan söz däl-de, söz toparlary, olaryň hersiniň ýasalyş we üýtgeýiş aýratynlyklary anyklanylýar. Sözleriň şular ýaly dürli tarapdan: grammatik manylary, morfema düzümi, gurluş aýratynlyklary, söz toparlaryna degişililigi nukdaýnazardan öwrenilmegi ene dilimiziň morfologiýasyndaky milli aýratynlyklarymyzy kesgitlemekde möhüm ähmiýete eýedir.

Söz we onuň morfema düzümi

Sözlem agzasy bolup gelen sözleriň düzümi asyl we affiks morfe-malardan durýar. Morfemalar sözüň özi däl-de, onuň many aňlatmaga ukyply iň kiçi bölekleridir. Morfemalar arkaly üç hili many aňladylýar:

1. *Material many*. Muňa leksik many hem diýilýär. Sözüň leksik-material manysy düýp söz arkaly aňladylýar.
2. *Deriwasion many*. Bu söz ýasaýjy goşulmalar arkaly aňladylýan manydyr.
3. *Relýatiw (relýasion) many*. Bu forma ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar arkaly aňladylýan manydyr.

Asyl morfema islendik sözüň maňzy, özeni, hökmany bölegi bolup, ol söz ýasamak üçin-de, forma ýasamak üçinem esas bolup hyzmat edýär. Ol asyldaş sözleri deňeşdirmek arkaly kesgitlenilýär. **Suwly, suwsuz, suwla-, suwag, suwagçy, suwar-, önüm, öndür-, önümçilik, önümlü, önümsiz** sözleriniň meňzeş gaýtalanýan iň kiçi bölekleri (suw, ön) asyl morfemalardyr.

Asyl morfemalaryň birnäçe özboluşly aýratynlyklary bar:

1. Olar aýratynlykda hem sözüň leksik we grammatik manylaryny aňlatmaga ukyply. Affiks morfe-malar aýratynlykda ulanylmaýarlar, olaryň manylary-da **dine** asyl morfemalara goşulanda ýüze çykýar.
2. Asyl morfema **dine** manysy taýdan däl, ses gurluşy taýdan-da özbaşdaklygyny saklaýar. Affiks morfe-malar many taýdan-

-da, ses gurluşy taýdan-da sözdäki asyl morfema garaşly, inçe-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk taýdan asyl morfema eýerip gelýärler.

3. Asyl morfema affiksaly morfemalaryň hemmesinden öňürti gelýär.

Aňladýan many aýratynlyklaryna görä ene dilimiziň asyl morfemalaryny 3 topara bölmek mümkin:

1. *him asyl morfemalary*. Muňa at, sypat, san, çalyşma, hal, ses we şekil bildirýän asyl sözler degişli.
2. *Hereket we hereket düşünjesini bildirýän asyl sözler*.
3. *Kömekçi sözler*. Muňa asyly leksik-material manylaryny ýitiren sözsoňy kömekçiler, baglaýjylar, modal sözler, ümlükler degişli. Bular taryhy taýdan näçe morfemadan ybarat bolsa-da, häzirki wagtda morfemalara bölünmeýärler, edil alynma sözler ýaly bitewiligine asyl morfema hasaplanýýarlar.

Asyl morfemalaryň bu üç görnüşiniň hersiniň öz morfologik aýratynlyklary bar. Meselem, isimlere köplük, degişlilik, düşüm, işliklere ýokluk-inkärlik, zaman, ýöňkeme häsiýetli. Kömekçi sözler bolsa affiksaly morfemalary kabul etmeýärler.

Häzirki döwürde morfemalara bölünmeýän **togsan, segsen, aýak, göwün, gyzy, ýaşyl, uzyn....** ýaly käbir asyl sözleriň taryhy taýdan morfemalaryň bitişmegi netijesinde dörendigini bilýäris. Bu hili sözleriň etimologik derňew arkaly dikeldilen asly **kök** adalgasy bilen tapawutlandyrylýar.

Kök sözüň etimologik derňewiň kömegi bilen dikeldilen aslydyr. *Asyl morfema* häzirki döwürde sözüň leksik-material hem-de grammatik manylaryny aňlatmaga ukyply bölegidir.

Affiksaly morfemalar. Affiksaly morfemalar hem sözüň many aňladýan bölekleridir. Türkmen dilinde deriwasion manylar-da, relýasion manylar-da, esasan, affiksaly morfemalar arkaly aňladylýar. Olar asyl morfemanyň ýa leksik many-syny, ýa-da sözlemdäki grammatik many-syny anyklaşdyrmaga kömek edýärler. M e s e l e m , **isle, işli, işçi, işjeň, işeňňir, işewür, işsiz, işsizlik** ýaly sözlerde affiksaly morfemalar **iş** sözüniň leksik many-syny, **işim, işiň, işi, işimiz, işiňiz, işe, işde, işden, işleýär, işlemeýär, işlesin, işlemeli, işlese, işlejek ...** ýaly mysallarda bolsa **iş** sözüniň grammatik many-syny anyklaşdyryp

j.;cldi. Mydama goşulyp ulanylýandyklary nazarda tutulyp, olara **tfoşulma** hem diýilýär.

Affiksals morfemalary aňladýan manylaryna görä: 1) deriwasi-on manyly we 2) relýasion manyly morfemalara; hyzmatlary taýdan: 1) söz ýasaýjy; 2) forma ýasaýjy we 3) üýtgediji morfemalara bölmek bolar.

Asyl morfemanyň yzyna ilki söz ýasaýjy morfemalar goşulýar. Olar asyl morfemanyň leksik-material manysyny anyklaşdyrýar, manysy taýdan tapawutly täze söz ýasamak bilen, sözlük düzümimizi baýlaşdyrýar. M e s e l e m: **iş - işçi, suw - suwçy, ädik - ädikçi, surat - suratçy, balyk - balykçy...** Yasalyşy meňzeş sözlerdäki **-çy/çi** bölegi deriwasion manyly atdan kär adyny ýasaýjy affiksals morfemadyr.

Söz ýasaýjy morfemanyň manysy goşulan sözüniň manysy bilen aýrylmaz baglanyşykly bolýar. M e s e l e m, şol bir **-çy/-çi** morfemasy abstrakt manyly **alada, gybat, gykylyk, täzelik...** ýaly atlara goşulanda **aladaçy, gybatçy, gykylykçy, täzelikçi** ýaly gylyk-häsiýet bildirýän sypatlar ýasalýar.

Söz ýasaýjy affiksals morfemalaryň iki görnüşi bar:

1. Goşulan sözüniň leksik manysyny-da, söz toparyny-da üýtgedýän affiksals morfemalar. M e s e l e m: **ön - (işlik), önüm, önelge (at). Suw (at) - suwar, suwla (işlik).**

Sözünň haýsy söz toparyna degişiligi iň soňky goşulma boýunça kesgitlenilýär. M e s e l e m: suwa - suwag, suwagçy, suwagçylyk; ön - öndür, öndüriji, öndürijilik, öndürijilikli—

Deriwasion manyly affiksals morfemalaryň ikinji görnüşi goşulan sözünden täze söz ýasasa-da, söz toparyny üýtgetmeýär. M e s e l e m: **geý - geýinmek, geýilmek, geýişmek, geýdirmek; ýuw - ýuwunmak, ýuwulmak, ýuwuşmak, ýuwdurmak; ak - akja, agymtyl, agrak; öý - öýjagaz; oglan - oglanjyk...**

Söz ýasaýjy goşulmalaryň bu iki görnüşi tapawutlandyrylyp, söz toparyny üýtgedýänlerine *asyl ýasaýjylar*, söz toparyny üýtgetmeýänlerine *dereje ýasaýjylar* diýilýär.

Bir sözde söz ýasaýjy affiksals morfemalaryň iki görnüşiň-de tirkeşip geläýmegi mümkin. Bu ýagdaýda asyl sözünň yzyna ilki

söz toparyny üýtgetmäge ukyply asyl ýasaýjy, soňra dereje ýasaýjy goşulma goşulýar.

Affiksals morfemalaryň ýene bir görnüşi bar, ol asyl ýasaýjylardan-da, dereje ýasaýjylardan-da soňra goşulýar. Goşulan sözleriniň leksik-material manysyny-da, söz toparyny-da üýtgetmeýär, dine onuň sözlemdäki başga bir söze gatnaşygyny aýdyňlaşdyrmak, baganyşdyrmak, ylalaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Olar bir söz toparyndan bolan sözleriň hemmesine meňzeş goşulýar. Ýerine ýetirýän hyzmatlaryna görä olar hem iki topara bölünýär:

1. *Forma ýasaýjy affiksals morfemalar.* Bu morfemalar goşulan sözüniň leksik manysyny özgertmeýär. Muňa işliklerde ýokluk-inkärlik, zaman, buýruk, şert, arzuw-isleg, hökmanlyk, ortak işlik, hal işlik, atlarda köplük sany bildirýän goşulmalar degişli.
2. *Söz üýtgediji goşulmalar.* Bu goşulmalar goşulan sözüniň sözlemdäki başga bir söze gatnaşygyny bildirýärler. Muňa sözlemdäki sözleri baglanyşdyrmak, ylalaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýän ýöňkeme hem düşüm goşulmalary girýär.

Bu morfemalardan düýp sözleriň yzyna ilki forma ýasaýjylar, soňra söz üýtgedijiler goşulýar. Bularyň söze goşulyşynda berk tertip, zygiderlilik saklanýar. Meselem, atlarda düýp sözün yzyna ilki **-lar/-ler**, işliklerde ýoklugy-inkärligi bildirýän **-ma/-me** formalary goşulýar. Meselem, **okuwçymyz - okuwçylarymyz; salamlaşdy - salamlaşmady.** *Okuwçy* hem *salamlaş* - ýasama düýp sözlerdir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Morfema hem morfologiýa adalgalaryna nähili düşüňýärsiňiz?
2. Asyl morfemalaryň affiksals morfemalardan tapawudyny aýdyp beriň.
3. Affiksals morfemalaryň hyzmatlaryna görä toparlara bölünişini düşündiriň.
4. Asyl ýasaýjy goşulmalaryň dereje ýasaýjylardan name tapawudy bar?
5. Forma ýasaýjylar bilen söz üýtgediji goşulmalaryň tapawudyny aýdyp beriň.

80. Okaň, sözleri morfemalara bölüp göçüriň. Asyl morfemalaryň aşagyny çyzyň.

XIX asyrda ýaşap geçen nusgawy şahyrymyz Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» diýen bir eseri bar. Bu ajaýyp eserde şahyr, esasan, XIX asyrda bolup geçen Garrygala söweşi we Maryjeňi hakynda gürrüň berýär. Kitapda şol söweşde türkmen halkynyň agyz birikdirip, gaýry ýurtly duşmanlara berk gaýtawul berip, ýeňiş gazanyşlary hakynda gürrüň berilýär.

81. Okaň. Ýasama sözleri saýlap göçüriň, asyl ýasaýjy ýa-da dereje ýasaýjy goşulmalar bilen gelendigini aýdyp beriň.

Alty sözden ybarat «dil»

Wengriýaly alymlaryň işläp düzýän kompýuter maksatnamasy adamlara itniň «diline» düşünmäge kömek eder diýlip çaklanylýar. Olar itlere mahsus bolan alty ahwalaty saýlap alypdyrlar. Hut solar esasynda-da her bir üýrmäniň aňyrsynda nähili islegiň bardygyny kesgitleýdirlär. Etolog (haýwanlaryň özüni alyp barşyny öwrenýän) Molnar Çaba wengriýalylaryň Mudi tohurayndan bolan itleriň 14-si bilen synag geçiripdir. Bu ylmy tejribäniň dowamynda kompýuteriň netijeliligi 43 göterime barabar bolupdyr. Adamlaryň bolsa itleriň «diline» düşünmek mümkinçiliginiň 40 göterime deňdigi belli edilipdir.

(«Nesil»).

82. Aşakdaky sözleri forma ýasaýjy hem-de söz üýtgediji goşulmalaryny aýryp, düýp söz görnüşinde depderiňize göçüriň.

İşleýäris, howlugar, okuwçylar, toýa, owlajygymyz, geçelgäni, işçä.

83. Göçüriň. Ilki asyl morfemalaryň aşagyny çyzyň. Affiks sal morfemalaryň haýsynyň söz ýasaýjy, haýsynyň forma ýasaýjy, liaýsynyň söz üýtgediji goşulmadygyny aýdyp beriň.

Çagyrylan ýere bar, erinme, çagyrylmadyk ýere barma, görünme.

Çemçeläp ýygnanyňy çanaklap dökme.

Ataňa görkezeniňi ogluňdan görersiň.

Bir-ä ýagşylyk unudylmaz, bir-de ýamanlyk (*Atalar sözi*).

Sözleriň gurluşy taýdan görnüşleri

Sözlem agzasy bolup gelen sözler leksik hem grammatik birlik hökmünde iki bölekden: 1) leksik manyly düýp sözden; 2) ony belli bir forma salýan grammatik manyly goşulmalardan ybarat bolýar. M e s e l e m : **Okuwçylar mekdebe ýygnandylar.**

Bu sözlemde **okuwçy** - ýasama düýp söz^ **lar** köplük bildirýän, **mekdep**-asyl düýp söz, **-e** ýöneliş düşüm, **ýygnan** - ýasama düýp işlik, **-dy** öten zaman formasydyr.

Sözüň forma ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalaryny aýranyňda galýan bölegine *düýp söz* diýilýär. Düýp sözüň yzyna goşulýan goşulmalar bolsa şol sözüň formalarydyr.

Grammatik goşulmalaryň forma ýasaýjylara we söz üýtgedijilere bölünişi ýaly, düýp sözleriňem gurluş taýdan bir-birinden tapawutly *sada düýp söz*, *goşma düýp söz*, *tirkeş düýp söz* görnüşleri bar.

Sada düýp sözler düzüminde bir sany asyl morfemasy bolan sözlerdir. M e s e l e m : **dag, derýa, çöl, talyp, oka, bil...**

Söz ýasaýjy goşulmalar arkaly ýasalan **işçi, sagymçy, sözlük, okalga, zehinli, önümçilik, öndür -, isle-** ýaly sözlerem sada düýp sözlerdir.

Many taýdan tapawutly täze sözleriň goşulmalar arkaly ýasalyşyna söz ýasalyşyň *affiksasiýa usuly* diýilýär.

Häzirki türkmen dilinde söz ýasalyşyň sintaktik usuly barha işjeňleşýär. Goşma düýp sözler, tirkeş düýp sözler söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan sözlerdir.

Goşma düýp sözler. Munda tabynlyk gatnaşygyndaky sözler basym taýdan birleşip, bir düşünje aňladylýar. M e s e l e m ; **aýakgap, elýaglyk, günebakar, kyrkaýak, oklukirpi, Allaberdi...**

Tirkeş düýp sözler. Munda deň derejeli sözler baglaýjysyz tirkeşdirilip, bir umumy düşünje aňladylýar. M e s e l e m : **ene-ata, ogul-gyz, ýorgan-düşek, gije-gündiz, ir-giç, öňde-soňda, baş-on, başdir-üçdür, ur-tut, biş-düş, gel-git, bardy-geldi...**

Şol bir sözüň dürli düşümlerde gelen görnüşleriniň tirkeşdirilip ulanylyşy-da bar. M e s e l e m : **ýylyň-ýyllyna, ýyl-ýyldan, günbe-günden, gönüden-göni....**

Şol bir söz **assa-assa, köp-köp, uly-uly, ýuwaş-ýuwaş** ýaly meňzeş gaýtalanyp gelende täze söz ýasalman, onuň manysy güýçlendirilýär.

Söz ýasalyşyň haýsy usuly arkaly ýasalandygyna garamazdan, düýp sözler forma ýasaýjy goşulmalara-da, söz üýtgediji goşulmalar üçin hem esas bolup hyzmat edýärler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözlüm agzasy bolup gelen sözüň haýsy bölegine düýp söz diýilýär?
2. Düýp söz bilen grammatik goşulmalaryň çäginä nädip kesgitlemeli?
3. Sada düýp sözleriň asyl we ýasama düýp söz görnüşleriniň tapawudyny aýdyp beriň.
4. Söz ýasalyşyň sintaktik usuly bilen ýasalan düýp sözleriň nähili gömüşi bar?
5. Goşma, tirkeş düýp sözleriň tapawutlaryny aýdyp beriň.

84. Göçüriň, sada düýp sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň asyl düýp sözdügiňi ýa-da ýasama düýp sözdügiňi ýokarsyndan ýazyň.

Garaşsyzlyk bize ata-babalarymyzyň ömürboýy ýetip bilmedik, dine arzuw edip gelen ajap eýýamyny alyp geldi. Watanymyz ýylsaýyn däl-de, günsaýyn ösýär. Ol täzelikleri gözümiz bilen görüp durus. Olar bir-birinden guwandyrjy, bir-birinden ähmiýetli

(Y. Mämmediyew).

85. Okaň. Söz ýasalyşyň sintaktik usuly bilen ýasalan düýp sözleri saýlap göçüriň, olaryň haýsynyň goşma, haýsynyň tirkeş düýp sözdügiňi aýdyp beriň.

Aziýanyň merjen şäherine öwrülen gözel Aşgabadymyza görk berip oturan Ruhýet köşgünde geçirilen «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» diýlip atlandyrylan ýokary derejedäki Halkara maslahaty baharyň ortaky aýynyň ahyrynda dünýäniň dört künjeginden myhmansöýer türkmen topragyna ýüzlerçe adamlary ýygnaý. Olaryň arasynda abraýly halkara guramalarynyň wekilleri, edaralarynyň baştutanlary, belli syýasatçylardyr alymlar, tanymal halkara ekspertleri, ýer ýüzüniň iri nebitgaz kompaniýalarynyň ýolbaşçylary bardy (G. Orazgulyýew).

86. Okaň. Ilki asyl düýp sözleri, soňra ýasama düýp sözleri, goşma düýp sözleri, tirkeş düýp sözleri saýlap, aýry-aýry edip depderiňize ýazyň.

Bir garry kişi suwdan, ýymitden ýüklenip, ömrüniň ahyrynda «Hydyr ata suw berip, sogap gazanaýyn» diýip, çöl-beýewana tutdyryp ugraýar. Hydyr ata bu garrynyň islegi aýan bolany üçin «Ýaşy gaýdan görgüli kösenip ýörmesin» diýip, ýaňky garry bir-iki depe aşandan **son**, bir teşne kişi bolup onuň öňünden çykýar-da:

- Garry, maňa bir suw ber - diýýär.

Onda garry:

- Men Hydyra suw bermäge barýan. Sana berip biljek däl. Oba golaý, ýetersiň - diýip, öz ugruna gidiberýär. Çünki suw onuň özüne has zerur gerekdi. Ol entek-entekler ýöremeli, öz isleg-arzuwyny amal etjek Hydry tapmalydy.

Şonda Hydyr: «Suwsana suw bermeseň, çölde Hydyr neýlesin!» diýip, garrynyň gözünden gaýyp bolupdyr...

Biziň çagalykdan aç adam görseň, eliňdäki çöregiňi bermelidigi, suwsan adamyň teşneligini gandyrmalydygy aňymyza guýuldy. Yöne bu gün «Özüme-de gerek, onsoň men suwumy name üçin suwsana bereýin» diýen düşünje agalyk sürmek isleýär.

Hydyr ata bizden, biz Hydyr atadan daşlaşyp ýörüs (*O. Öde*).

87. Göçüriň, düýp sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň gurluşy taýdan nähili sözlerdigini aýdyp beriň.

Magtymguly - bütindünýä poeziýasynyň genji-hazynasyna giren şahsyýet, goşgy bilen gürlän akyldar (*Ç. Aýtmatow*).

SÖZ TOPARLARY

Morfologiýada sözler many hem grammatik meňzeşliklerine görä toparlara bölünip öwrenilýär. M e s e l e m : **dag, deňiz, gurt, goýun, adam, haýwan, alma, erik, arzuw, mugallym, talyp...** ýaly predmet we predmet düşünjesini bildirýän sözleriň hemmesi bir topara, **gel-, git-, oka-, oýlan-, bil-, öwren-** ýaly gymyldy-hereket düşünjelerini bildirýän sözler aýratyn, hil-häsiýet, mukdar, hal-ýagdaý... bildirýän sözlerem aýry-aýry toparlara bölünýär. Sözleriň şular ýaly leksiki-grammatik toparlaryna dil biliminde *söz toparlary* diýilýär.

Sözleri toparlara bölmekde binnji nobatda olaryň manylary, ýagny predmet, hil-häsiýet, mukdar, gymyldy-hereket, hal-ýagdaý... iňladyşlary göz önüne tutulýar. Sözleriň manylary olara **kim, name, nire, nähili, haýsy, näçe, näçenji, name etdi, name edýär, name eljek** ýaly grammatik soraglary bermek arkaly kesgitlenýär.

Ikinjiden, sözleriň morfologik aýratynlyklaryna, olaryň söz ýasaýjy, forma ýasaýjy, üýtgediji goşulmalaryna üns berilýär. **M e s e l e m:** predmet we predmet düşünjesini bildirýän sözlere köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary, gymyldy-hereket bildirýän sözlere ýokluk- inkärliik, zaman, ýöňkeme goşulmalary häsiýetli.

Sözler dine manylary, kabul edýän goşulmalary taýdan däl, eýsem sözlemdäki hyzmatlary taýdan-da tapawutlanýarlar. **M e s e l e m:** allar baş düşümde eye, eýelik düşümde eýelik-degişlilik aýyrgyý, beýleki düşümlerde doldurgyç, hil-häsiýet, hal-ýagdaý bildirýän sözler aýyrgyç ýa-da doldurgyç, gymyldy-hereket bildirýän sözler, köplenç, sözlemde habar bolup gelýärler. Şoňa görä sözler söz toparlaryna bölünende olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelişleri-de hasaba alynýar.

Turkmen dilinde sözler uly 2 topara bölünýärler:

1. Özbaşdak many aňladýan söz toparlary.
2. Kömekçi sözler.

Özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna sözlemde aýratyn agza bolmaga ukyply alty söz topary degişli edilýär:

Atlar.	Çalyşmalar.
Sypatlar.	Işlikler.
Sanlar.	Hallar.

Kömekçi sözlere öz leksik manylaryny we özbaşdak ulanylmak ukypalaryny ýitren, aýratynlykda sözlem agzasy bolup bilmeýän, hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, nominatiw hyzmaty bolmadyk şu sözler degişli edilýär:

- Sözsoňy kömekçiler.
- Baglaýjy kömekçiler.
- Modal sözler we ownuk bölekler.
- Ümlükler.
- Ses we şekil bildirýän sözler.

Soraglar we ýumuş

1. Söz toparlary adalgasyna nähili düşüňýärsiňiz?
2. Sözleri leksiki-grammatik meňzeşliklerine görä toparlara bölüp öwrenmegiň name ähmiýeti bar?
3. Sözleri toparlara bölmekde ulanylýan semantik, morfologik, sintaktik ýörelgeleri aýdyp beriň.
4. Sözleri özbaşdak manyly sözlere we kömekçi sözlere bölüp öwrenmegiň name zerurlygy bar?

88. Okaň, özbaşdak manyly sözleri aýratyn, kömekçi sözleri-de aýratyn saýlap göçüriň.

Dost

Dostum mahal-mahal ýanyma gelýär,
Gürleşýäs. Gülüşýäs. Işlerimiz düz.
01 mensiz ýeke gün oňup bilmeýär.
Men bolsa onsuz.

Meniň ähli syrym dostuma aýan,
Olam syryn gizläp aldanok meni.
01 meni özümden oňat tanaýar,
Men bolsa ony.

Emma günleň biri, bilip bilmeýän,
Bu uly durmuşda bolsa maňa kyn,
01 men üçin başyn goýar bigüman,
A men oň üçin.

Ine, güýz. 01 güýz deý paýhasly barýar.
Wepalydyr. Dök ýürekde baryňy.
Hawa. Meniň şeýleräjik dostum bar!
A sizde barmy?

(G. Ezizow).

89. Okaň. Düyý sözleri kesgitläň we olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini aýdyp beriň.

Owadan geýmek, owadan ýasamak, süýji iýmek adama lezzet berýär. Edil şonuň ýaly-da süýji sözüň ýetirýän täsiri, berýän lezzeti ondan kem däl. Söz nähili ýagdaýda gözel, owadan, süýji, täsirli bolup biler? Hakykat çeper, obrazly beýan edilende. Hakykat çeper, obrazly göründe, duýlanda. Hakykat - hemmeler üçin bir hakykat. Adamyň dogulmagy - hakykat. Ölüm - hakykat. Günüň dogmagy, ýaşmagy, ýaşayyş hakykat. Şol hakykaty her kim özüçe kabul edýär. Şol kabul edişlik köp röwüşlidir. Ýöne ahyrky netijede wagtyň, giňişligiň, häsiýetiň täsirleriniň uludygyna seretmezden, olaryň hemmesini kökenine kökerýän bir güýç bar. Ol güýç zehin, talant. Şol güýje - zeiliine, talanta eye bolanlara şahyr diýýäris. Şahyrlaryň hakykaty çeper söz bilen bezäp, duýga, aňa täsir edip bilýän derejä ýetirmeginden dünýä inýän gозellige şygyr diýip at berýäris (*M. Amansähedow*).

90. Göçüriň, düýp sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Türkmen halky: «Mirasyň ýagşysy edepdir» diýýär. Edepli ogul il içinde halal ýaşamagyň ýol-ýörelgesini atasyndan, edepli gyz enesinden öwrenýär.

Ata-enäniň näderejede gymmatlykdygyny biljek bolsaň, türkmen nakyllarynyň paýhas dünýäsine siňmeli:

Ata-enesini sylamadyk Taňrysyny sylamaz.

Ata-ene üçin elniň aýasynda heýgenek bişirseň-de azdyr.

ATLAR

Atlaryň semantik aýratynlyklary. Dilimizdäki sözleriň aglabasy bölegi atlardyr. Dünýäde atsyz adam-da, ýer-de, zat-da ýok. Düşünjeleriň-de öz ady bar.

Tebigatdaky ähli zatlaryň: adamlaryň, haýwanlaryň, mör-möjekleriň, ot-çöpleriň, jemgyýetdäki wakadyr hadysalaryň...atlaryny bildirýän, kim, name, nire diýen soraglara jogap bolýan sözler *atlar* diýilýär.

Many aňladýşlary taýdan atlar iki topara bölünýär:

1. Has atlar.
2. Jyns atlar.

Has atlar aýratyn alnan ýeke-täk zatlaryň atlarydyr. M e s e l e m : asman jisimleriniň atlary (Aý, Gün), ýer-ýurt, şäher, oba, köçe atlary (Turkmenistan, Aşgabat, Köşi, Azatlyk, Garaşsyzlyk), dag, derýa, deňiz, çöl atlary (Garagum, Köpetdag, Murgap, Hasar), adam atlary, familiýalary, lakamlary, tahalluslary, nisbeleri (Magtymguly, Kerbabaýew, Mollamurt, Körmolla, Andalyp, Zamahşary, Kaşgarly), eserleriň atlary («Ykbal» romany, «Gül-Bilbii» dessany, «Nesil» gazetini), haýwanlara dakylýan atlar (Gyrat, Yanardag, Alagöz, Boýnak), orden-medallaryň atlary («Gaýrat» medaly, «Türkmenistanyň gahrymany» ordeni) has atlardyr.

Has atlar köplük san goşulmasyny kabul etmeýärler, tapawutlandyrmak üçin ýazuwda baş harplar bilen ýazylýarlar.

Dil biliminiň has atlary öwrenýän ýörite *onomastika* pudagy bar. Onuň adam atlary öwrenilýän *antroponimika*, ýer-ýurt atlary öwrenilýän *toponimika*, tire-taýpa, halk atlary öwrenilýän *etnonimika*, haýwan atlary öwrenilýän *zoonimika* şahalary boýunça türkmen dil biliminde hem düýpli derňewler geçirildi. Muňa garamazdan, has atlar bizde iň az öwrenilen meselelerden biri bolmagynda galýar.

Adam atlarynyň-da lakam, nisbe, tahallus ýaly birnäçe görnüşleri bar.

Çagasyna ata-enesiniň goýan resmi adyndan başga il-günüň dakan atlaryna *lakam* diýilýär. Lakamlar, köplenç, öz hakyky atlary bilen birlikde ulanylýar, setir harplary bilen ýazylýar. M e s e l e m :

Keýmir kör, Eneküti, Teýmirleň (leň-agsak). Orta asyr ildeş alymlarymyz öz nisbeleri bilen tanalýarlar. Meselem, Zamahşary, Kaşgarly, Biruny, Horezmi, Merwezi, Faraby, Nesewi. Bu atlar olaryň dünýä inen ýerleri bilen baglanyşykly atlardyr.

Azady, Andalyp, Şeýdaýy, Şabende, Pyragy, Kemine, Seýdi, IMätäji, Mollamurt, Körmolla...ýaly atlar şahyrlaryň özüne alan edebi lakamlarydyr. Bu hili atlara *tahallus* diýilýär.

Jyns atlar dünýädäki närseleriň birini beýlekisinden tapawutlandyrmaga ukyply, bir jynsa (görnüşe) degişli zatlaryň umumy atlarydyr. M e s e l e m: at, düýe, goýun, sygyr, erik, alma...

Jyns atlaiy-da predmet bildirýän anyk atlara we düşünje bildirýän abstrakt atlara bölmek bolar. M e s e l e m: at, eşek, düýe, sygyr, goýun,

geçi - haýwan atlary; **çopan, işçi, mugallym** - kesp-kär atlary; **erik, alma, üzüm, badam** - miweleriň atlary; **azatlyk, garaşsyzlyk, gaýgy, gam, alada, ünji, şatlyk, begenç, guwanç, ynam...** düşünje atlarydyr.

Sözüň manysy, onuň has atmy, jyns atmy, gürrüňiň kim ýa-da name hakda barýandygy, esasan, sözlem içinde takyklanylýar. **M e s e l e m: Alma** ekdik, **Alma** ýygdyk, **Alma** - mugallym.

Has atlaryň jyns atlara, jyns atlaryňam, tersine, has atlara geçişi liirkmen diliniň häsiýetli aýratynlyklaryndan biridir. Mysal üçin, **lukman, mejnun, ýezit, kezzap** indi has atlar hökmünde ulanylmaýar. Tersine, **sazak, gandym, çerkez, gurt, böri, arslan, gaplaň, keýik, inaral, jeren, alma, badam, üzüm...** ýaly jyns atlar bolsa adam atlary hökmünde hem giňden ulanylýar.

Soraglar we ýumuş

1. Atlaryň leksiki-semantik aýratynlyklary diýip nämä düşüňärsiňiz? Atlar nähili soraglara jogap bolýarlar?
2. Nähili atlara has atlar diýilýär?. Has atlaryň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
3. Nähili atlara jyns atlar diýilýär? Predmet aňladýan atlaryň düşünje bildirýän jyns atlardan name tapawudy bar?
4. Jyns atlaryň has ada, has atlaryň jyns ada geçişini mysallar arkaly düşündiriň.

91. Okaň, tekstden ilki has atlary, soňra jyns atlary saýlap depderiňize ýazyň.

«Mobilnyýe Telesistemy» paýdarlar jemgyýeti Ukrainada täze taslamany işe girizýär, onuň çäklerinde bazalaýyn beketleriň birnäçesi ýel energostansiýasynyň kömegi arkaly elektrik energiýasy bilen üpjün ediler.

Häzirki wagtda ýeliň energiýasyndan dünýäniň 70-den gowrak ýurtda peýdalanýarlar. Bu ugurda Amerikanyň Birleşen Ştatlary, Ispaniýa we Hytaý öňdeligi eýeleýär. Bu babatda soňky döwürde Fransiýa, Italiýa, şeýle hem Türkiýe işjeňlik görkezýärler. Bütin- dünýä ýel energetikasy guramasynyň maglumatlaryna görä, soňky 10 ýylyň içinde dünýä ýel energetikasynyň kuwwaty 10 esse artypdyr («*Nesil*»).

92. Atlary depderiňize göçüriň. Garyndaşlyk gatnaşyklaryny bildirýän *gaýyn, ýüwürji, ýeňňe, baldyz, ýegen* sözleriniň manylaryny aýdyp beriň.

Gaýyn - gaýmak ýagym, baldyzym - ýürek dagym.

Ýüwürjim - ýüwürük atym, ýüwürüp geler ýanyma.

Enesi öwen gyzdan gaç, ýeňňesi öwene gujak aç.

Ýüwürjim bilen ýedi ýegenim bar.

Dogany - **doly** çuwalym, ýegenim - ýagly gazany (Atalar sözi).

93. Göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan has at ýa jyns atdygyny ýazyň. Jyns atlaryň predmet ýa düşünje bildirýändigini aýdyp beriň.

Ýel hereketlendiriji şemalyň kinetik energiýasyny elektrik energiýasyna öwürýär. Ol ýelpewaçdan, generatordan ybarat. Hytaýda şeýle ýel hereketlendirijileriň birisiniň, has dogrusy, Aziýa sebitinde iň ulusynyň gurluşygyna başlanyldy. Ýurduň demirgazyk-günbataryndaky Gansu welaýatynda ýerleşen bu desga 10 million kilowat elektrik energiýasyny işläp çykarmaga ukyply bolar («Nesil»).

94. Okaň, tekstden atlary saýlap göçüriň, has atlaryň aşagyny çyzyň.

- Eşitdiňmi? Ryzaguly han: «Dorbedewi berseňiz, bendiňizi äkidäýiň» diýenmişin.

- Oňa Aha! göwnär öýdýäňizmi?

- Ony göwnederler. Bolmasa, satyn alarlar. Name kän, Sally baý-da mal kän.

- Sally baý-a bir toklyny ile berenden ölenini kem görmez.

- Ogluňy zyndandan aljak bolsaň, berersiň-ä. Bogazyňdan tutsalar, mal gözüne görünmez.

Oba arasynda, **dine** Ýandakly obasam däl, şu etraplardaky Tutly, Könegala, Daşayak diýen obalaryňam arasynda edilýän gürrüňler şu äheňdedi.

Toy bolsun, ýas bolsun, bir ýerde adam üýşmeleňi bolsa, şondan başga gürrüň etmelidirem öýdenoklar. Bu hakda adamlaryň garşylykly pikiri bardy. Kimler Dorbedewiň berilmeginiň, kimler berilmezliginiň tarapdarydy.

- Biz Dorbedewe belet, ýöne Garamergeniň kimdigini bilemzok

- diýip, daşrak obalaryň adamlary aýdýarlar (**M. Seyidow**).

95. Jyns atlaryň has ada geçişine degişli 5 sany, has atlaryň jyns atlara öwrülişine degişli hem 5 sany mysal tapyp, olary sözlem içinde jjetiriň.

Atlaryň **morfologik** aýratynlyklary

Türkmen diliniň atlary agglýutinatiw gurluşlydyrlar. Goşulmalaryň tirkeşip gelşinde berk tertip saklanýar. Başda leksik manyly asyl morfema, soňra söz ýasaýjy, onuň yzyndan grammatik manyly söýgülik, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary goşulýarlar.

Söýgülik, köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalary hem-de sözlemde sypatlar, sanlar arkaly aýklanmaklyk at söz toparynyň esasy morfologik aýratynlyklarydyr.

Gurluşlary taýdan atlar *asyl atlara we ýasama atlara* bölünýärler.

Türkmen diliniň atlarynyň aglaba bölegi bir we iki bogunly, umumytürki häsiýetli, häzirki wagtda goşulmalara bölünmeýän asyl atlardyr. M e s e l e m : **Aý, Gün, il, oba, agyz, aýak...**

Ýasama atlary *isimlerden* ýasalan sada atlara we *işlilderden* ýasalan sada atlara bölmek bolar.

Häzirki zaman türkmen dilinde atlardan, sypatlardan, sanlardan at ýasamaga işjeň gatnaşýan **-çy/-çi, -daşAdeş, -lyk/-lik** we bir wariantly **-keş, -dar, -şynas, -gür, -zar, -start, -nama** goşulmalary iň önümlü goşulmalardyr. M e s e l e m :

-çy/-çi: işçi, gullukçy, okuwçy, dilçi, edebiýatçy, suwçy, terbiýeçi. Bu goşulmalar arkaly **dine** kesp-kär atlary däl, gylyk-häsiýet bildirýän atlar hem ýasalypdyr. M e s e l e m : **ýalançy, aldawçy, gyky-•yÇy> gybatçy....**

-daş/-deş: watandaş, obadaş, syrdaş, ildeş, kärdeş, ýoldaş. Mert özünden görer, namart **ýoldaşyndan** (*Atalar sözi*).

-lyk/-lik: mertlik, gaýduwsyzlyk, täzelik, gözellik, başlik, ikilik.

-çylyk/-çilik: pagtaçylyk, ýüpekçilik, daýhançylyk, maldarçylyk, balykçylyk.

-keş: zähmetkeş, suratkeş...

-dar: maldar, mülkdar.

-şynas: atşynas, dilşynas, edebiýatşynas.

-gär: galamgär, mirasgär, dalaşgär.

-zar: ekinzar, çemenzar, gülzar, lälezar.

-stan: gülüstan, çölüstan.

-nama: ruhnama, edepnama, resminama, güwänama, şahsyýetnama.

Famüiýa ýasaýjy- **ow/-owa/-ýewa/-owiç/-ýewiç/-owna/-ýewna** goşulmalaryny-da önümlü goşulmalaryň hataryna goşmak bolar.

Türkmen diliniň işlikden at ýasaýjylaryndan iň önümlileri hökmünde- **ma/-me, -ak/-ek/-k/-g, -ym/-im/-m, -gyç/-giç, -yndy/-indi, -alga/-elge, -ygy/-iji** goşulmalaryny bellemek bolar.

-ma/-me: gurama, gurnama, düzme, göçürme, dokma...

-ak/-ek/-k: orak, elek, gapak, darak...

-ym/-im/-m: önüm, bölüm, bilim, göçüm, düşüm...

-g: suwag, gözleg, ideg, sorag, synag...

-gyç/-gk: oturgyç, gyrgyç, süzgüç...

-yndy/-indi: gyryndy, galyndy, çykyndy, kesindi...

-alga/-elge: duralga, geçelge, ýuwalga...

-ygy/-iji: ýazyjy, °^kyjy, diňieýjL.

Häzirki türkmen dilinde söz ýasalyşyň sintaktik usuly arkaly ýasalan goşma, düzme, tirkeş atlar-da köp.

Tabynlyk gatnaşygyndaky sözleriň basym taýdan birleşmeginden ýasalan atlar *goşma atlardyr*. Olar goşulyp ýazylýarlar. M e s e l e m : **Köneürgenç, Ýölöten, Gyzylaýak, Üçajy, kyrkaýak, günebakar...**

Goşma atlaryň birnäçe görnüşi bar:

Aýyrgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden ýasalan goşma atlar: **aýakgap, elýaglyk, ýüňdarak, gözýaş, sözbaşy, aksakal, kyrkaýak.**

Doldurgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden ýasalan goşma atlar: **atbakar, günebakar, alypsatar, daşdeşen.**

Eýe-habar gatnaşygyndaky sözleriň basym taýdan birleşmeginden ýasalan goşma atlar: **ýaşuly, Gündogdy, Garýagdy...**

XX asyrda atlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy has hem işjeňleşdi. Rus dilinden ylmy, çeper, publisistik edebiýatlaryň terjime edilmegi **demir ýol, medeniýet öýi, çagalar bagy, Türkmen howa ýollary...** ýaly söz düzümi görnüşli atlaryň döremegine sebäp boldy. Bu hili at-

lara *düzümlü atlar* diýilýär. Düzümdäki sözleriň hersiniň öz many we lönetik özbaşdaklygyny saklaýandygyna görä bular bir umumy many aňlatsalar-da goşulman ýazylýarlar. M e s e l e m : **Merkezi Aziýa, işliaky, şepagat uýasy, galam haky, talyp haky...**

Rus diliniň publisistik stiliniň täsirinde goşma atlaryň täze bir görnüşi MTS, BMG, GDA...ýaly gysgaldylan atlar-da ýüze çykdy. Gysgaldylan atlaryň **şäherkom, partbilet...**ýaly söz böleklerinden diizülenleri-de bar.

Dine çekimsizlerden düzülen atlar harplaryň elipbiýdäki aýdylyşlary ýaly okalýar. Meselem: GDR -ge-de-er, BMG - be-em-ge. Kger düzüminde çekimli harp bar bolsa, onda şol harplaryň okalyşy ýaly okalýarlar. Meselem: TDU, GDA, üýtgediji goşulmalar hem çekimlisine görä goşulýar.

Sözleriň tirkeşmeginden ýasalyp, bir umumy düşünje bildirýän atlara *tirkeş atlar* diýilýär. M e s e l e m : **ata-ene, ogul-gyz, dogan-garyndaş.** Olaryň-da birnäçe görnüşi bar:

Yakyn manyly sözleriň tirkeşip gelmeginden ýasalan tirkeş atlar: **dag-daş, gap-çanak, ýorgan-düşek, güýç-kuwwat...**

Antonim sözleriň tirkeşip gelmeginden ýasalan tirkeş atlar: **gije-gündiz, aýal-erkek....**

Biri many aňladýan, beýlekisi özbaşdak many aňlatmaýan sözleriň tirkeşip gelmeginden ýasalan tirkeş atlar: **çöl-beýewan, ses-üýn, ys-kok, geým-gejim, garry-gurty...**

Tirkeşen sözleriň ikisi-de many aňlatmaýan **paty-puty, hyşy-wuşy, gümp-samp** ýaly tirkeş atlar hem bar.

Asyl atlar-da, söz ýasalyşyň morfologik täri bilen ýasalan ýasama atlar-da, sintaktik tär bilen ýasalan goşma, tirkeş atlar-da, semantik usul bilen ýasalan atlar hem düýp sözler hökmünde grammatik goşulmalar üçin esas bolup hyzmat edýär.

Atlaryň yzyndan hormat-sylag bildirmek üçin **ata, aga, kaka. daýy, eje...** ýaly sözler we söýgülik bildirýän- **jyk/-jik, -jagaz** ýaly goşulmalar gelip bilýär, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary şolardan son goşulýar. M e s e l e m : **Gorkut atanyň, Aman agadan, öýjagazlar.**

Soraglar we ýumuş

1. Nähili atlara asyl atlar diýilýär?
2. Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan atlara nähili atlar diýilýär?
3. Söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan atlaryň nähili görnüşleri bar?
4. Goşma, tirkeş atlaryň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

96. Okaň, tekstden ilki asyl atlary, soňra ýasama atlary saýlap göçüriň. j Ýasama atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Ýaponiýanyň awtomobillere ýangyç guýujy beketlerinde dünýä-de ilkinji gezek şalydan taýynlanan ýangyç satyp ugradylar. Benzin bilen 3 göterimli etanolyň, şeýle hem suwuň we drožuň goşulmagyndan emele gelýän dürüşde adaty benzinden tapawutlanmaýar. Şeýle etanoly özüniň hil görkezijileri boýunça iýmäge ýaramsyz, owradylan şalydan öndürýärler.

Bu taslama Ýaponiýanyň oba hojalyk kooperatiwleriniň başlangyjy bilen durmuşa geçirildi. Onuň maksady ulanylmadyk çig maly peýdalanmakdan we şol bir wagtda energiýanyň täze görnüşlerini döretmegiň ýolunda ýene-de bir ädim ätmekden ybarat.

97. Göçüriň, ýasama atlary tapyň we söz ýasaýjy önümlü goşulmalary düşündiriň.

Müň işçiden bir başçy.

Kemlik eýle, kemal bar.

Emgek ekinde galmaz.

Dag daga daýanç.

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn.

Gaýynsyz gelin - gapaksyz gazan (*Atalar sözi*).

98. Aşakdaky teksti okaň. Soňra ýasaýjy goşulmalar bilen ýasalan atlary depderiňize ýazyň. Olara nähili ýasaýjy goşulma goşulandygyny we haýsy sözden ýasalandygyny aýdyp beriň.

Hindistandaky türkmen soltanlary ylym adamlaryna elmydama howandarlyk edipdirler. Hökümdarlar öz eden işlerini mahabatlandyrmak üçin öz köşklerinde taryhçy alymlary - möwritnamaçylary saklapdyrlar. Bu alymlaryň işleri şol döwrüň taryhyny dikeltmekde biziň üçin gymmatly çeşme bolmagynda galýar.

line dili türkmen dili bolan hem bolsa, Hindistandaky türkmen döwletleriniň köşgünde döwlet dolandyryş işleri pars dilinde alnyp barlypdyr. Şol sebäpli-de döwrüň taryhy möwritnamalarynyň hem şol dilde ýazylandygy tebigydyr (*Z. Gurbangylyjowa*).

99. Okaň, tekstden ilki asyl atlary, soňra ýasama, goşma, tirkeş Hilary saýlap, depderiňize ýazyň.

Keýmir kör 1712-nji ýylda Antguýuda Hojanepes batyryň maşgalasynda dünýä inýär. Keýmiriň oglanka tyg degmesi zerarly gözüne şikes ýetýär, gutulyp gitse-de, yz galanlygy sebäpli, onuň oglanlykdaky Keýmir kör lakamy galyberýär. Aslynda onuň gözi kör bolmandyr.

Keýmir at ýüzli, goýungöz, nazarkerde, eginlek, demirbeden, sir ýürekli, akyl-paýhasly, mylakatly, päk göwün, ynanç-ygtykatly, namazly-täretli, pespäl, dogry sözli, şahyrana, dilewar, suhangöý adam bolupdyr.

100. Göçüriň, atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň manylary hem-de jurluşlary taýdan nähili atlardygyny aýdyp beriň.

Özüniň gaýtalanmajak şirin owazy bilen türkmen halkynyň belent söýgüsini gazanan mukamçy kompozitor, Türkmenistanyň halk **bagşysy** Döwletgeldi Ökdirow ençeme aýdym-sazlaryň awtorydyr. Onuň döreden «Guba gazym», «Zülpüň», «Garyp», «Maral», «Bibi-jan», «Pyragyny gören daglar», «Apat», «Deňiz guşum» ýaly aýdym-lary aýdym-saz muşdaklarynyň kalbynda ömürlük ýer etdi.

Bagşynyň iň şowly çykan aýdymalarynyň biri hem onuň şirin owaz bilen ýerine ýetirýän «Sumbaryň nary» aýdymydyr. Bu aýdymyň döreýiş taryhy hem örän gyzykly (*A. Şagulyýew*).

101. Okaň, tektden ilki söz ýasalýşyň morfologik täri bilen ýasalan atlary, soňra sintaktik täri bilen ýasalan goşma, tirkeş atlary saýlap göçüriň.

Aman Kekilowyň «Mollanepes» atly monografiýasy onuň türkmen edebiýaty ylmynyň önünde bitiren uly hyzmatydyr. Bu saldamly ylmy işi boýunça Aman Kekilow filologiýa ylmlarynyň doktory diýen alymlyk derejesine mynasyp boldy. Bu ylmy iş şahyryň

döredijilik dünýäsine çuňdan aralaşmagyň, söz ussadyňyň çeperçilik aýratynlygyny açyp görkezmegiň nusgasy bolup durýar. Aman Kekilow bu monografiýasynda Mollanepesiň bay hem köptaraply döredijiliginiň özboluşlygyny juda inçeden açyp görkezýär. Aman Kekilow «Zöhre-Tahyr» dessanyňy çuňdan seljermek bilen, ol tutuş türkmen dessanlaryna mahsus bolan aýratynlyklary ýüze çykardy. Bu dessanyň many-çeperçilik derňewi beýleki türkmen dessanlaryny ylmy taýdan seljermegiň nusgasy bolup hyzmat etdi (*J. Allakow*).

Atlarda köplügiň aňladylyşy

Köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalary at söz toparyna häsiýetli aýratynlyklardyr.

Birlik we köplük düşünjeleriniň aňladylyşyna *köplük san kategoriýasy* diýilýär.

Atlarda birlik düşünjesini bildirýän ýörite forma bolmansoň, predmet manyly asyl, ýasama, goşma, tirkeş atlaryň hemmesi atlaryň birlik sany hasaplanylýar. Hatda **halk, süri, gaş, saç, diş, kirpik, barmak** ýaly atlar manysy taýdan köplügi aňlatsalar-da, grammatik taýdan birlik san hasaplanylýarlar.

Türkmen dilinde atlarda köplügiň aňladylyşynyň birnäçe görnüşi bar.

Zatlaryň sanynyň birden köpdüginini bildirmek üçin, köplenç, atlaryň yzyna **-larZ-ler** goşulmasy goşulýar. Umumy köplük aňladýan bu gadymy goşulma asyl atlara-da, ýasama atlara-da, goşma, tirkeş atlara-da birmeňzeş, gönüden-göni düýp sözleriň yzyna beýleki goşulmalardan öňürti goşulýar. M e s e l e m : **işler, işçiler, täzelikler, goşgular, günebakarlar, aý-günler, ata-eneler, demirýolçylar, MTS-ler, oglanjyklar, owlajyklar, gyzjagazlar.**

Köplük san goşulmasy alynma atlara-da meňzeş goşulýar: **maşyn-maşynlar, telewizor-telewizorlar. Etrap, emläk, ulama, edebiyat** ýaly alynma sözleriň köplük sandadygy duýulmaýanlygy üçin, olara hem türkmen diliniň köplük san goşulmasy goşulýar: **etraplar, edebiyatlar.**

Ilki köplük, zyndan degişlilik, soňra düşüm goşulmalarynyň goşulyş tertibi türkmen dilinde örän berk saklanýar. «Hem **daýymlara** barýan, hem-de atyma baş öwredýän» mysalyndaky ýaly degişlilik

goşuimasyndan soňra goşulanda, **-lar/-ler** köplük aňlatman, maşgala manysynda gelýär.

Köplük san goşulmasy has atlara, şeýle hem sözleýji we diňleýji manysynda gelen **men, sen** çalyşmalaryna goşulmaýar.

Ýürek, **kelle, dil** ýaly ýeke-täk synalarymyzyň atlaryna goşulanda hem **-larZ-ler** goşulmasy stilistik hyzmaty ýerine ýetirýär.

Öwez guçsun **billeriňden, sorsun şirin tilleriňden** („*Görogly*“).

Dessanlarymyzda bu goşulmanyň onsuzam köplük düşünjesini bildirýän **biz, siz** sözlerine goşulyp, **bizler, sizler** ýaly ulanylyşyna duş gelinýär: **I** lemra diýer **sizler** kimler bolar siz („*Saýatly Hemra*“). Bu ýagdaýda hem bu goşulma köplük däl-de, hormat bildirmek hyzmatynda gelýär.

Sanap bolmaýan zatlaryň atlaryna goşulanda hem **-lar/-ler** arkaly köplük däl-de, hil bildirilýär. Meselem: **suwlar, çägeler, däneler**.

Türkmen dilinde **-lykZ-lik, -çylykZ-çilik, -zar** goşulmalary arkaly ýasalan atlardanam köplük düşünjesi aňlanylýar: **baglyk, çöllük, maldarçylyk, pagtaçylyk, gülzar, lälezar**. Şoňa görä-de bulara köplük san goşulmasy goşulmaýar.

Türkmen dilinde zatlaryň anyk mukdary **on** oğlan, **kyrk** gyz ýaly sintaktik ýol bilenem aňladylýar. Bu ýagdaýda san tarapyndan aýyk-lanylýan adyň yzyndan **-larZ-ler** goşulmaýar, **on oğlan, kyrk gyz, üç-dört adam** ýaly ulanylýar.

Köplük atlaryň gaýtalanmagy arkaly **desse-desse** gül, **petde-pet**-de pul, **halta-halta** bugdaý, **maşyn-maşyn** odun ... ýaly aňladylanda hem aýyk-lanylýan adyň yzyna **-larZ-ler** goşulmaýar:

Köçelerden **bölek-bölek** gyz geçer...

Gül tirerler **desse-desse** (*Mollanepes*).

Köplük adam adynyň yzyndan **dagy** sözünü getirmek arkaly-da aňladylyp bilner. M e s e l e m : **Aman dagy** gezelenje gitdiler.

Adyň önünden **hemme, ähli, külli...** ýaly san çalyşmalaryny getirmek arkaly-da köplük aňladylýar. M e s e l e m :

Toýa gelen **külli** türkmen gyzlary

Hemmäň gutlaň bu gün näzlim toýuny («*Görogly*»).

Hemme gyzlar geldi, Aslym gelmedi («*Asly Kerem*»).

Bu ýagdaýda köplük hem sintaktik, hem morfologik serişdeler arkaly aňladylyp, pikir has-da nygtalýar.

102. Göçürin, atlaryň aşagyny çyzyň, haýsynyň birlik sanda, haýsynyň köplük sanda gelendigini aýdyp beriň. Köplügiň morfologik hem sintaktik ýol bilen aňladylyşyny düşündiriň.

Magtymgulynyň aýdymlaryny iki tarly tamdyrasyna goşup aýtmak türkmen üçin aňrybaş hezillikdir. Onuň kitaby Gurhandan **son** türkmenleriň arasynda uzak wagtlap ikinji orny eýelejekdir... Magtymgulynyň şygrylar ýygındysy iňňän gyzykly. Onda, bir tarapdan, türkmen diliniň arassa nusgasyny görsek, ikinjiden, şu ýygynyda beýleki Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde seýrek duş gelýän zatlar barada jikme-jik aýdylýar (*A. Wamberi*).

•k **

Magtymgulynyň goşgularyny öz dilimize terjime etmek bilen poeziýa äleminde şeýle ägirt adamyň türkmenleriň arasynda bardygyna göz ýetirdim (*R. Gamzatow*).

103. Göçürin. Mysallarda köplügiň nähili aňladylandygyny anyklaň.

Külli işiň beýany gurhandadyr, gurhanda (*Magtymguly*).

Goç ýigitler myhmanynda bellidir (*Magtymguly*).

Dost ekiz, duşman sekiz (*Atalar sözi*).

Gulagymyň eşidenini gözüm görmesin (*Atalar sözi*).

Dil - bela, diş - gala (*Atalar sözi*).

«Bilemok» mün bir belany başdan sowarmyş (*Atalar sözi*).

104. Okaň. Tekstden ilki birlik sanda gelen atlary, soňra köplük sanda gelen atlary saýlap göçürin.

Yssy howada içmek üçin iň ýaramly zat nämekä? Birinji orunda suw durýar. Ol maddalaryň alyş-çalşygyna işjeň gatnaşýar, organizmi kalsiý, magniý, demir we beýleki minerallar bilen baýlaşdyrýar. Onuň düzüminde kaloriýa ýok. Ikinji ýeri çay we şekersiz kofe eýeleýär. Gök, gara we gyzyl çay flavonoidlere, antioksidantlara we mikroelementlere baýdyr. Olar organizmi düwnük we ýürek kesellerinden goraýarlar.

Üçünji orunda ýagy alnan ýa-da düzüminde ýagy az bolan süýt durýar. Şeýle süýt D witaminiň, kalsiniň we belogyň esasy çeşmesi bolup durýar. Ol çagalar üçin has-da peýdalydyr.

Atlarda degişlüigiň aňladylyşy

Predmetdir düşünjeleriň **kime, nämä, nirä** degişlidigini bildirýän goşulmalaryň jemine *degişlilik kategoriýasy* diýilýär.

Degişliligiň aňladylyşynda hem türkmen diliniň özboluşly aýratynlyklary bar. Türkmen dilinde degişlilik, esasan, morfologik we sintaktik serişdeler arkaly aňladylýar.

Atlara goşulyp predmetdir düşünjäniň kime ýa kimlere degişlidigini bildirýän **-ym/-im/-m, -yň/-iň/-ň, -y/-i, -ymyz/-imiz, -yňyz/-iňiz** goşulmalaryna *degişlilik goşulmalary* diýilýär. Olardan **-ym/-im/-m** predmetiň (düşünjäniň) birinji şahsa, **-yň/-iň/-ň** onuň ikinji şahsa, **-j/-** bolsa üçünji şahsa degişlidigini bildirýän **M e s e l e m :**

Elim, aýagym, gözüm, burnum, arzuwym, islegim.

Eliň, aýagyň, gözüň, burnuň, arzuwyň, islegiň.

Eli, aýagy, gözi, burny, arzuwy, islegi.

Ilim-günüm bolmasa, **Aýym, Günüm** dogmasyn.

Gotur goluňda bolmasyn.

Eşek semrän güni **eýesini** deper (*Atalar sözi*).

Bular predmetiň (düşünjäniň) bir şahsa degişlidigini bildirýän goşulmalardyr.

Predmetdir düşünjäniň köpçülige degişlidigini bildirmek üçin atlaryň yzyna **-ymyz/-imiz/, -yňyz/-iňiz** goşulmalary goşulýar. **M e s e l e m :**

Elimiz, aýagymyz, burnumyz, arzuwumyz, islegimiz.

Eliňiz, aýagyňyz, burnuňyz, arzuwyňyz, islegiňiz.

Degişlilik goşulmalary köplük sandaky atlaryň yzyna goşulanda, predmetiň bir şahsa ýa-da köpçülige degişliligi bildirilýär. **M e s e l e m :**

Ellerim, aýaklarym, gözlerim, arzuwlarym, isleglerim.

Elleriň, aýaklaryň, gözleriň, arzuwlaryň, islegleriň.

Elleri, aýaklary, gözleri, arzuwlary, islegleri.

Ellerimiz, aýaklarymyz, gözlerimiz, arzuwlarymyz, isleglerimiz.

Elleriňiz, aýaklaryňyz, gözleriňiz, arzuwlaryňyz, islegleriňiz.

Elleri, aýaklary, gözleri, arzuwlary, islegleri.

Abstrakt degişlilik atlaryň ýa at çalyşmalarynyň yzyna **-yňky/-iňki, -nyňky/-niňki** goşulmalary goşulyp bildirilýär. M e s e l e m: **mugallymyňky, meniňki, seniňki, onuňky, biziňki, siziňki, olaryňky.**

Degişlilik **-yňky/-iňki/-nyňky/-niňki** goşulmasy arkaly aňladylanda zadyň haýsy şahsa, kime degişlidigi belli bolýar, emma eýelik edilýän zadyň nämedigi näbelliligine galýar. Onuň nämedigini **dine** kontekstden anyklamak mümkin:

Zat - tapanyňky (*Atalar sözi*).

Gün güýçliniňki, **gowurga** dişliniňki (*Atalar sözi*).

Döwran - seniňkidir, oglum Öwezjan („Görogly“).

Goluňda bolmasa bir gerek zadyň

Meniňki diýip başyn tutup bolmaýar (*Magtymguly*).

Eýelik edilýän zadyň kime, nämä, nirä, bir adama ýa-da köp-çüligе degişlidigini anyk görkezmek gerek bolanda degişlilik morfolo-gik-sintaktik serişdeler: hem-ä eýelik düşümde gelen söz, hem-de degişlilik goşulmalary arkaly aňladylýar:

Meniň öýüm. Bizin ilimiz.

Seniň öýüň. Sizin iliniz.

Onuň öýi. Olaryň ili.

Bu ýagdaýda eýelik düşümde gelip, eýelik ediji şahsy bildirýän aýyklaýjy söz nygtalyp aýdylýar. Oňa goşulan **-yň/-iň/-nyň/-niň** goşulmasynyň eýelik düşüm diýlip atlandyrylmasy-da hut şonuň üçindir.

Eýelik-degişlilik gatnaşygyndaky bu sözler özara ylalaşma täri bilen baglanyşýarlar. Ylalaşma täri esasy söz bilen aralykdan başga aýyklaýjylary girizmäge-de mümkinçilik berýär. Meselem, **meniň öýüm, meniň täze öýüm, obadaky täze öýüm** we başgalar.

Eýelik ediji şahs bilen eýelik edilýän zadyň bilelikde görkezilmegine *anyk degişlilik* diýilýär. Şahyrana eserlerde tygşytlylyk üçin eýelik düşümdäki sözden düşüm goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşyna-da duş gelinýär. M e s e l e m :

Ata kesbi ogla halal (*Atalar sözi*).

Gül gunçasy, gara gözüm garasy

Gara dagdan iner sili Türkmeniň (*Magtymguly*).

Soraglar

1. Predmetdir düşünjeleriň kime, nämä, nirä degişlidigini bildirýän goşulmalara nähili goşulmalar diýilýär?
2. Hususy degişlilige we umumy degişlilige nähili düşünýärsiňiz?
3. Predmetiň (düşünjäniň) sözleýän adama (1-nji şahsa) degişlidigini bildirýän goşulmalar haýsylar?
4. Predmetiň (düşünjäniň) diňleýän adama, ýagny 2-nji şahsa, bir adama we köpçülige degişlidigini bildirýän goşulmalar haýsylar?
5. Predmetiň (düşünjäniň) başga bir adama (3-nji şahsa, bir we köp adama) degişlidigini bildirýän goşulma haýsy?
6. Türkmen dilinde anyk degişlilik nähili aňladylýar?
7. Abstrakt degişlilik nähili bildirilýär?

105. Berlen sözlere degişlilik goşulmalaryny goşup, sözlem içinde getirň.

N u s g a: Meniň owlagym (owlajygym, owlajyklarym) owadan.
Köşek, köşejik, köşejikler, guzy, guzuzyk, guzuzyklar.

106. Berlen sözlere degişlilik goşulmalaryny goşup, depderiňize göçürň.

Gözýaş, dogan-garyndaş, MTS...

107. Berlen atlara degişlilik goşulmalaryny goşup, sözlem içinde getirň, ýüze çykan ses üýtgemelerini düşündiriň.

Çöl, goýun, toy.

108. Göçürň. Degişliliğiň aňladylyş ýollaryny anyklaň.

Eşek semrän günü eýesini deper (*Atalar sözi*).

Kilt belgisi - bilik (*«Kutadgu bilik»*).

Ata kesbi ogla halal (*Atalar sözi*).

Ilim-günüm bolmasa, Aýym, Günüm dogmasyn (*Atalar sözi*).

Gün güýçliniňki, gowurga dişliniňki (*Atalar sözi*).

109. Berlen atlara 1-nji, 2-nji, 3-nji şahslaryň degişlilik goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň, olarda nähili ses üýtgemeleriniň ýüze çykyandygyny düşündiriň.

Goşgy, guzy, gapy, geçi, süri, köçe, göle.

110. Berlen atlara degişlilik goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň, olarda ýüze çykyan ses üýtgemelerini düşündiriň.

Agyz, göz, burun, gulak, aýak, top, köwüş, sagat, agaç.

111. Köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri goýup göçüriň. Degişligi bildirýän söz düzümleriniň aşagyny çyzyň.

Soňabaka... «keşi» hem taşlanyp, il arasynda...ady «Gurt gart» boldy. Gurt gart öz ýüreginden aýdýardy: «Eger ... elim gelip, bir uly utuş edäýsem, bir janlyjyk alyp keseýin, ili-güni ýygnaýynda, pälimden gaýdaýyn, bu bet käri hem taşlaýyn, gaýdyp kartyň golaýyna barmaýyn» diýip. Kartkeşiňki özüňe belli,... jübüsinden gara köpük tapdyranok. Gurt gartyň möçbersiz kän pul utan sapary hem az bolmandy, emma şol pullaryň bir manadyny-da öz ýüreginde şert eden zady üçin harçlap bilmedi,... hemmesi ýene karta gitdi (*A. Gowşudow*).

112. Teksti okaň, soňra degişlilik goşulmasy goşulan atlaryň öňünden degişli sözleri getirip depderiňize göçüriň.

N u s g a : meniň boýum.

Seyis aga maňa: «Sen çapyksuwar bolarsyň» diýdi. Boýumyň kiçi bolany üçin-läý. Çapyksuwar bolmak üçin boýuň keltejik, agramyň ýeňiljek bolmaly. Özümem aty gowy görýän. Üstüne münýäň welin, arkaňa ganat biten ýaly bolaýýar. Men-ä özümi uçýarmykam diýýän. Ejeme: «Düýşümde at çapýan» diýsem, «At myratdyr, maksadyňa ýetjeksiň» diýýär. Maksadymam çapyksuwar bolmak, ol maksadyma ýetjegime özümem ynanyan (*H. Amangeldiýew*).

113. Okaň, degişlilik goşulmaly sözleri öz baglanyşan sözleri bilen saýlap depderiňize göçüriň.

Şahyr Gurbannazar Ezizowyň dostluk baradaky goşgulary örän täsin. Olar seniň duýgularyňy heýjana salýar. Ol goşgularyň akabasy dury, gözbaşy halal. Olar seni «dostluk» diýen täsin dünýä aralaşdyrýar. Ozal seriňe salyp ýetişmedik oý-pikirler bilen kalbyňa

aram berýärler, ýürek gürsüldiňe sazlaşyp, duýgylaryňa badalga berýärler.

Goşgulary okanyňda özüňde-de şeýle dostlaryň bardygyna buýsanýarsyň, dosta bolan yhlas-mertebäň has belende galýar.

Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi

Adyň, at deregine gelen sözüň sözlemdäki başga bir söze bolan gatnaşygyny bildirýän goşulmalaryň jemine *düşüm kategoriýasy* diýilýär.

Atlaryň sintaktik hyzmatyndan gelip çykýan grammatik manylar **-nyň/-niň/-yň/-iň/-ň; -a/-e, -na/-ne; -y/-i, -ny/-ni; -da/-de, -nda/-nde; -danZ-den, -ndanAnden** goşulmalary arkaly aňladylýar.

Häzirki türkmen dilinde 6 sany düşüm bar.

1. Baş düşüm.
2. Eýelik düşüm.
3. Yöneliş düşüm.
4. Yeňiş düşüm.
5. Wagt-orun düşüm.
6. Çykyş düşüm.

Düşüm adalgasy *düşümli, gelşikli* sözleri bilen manydaş. Düşümler atlary (atlaşan sözleri) sözlemdäki başga sözler bilen baglanyşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Meselem: baş düşümde gelen söz sözlemde baş agza, ýagny eye bolup, habary özüne tabyn etse, eýelik düşüm öz goşulan sözüni at bilen, beýleki düşümler işlik bilen baglanyşdyryp, özlari olara tabyn bolup gelýärler. Düşümleriň hersiniň öz goşulmalary, aňladýan grammatik manylary, jogap bolýan soraglary, öz ýerine ýetirýän hyzmaty bar (Seret: N^o1 tablisa).

MI tablisa

Düşümleriň atlan	Düşüm goşulmalary	Soraglary	Düşümde üýtgeýişleri	Sözlemdäki esasy hyzmaty
Baş düşüm		Kim? Name? Nire ⁹	mugallym, okuwçy, elýaglyk, ata-ene, talyplar, kitabym, öýümüz, Türkmenis-tan, Aşgabat	Eye
Eýelik düşüm	-yň/-iň/-uň/- üň/-ň/-nyň/- niň/-nuň/- tiüň	Kimiň? Nämäniň? Niräniň?	mugallymyň, okuwçynyň, ata-enäniň, kitabyň, öýümüzizň, guzusunyň, Aşgabadyň, obamyzyň, köçäniň	Eýelik- -degişlilik aýyrgygy
Yöneliş düşüm	-a/-e, -na/-ne	Kime? Nämä? Nirä?	mugallyma, okuwça, ata-enä, kitaba, öýümize, guzusyna, Aşgabada, obamyza, köçä	Yöneliş doldur- gygy
Yeňiş düşüm	-y/-i, -ny/-ni	Kimi? Nämäni? Niräni?	mugallymy, okuwçyny, ata-enäni, kitaby, öýümüzizi, guzymyzy, Aşgabady, obasyny, köçämizi	Yeňiş doldur- gygy
Wagt-orun düşüm	-da/-de, -nda/-nde	Kimde? Nämede? Nirede?	mugallymda, okuwçyda, ata-enede, kitapda, öýümüzizde, guzymyzda, Aşgabatda, obasynda, köçämizde	Wagt doldurgygy Orun doldurgygy
Çykyş düşüm	-dan/-den, -ndan/-nden	Kimden? Nämeden? Nireden?	mugallymdan, okuwçydan, ata-eneden, kitapdan, öýümüzizden, guzymyzdan, Aşgabatdan, obasyndan, köçämizden	Çykyş doldur- gygy

Baş düşüm. Bu düşümde gelen sözüň sözlemde baş agza - eye bolşuna görä, ol baş düşüm atlandyrylypdyr. Asyl, ýasama, goşma, tirkeş, atdygyna, köplük, degişlilik goşulmalaryny alan-almandygyna garamazdan, düşüm goşulmasyny kabul etmedik atlar baş düşümde gelen hasaplanylýarlar. Olar sözlemde habar tarapyndan aýyklanyp, gymyldy-hereketiň subýektini aňladyp gelyärler, habar bilen sanda we ýöňkemedde ylalaşýarlar. *M e s e l e m :*

Magtymguly, kirn bar ölmez,
Ajal doýmaz, zemin dolmaz,
Asman inmez, ýer çöwrülmez,
Gün ýörür, aýlar görüner (*Magtymguly*).

Goç ýigitler myhmanynda bellidir...
Başym çykamaz, ne gowgaýa sataşdym.
Ömrümüz zaýa döndi...

Guwanar duşmanyň, dostuň ýat bolar. . .
Yürekleri at başy dek ýigitler
Hatynça yok at-ýaragy bolmasa (*Magtymguly*).

Suw sonasy ýaşylbaşy görende,
Laçyn köňlüm telwas eder köllere (*Kemine*).

Atlaşyp, baş düşümde gelende beýleki söz toparyna degişli sözlerem sözlemde eye bolup bilýär:

Kimse ondan dogmady, ol kimseden (*Wepaýy*).

Ýalaňaç suwdan gaýtmaz (*Nakyl*).

Gelen yük ýazdyryp, geçip baradyr (*Magtymguly*).

Baş düşümde gelen atlaryň habar bolup gelen halatlary-da duşýar:

Kirpigiň - ok, gaşyň - ýaý,

Men onuň nyşanasy (*Zelili*).

XXI asyr - türkmeniň altyn asyry!

Yüz tutma sözlerem baş düşümde gelen atlardan bolýarlar:

- Haý, Öwez jan, sen name diýsem, rastdyr diýiber, gaňryşyma gaýtsaň, kelläni hyzlandyryp ibärin.

- Rastdyr, aga! (*«Görogly»*).

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp.

Yollaryň aýdyň, erteleriňiz ýalkymly, geljegiňiz şuglaly,
eýýamyňyz altyn bolsun, gadymy hem müdimi **türkmenim!**

Soraglar

1. Düşümler sözlemde nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?
2. Türkmen dilinde näçe düşüm bar, haýsylar?
3. Name sebäpden birinji düşüme baş düşüm diýilýär?

114. Okaň. Baş düşümde gelen atlary anyklap, olary şol sözlemiň habary bilen birlikde depderiňize göçüriň. Baş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Ir döwürlerde ýer ýüzüniň adamlary biri-biri bilen örän gowy düşünişipdirler. Adamlar bir gün «Geliň, bir beýik diň salyp, Hudaýyň ýanyna ýeteliň» diýip, Babyl diňini gurup başlapdyrlar. Adamlar bir dilde düşünişensoňlar, diň gitdigiçe asmana tarap galyp barýar diýýär. Onsoň Hudaý ol adamlary pälinden gaýtarmak üçin «Bu adamlaryň dillerini garyşdyryň. Goý, bular biri-birine düşünmesin» diýip höküm çykarypdyr. Şeýlelikde, orta ýolda adamlaryň hersi aýry-aýry dilde gepläp başlapdyr. Babyl diňiniň gurluşygy togtapdyr diýýäiier.

(*J. Gurbangeldiýew*).

115. Teksti göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, baş düşümde gelen atlary morfema düzümi boýunça derňäň.

Muny maňa Sarman ata gürrüň beripdi. Ol ýaşy ýetmişden geçen, tegelek ýüzli, süňklek adamdy. Onuň başynda könelip haýy gidenden gaba telpegi, egninde köneje mele mytgaldan penjegi bolardy. Bilini bolsa ýüp bilen guşardy. Onuň ýanyp duran sowady bolmasa-da, özi aýtmyşlaýyn özüne ýeterlik bilimi bolupdy. Ol baryp-ha ilki mekdep açylan ýyllary gatnap dördünji klasy gutarypdyr, başlangyç bilim alypdyr. Şondan son ol hiç ýerde okamasa-da, gazet-žurnallary, eline ilen kitaplary syypdyrman okapdyr (*M. Seyidow*).

116. Göçüriň. Baş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, morfema düzümi taýdan derňäň. Olarda nähili ses üýtgemeleriň bolandygyny düşündiriň.

Sähramyza ýol görkezen enem bar,
Oň alnynda sogabym bar, günäm bar.
Ýumruk ýaly garry diýmegin oňa
Onda maňa dagdan uly ynam bar (*A. Annadurdy*).

117. Göçüriň. Baş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň sözlemdäki hyzmatlaryny düşündiriň.

- Atam, ozalky eden ýagşylyklaryňyza hem Alia ýalkasyn. Galsaňyz, didämiziň üstünde ornuňyz bar. Gitseňiz hem sag-aman baryň...

- Haý, gyzym, men agzybirligi goýup hanjak gideýin!

Eýelik düşüm. Bu düşüm atlary we at deregine gelen sözleri atlar bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän ýeke-täk düşümdir. Şu jähetden ol atlary işlikler bilen baglanyşdyrýan beýleki düşümlerden düýpli tapawutlanýar.

At bilen adyň baglanyşmagyndan emele gelýän degişlilik gatnaşygyndaky isim söz düzümlerinde eýelik edişi şahsy bildirýän söze *eýelik düşümiň goşulmasy*, eýelik edilýän zadyň adyna bolsa *degişlilik goşulmasy* goşulýar.

Sözdäki soňky bognuň çekimlä ýa çekimsiz gutarýandygyna, çekimlisiniň inçe ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýerip goşulýan köp görnüşli *-nyň/-niň/-nuň/-nüň/-yň/-iň/-uň/-üň* goşulmasy manysyna görä *eýelik düşüm* atlandyrylýar.

Sony çekimsiz sesler bilen gutaran ýogyn çekimlili sözlere-*yň*, inçe çekimlili sözlere- *iň*, bir bogunly dodak çekimlili sözlere- *uň/-üň* goşulmalary goşulýar.

M e s e l e m : **eliň, aýagyň, gözüň, goluň, elleriň, aýaklaryň, gözleriň, gollaryň, elimiň, ellerimiň, aýagymyň, aýaklarymyň, gözümüň, gözümiziň, golumyň, golumyzyň.**

Eýelik düşümiň *-nyň* goşulmasy soňy çekimli bilen gutaran ýogyn çekimlili, *-niň* inçe çekimlili, *-nun*, *-nüň* bolsa dodak çekimlili sözlere goşulýar. M e s e l e m :

Süri - süriniň, geçi - geçiniň, geçisi - geçisiniň, guzy - guzynyň, guzusy - guzusynyň, ol - onuň, şol - şonuň.

Eýelik düşümdäki at, adatça, degişlilik goşulmaly başga bir ady aýyklar, oňa garaşly bolup gelýär. Meselem: **gözümiň** röwşeni, **goýnuň** guzusy, **gülüň** ýapragy, **ýoluň** gyrasy.

Eýelik düşümiň goşulmaly we goşulmasyz aňladylyşy hem bar.

Türkmen dilinde eýelik edijini we eýelik edilýän zady bildirýän atlar ýanaşyk gelen ýagdaýynda eýelik düşümiň goşulmasyz ulanylyşy has ýörgünli:

Adam ogly baş gün duza myhmandyr...

Ýigit baýy esen bolsa, mally bolar, malsyz bolmaz (*Magtymguly*).

Eýelik düşümiň goşulmaly aňladylyşy zadyň kime, nämä, nirä degişlidiginiň has anyk aňladylýandygy taýdan-da, arasynda başga aýyklaýjy söz getirmäge mümkinçilik berýändigini bilenem amatly. M e s e l e m: **şäher** köçesi, **daň** şemaly, **iner** ýüki. Deňeşdiriň: **şäheriň** esasy köçesi, **daňyň** salkyn şemaly, **ineriň** agyr ýüki.

Eýelik düşümdäki söz bilen aýyklanýan sözün aralygyndan başga bir aýyklaýjy söz gelen ýagdaýynda eýelik düşümiň goşulmasynyň bolmagy hökmandyr:

Mekdebiň täze binasy, **howanyň** yssy wagty...

Eýelik düşümdäki söz köplük sanda bolanda hem eýelik düşümiň goşulmaly görnüşi ulanylýar. M e s e l e m: **talyplaryň** biri, **atlaryň** ýyndamy, **goýunlaryň** guzusy.

Atlaşyp gelen sözler hem eýelik düşümiň dine goşulmaly görnüşinde gelýärler. M e s e l e m: **Açgözüň** garny doýsa-da, gözi doýmaz (*Atalar sözi*).

Ajyň any bolmaz.

Arzanyň çorbasy çykmaz.

Köpüň dilegi köl bolar.

Özüni **öweniň** tanapy çüýrük (*Atalar sözi*).

Has atlar hem, kär-hünär atlary hem, adatça, eýelik düşümiň goşulmaly görnüşinde ulanylýar. M e s e l e m: **Ezizowyň** goşgulary, **mugallymyň** tabşyrygy, **Prezidentiň** karary. **Gämiçiniň** jany bir.

Eýelik düşümde gelen söz sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgyly bolup gelýär.

Soraglar

1. Eýelik düşüm atlary, haýsy söz toparyna degişli söz bilen baglanyşdyrýar?
2. Eýelik düşümiň goşulmalary haýsylar? Name sebäpden bu düşüme eýelik düşüm diýilýär?
3. Eýelik düşümiň goşulmaly aňladylyşynyň goşulmasyz aňladylyşyndan name artykmaçlygy bar?

118. Goşgyny göçürň, eýelik düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, olaryň baglanýan sözlerini peýkam bilen görkeziň.

Mert bilen namardyň oýny deň gelmez,
Namartlar söweşde zyýandyr, begler.
Namart goç ýigidiň gadyryny bilmez,
Namardyň her işi weýrandyr, begler.

Kämil goç ýigitler hakyňy iýmez.
Dünýe malyn berseň namartlar doýmaz,
Namart maslahata, geňeşe uýmaz.
Namardyň her işi aýandyr, begler.

Bir ogulda alty atanyň soýy bar,
Bir nadanyň ýüz hyýallyk oýy bar.
Goç ýigitler kanda barsa, öýi bar
Namardyň öz öýi zyndandyr, begler (*Magtymguly*).

119. Göçürň. Eýelik düşümde gelen atlaryň goşulmaly we goşulmasyz baglanyşmagyndan dörän isim söz düzümleriniň aşagyny çyzyň.

Bäri gelgil, başym bagty, öwüm tagty (*«Gorkut ata»*).
Asmanyň görki enwerdir,
Dünýä görki sim-u zerdir (*Magtymguly*).

Meniň dilim, seniň eliň hünäri
Nusga bolup galsyn ilden illere (*Kemine*).

120. Okaň. Eýelik düşümde gelen atlaryň öz aýyklar bilen saýlap, söz düzümi görnüşinde depderiňize ýazyň.

Ýigdekçe ýetip gelýän howply wakanyň üstünde kelle döwdi.
Adamlaryň agzyna aňkardy. Özünü entek oylan saýyp ýören haly-

na ine birden uly maslahatlary işdämenlik bilen küýsöp başlady. Gowşut hanyňkyda geňeş bolandygyny eşitdi. Her bir özi ýalynyň oňa çagyrylmaýandygyny bilse-de, barybir kemsindi. Eýsem-de bolsa geňeş gyssagarada geçen bolarly. Döwletiň birdenem Gowşut hanyň, Mollanepesiň hut özi ýanlaryna baraýasy geldi. Şeýdäýsemmikä? Bir-hiliräk bolaýmasyn! Geňräk göräýmesinlerL. Bu eýýämden nirä sok-jarylýar diýseler, diýsinler! Goý, geňräk hem görsünler. Yöne Döwlet bu işlerden çetde-hä galyp bilmez. Munsuz ullakan säwlikleriň goýberilmegi mümkin ahry. Bu gün bir obanyň, bir ilin däl, bir ýylyň däl, ähli türkmeniň, tutuş nesilleriň, bütün geljegiň ykbaly çözülýär. Ol zatlara bolsa hiç bir türkmeniň gözi munuňkydan çuňňur ýetenok (Y. Mämmediýew).

121. Okaň. Eýelik düşümde gelen atlary öz baglanyşan sözleri bilen saýlap depderiňize ýazyň.

Başda adamzada duýgularyň hemmesi berlipdir. Olar şu güne çenli özgermän, şol gadymylygyny saklap gelýärler. Emma duýgularyň isleglerine baha bermek, olary kanagatlandyrmak üçin ýeterlik akyl zerur bolupdyr. Şonuň üçin hem adamzadyň taryhynyň bütün dowamynda akyl çuňlaşyp, bütün jemgyýeti, ýaşayyş şertlerini kämilleşdirip, şu günki derejesine getiripdir. Akyl kämilleşdigçe, ýüregiň hem talaplary üýtgeýär, çylşyrymlaşýar, kynlaşýar. Diýmek, ol akylyň ýene-de çuňlaşmagyny, kämilleşmegini dowam etdirmegi talap edýär («Nesil»).

Yöneliş düşüm. Atlary, at deregine gelen sözleri işlik bilen baglanyşdyryp, şol işiň ýönelen ugryny, wagtyny, sebäbini aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Häzirki türkmen dilinde soňy çekimsiz seslere gutaran ýogyn çekimlili sözlere yöneliş düşümiň- **a**, inçe çekimlili sözlere- **e** goşulmasy goşulýar.

Yöneliş düşümiň *-a/-e* goşulmasy I—II şahsyň degişlilik goşulmalaryny kabul eden sözlere-de meňzeş goşulýar. M e s e l e m :

Derdim köpdür, derman **goluma** düşmez...

Öz beren **janyňa** jebir etme, Jepbar (*Magtymguly*).

Didaryňa muştak men, **derdime** däri, dilber (*Mätäji*).

Dine atlara däl, eýsem atlaşan sözlere-de ýöneliş düşümiň **-a/-e** goşulmasy birmeňzeş goşulýar:

Magtymguly, sözüň **bilene** sözdür,

Bilmedik adama gury owazdyr...

Ölüm bolmaz ab-u haýat **ıçene...** (*Magtymguly*).

Jaý imesdir **eglenmäge, durmaga** (*Magtymguly*).

Indi Senem **diýre** halym galmady (*«Şasenem-Gatyp»*).

Iki çeşmim bir **görmäge** zar saňa (*Kemine*).

Ýüz base taý geler han Ogulmeňli (*Misgini*).

Kadyr kysmat etse **maňa** bara sen...

Sen, sen dinim, imanym,

Saňa gurban bu janym (*Mollanepes*).

Bu goşulma **men, sen, ol** at çalyşmalaryna goşulanda alynky hatar **e** çekimlisiniň yzky hatar **a** sesine, dilujy **n** çekimsiziniň dilardy **ň** sesine öwrülip, **maňa, saňa, oňa** görnüşe geçişi bu goşulmanyň taryhy taýdan **-ga** bilen asyldaşdygyny çaklamaga esas berýär.

Ýazuw ýadygärliklerimizde çekimsizlere gutaran sözlere-de ýöneliş düşümiň **-ga/-ge** goşulmasy goşulypdyr.

Agyr baha älemni alty **pulga** almaz men (*Magtymguly*).

Uçarga ganat ýok, **ýörärge** perman (*Seýdi*).

Ýanar **otlarga** salyp, kül edip sowurar sen

Ahyr meni öldürip, nāhak gana galar sen (*Seýdi*).

Perişan **halymga** nazar salmaz sen (*Mollanepes*).

Sony çekimli seslere gutaran sözlere **-a/-e** goşulmasy goşulanda, iki çekimli birleşip, kombinator uzyn çekimliler emele gelýär. M e s e l e m : **köçe - köçä, geçi - geçä, gapy - gapa, süri - sürä, Durdy - Durda.**

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýöneliş düşümiň goşulmasyz aňladylyşyna-da duş gelinýär;

Ilgeri geldi, **dyz** çökdi (*«Gorkut ata»*).

Mundan gitseň, şähri **Bostan** baryp git (*«Görogly»*).

Ýör, Öwez **Töwriz** gideli (*«Görogly»*).

Baýguş **uzak** uçmaz weýrana geler (*Magtymguly*).

Tä ölinçäm seniň **ýoluň** garar men (*Mollanepes*).

Ýöneliş düşümiň goşulmasyz ulanylyşy häzir dine käbir şiwelerimizde saklanyp galypdyr.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde soňlary çekimlilere gutaran atlara ýöneliş düşümiň **-ýa/-ýe** goşulmasy-da goşulypdyr. Bu ýagdaý käbir şiwelerimizde henizem saklanýar:

Gül kokusyn alsa, **sähraýa** çeker bu dil,

Bilbil üýnün eşitse, **gowgaýa** çeker bu dil (*Ýunus Emre*).

Menzilim bag içredir, **sähraýa** aşyk bolmuşam...

Kişi bilmez ne **söwdaýa** sataşdym.... (*Magtymguly*).

Yöneliş düşümiň **-na/-ne** goşulmasy dine III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra goşulýar. M e s e l e m :

Buga **aýak üstüne** turamady, düşdi, **depesiniň üstüne** ýykyldy. Oguz begleri gelip **oglan üstüne** ýygnak oldular. Derse han **öwüne** geldi. Çagyryp **hatynyna** sözlär, görelim, hanym, ne söýlär («*Gorkut ata*»).

Her kim öz **mülküne** soltandyr, şadyr

Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (*Magtymguly*).

Wada eýläp, neçün wepa kylmaz sen,

Wadasyna, ygraryna ýalan gyz (*Mollanepes*).

Yöneliş düşümde gelen atlar (sözler) öz baglanýan işliklerini dürli taraplardan aýyklar, sözlemde ýöneliş, wagt, sebäp, maksat doldurgyçlary bolup gelýärler. M e s e l e m :

Talyplar **Awaza dynç almaga** gidýärler.

Bu günki işiňi **ertä** goýma (*Atalar sözi*).

Soraglar

1. Yöneliş düşümiň goşulmalary haýsylar, olar nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?
2. Yöneliş düşümiň- **a/-e** goşulmasy çekimli seslere gutaran atlara goşulanda nähili ses üýtgemeleri ýüze çykýar?
3. Yöneliş düşümiň- **na/-ne** goşulmasy nähili atlara goşulýar?

122. Goşgyny okaň. Ýöneliş düşümde gelen atlary baglanyşan sözleri bilen depderiňize ýazyň.

üzak ýaýlada enäniň hüwdüsi

Eýýäm güneş batypdyr,

Aý-da agyl atypdyr.

Garagolja Serdarym,

Süýji uka batypdyr.

Günler aýlara bakar,

Aýlar ýyllara bakar.

On sekizin dolduryp,
 Serdarym ata çykar.

Jahyllygyň ýaşynda,
 Yşk gaýnar döşünde.
 Obamyzyň gyzlary
 Seni görer düýşünde.

Ýaryň geler ýanyňa.
 Eneň geler zaryňa.
 Sen maňa az bakarsyň,
 Köp bakarsyň ýaryňa.

Jorama duşan ýerim,
 Balam, seni öwerin.
 Gelniň ýuwar köýnegiňi,
 Men dolagyňy ýuwaryn.

Daş oba düşse ýoluň,
 Gyş bolsa sagy-soluň,
 Ilki eneň ýat eder,
 Onsoň ýatlar aýalyň.

Bu dünýe ýogy-barym,
 Bar myradym-mydarym.
 Köteli ýollaň külpetin
 Son bilersiň, Serdarym (*G. Ezirow*).

**123. Göçüriň. Ýöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň, mor-
 fema düzümi taýdan derňäň, olaryň aýyklarap gelen sözlerini aýdyp
 beriň.**

Derdim köpdür, derman goluma düşmez... (*Magtymguly*).
 Elip dek kamatym ogşady dala,
 Arzuw eýläp ýetebilmen wysala (*Mollanepes*).
 Her kim öz mülküne soltandyr, şadyr
 Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (*Magtymguly*).
 Uçarga ganat ýok, ýöräрге perman (*Seydi*).
 Menzirim bag içredir, sähraýa aşyk bolmuşam (*Magtymguly*).
 Ýaryň ýolun garar men,
 Bakmaz men özge ýola (*Mollanepes*).

124. Has gara ýazylan sözleri depderiňize göçüriň, olary morfema düzümi taýdan derňäň, ýöneliş düşüm goşulmasynyň haýsy goşulmalardan soňra goşulandygyny aýdyp beriň.

- Balalam, men siziň okuwlaryňyzy gowy **okaýşyňyza** gowanýaryn. Berekella! Ine, her gün sapaklaryňyzdan alýan başlik bahalaryňyzam **oňa** janly şaýat. Olar siziň gündelikleriňizi bezäp dur - diýip, ýaşuly **agtyklaryna** nesihat edip başlady. Şeýdip gaýrat ediň, elmydama-da gowy okaň! «Bir **okana**, bir **dokana**! diýip ata-babalarymyz ýöne ýerden aýdan däldirler. Muhammet aga agtyklarynyň gündelikleriniň sahypalaryny ýeke-ýeke agdaryşdyryp boldy-da, **hemmesine** gol çekip, hersini öz **eýesine** gaýtaryp berdi. Çagalar atalarynyň **sözüne** begenişip, eýýäm öý işlerini hem ýerine yetirendiklerini buşladylar (*H. Nurmammedow*).

125. Göçüriň, ýöneliş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň, grammatik manylaryny düşündiriň.

Kimler peýda, kimler zyýana gitdi.

Kim pynhana, kimler aýana gitdi.

Aşyk oglan öz ýaryndan zeýrenip,

Yene görsem diýip şo ýana gitdi (*A. Annadurdy*).

Yeňiş düşüm. Köplük, degişlilik goşulmalaryny kabul eden-etmedik atlar yeňiş düşümiň **-y/-i**, **-ny/-ni** goşulmalary arkaly täsirini geçirýän işlikler bilen baglanyşýar, işlik söz düzümi emele gelýär. Yeňiş düşümde gelen atlar gönüden-göni gymyldy-hereketiň, işiň obýektini görkezýär, şoňa görä täsirini geçirýän işliklere *obýektii işliklerem* diýilýär.

Yeňiş düşümiň **-y/-i** goşulmasy soňlary çekimsiz seslere gutaran sözlere goşulýar. M e s e l e m :

El **eli** ýuwar, iki el birigip **ýüzi** ýuwar (*Atalar sözi*).

Aşyňy ajpgana ber, **gyzyňy** aşygyna (*Atalar sözi*).

Ýetimi görende güler ýüz bergil (*Magtymguly*).

Çekimli sese gutaran atlara bolsa yeňiş düşümiň- **ny/-ni** goşulmasy goşulýar. M e s e l e m :

Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek (*Atalar sözi*).

Namart mert ýerinde **durmany** bilmez (*Magtymguly*).

Enesini gör-de gyzyny al, **gyrasyny** gör-de bizini al (*Atalar sözi*).

Şahyrana eserlerde, ýönekeý halk gepleşiginde III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra, köplenç, ýeňiş düşümiň **-n** goşulmasy goşulýar:

Aryf bolsaň **aslyn** sorma ýigidiň...

Butparazlar butdan alsa **myradyn**,

Hajatyny Hakdan dilän almazmy (*Magtymguly*).

Ýeňiş düşümiň goşulmasyz aňladylyşy-**da** bar: Bu ýeňiş düşümdäki söz bilen täsirini geçirýän işlik ýanaşyk gelende mümkin. Arasynda başga söz gelse, **dine** ýeňiş düşümiň goşulmaly görnüşi ulanylýar:

Depe kibi **et** ýyg, köl kibi **gymyz** sagdyr, uly **toy** eýle, **hajat** dile («*Gorkut ata*»).

Magtymguly, aýama **jan**, **biliň** guşa, geý gazap **don**

(*Magtymguly*).

At çapdyryp, **altyn gabak** atdyryp,

Gülüp-oýnap **göwün** açan ýerlerim (*Zelili*).

Gawun iýdim hem **gawuny iýdim** mysallaryndan görnüşi ýaly, ýeňiş düşümiň goşulmaly we goşulmasyz aňladylandaky manylary deň däl. **Gawuny iýdim** söz düzüminde obýekt has anyklaşýar.

Ýeňiş düşümde gelen atlar sözlemde ýeňiş doldurgyjy bolup gelýärler.

Sorag we ýumuşlar

1. Ýeňiş düşüm atlary nähili işlikler bilen baglanyşdyrýar?
2. Ýeňiş düşümiň goşulmalarynyň manysyny we hyzmatyny aýdyp beriň.
3. Ýeňiş düşümiň goşulmaly aňladylyşynyň artykmaçlygyny düşündiriň.

126. Okaň. Ýeňiş düşümde gelen atlary öz baglanyşan sözleri bilen depderiňize göçüriň. Ýeňiş düşümiň goşulmaly we goşulmasyz gelenleriniň many tapawudyny aýdyp beriň.

Bir gezek şanyň meşhur emiri Seýfeddöwle köşgünde saz-söhbetli mejlis gurapdyr. Ol Abu Nasr Farabynyň alymdygyny eşidip, ony hem mejlise çagyrypdyr. Emir Farabyny öz ýanynda oturdypdyr. Seýfeddöwle ýedi dil bilýär eken. Ol şol dilleriň birinde wezirine: «Bu ussatdan gyzyklanýan zatlarym barada soramakçy» diýipdir. Şonda Abu Nasr: «Eý, emir, siz tagapyl ediň, her bir zadyň öz wagty bardyr» diýýär. Soňra emir başga bir dilde : «Eýse, ussat bu dili hem bilýär-

mikä?» diýýär. Faraby: «Siziň sadyk guluňyz ýetmişden gowrak dil bilýär» diýýär.

Soňra olar sorag-jogap alyşýarlar. Söhbetiň soňunda emir: «Ussadyň aýdym-sazdan başy çykýarmyka?» diýýär.

Faraby goltugyndan tüýdük çykaryp, bir saz çalýar. Hemmeler şatlanýar. Ikinji sazy çalýar. Her kimiň öz ykbalynda bolan gamly waka ýadyna düşüp, hasrat çekýär. Tjssat üçünji sazy çalanda mejlisdäkileriň ählisi uklaýar. Şonuň üçin saza düşünen adam saz çalynýarka şeýle ahwalatlara duçar bolsa, «Farabynyň tüýdügini diňlän ýaly boldum» diýýän eken (*O. Çaryýewa*).

127. Ýokarky tekstde ýeňiş düşüm arkaly mälim we nämälim obýektleriň aňladylyşyny düşündiriň.

128. Göçüriň. Gara ýazylan sözleri morfema düzümi boýunça derňäň. Olaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Russiýaly alymlar Yeriň gadymy atmosferasynyň düzüminiň **barlaglary** üçin **nusgalyklary** almak maksady bilen ýakyn wagtlarda Elbrus dagynyň beýik ýerlerindäki buzlarda dünýäde ilkinji bolup **buraw işlerini** geçirerler.

Buzuň ýaşy anyklanandan soňra biziň planetamyzyň **atmosferasynda** belli bir döwrüň dowamynda kömürturşy gazyň toplanmagynyň nähili üýtgändigine düşünmek bolar (*«Zaman»*).

129. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, haýsy düşümde gelendigini ýokarsyndan ýazyň. Yeňiş düşümdäki sözüň haýsy işlik bilen baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Bilbil beýleki guşlara görä has şirin saýraýar hem täsin owaz edýär. Röwşen bilbiliň sesine gulak asyp, agşam uka gidýär, säher bilenem bu şirin owaza şatlanyp ukudan oýanýar. Jahan mazaly ýagtylandan şatuduň aşagyna baryp, bilbiliň nädip saýraýandygyny biljek bolup oturýar (*H. Nurmammedow*).

Wagt-orun düşüm. Atlaryň, at ornuna gelen sözleriň yzy-na **-da/-de, -nda/-nde** goşulmalary goşulyp, atlar işlikler bilen baglanyşdyrylýar. Bu düşüm arkaly wagt hem orun gatnaşyklary görkezilýär. Bu düşümiň wagt-orun düşüm atlandyrylmagy-da hut şonuň üçindir.

Wagt-oruri düşümiň **-da/-de** goşulmasy çekimsiz seslere gutaran sözlere-de, çekimlilere gutaran sözlere-de meňzeş goşulýar. M e s e l e m :

Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar.

Gökdäki dilegim ýerde gowuşdy.

Daýhan garda dynar, çopan - görde (*Atalar sözi*).

Iki at depişer, arada eşek öler.

Doňzy batgada bas (*Atalar sözi*).

Onuň **-nda/-nde** görnüşi bolsa dine III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra goşulýar. Bu ene dilimiziň özboluşly aýratynlygydyr. M e s e l e m :

Atasy üç ýaşynda, ogly bazara gider (*Atalar sözi*).

Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňy (*Magtymguly*).

Wagt-orun düşümiň goşulmasy wagt düşünjesini bildirýän sözlere goşulanda haçan diýen soraga jogap bolup, gymyldy-hereketiň wagta bolan gatnaşygy bildirilýär. M e s e l e m :

Kyrk günde ýarasy oňaldy, sap-sag oldy (*«Gorkut ata»*).

Başyň ýassyga ýetende sabyr-karar bolmaz sende...

Dokuzymda berdim taňry salamy (*Magtymguly*).

Kyrkda gaýnan köpükler

Elude syna başlar.

Altmyş ýaşa ýetende

Işleriň kynasy başlar (*Kemine*).

Wagt düşünjesini bildirýän sözler düşüm goşulmasyny kabul etmezdenem wagt gatnaşygyndaky işlik söz düzümini emele getirip bilýär:

Tomus depesi gaýnamadygyň, gyş gazany gaýnamaz.

Bir gije ýatyrdym tünüň ýarynda (*Magtymguly*).

Ýaz gelip men gaýdabilmen,

Galdym zemistana, begler (*Şeýdayy*).

Wagt-orun düşümiň bu hili goşulmasyz aňladylyşy dilimiziň ösüşiniň has irki döwürlerine degişli bolmaly.

Wagt-orun düşümde gelen söz orun gatnaşygyny aňladyp gelen-de nirede diýen soraga jogap bolýar.

Agylda owlak dogsa, arykda oty biter.

Emgek ekinde galmaz.

Durna gökde, duzagy ýerde (*Atalar sözi*).

Mesgen tutmuş gara **dagyň burnunda,**
Alynyň mülkünde, Ysa ornunda,
Ýeriň arkasynda, gögüň garnynda,
Meniň Sahypjemalymny gördüňmi? (*Magtymguly*).

Wagt-orun düşümde gelen söz sözlemde, esasan, wagt doldur-
gyjy ýa orun doldurgyjy bolup gelýär.

Soraglar we ýumuş

1. Wagt-orun düşümiň **-nda/-nde** goşulmasy nähili sözlere goşulýar?
2. Wagt-orun düşümiň goşulmalarynyň atlary işliklere baglanyşdyrmakdaky hyzmatyny düşündiriň.
3. Wagt-orun düşümde gelen sözler sözlemde nähili agza bolup gelýärler?

130. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň.

Watan

Aýtsam arzuwlarmyň aňrybaşyny,
Ýurda berkararlyk binasyn beriň.
Agzaýyn ýene bir göwün hoşumy-
Dilime Watanmyň senasyn beriň!

«Päk asyl gerekdir herki adamda»
Diýen sözler elmydama ýadynda.
Taplanarym ýaly aňzak, odunda
Maňa Garagumuň howasyn beriň!

Beýik Galkynyşlar zamanasynda
Halal işläp ýylyň dört paslynda,
Türkmeniň ak Güneşiniň astynda
Ýaşaýyn, ýurdumyň penasyn beriň!

Watandyr goç ýigidiň namysy-ary,
«Döwlet- adam üçin!» ýurduň şygary.

Gülletmäge bu Garaşsyz Diýary
Ýüregiňiziň ähli yhlasyn beriň!
(N. Gurbanmyradow).

131. Okaň, wagt-orun düşümde gelen atlaryň ilki wagt gatnaşygyny, soňra orun gatnaşygyny bildirenlerini saýlap, sözlemleri dolulygyna çöçürň.

Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňy...
Är ýanynda gezeň, är dek bolar sen...
Dokuzymda berdim taňry salamy (*Magtymguly*).
Kyrkynda dutar öwrenip, göründe çaljakmy?!
Jüýjäni güýzde sanarlar.
Gökdäki dilegim ýerde gowuşdy.
(*Atalar sözi*).

132. Okaň. Gara ýazylan atlaryň haýsy düşümde gelendigini, düşüm goşulmalarynyň hyzmatyny we manysyny düşündiriň.

Ykjam telefonlar elýeterli bolup ugransoň SMS ýazgysy arkaly habar alşyp-berişmegiň mümkinçiligi ýüze çykdy. Telefonda gürleşmäge wagt tapmasaň, onuň düwmeleri gerekli habaryňy ýazmag-a kömek edýär. Dessine hem bellenen saiga seniň ýazan habaryňy ýetirýär. Beýik Britaniýada geçirilen pikir soraşmanyň netijesinde her 10-njy britaniýalynyň ykjam telefondan jaň edeninden habar ugradanyny kem görmeýändigini belli edilipdir. Bir aýyň dowamynda 60 milliard töweregi SMS habarlarynyň ugradylýandygyny kesgitläpdirler. Munuň özi adamlaryň telefonda gürleşmäge kän bir wagt sarp edesiniň gelmeýändigini aňladýan bolsa gerek («Zaman»).

133. Matallary göçürň, atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň. Matallaryň manysyny aýdyp beriň.

Gök ýaglyga düwüp, göge salam iberdim.
Ýüz galalardan geçip, demir gulagyn geryär, jany-da ýok, dili-de, sorasaň habar berýär.
Jany otdan, aýagy ýelden, ýüregi demirden.
Çykyş düşüm. Çykyş düşüm hem atlary işlik bilen baglanyşdyrýar, -dan ýogyn çekimlili, -den inçe çekimlili sözlere, -ndanZ-nden bolsa

III şahsyň degişlilik goşulmasyny alan sözlere goşulýar. Çykyş düşüm arkaly dürli many gatnaşygyndaky işlik söz düzümleri emele gelýär.

Gymyldy-hereketiň obýektiniň görkezilişi:

Yaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, **ýurdundan** aýrylan ölýänçä aglar...

Magtymguly, goluň çekgil **haramdan...**

Ilinden aýra düşen ah urar ili gözlär...

Dat eýläp **tilinden** kyldym pyganlar.

Ýaş ýerine akdy **gözümden** ganlar (*Magtymguly*).

Wagt gatnaşygynyň aňladylyşy:

Aýaly **başdan**, çagany **ýaşdan** (*Atalar sözi*).

Boljak oglan **ýaşlygyndan** bellidir (*Magtymguly*).

Sebäp gatnaşygynyň aňladylyşy:

Adam **gulagyndan** iglär (*Atalar sözi*).

Howatyrdan gaçyp gitdi gyzybaş...

Yaman öz **pälinden** tapar (*Magtymguly*).

Pyrkatyňdan elip kaddym ýaý imdi (*Mollanepes*).

Gymyldy-hereketiň obýektleriniň deňeşdirilişi:

Peýdasyz **perişdeden** aşna döw ýagşy (*Nakyl*).

Müň işçiden bir başçy (*Atalar sözi*).

Atdan beýik, **itden** pes (*Matal*).

Eşit adam **dogan ilden** gaýry mähriban ýurt bolmaz...

Owal-a mal ýagşy, **maldan** baş ýagşy (*Magtymguly*).

Nepes diýer kem durma

Deň-u **duş-u dost-ýardan** (*Mollanepes*).

Syýadan garadyr saçy (*Mätäji*).

Obýektiň materialynyň aňladylyşy:

Bir owuç **toprakdan** adam eýlediň (*Wepaýy*).

Guwanma **keseelden** bolan binaýa (*Magtymguly*).

Gyrmyzy bag, **kümüş** tumar,

Tylladan heýkelli saçyň (*Mätäji*).

Çykyş düşüm formasyndaky atlar sözlemde, köplenç, çykyş doldurgyjy bolup gelýärler.

Soraglar

1. Çykyş dişümiň goşulmalary nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
2. Çykyş düşümiň **ndan/-nden** goşulmasy nähili sözlere goşulýar?
3. Çykyş düşümde gelen sözler sözlemde nähili agza bolýarlar?

134. Okaň. Gara ýazylan sözlemleri depderiňize göçüriň, atlaryň aşaklaryny çyzyň, haýsy düşümde gelendigini düşündiriň.

Magtymgulynyň gaýybana halypalarynyň biri Bahaweddin Nagyşbendi sopusylyk ylmynda ýetjek derejesine ýetipdir. Ol (ebigata örän golaý ýaşapdyr. Köplenç, ot, miwe, ösümlik köki ýaly iýmitleri iýipdir. Aýakýalaňaç gezipdir, samanyň üstünde ýatypdyr.

Bir ýyl gaty gurakçylyk bolupdyr. Suwsuzlykdan ýaňa ösümlikler gurap, haýwanlar gyrlyp, adamlar heläk bolup başlapdyr. Ahyry oba ýaşululary Nagyşbendiniň ýanyna gelip, kömek sorapdyrlar.

Nagyşbendi: «Ilki bilen, günäleriňize toba ediň, ejizeganym bolmaň, il agzybirligini saklaň. Şeýtseňiz, obaňyza barýançaňyz, ýagmyr ýagar» diýipdir. Diýşi ýaly, adamlar oba dolananda, ýagyş ýagmakdan ýaňa ýaplar dolup akyp duranmyş (O. Çaryýewa).

135. Göçüriň. Çykyş düşümiň hyzmatyny we aňladylan many gatnaşyklaryny aýdyp beriň:

Adam gulagyndan iglär.

Aýaly başdan, çagany ýaşdan...

Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar,

Yurdundan aýrylan ölýänçä aglar (*Atalar sözi*).

136. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde gelendigini ýazyň. Çykyş düşümde gelen atlaryň baglanyşan işliklerini peýkam bilen görkeziň.

Mert bolmaz

Mert ýigit mert ärden oner,

Namart asyl-ha mert bolmaz.

Gurduň gözünde ot ýanar,
Şagal, tilkiler gurt bolmaz.

Sözlegil bileniň tilden,
Bilbil aýra düşse gulden,
Eşit, adam, dogan ilden
Gaýry mähriban ýurt bolmaz.

Bu älem ajaýyp bolsa,
Dünýä ýüzi nurdan dolsa,
Ozal Taňry rehim kysa,
Ne ten, ne janda dert bolmaz.

Magtymguly, akyl-huşuň
Akdy gözden ganly ýaşıň,
Ella ýetdi gamly başyň,
Mundan gaýry perýat bolmaz
(*Magtymguly*).

**137. Göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan haýsy düşümde
gelendiklerini ýazyň. Olara morfema düzümi we gurluşlary taýdan hä-
siýetnama beriň.**

Iki agaç

Agaç agaja bakar,
Arasyndan suw akar.
Akar üçin parhy ýok,
Ikisinem deň ýakar.

Ikisi-de deň öser,
Başyn sypap ýel öser.
Daş-töwerek guwanýar:
«Ösüşleri ne ýeser!»

Akar akar-da gider,
Baryp bir teňnä ýeter.

«Haýsy kenar gowy?» diýp,
Agaçlar pikir eder.

Örüsi ýaýrap gepiň,
Wagtyny alar köpüň.
Çep kenar saga zardyr,
Sagam zarydyr çepiň.

Olar miwe getirer,
Emma gamgyn oturur.
«Oň kenary gowy» diýip,
Aglap ömrün ötürer

(G. Ezirow).

138. Okaň. Gara ýazylan atlary doly morfologik derňew ediň.

Kädiniň gülküsi

Yaşap oturýardy bir beýik çynar.
Bilmek çetin, onuň näçe ýaşı bar.

Köp **wakalar** geçireni başyndan
Bildirip dur, synlap görseň daşyndan.

Oň **düýbünde** gögeripdir bir kädi,
Gün-günden güýçlenip artypdyr bady.

Ýerden, suwdan, günden kömek alypdyr,
Ynha görseň, ers-mers bolupdyr.

Gol uzadyp dyrmaşypdyr dessine,
Çykypdyr ol şol çynaryň üstüne.

Bular gürrüň edipdirler özara
Kädi sowal berip diýýär **çynara:**

- Men örän tiz ösüşimi görsene.
Sen näçe ýaşyň bar, aýdyp bersene!

Çynar hem galdyryp belent **başyny**
Hasap edip бүтін ýaşan **ýaşyny**:

- Dört yüz ýyl ýaşadym-diýipdir oňa.
Kädi jak-jak edip gülüpdür muňa.

- Äpetligiňe haýran galar ýöwerdim.
Emma men özümi has ýeser gördüm.

Gör ahyr, yzyndan üç aýda ýetdim,
Ýetip hem durmadym, **duşuňdan** ötdüm.

Çynar oňa diýpdir äwmezlik bilen:
Nakyl bar: «Soň aglar bihuda gülen!?»

Tupan tursa, elem-ebtat bolarsyň,
Kimiň güýçlidigin şonda bilersiň
(A. Salyh).

Atlaryň derňelişi:

1. Düýp sözüň morfema düzümi anyklanylýar.
2. Gurluş taýdan asyl, ýasama, goşma, tirkeş atdygy kesgitlenilýär.
3. Many taýdan has at, jyns at, predmet ýa-da düşünje bildirýän atdygy anyklanylýar.
4. Atlaryň kabul eden köplük, deňişlilik, düşüm goşulmalary seljerilýär. M e s e l e m :
Bilimsiz öý - otsuz ojak.

N u s g a :

Öý- asyl, sada düýp söz, many taýdan predmet bildirýän jyns at, birlik sanda, baş düşümde gelipdir.

SYPATLAR

Nähili, nätüýsli, neneňsi, haýsy diýen soraglara jogap bolup, predmetiň hilini, häsiýetini sypatlandyryp gelýän söz loparyna *sypat* diýilýär.

Sypatlaryň semantik aýratynlyklary. Predmetleriň özboluşly aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän sözler, ýagny düşünje bildirýän sözler bolmagyna görä, sypatlaryň manysy **dine** aýyklarap gelen ady bilen bilelikde alnanda aýdyňlaşýar. M e s e l e m : **Uzak ýerde** ot bitse, **arryk malyň** semremez (*Atalar sözi*).

Uzak hem **arryk** sypatlary aýratynlykda alnanda niräniň uzakdygy, nämäniň arrykdygy belli bolmaýar. Yeke özläriniň aýratynlykda ulanylmaýandyklary taýdan sypatlar at söz toparyndan düýpli tapawutlanýarlar.

Zatlary häsiýetlendirmek, sözlemde atlary aýyklarap gelmek sypatlaryň esasy leksiki-semantik aýratynlygydyr.

Edil atlar ýaly olary häsiýetlendirip gelýän sypatlar hem dilimizde ep-esli orun tutýar. Dine ynsany häsiýetlendirýän sypatlarymyzyň sany onlarçadyr. M e s e l e m : **akylly, dana, akylsyz, samsyk, pähimli, kemakyl, guşkelle, zehinli, körzehin, okumyş, bilimli, bilimsiz, aňly, aňkaw, jomart, sahy, gysganç, husyt, abraýly, biabraý, ýüzügara, akýürekli, içigara, gopbam, kiçigöwünli, wäşi, alçak, şoh, dymma, ýañra, ýuwaş, gaharjaň, batyr, gorkak, gaýratly, bigaýrat, işeňňir, işjeň, ýalta, işýakmaz, edepli, edepsiz, bihaýa, halal, haram, bedasyl, owadan, gözel, bedroý, betnyşan, sag, däli, tentek, dogruçyl, ýalançy, kezzap, galjaň, biperwaý, ker, kör, uzyn, gysga, kelte, ýaş, garry....**

Aňladýan manylary taýdan sypatlary onlarça semantik topara bölmek mümkin:

1. *Reňk bildirýän sypatlar:* **ak** gül, **gara** mata, **gök** ekin, **sary** ýaprak, **gyzyl** alma...
2. *Tagam bildirýän sypatlar:* **süýji** gawun, **şor** suw, **turşy** alma, **ajy** habar...
3. *Hil bildirýän sypatlar:* **oňat** oglan, **erbet** iş...

4. *Ýagdaý bildirýän sypatlar:* **gyzgyn** nahar, **sowuk** suw, **ösgüri** saç, **ergin** ýag, **başagaý** adam, **tikilgi** köýnek...
5. *Gylyk-häsiýet bildirýän sypatlar:* **süsek** sygyr, **depek** mal, **batyr** ýigit, **öwünjeň** adam, **ýalta** okuwçy...
6. *Fiziologik kemçilik bildirýän sypatlar:* **agsak** şa, **gotur** geçi, **kerri** goýun, **batyl** adam...
7. *Göwrüm, möçber bildirýän sypatlar:* **uly** adam, **ýaş** çaga, **uzak** ýol, **gysga** boý, **köp** iş, **giň** jaý...
8. *Orun bildirýän sypatlar:* **gökdäki** dileg, **obadaky** öý, **gaýra** oba...
9. *Wagt bildirýän sypatlar:* **güýzlük** bugdaý, **gyşky** kelem, **tö.** **musky** dynç alyş...
10. *Umumylyk bildirýän sypatlar:* **ýürekdeş** dost, **obadaş** gyz..
11. *Barlyk bildirýän sypatlar:* **çaýly** käse, **bilimli** nesil, **otlu** meýdan...
12. *Ýokluk bildirýän sypatlar:* **görümsiz** adam, **biedep** çaga, **bulutsyz** howa..
13. *Degişlilik bildirýän sypatlar:* **atalyk** terbiýe, **ogullyk** borç, **sport** ýarysy, **diplomatik** gatnaşyk, **ata** Watan...

Sypatlaryň bu hili semantik toparlara bölünişi, elbetde, şertlidir. Olary ýene-de ençeme topara bölmek mümkin.

Dereje aňladyşlary taýdan sypatlary uly iki topara bölmek bolar:

1. Hil sypatlary.
2. Otnositel sypatlar.

Hil sypatlary predmetleriň hilini, hiliň bolmalysyndan kemdigini, artykdygyny bildirmäge ukyply sypatlardyr. Meselem: **gyzyl**, **gyzyl-rak**, **gyp-gyzyl**, **has gyzyl**, **gyzgylt**; **şor**, **şop-şor**, **şorrak**, **şorumtyk**, **şorja**, **örän şor**; **agyr**, **ap-agyr**, **juda agyr**, **iň agyr**, **agyrrak**, **agyr-ja**...

Otnositel sypatlar predmetleriň hilini däl-de, başga aýratynlyklaryny häsiýetlendirýärler, şoňa görä olar dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler. Otnositel sypatlar, köplenç, beýleki söz toparlaryndan ýasalan sypatlardyr. Meselem: **şäherdäki** mekdep, **otluk** meýdan, **suwsuz** ýap, **güýzlük** bugdaý, **edepli** okuwçy, **tomusky** dynç alyş, **gaýraky** oba, **bäşlik** baha, **bizlik** iş, **onýyllyk** mekdep...

Soraglar we ýumuş

1. Nähili sözlere sypat diýilýär?
2. Sypatlaryň haýsy many toparlaryny bilýärsiňiz?
3. Hil we otnositel sypatlaryň many aňladyş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

139. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyp beriň.

Gök önümleriň we miweleriň peýdaly häsiýetini saklamak olaryň bişirilişine-de bagly. Gök otlary ownuk dograp, nahar saçağa llberilmezden birki minut öň sepmeli. Seýle edilende gök otuň düzümindäki witaminler we mineral duzlar özüniň ýokumlylygyny ýitirmeyär. Düzüminde C witamini bolan önümleri öz ýokumyny ýitirmez ýaly mis we demir gaplarda saklamak maslahat berilmeyär. Irki gök önümlerden dürli işdä açarlary taýýarlap, naharyňyzyň gapdalyndan iýseňiz, iýmitiň ýokumlylygy has artar («Saglyk»).

140. Okaň. Sypatlary öz aýyklar gelen atlary bilen saýlap göçüriň.

Lagym - biziň dilimizde öňden bar bolan, ýöne unudylmak derejesine baryp ýeten söz. Ol ýerasty desgany, ötügi aňladýan sözdür.

Magdanly şäheriniň Gurşun magdany şäherçesinde uly lagym bar. Bu gadymy desganyň bol suwy Bazardepe obasynyň ekin meýdanlaryny suwa ýakypdyr.

Etrabymyzdaky şeýle taryhy ýadygärlikleri Atamyrat şäherindäki Döwlet taryhy-medeni goraghananyň işgärleri ylmy taýdan öwrenýärler (*O. Temirow*).

141. Adam sözüniň öňünden gylyk-häsiýet bildirýän sypatlary getirip, 10 sany sözlem düzüň, sypatlaryň manysyny aýdyp beriň.

142. İçindeyssy, sowuk, salkyn, maýyl, täze, köne, şadyýan, ruhube-lent, garaşsyz, bitarap sözlerini getirip 10 sany sözlem düzüň. Depderiňize ýazanyňyzda sypatlaryň aşagyny tolkunly, baglanyşan atlarynyň aşagyny göni çyzyk bilen çyzyň, sypatlaryň semantik aýratynlyklaryny düşündiriň.

143. «Türkmen diliniň sözlüğinden» bi-, nä-, bet- sözöňi goşulmalar bilen ýasalan otnositel sypatlary tapyp, depderiňize göçüriň, manylaryny düşündiriň.

Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan sypatlar sada, goşma tirkeş söz görnüşli bolýarlar.

Sada sypatlar

Sada sypatlar düzüminde bir asyl morfema bolan sypatlardyr. Onuň iki görnüşü bar: 1) asyl sypatlar we 2) ýasama sypatlar.

Asyl sypatlar düzüminde söz ýasaýjy goşulma bolmadyk sypatlardyr. M e s e l e m: **ak** gül, **owadan** gyz, **giň** köçe, **belent** bina, **turşy** alma, **ýuwaş** gelin.

Başga dillerden alnan sypatlar hem bizde asyl sypat hökmünde özleşdirilipdir. M e s e l e m: **agrar** mesele, **natural** salgyt, **sport** kostýumy, **operatiw** gulluk, **inteüektual** dereje, **subýektiw** garaýyş, **legendar** gahryman...

Ýasama sypatlar söz ýasaýjy goşulmalar arkaly beýleki söz toparlaryndan ýasalan sypatlardyr. M e s e l e m: **aglak** çaga, **öwünjeň** okuwçy, **süsek** sygyr, **edepli** talyp, **bulutsyz** howa, **höwesjeň** artist, **taryhy** waka, **bitarap** ýurt, **garaşsyz** döwlet....

Sorag we ýumuşlar

1. Gurluş taýdan nähili sypatlara sada sypatlar diýilýär? Onuň asyl we ýasama sypat görnüşleriniň ta'pawudyny aýdyp beriň.
2. Hil we otnositel sypatlaryň many tapawudyny aýdyp beriň.

144. Goşgyny labyzly okaň, göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, olaryň asyl ýa ýasama sypatdygyny ýokarsyndan ýazyň, baglanyşan sözünü peýkam bilen görkeziň.

Baky bitarap Diýar.

Toý-baýramy söýýär.

«Hoş gel, sapa gel» diýýär,

Myhman gelse ölkäme.

Tutuk asman açylar,

Ýoluna gül seçiler.

Saçak nygmat eçiler,
Myhman gelse ülkäme

(*A. Yusubowa*).

145. Göçürin, syptlaryň aşagyny tolkunly çyzyk bilen çyzyň, ýokarsyndan olaryň asyl ýa ýasama syptdygyny ýazyň.

1. Köne obanyň abatjaýyndانبibatjaýlary köpdi (*A. Gowşudow*).
2. 01 uly göwresi bilen sandyrady, gözleri adamçy malyňky ýaly gyzardy (*B. Kerbabayew*).
3. Bulutsyz tämiz howada azajyk öwüsgin bardy (*B. Kerbabayew*).
4. Öli arslandan diri syçan ýagşy (*Atalar sözi*).

146. Ilki asyl syptlary, soňra ýasama syptlary baglanan sözleri bilen saýlap göçürin, ýasama syptlaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny aýdyp beriň.

1. Ýiti gyzył tiz solar (*Atalar sözi*).
2. Sabyrly gul dura-bara şat bolar (*Magtymguly*).
3. Bir kemsiz gözel bolmaz (*Atalar sözi*).
4. Aç başym, dynç gulagym (*Atalar sözi*).
5. Bu iki aýalyň biri uzyn, gaýşak, semiz, çişik, garaýagyz, burunlak, saçy çalardan bir aýaldy (*A. Durdyýew*).

147. Işlikden ýasalan syptlary aýratyn, isimlerden ýasalanlarynynda aýratyn saýlap göçürin. Sypt ýasaýjy goşulmalary aýdyp beriň.

1. Artyk alňasak ýagdaýda daşary çykdy (*B. Kerbabayew*).
2. Hawa, hawa, ony bilýän, onuň gaty artykmaç gyzy bardyr (*A. Durdyýew*).
3. Ýygnak açyk meýdanda geçýärdi (*B. Kerbabayew*).
4. Bu jaýda bir hili erbet dermanlar saklanypmy ýa-da awuly gazlaryň synag edilýän jaýymy, näme-de bolsa bir erbet ysy bardy (*A. Gowşudow*).
5. Bilimli nesil - kuwwatly Watan.
6. Üstüne abanyp gelýän ullakan howp olaryň hiç birini gyzyklandyrman, ownuk meseleler barada bolgusyz gürrüň etdiler (*B. Kerbabayew*).
7. Biziň pikirimiz bijaý ýalňyş eken (*B. Kerbabayew*).

Goşma sypatlar

Sözleriň basym taýdan birleşmeginden ýasalan sypatlara *goşma sypatlar* diýilýär. M e s e l e m : **agzybir** halk, **zähmetsöýer** talyp^ **watansöýüji** ýaşlar...

Häzirki türkmen dilinde goşma sypatlaryň üç görnüşine has kö duş gelinýär:

- 1) *Sypat+at* tipli aýyrgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden ýasalan goşma sypatlar: **açgöz, pespäl, kemakyl...**
- 2) *At+işlik* tipli doldurgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden dörän goşma sypatlar: **yzagalak, döwrebap, gözedürtme, içýakgynç, garasöýmez, garadangaýtmaz, işýakmaz, irbişer...**
- 3) *Eýe+habar* tipli söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden dörän goşma sypatlar: **agzala, päliýaman, içigara, şähdaçyk, göwnühoş, ruhabelent, göwnejaý...**

Tirkeş sypatlar

Bular iki sözün tirkeşip gelmeginden ýasalan sypatlardyr. Onuň ýakyn manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalanlary-da (**aç-ýalaňaç** adamlar, **ownuk-uşak** aladalar...); garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalanlary-da (**uly-kiçi** jemagat, **beýik-pes** ýer, **gelim-gidimli** maşgaia-)**f**-offi özbaşdak manyly, ikisem özbaşdak manysyz sözleriň tirkeşdirilmeginden ýasalanlary-da (**köne-küşül** geým, **gaty-guty** çörek, **bulam-bujar** saç...) bar.

Şol bir sypat gaýtalanyp ulanylanda, täze söz ýasalman, şol sypatyň manysy güýçlendirilýär. M e s e l e m : **süýji-süýji** arzuwlar, **gyzykly-gyzykly** kitaplar, **uly-uly** işler.

Düzümlü sypatlar

Bular iki-üç sany özbaşdak sözden düzülip, hemmesi birlikde bir soraga jogap bolýar, şol bir sözi aýyklap gelýär.

Düzümlü sypatlar fonetik özbaşdaklygyny saklap gelşi, goşulman ýazylyşy taýdan goşma hem tirkeş sypatlardan tapawut-

lanýar. M e s e l e m : **inçe süýümli pagta, uzyn boýly gyz, içi gara adamlar...**

Bedew atly, demir donly Görogly («Görogly»).

Goly giň, köňli dar, çykymсыз handan

Işň düşse, mert galtaman ýagşydyr (*Zelili*).

Edil goşma, tirkeş sypatlarda bolşy ýaly söýgülik bildirýän goşulma iň soňky söze goşulýar. M e s e l e m : **süýji dil-lije çaga, /ehini ýitije** talyp...

Soraglar we ýumuş

1. Söz ýasalyşyň sintaktik täri bilen ýasalan sypatlaryň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
2. Nähili sypatlara goşma sypat diýilýär?
3. Goşma sypatlaryň tirkeş sypatlardan name tapawudy bar?
4. Düzümlü sypatlaryň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

148. Göçüriň, sintaktik tär bilen ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň, baglanýan sözünü peýkam bilen görkeziň.

1. Begenjiň gykýaka köýneginiň ilikleri ýazdyrylyp, ýakasy ýatyrylandygy üçin ýasy gursagy, doly boýny, bugdaýreňk ýüzi güne ýanypdyr-da, gyzgylt goňras bolup görünýärdi (*B. Kerbabayew*).
2. Içigara adamlary derrew tanamak bolýa (*B. Seytäkow*).
3. Adam diýeniň beýle garagol, kejeňek bolmaz («Görogly»).
4. Gyzyl ýüzli ýigidiň gyz dogany bolmasyn, gyz dogany bolsa-da, gyzyl ýüzi solmasyn (*Atalar sözi*).

149. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan nähili sypatlardygyny ýokarsyndan ýazyň.

1. Wepanyň gapdalynda peýda bolan agajet agras göwre Sähetdi (*A. Gowşudow*).
2. Aý aýdyň aýazly gyş gijesi kirşensiz asmanyň ýüzünde ýyl-dyzlar ýyl-dyryşýar (*A. Gowşudow*).
3. Ussa orta boýly, ak ýüzli, semiz, garynlak bir adamdy (*A. Durdyýew*).
4. Ýelli ýaly ylymly-düşünjeli adamlarda türkmençilik pikiri bolup bilmez (*A. Gowşudow*).
5. Yedi derýanyň suwuny içen köpbilmiş garrylar bardy («Görogly»).

6. Ak garyň ýüzünde menek-menek gan tegmilleri ýatyrdyj
(*A. Gowşudow*).

150. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan gurluş taýdan nähili sypatlardygyny ýazyň.

1. Aýaklary kelte, elleri uzyn, köse ýüz, gaşlary çytyk bir adam jaýa girdi (*N. Jumayew*).
2. Ýola belet garry at guýrugyny şuwuldadyp, göni ýolaýyrdatutdyrды (*N. Saryhanow*).
3. Bu örän gysyk, sada, dogrugepli hem dostluga gadyr-gymmat goýýan adam (*B. Kerbabayew*).

151. Teksti okaň, ondaky sypatlary baglanyşan atlary bilen saýlap göçüriň.

Teatr diýen söz grekçe tomaşa ýa-da *tomaşa edilyän ýer* manylaryny aňladýar. Taryhy maglumatlardan mälim bolşy ýaly, ilkidurmuş obşinasynyň adamlary awçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar her gezek awa ugramazlarynyň öň ýanynda üýşüp, «jady oýnuny» oýnapdyrlar, dürli haýwanlaryň hereketlerini edipdirler, şolara öýkünip gygyrypdyrlar, «ýaraly halda» ýykylypdyrlar. Soň-soňlar bir depäni saýlap alyp, onuň öňündäki meýdançany tekizläpdirler, arassalapdyrlar. Teatryň bu bölegini *amfiteatr* diýip atlandyrypdyrlar. Boş meýdançada artistler çykyş-odip, olaryň aňyrsynda hor durupdyr. Şol meýdança *orhestra* diýlip atlandyrylypdyr. Orkestriň yzynda başga bir boş meýdança bolup, ol ýerde artistler egin-eşiklerini çalşyrypdyrlar. Şol meýdança *skene* diýipdirler. Olarda ýalançylygy, gorkaklygy, gysgançlygy we beýleki ýaramaz häsiýetleri paş edýän gülküli oýunlary şowhunly garşylapdyrlar. Teatr eýýäm şol döwürde adamlary arassa ýaşamaga, birek-biregi hormatlamaga, watany söýmäge çagyrypdyr, ajaýyp terbiýeçiniň hyzmatyny bitiripdir (*A. Kiçigulow*).

Sypatlary beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyryýan morfologik aýratynlyklar şulardan ybarat:

1. Sypatlaryň hut özüne mahsus söz ýasaýjy goşulmalary bar. M e s e 1 e m: **-gyn/, -gin** (ösgün ot, **gyzgyn** nahar); **-agan/-egen** (urşagan aýal, **süsegen** sygyr); **-gyr/ -gir** (ötgür pyçak, **algyr** guş); **-ma/ -me**

(asma çorba, göçme klub), **-ak/-ek/-yk/, -ik/-k** (agsak adam, döwük maşyn, ýykyk jaý) işlikden sypat ýasaýjy goşulmalardyr.

Türkmen dilinde- **ly/ -Li; -syz/ -siz; -çyl/ -çil/; -lyk/ -lik; -ky/ •ki/ -y/ -i; -jaň/ -jeň** goşulmalary bolsa isim söz toparlaryndan sypat ýasaýjy goşulmalardyr. M e s e l e m : **bilimli** oňlan, **edepsiz** çaga, **Haýgçyl** adam, **çöllük** ýurt, **gysky** kelem, **gazaky** goýun, **göwünjeň** kişi, **gaharjaň** adam, **taryhy** waka, **hyýaly** erteki, **merkezi** bank.

Atlardan sypat ýasaýjy **bi-, bet, nä-** sözöňi goşulmalar hem dine sypat söz toparyna häsiýetli prefikslerdir. M e s e l e m : **bidüzgün, bitertip, biedep, nätanyş, nädogry, bedasyl, betniýet...**

2. Sypat söz toparynyň özüne mahsus dereje goşulmalary bar.

Düýp dereje. Predmetleriň hiliniň adaty ýagdaýy dereje goşulmasyz düýp sözüň özünden aňlanylýar. M e s e l e m : **ýaşyl** baýdak, **uzak** ýol, **agyr** ýük, **şor** suw....

Kemlik dereje. Predmetiň hiliniň bolmalysyndan kemdigini bildirmek üçin hil bildirýän sypatlaryň yzyna- **rak/ -räk; -ymtyU -imtiU -inntyU-ümtiU-mtyl/-mtiU;-mtyk/-mtik/-ymtyk/-imtik/-umtyk/-üm-tik/; -gylt/; -as/-es** ýaly goşulmalar goşulýar. M e s e l e m : **ak-agrak, agymtyi, şor-şorrak, şorumtyk, gyzyl-gyzylrak, gyzylumtyl, gyz-gylt, sary-saryrak, sargylt, goňur—goňurrak, goňrumtyl, goňras, "jy-ajyrak, ajymtyk, turşy- -turşurak, agyr-agyrrak, agras, ýeňil-ýeňilräk, ýeňles.**

Artyklyk dereje. Predmetleriň hiliniň bolmalysyndan artykdygy üç hili aňladylyr:

1. Sypatyň öňünden **iň, iňňän, örän, has, juda, gaty, şar...**ýaly güýçlendiriji kömekçiler getirilýär. M e s e l e m : **iň ýyndam** at, **örän derwaýys** mesele, **gaty zehinli** talyp, **şar gara** saç...

2. Sypatyň öňünden çykyş düşümdäki at getirilip, iki predmet deňeşdirilýär. Meselem:

Atdan beýik, itden pes (*Matal*).

Asaldan şirin sözleriň (*«Görogly»*).

Ýalan dünýäniň behişti

Gyzyl gulden täze gelin (*Şeýdaýy*).

3. Sypatyň öňünden onuň bir bogna çenli gysgalan wariantyna **m, p,** s seslerinden biri artdyrylyp, tirkeşdirilip ulanylýar. M e s e l e m : **ap-**

ak gar, **gap-gara** tütün, **ýam-ýaşyl** meýdan, **göm-gök** otlar, **gös-gön** köçeler... Artyklyk derejäniň bu **hili** aňladylyşy altaý dil umumylygy-na degişli inňän gadymy morfologik aýratynlykdyr.

Düýp dereje bilen deňeşdirilýändigine görä, käbir ylmy edebiýatlarda sypatlaryň kemlik hem artyklyk derejeleriniň ikisine birlikde sypatyň deňeşdirme derejesi hem diýilýär.

Söýgülik dereje. Sypatlandyrylýan predmete sözleýän adamyft söýgüsini bildirmek üçin sypatlaryň yzyna- **ja/ -je, -jyk/ -jik** goşulmalary goşulýar. Bu goşulmalar sypatyň **dine** düýp derejesine däl, kemlik, artyklyk derejelerinden soňra hem goşulyp bil-J|ýär. M e s e l e m : **akja, agrajyk, agymtylja, şorja, şorrajyk, m sorumtykja, ýeňilje, ýeňilräjik.**

Söýgülik derejäniň **-jyk/ -jik** goşulmasy bir bogunly sypatlara goşulanda, aralykdan çekimli ses artdyrylýar. Meselem: az-**azajyk, M pest-pessejik.** Sony **-k** sesi bilen gutaran sözlere goşulanda **düýpSH** sözün soňundan **k** sesi düşürilýär. M e s e l e m : **ýeňilräk-ýeňilräjik, j|täzeräk-täzeräj ik.**

Sypatlar üýtgemeyän sözlerdir. Olar öz aýyklaýan sözleri bilen ýanaşma täri (tertip) arkaly baglanyşýarlar. Üýtgediji goşulmany sypatlar **däl-de**, olaryň aýyklarap gelýän atlary kabul edýär. M e s e l e m : **täze** kitaplar, **täze** kitabym, **täze** kitapdan...

Soraglar we ýumuş

1. Sypat söz toparynyň nähili morfologik aýratynlyklary bar?
2. Sypatlar öz aýyklarap gelen atlary bilen nähili baglanyşýarlar?
3. Hil sypatlarynyň dereje aňladýşlaryny aýdyp beriň.
4. Düýp dereje bilen deňeşdirende hiliň kemligini bildirýän goşulmalar haýsylar?
5. Sypatyň artyklyk derejesi nähili aňladylýar?
6. Sypatyň söýgülik derejesi nähili aňladylýar?

152. Göçüriň, sypatlaryň düýp derejesine degişli sözleriň aşagyny çyzyň.

Gury agaçlar ýanar, söner.

Öl agaçdan hasyl oner.

Ýelli gün ýort, ýagyşly gün ýat.

Gerekli daşyň agramy ýok (*Atalar sözi*).

153. *Uly, göni, ak, gök, gyzyl, ýeňil, şor, süýji* sözlerine sypatlaryň kemlik derejesiniň goşulmalaryny goşup, sözlem içinde getiriň. Olarda ýüze çykyan ses üýtgemelerini we olaryň ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

154. Göçüriň. Sypatlaryň aşagyny çyzyň, artyklyk derejesiniň nähili aňladylandygyny aýdyp beriň.

Täçmahal örän owadan binalaryň biridir. Göreni haýrana goýýan bu kümmetiň düýbi 1630-njy ýylda Babyr imperiýasynyň Teýmir ogullary dinastiýasynyň 5-nji hökümdary Şah Jahan tarapyndan tululýar. Kümmet Agra şäherinde Yamuna derýasynyň kenarynda ýerleşýär. Ol söýginiň hormatyna dikeldilen in uly we in naýbaşy bina hasap edilýär. Ony Şah Jahan biçak eý görýän ýanyoldaşy aradan çykansoň şonuň hormatyna gurdurýar.

155. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan olaryň sypatlaryň haýsy derejesine degişlidigini ýazyň.

1. Darajyk gysby ýodanyň gyýçak daşlary düýeleriň ýasy dabanlarynyň astynda şakyrdaýar (*A. Gowşudow*).
2. Men güneşli ýurduň ogly (*K. Durdyýew*).
3. Onuň peşeneli garamtyl ýüzi bir hili agardy (*B. Kerbabayew*).
4. Şirin geplemsek aýallaryň ýanyna mündürilip goýberilipdir (*N. Saryhanow*).
5. Mähriniň şar gara şabram saçlary partanyň üstüne düşüp durýardy (*A. Gowşudow*).
6. Munuň aty ýaman satanlak görünýär («*Görogly*»).
7. Eldeki janawarlaryň in gorkagy hem in mekiri eşekdir (*A. Gowşudow*).
8. Dursun aýratyn owadan gyzdy (*H. Ysmayýlow*).
9. Käselere guýlan ajymtyk gök çäýler bugarýardy (*B. Kerbabayew*).
10. Wepanyň gapdalynda peýda bolan agajet agras göwre Sähetdi (*A. Gowşudow*).

Sypatlaryň sintaktik aýratynlyklary

Sypatlary beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyryan esasy sintaktik aýratynlyklar aşakdakylardan ybarat:

1. Aýyklaýan adynyň edil öň ýanyndan gelip, tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşmagy, sözlemde sypat aýyrgyý bolup gelmegi sypatlaryň esasy sintaktik aýratynlygydyr. M e s e l e m :

Gury agaja ýaprak bitmez (*Atalar sözi*).

Ter öleňli, gyzyl gülli, bilbilli, bossanly daglar («*Görogly*»).

Bende sen **bet** işe batyrlyk etme..

Päliýaman bende Hudadan tapar (*Magtymguly*).

Dürli-dürli iýmişň tapylmaz her agaçda (*Kemine*).

Bilimli nesil - **kuwwatly** Watan

2. Sypatlaryň işlikleri aýyklar, hal hyzmatynda ulanylyşy-da bar.

M e s e l e m :

Gara keçe **ak** bolmaz.

Yigit başy esen bolsa, **mally** bolar, **malsyz** bolmaz (*Magtymguly*).

Boýy uzyn, pes bolmasyn,

Hetden aşa **mes** bolmasyn (*Magtymguly*).

Geým biçseň **uzyn** kes, gyýsa bolar.

Demir kesseň **gysga** kes, süýse bolar.

Jahanda ýaman işdir,

Gury gelip, **boş** gitmek (*Magtymguly*).

Osal bolsaň, asarlar.

Ýuwaş bolsaň, basarlar.

Orta miýana bolsa,

II agasy *ýasaň* & r L {*Atalar sözi*}.

3. Sypatiar öz degişli adyndan yzda getirilende atributiw gatnaşyk däl-de, predikatiw gatnaşyk aňladýarlar. Bu ýagdaýda ol sypat aýyrgyý däl-de, sözlemiň habary ýa-da habaryň düzümi bölegi bolup gelýär. M e s e l e m :

Yalaňaja ýaz **ýagşy** (*Atalar sözi*).

Şeker **talhdyr**, nabat **ajy**,

Sensiz geçse ýyllar, Öwez («*Görogly*»).

Dogan **ýagşy**, gardaş **ýagşy**, zat **ýagşy** (*Magtymguly*).

4. Häsiýetlendirilýän zat tekstden belli bolanda adyň özi düşürilip, onuň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary gönüden-göni sypatyň öz yzyna goşulýar. At deregine gelende sypatiar edil atlar ýaly köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň soraglaryna

jogap bolýarlar. Bu ýagdaýda olar atlar ýaly sözlemde dürli agza: eye, habar, aýyrgyç, doldurgyç bolup bilýärler.

Atlaşan sypatlaryň sözlemde eye bolup gelşi:

Ýalaňaç (kim) suwdan gaýtmaz.

Asylsyz (kim) asla daraşar, **kör** (kim) tore (*Atalar sözi*).

Arkaly (kim) erke geplär, **arkasyz** (kim) gorka geplär.

Aýyrgyç bolup gelşi:

Ajyň (kimiň) **any** bolmaz (*Atalar sözi*).

Mert bilen namardyň (kimiň) oýny deň bolmaz (*Magtymguly*).

Dokuň (kimiň) açdan habary ýok.

Doldurgyç bolup gelşi:

Ak, gök (name) geýdirme, arpa çörek iýdirme,

Agyzla (kime) gapdyrma, **toýnakla** (kime) depdirime... (*Sanawaçdan*).

Ýagşydan (kimden) at galar, **ýamandan** (kimden) set (*Atalar sözi*).

Gelinbarmak, terbaş, garrygyz, kyrkgünlik ýaly sypatlaryň jyns atlar, **gara, sary, mawy, owadan, gözel, ýagşy, baky, eziz, mähriban, sahy, jomart, dürli...** ýaly sypatlaryň has atlar hökmünde ulanylyşlary hem türkmen dilinde sypatlaryň atlaşmak meýliniň güýçludigini tassyklaýar.

Soraglar we ýumuş

1. Sypatlaryň sintaktik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Sypatlar atlary aýyklap gelende sözlemde nähili agza bolýarlar?
3. Sypatlar işlikleri aýyklap gelende sözlemde nähili agza bolýarlar?
4. Sypatlar aýyklaýan atlarynyň yzyndan getirilende sözlemde nähili agza bolýarlar?
5. Atlaşan sypatlar sözlemiň haýsy agzalary bolup biler?

156. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan sözlemde nähili agza bolup gelendigini ýazyň.

1. Halnazar ýogyn gyryljyk ses bilen hemle urdy (*B. Kerbabayew*).
2. Akmak dostdan dana duşman ýagşy (*Atalar sözi*).
3. Begenç gögümtil köýneginiň ýeňlerini çermäp tirseginden beýläk geçiripdir (*B. Kerbabayew*).
4. Gorkagy kowsaň, batyr bolar (*Atalar sözi*).
5. Dyza golaý otuň reňki sargylyt öwüsýärdi (*B. Kerbabayew*).

157. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, sözlemde haýsy agza bolup gelendigini aýdyp beriň.

1. Yer gaty, gök ýyrak (*Atalar sözi*).
2. Garpyzyň irisi gowy, gawunyň süýrüsi.
3. Bar işi geýim tikmek, emma özi ýalaňaç (*Matal*).

158. Göçüriň, aýyklaýan ady galdyrylyp, at deregine ulanylan sypatlaryň aşagyny çyzyň, sözlemiň nähili agzalary bolup gelendiklerini aýdyp beriň.

1. Bilimli ölmez, bilimsiz gülmez (*Atalar sözi*).
2. Ogry, kezzap bilen obadaş bolmaň (*Magtymguly*).
3. Bahylyň bagy gögermez.
4. Galpyň gazany gaýnamaz.
5. Barlynyň bazary ýanynda (*Atalar sözi*).
6. Märekede bir abraýly kişiniň
Yamanyny örtüp, ýaýyň ýagşysyn (*Magtymguly*).
7. Külal ommukdan suw içer (*Atalar sözi*).
8. Pomidoryň düzümi kaliý duzuna baýdygy üçin, ýürek-damar kesellerinden ejir çekýän adamlara ol has peýdaly («*Saglyk*»).

159. Göçüriň, sypatlaryň aşagyny çyzyň, olary dolý morfologik derňew ediň.

Kelem - C witaminine we kaliý duzuna örän bay önüm. C vitamini adamyň dürli kesellere garşy göreşijilik ukybyny güýçlendirýär. Kelemiň düzüminde kaliý duzunyň köp bolmagy, bedendäki artykmaç suwuklygyň bölünip çykmagyna ýardam edýär, ýürek myşsasynyň işini kadalaşdyrýar («*Saglyk*»).

SANLAR

Mukdardyr tertip bildirýän, näçe, näçenji diýen soraglara jogap bolýan söz toparyna *sanlar* diýilýär. Bularyň million, milliard, trilion ýaly halkara sanlardan beýlekileri umumytürki häsiýetli örän gadymy sözlerdir. Ýene bir aýratynlygy bulary bir (1, I), iki (2, II), üç (3, III), dört (4, IV), bäş (5, V), alty (6, VI), ýedi (7, VII), sekiz

(8, VIII), **dokuz** (9, IX), **on** (10, X)... ýaly harplar bilenem, arap we rim sifrleri bilenem ýazyp bolýar.

Sanlar **dine** predmetdir hadysalaryň däl, eýsem gymyldy-hereketiňem mukdaryny, tertibini bildirmäge ukyply sözlerdir.
M e s e l e m :

Ýedigenim **ýedi** ýyldyz, **ýedi** göçer, **ýedi** gonar, sanasam, sogaby bar (*Sanawaç*).

Bir küýzede **iki** suw (*Matal*).

Ujuny düwmez **üç** ötürer (*Atalar sözi*).

Sanlaryň semantik aýratynlyklary

Düşünje bildirýän sözler bolmagyna görä, edil sypatlar ýaly sanlar hem aýratynlykda ulanylmaýarlar. Olaryň manylary **dine** öz aýk-laýan sözleri bilen bilelikde alnanda aýdyňlaşýar.

Sanlary manylary taýdan uly iki topara bölmek mümkin:

1. Mukdar sanlar.

2. Tertip sanlar.

Mukdar sanlar predmetiň, hadysanyň, gymyldy-hereketiň jemi, näçedigini bildirýän, **näçe** diýen soraga jogap bolýan sözlerdir.

Türkmen dilinde mukdaryň aňladylyşynyň birnäçe görnüşi bar:

1. *Anyk mukdary* aýyklanýan sözüň önünden san getirmek arkaly aňladylýar. M e s e l e m :

Ýedi goýun, **bir** guzy **togsan** gurtdan gorar bizi (*Matal*).

Ýedi ölçe, **bir** kes (*Atalar sözi*).

Predmetleriň, gymyldy-hereketiň mukdaryny nygtamak üçin san bilen at aralykdan **sany**, san bilen işlik aralykdan **gezek**, **ýola**, **sapar**, **mertebe** ýaly sözler artdyrylýar. M e s e l e m: **on** oňlan - **on sany** oňlan, **kyrk** gyz - **kyrk sany** gyz, **üç gezek** gel, **bäş sapar** gaýtala, **ýüz ýola** aýt...

Anyk mukdary aňlatmak üçin sanyň yzyndan **gram**, **kilogram**, **tonna**, **litr**, **sekunt**, **minut**, **sagat**, **metr**, **kilometr**... ýaly ölçeg bildirýän sözler (numeratiwler) getirilende ikisi birlikde **näçe** diýen soraga jogap bolýar.. M e s e l e m: **bir million tonna** bugdaý, **ýüz litr** süýt, **bäş metr** mata...

2. *Çen-takmyn mukdaryň* aňladylyşynyň-da birnäçe görnüşi bar: Sanlaryň yzyna- **larçaJ -lerçe, -lap/ -lap** goşulmalaryny goşmak arkaly. M e s e l e m : **onlarça** talyp, **ýüzlerçe** işçi, **müňläp** okuwçy.

Onlarça bolanda ondan ýüze çenli, **ýüzlerçe** bolanda ýüzden müňe çenli, **müňlerçe** bolanda müňden milliona çenli takmyny mukdar aňladylýar.

Sanlary goşmak, tirkeşdirmek arkaly. M e s e l e m : **birki, bir-küç, üç-dört, on-on baş, baş-dört, başdir-üçdür** ... Uly san öňden getirilende mukdaryň azdygyna üns çekilýär:

Başdir-üçdür boldy türki diýenler (*Garajaoglan*).

3. *Bölek mukdar* düşüm goşulmalarynyň ýa-da **ýarym, ýarty, çäryék** ýaly sözleriň kömegi bilen aňladylýar. M e s e l e m :

Sen hem aw istegen **kyrkyň biri** sen (*Mollanepes*).

Aýdylmaz waspynyň **müňden birisi** (*Mätäji*).

Aklym aldy **altyň biri** (*K. Gurbannepesow*).

Är işlemez gural işlär, **ýarty** nany uran işlär (*Atalar sözi*).

Erem bagy bu ýerden **üç ýarym ýyllyk** ýol turur («*Seypelmelek-Methaljemal*»).

Bölek san matematikada sifr bilen 1 (ikiden bir), $\frac{2}{y}$ (üçden iki) ýaly bildirilýär.

4. *Topar mukdar* häzirki türkmen dilinde, esasan, sanyň yzyna degişlilik goşulmalaryny goşmak arkaly **bäşimiz, onymyz, üçüsi** ýaly aňladylýar. M e s e l e m :

Bir döwlete gulluk etsek **bäşimiz** (*Magtymguly*).

Dostlar, dört gözeliň waspyn sözlesem,

Dördüsi-de magryplykda bellidir (*Şeydayy*).

Soraglar

1. Sanlar nähili soraglara jogap bolýarlar?
2. **Näçe** diýen soraga jogap bolýan sana nähili san diýilýär?
3. Anyk mukdar, çen-takmyn mukdar, bölek mukdar, topar mukdar nähili aňladylýar?

160. Göçüriň, mukdar sanlaryň aşagyny çyzyň, baglanyşan sözlerini peýkam bilen görkeziň.

Yer planetasy ululygy boýunça başınjy orunda durýar.

Yer planetasy şar şekilindedir. Onuň tutýan umumy meýdany 510 million inedördül kilometrdir. Planetamyzyň göwrümi 1 000 000 000 000 (1 trillion kub) inedördül kilometre deňdir. Agramy bolsa 5976 1 000 000 tonnadyr. Yeriň 29 göterimini gury ýer, galanyny bolsa ummanlar we deňizler tutýar. Yer şarynyň öz atmosferasy bar. Ol bizi Günden gelýän zyýanly şöhlelerden goraýar («*Güneş*»).

161. Göçüriň, sanlaryň aşagyny çyzyň, manlary taýdan olaryň mukdar sanlaryň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Çerkez gyrymsy agaçdyr. Garagum çölünde ösýän çerkezleriň boýy 2,5 - 3 metre ýetýär. Olar çölüň iň gymmatly ösümligi hasaplanýar. Pure öwürülen uzyn ýapraklary ýaşyl reňklidir. Olaryň iki hili köki bar. Çuňluga gidýän dik köki 1,5 metre, gapdala uzalan kökleri bolsa 3-5 metre ýetýär.

Çerkez 20-30 ýyl ösüp bilýär. Ol gum depelerinde we gum basan takyrlarda oňat ösýär. Bu ösümlük mallar üçin tapylgysyz iýmitdir. Çölde süýşýän çägelere berkitmekde hem çerkeziň ähmiýeti örän uludyr («*Nesil*»).

162. Dört, baş, on, yüz, tuiň sözlerini ulanyp, çen-takmyn mukdar bildirýän sanlar bilen sözlemler düzüň we olary depderiňize ýazyň.

163. Mukdar sanlaryň yzyndan sany, gezek, litr, metr, tonna ýaly sözleri getirip, 5 sözlem düzüň.

Tertip sanlar

Bular mukdar sanlardan *-nly/-nli, -ynly/-inli/-unly/-ünli/ -lanly/ -lenli* goşulmalary arkaly ýasalyp, pretmetleriň, hadysalaryň, gymyldy-hereketiň yzygiderligini, tertibini bildirýän, **näçenji** diýen soraga jogap bolýan sanlardyr.

Tertip san ýasaýjy bu goşulmalardan- *nly-nli* dine çekimli seslere gutaran sanlara, -jn/j/-/«/7 çekimsiz seslere gutaran sanlara goşulýar. Bir bogunly dodak çekimlili **üç, dört, on, yüz, müň** sözlerine- *unly/-ünli* goşulmasy goşulýar. M e s e l e m : altynjy, ýedinji, başınji, dokuzynjy, üçünji, onunjy.

Sanlar sifr bilen aňladylanda, tertip, yzygiderlilik bildiriji **-nnyAnji** goşulmasy sanyň çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna **göra** goşulyp, defis bilen ýazylýar. M e s e l e m : **1-nji, 6-njy, 3-nji, 10-njy.**

Tygşylylyk üçin ýazuwda tertip sanlar, köplenç, rim sifrleri bi-* len aňladylýar. Rim sifrlerinden soňra- **njy/ -nji** goşulmasy goşulman **XVIII** asyr türkmen edebiýaty ýaly ýazylýar.

Tertip arap sifrleri arkaly aňladylanda sifrden son defis goýlup, **-njy -nji** goşulmasy goşulýar (3-nji, 10-njy, 5-nji, 6-njy), ýa-da sifrden son nokat belgisi goýlup, söz baş harp bilen başlanýar. M e s e l e m :

Biz in buýsanjymyz:

1. Garaşsyzlyk.
2. Baky Bitaraplyk.
3. Agzybirlik...

Tertip harplar arkaly aňladylsa, harpdan son ýaý belgisi goýlup, söz setir harpy bilen ýazylýar. M e s e l e m :

Biziň guwanjymyz:

- a) garaşsyzlyk;
- b) baky bitaraplyk;
- ç) agzybirlik...

Sorag we ýumuşlar

1. Tertip sanlar nähili soraga jogap bolýarlar?
2. Predmetleriň we gymyldy-hereketiň tertibiniň aňladylyş ýollaryny aýdyp beriň.
3. Tertip san ýasaýjy goşulmalaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

164. Berlen mukdar sanlardan tertip san ýasap, olary arap sifrleri bilen depderiňize ýazyň.

Üç, dört, on, ýüz, alty, ýedi, kyrk baş, bir ýüz togsan üç, iki müň dokuz. —

165. Altynjy, ýedinji, sekizinji, onunjy sözlerini sözlem içinde getiriň, olary rim sifrleri bilen ýazyp, ýazuw düzgünini düşündiriň.

166. Birinji, ikinji, üçünji, dördünji sözlerini sözlem içinde getiriň. Depderiňize ýazanyňyzda tertip sanlary harplar arkaly aňladyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

167. Tekstdäki söz bilen ýazylan sanlary sifr, sifr bilen aňladylan sanlary bolsa söz bilen ýazyň.

«Apollon-11» älem ulgamy uçurylanyndan dört günden son, 1969-njy ýylyň 21-nji iýulynda sag-aman Aýa baryp ýetdi. Neil Armstrong Aýa aýak basan ilkinji ynsan boldy («Zaman»).

Sanlaryň morfologik aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan sanlar sada, goşma, tirkeş, düzümlü bolýarlar.

Dilimizdäki sanlaryň köp bölegi **bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýüz, müň...** ýaly umumytürki häsiýetli *sada sanlardyr*.

Birden artyk sözüň basym taýdan birleşmeginden emele gelen **birki, birküç** ýaly *goşma sanlar* köp däl. **Yigirmi, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, million, milliard, trillion** ýaly sanlar taryhy taýdan goşma sanlar bolsa-da, häzirki türkmen dilinde olar *sada sözler* hökmünde tanalýarlar.

Tirkeş sanlar çen-takmyn mukdar bildirmek üçin sözlenilýän pursatda iki sanyň tirkeşdirilmeginden hasyl edilýär. Yazuwda tirkeş sanlaryň arasyna defis goýlup ýazylýar. Meselem: **baş-on** okuwçy, otuz-kyrk talyp, **başdir-üçdür** myhman...

Düzümlü sanlar birnäçe sanyň yzly-yzyna düzülmeginden hasyl bolýar, hemmesi birlikde bir soraga jogap bolup, mukdar ýa tertip bildirip gelyär. Meselem: **on baş** adam, **on başinji** adam, **bir ýüz elli** talyp, **bir ýüz ellinji** talyp, **bir müň bir** gije, **bir müň birinji** gije...

Sanlar mukdar aňladanda hem, tertip aňladanda hem deňişli sözleriniň edil öň ýanynda gelip, onuň bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. Olar morfologik taýdan üýtgemeyän sözlerdir. Üýtgediji goşulmalar sana däl-de, aýyklanylýan esasy söze goşulýar. M e s e l e m :

Baş gün, başinji gün.	Baş günü, başinji günü...
Baş günün, başinji günün...	Baş günde, başinji günde...
Baş güne, başinji güne...	Baş günden, başinji günden...

Sanlar **dine** aýyklanylýan at galdyrylan ýagdaýda onuň köplük, deňişlilik, düşüm goşulmalaryny özüne kabul edip, atlar ýaly

üýtgeýärler. M e s e l e m : onunjy synp okuwçylary - **onunjylar, onunjylaryň, onunjylara, onunjylary, onunjylarda, onunjylardan, merhumyň üçi, ýedisi, kyrky...**

Modallyk bildirýän goşulmalar sanyň öz yzyna-da, nygtamak, anyklamak üçin getirilýän sözleriň yzyna-da goşulyp bilýär. M e s e l e m : **bir-je** söz, **birjik** adam, **bir gezejik, bir litrjik...**

Soraglar

1. Sanlaryň gurluşy taýdan nähili görnüşleri bar?
2. Beýleki söz toparlaryndan sanlar ýasalýarmy? San ýasaýjy ýörite goşulmalar barmy?
3. Düzümlü sanlaryň tirkeş sanlardan name tapawudy bar?

168. Göçüriň, sanlaryň aşagyny çyzyň, olaryň gurluş taýdan nähili sanlardygyny aýdyp beriň.

Meşhur alym Ibn Sina öz ömründe 280-den gowrak ylmy iş ýazypdyr. Şolardan 40-dan gowragy lukmançylyga, 30-a golaýy tebigy ylmlara, 3-si saza, galanlary filosofiýa, psihologiýa we beýleki ylmlara degişlidir. Şolardan dine 160 sany eser biziň döwrümize gelip ýetipdir («Zaman»).

169. Sifr bilen ýazylan sanlary öwürüp göçüriň, olaryň mukdar ýa tertip aňladyp gelendigini anyklaň.

1. 1947-nji ýylda Daglyk Altaýyň Pazryk depesinden tapylan türkmen halysynyň täsin nusgasy dünýädäki in gadymy haly hasaplanýar.

2. Bathyzda pisse jeňňelligi bar. Pisse agajy 500, hatda 700 ýyla çenli ýasaýar («Güneş»).

170. Göçüriň, tirkeş sanlaryň aşagyny çyzyň, baglanyşan sözlerini peýkam bilen görkeziň, nähili many aňladandygyny aýdyp beriň.

1. Seniň ýaly ogully bolandan, üç-dört ogul bergili bolanym ýagşy eken («Görogly»).
2. Ýigitler, kelläme baş-alty sapar depiş, gyzar ýaly («Görogly»).
3. Adam ýüreginiň ululygy onuň ýumrugynyň ululygyna deňdir. Onuň agramy takmynan 220-260 gram bolýar.

Sanlaryň sintaktik aýratynlyklary

Sanlaryň sözlemdäki baş hyzmaty predmetleriň, gymyldyhereketiň mukdaryny ýa-da tertibini bildirmekden ybaratdyr.

Atlary aýyklarap gelenlerinde, sanlar sözlemde san aýyrgyly bolup, öz aýyklaýan ady bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. Şoňa görä san bilen aýyklanýan adyň arasyna başga söz girip bilmeýär.

Eger predmetiň mukdaryny nygtamak üçin sanyň yzyndan **sany** kömekçisi ýa-da ölçeg bildirýän sözler (numeratiwler) girizilse, bu ýagdaýda olaryň ikisi birlikde **näçe** diýen soraga jogap bolýar we ikisi birlikde san aýyrgyly bolup gelýär. M e s e l e m :

Bir öýde bar **on iki** han. .

Hoş gelipsiz eziz myhman!

Bir suprada **dört** yssy nan,

Üstünde **ýedi** nar gördüm (*Tapmaça*).

Düýn ertir **alty sany** döwi **bir** adam alyp geçdi («*Seypelmelek-Methaljemal*»).

Üç yüz altmyş ýyllyk ýoldur bu dünýä (*Magtymguly*).

Sanlar işlikleri mukdar taýdan aýyklarap gelende, san bilen işligiň arasyndaky manyny nygtamak üçin köplenç **gezek, sapar, ýola, mer-tebe, gaýta** ýaly kömekçi sözler getirilip, ikisi birlikde **näçe** diýen soraga jogap bolýar we işlik söz düzüminde garaşly söz, sözlemde doldurgyç ýa-da ahwalat bolup gelýär. M e s e l e m :

Ýedi ölçe, **bir** kes (*Atalar sözi*).

Kyrk ýola Müsüre baryp, seni tapman geldim («*Hüýrlukga-Hemra*»).

Günde **ýüz gaýta** dilärmen Hakdan seni («*Şasenem-Garyp*»).

Tygşytlylyk üçin aýyklanýan at galdyrylanda, onuň goşulmalary sanyň öz yzyna goşulýar, bu ýagdaýda sanlar at hyzmatynda gelip, haýsy düşümde gelşine görä sözlemde dürli agza bolup bilýär. M e s e l e m :

Görk, görmek on, **dokuzysy** don (*Atalar sözi*).

Biri Aý, **biri** Gün ýetebilmez men (*Mollanepes*).

Bir daragt **on bolar, onundan** orman bolar (*Atalar sözi*).

Aklym aldy **altyň biri** (*K. Gurbannepesow*).

Adam bar **müň tümen** iýdirseň azdyr (*Magtymguly*).

Tagan aýagy **üç** bolar, **bir-birine** güýç bolar (*Atalar sözi*).

Soraglar

1. Sanlar haçan sözlemde san aýyrgyly bolup gelýärler?
2. Sanlar haýsy ýagdaýda sözlemde doldurgyç, ahwalat bolup gelýärler?
3. Sanlar haçan atlaryň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeşip, sözlemde eye, aýyrgyç, doldurgyç, ahwalat, habar bolup bilýär?

171. Göçüriň. Göçüreniňizde sifr bilen ýazylan sanlary söz bile ýazyň, sözlemiň haýsy agzasy bolup gelendigini anyklaň.

1. Bathyz döwlet goraghanasynyň umumy tutýan meýdany 87 müň 650 gektar, şonuň 13 müň gektaryny pisse tokaýlygy tutýar.
2. Türkmenistanda üzümiň 100-den gowrak saýlama görnüşi bar.
3. Bir gören - tanyş, iki gören - garyndaş.

172. Göçüriň, sanlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň manylary, gurluşlary taýdan nähili sanlardygyny aýdyp beriň, sintaktik hyzmatlaryny anyklaň.

Adam ýüregi bir ýylda 36800000 gezek urýar.

Adam öz ömründe takmynan 40 tonna azyk önümini iýýär.

Adamyň ömründe onuň derisi takmynan 1000 gezek täzelenýär.

Adam saçynyň uzynlygy onuň ömründe takmynan 725 kilometre çenli ösýär (*«Güneş»*).

173. iki we üç sözlerini ilki degişlilik, soňra düşüm goşulmalary bilen üýtgedip, sözlem içinde getiriň. Düzen sözlemleriňizde sanlaryň haýsy agza bolup gelendigini anyklaň.

174. Üç, ýedisi, kyrky sözlerini düşümlerde üýtgedip, depderiňize ýazyň, ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

175. Göçüriň, sanlaryň aşagyny çyzyň, olary manylary, gurluşlary we sözlemdäki hyzmatlary taýdan doly morfologik derňew ediň.

Köwata gowagy ýurdumyzyň täsin ýerleriniň biridir. Ol Köpetdagiň Köwata gerşiniň demirgazyk künjeginde ýerleşýär. Biri—biri bilen birigýän dört zaldan ybarat bolan gowagyň uzynlygy 250 metrden

gowrakdyr. Dördünji zalyň düýbünde ýyly, mineral suwly köl ýerleşýär. Kölüň uzynlygy 70, ini 30 metrdir. Suwuň çuňlugy 16 metre çenli ýeňlür. Kölüň suwunyň derejesi girelgeden 60 metr aşakda ýerleşýär. Onuň Miwunyň düzüminde birnäçe himiki elementler bar («Güneş»).

ÇALYŞMALAR

Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň deregine ulanylýan sözlerdir. Olar manylarynyň juda abstraktlygy, üýtgeýişleriniň köp dürlüligi, sözlemdäki hyzmatlary taýdan atlardan-da, sypatlardan-da, sanlardan hem düýpli tapawutlanýarlar.

Çalyşmalaryň leksiki-semantik aýratynlyklary:

Manylary nukdaýnazardan olar türkmen dil biliminde, esasan, ýedi sany semantik topara bölünip öwrenilýär.

1. *At çalyşmalary:* men, sen, ol, biz, siz, olar.
2. *Görkezme çalyşmalary:* bu, şu, ol, şol, hoi.
3. *Gaýdym çalyşmasy:* öz.
4. *Sorag çalyşmalary:* kim, name, nire, haýsy, nähili, neneň, näçe, näçenji.
5. *Nämälim çalyşmalary:* kimse, kimdir biri, birneme, pylany.
6. *San çalyşmalary:* hemme, ähli, bary, barça, tükel, külli.
7. *Sypatlyk çalyşmalary:* her, hiç.
8. *Ýokluk çalyşmalary:* **hiç, hiç bir, hiç zat, hiç kim.**

Çalyşmalaryň manylary jähetden bu hili bölünişi örän şertlidir. Çünki çalyşmalaryň manysy sözlenilýän pursat, haýsy söz toparyna derek gelşi, sözlemdäki hyzmaty bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Ulanylyşlary nukdaýnazardan çalyşmalary, esasan, üç topara bölmek bolar.

1. Atlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalar.
 2. Sypatlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalar.
 3. Sanlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalar.
- Bularyň hersiniň özüne mahsus morfologik aýratynlyklary bar.

Sorag we ýumuşlar

1. Çalyşmalar haýsy söz toparlaryna degişli sözleri çalyşýarlar?
2. Çalyşmalaryň atlardan, sypatlardan, sanlardan tapawutly hem-de meňzeş taparlaryny düşündiriň.
3. Çalyşmalaryň many toparlaryny aýdyp beriň.

176. Sözlemleri göçürň, çalyşmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň many taýdan haýsy topara degişlidigini aýdyp berň.

Adamyň daşky görnüşi boýunça onuň içki dünýäsine baha berip bolmaz.

Adamyň abraýy onuň özüne kimi ýoldaş edip alyp bilşine baglydyr.

Kim ýalançy hökmünde ýakasyny tanadan bolsa, ol hakykaty aýtsa-da, oňa hiç kim ynanmaz.

Kim bir işiň başyna barmazdan öň onuň netijesiniň nähili boljakdygy barada oýlanýan bolsa, şol adam akyllý, paýhasly kişidir (*Muhammet Alähti*).

177. Türkmenistanyň Döwlet Senasynda ulanylan çalyşmalaryň haýsy söz toparyna degişli sözleri çalşyp gelendigini aýdyp berň.

178. Teksti okaň, ondan çalyşmalary saýlap göçürň we ol çalyşmalaryň haýsy semantik topara degişlidigini aýdyp berň.

Gadyrly çagalar, dünýäniň halklarynyň hemmesi bütin Ýer şaryny öz öýi hasaplaýar. Adam haýsy döwletde, haýsy sebitde ýaşasada, olaryň hemmesiniň sagdyn ýaşamagy üçin howanyň arassa bolmagy zerur. Dünýäde entek siwilizasiýanyň-ýaşayş medeniýetiniň başga mesgeni ýok. Şonuň üçin-de biziň hemmämiz öz öýümizi - goja zemini abat hem arassa saklamalydyrys (*A. Atabayew*).

179. Teksti okaň, ondaky çalyşmalary semantik toparlaryna görä saýlap göçürň.

Görogly ýeňňesiniň ýanyna ylgap bardy-da:

/ - Bu gorkunç ses nämäň sesi, ýeňňe jan? - diýip sorady.

Gülendam ýeňňesi:

- Men bu sesi güman edýän, Röwşen jan, seniň kakaň meni Arabyň elinden alyp galypdy, ýeriň ýüzünde bolsa, bu ses Arabyň atynyň sesidir. Biziň şu ýerdedigimizi ol bir ýerden eşidip gelendir - diýip, özüniň başyndan geçenlerini birin-birin gürrüň edip berdi.

- Ataň: «Garry duşman dost bolmaz» diýip aýdandyr, Arap - kakaň duşmany, güýçli ganymdyr, bu meni alyp gider, sizden aýrar,

emma sen bir hile tap-da, şonuň atyny öz atyňa tohumlyga dile, onuňam aty suw atynyň tohumyndandyr. Seniňem gylýalyň suw alynyň tohumydyr, ondan dogan at saňa iru-giç peýda berer- diýip, nähililik bilen dilemelidigini öwretdi. Menem elimden gelen hileleri ederin, ahyry bolmasa, senem öz maňlaýyňdakyny gör, menem maňlaýyma gelenini görerin-diýdi.

Görogly Arabyň gelen ugruna baka tohum gylýalyny sürüp gitdi («*Görogly*»).

Atlaryň deregine **ulanylýan** çalyşmalar

Türkmen dilinde **men** gürleýän, **sen** diňleýän, **ol** gürrüňe gatnaşmaýan şahsyň atlaryny çalşyp gelýär. Bularyň at çalyşmalary atlandyrylyşy-da hut şonuň üçindir. Yöne bular manylarynyň juda abstraktdygy, jähetden-de, morfologik taýdan-da adaty atlardan düýpli tapawutlanýarlar. **M e s e l e m** : **men, sen, ol** sözleri gürleýän, diňleýän, gürrüňe gatnaşmaýan islendik şahsyň adyny çalşyp bilýär. Bu sözleriň haýsy ady çalşyp gelendigi dine sözlenilýän pursatda, kontekstden belli bolýar.

1. Bahargül, meniň **saňa** sargajak zadym şular (*A. Gowşudow*).

2. Hakykat hakyň ýoludyr, **ol** ýeke-täkdir (*Atalar sözi*).

Mysallaryň birinjisinde **sen** çalyşmasy **Bahargül** diýen has ady, ikinji sözlemde **ol** çalyşmasy **hakykat** diýen jyns ady çalşyp geldi.

Adatça, atlar köplük san, degişlilik hem düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. At çalyşmalaryndan **men, sen** has atlary çalyşýandyklaryna görä, **biz, siz** sözleriniň özleriniň köplük aňladýandyklary üçin köplük san goşulmasyny kabul etmeýärler. **Ol** çalyşmasy **-lar** goşulmasyny kabul edip, şahs atlaryny-da, predmet atlaryny-da çalşyp bilýär.

At çalyşmalary degişlilik goşulmalaryny-da kabul etmeýär. Haýsy şahsyň adyny çalyşýandygy sözüň öz leksik manysyndan belli bolýar. At çalyşmalary düşümlerde welin edil atlar ýaly üýtgeýärler.

Baş düşüm: men, sen, ol, biz, siz, olar.

Eýelik düşüm: meniň, seniň, onuň, biziň, siziň, olaryň.

Ýöneliş düşüm: maňa, saňa, oňa, bize, size, olara.

Ýeňiş düşüm: meni, seni, ony, bizi, sizi, olary.

Wagt-orun düşüm: mende, sende, onda, bizde, sizde, olarda.

Çykyş düşüm: menden, senden, ondan, bizden, sizden, olardan.

Nämälim çalyşma diýlip atlandyrylýan **neme, biri, pylany** sözleri-de atlary çalyşyp gelýär. Olar hem edil atlar ýaly köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýärler. **M e s e l e m :**

Baş düşüm: neme, biri, pylany.

Eýelik düşüm: nemäniň, biriniň, pylanynyň.

Ýöneliş düşüm: nemä, birine, pylana.

Ýeňiş düşüm: nemäni, birini, pylanyny.

Wagt-orun düşüm: nemede, birinde, pylanyda.

Çykyş düşüm: nemedan, birinden, pylanydan.

Gaýdym çalyşmasy diýlip atlandyrylan **öz** sözi-de, köplenç, atlary çalyşýar. Çalyşýlan sözüň kimdigini, nämedigini bildirmek üçin **öz** sözüne degişlilik goşulmalary goşulýar.

Meniň özüm.

Biziň özümüz.

Seniň özüň.

Siziň özüňiz.

Onuň özi.

Olaryň özleri.

Has nygtamak üçin **öz** sözüniň öňünden şol manydaky **hut** sözi artdyrylyp, **hut özüm, hut özüň, hut özi, hut özümüz, hut özüňiz, hut özleri** ýaly ulanylýar.

Öz çalyşmasy **dine** atlaryň degişlilik goşulmalaryny kabul eden-den soňra düşümlerde üýtgäp bilýär.

Baş düşüm: özüm, özüň, özi, özümüz, özüňiz, özleri.

Eýelik düşüm: özümiň, özüniň, özümiziň, özüňiziň, özleriniň.

Ýöneliş düşüm: özüme, özüňe, özüne, özümize, özüňize, özlerine.

Ýeňiş düşüm : özümi, özüňi, özüni, özümizi, özüňizi, özlerini.

Wagt-orun düşüm: özümde, özüňde, özünde, özümüzde, özüňizde, özlerinde.

Çykyş düşüm: özümden, özüňden, özünden, özümüzden, özüňizden, özlerinden.

Sorag çalyşmalary diýlip atlandyrylýan **kim, name, nire** sözleri-de atlaryň ýerine ulanylýar. Aslynda adam manysyny aňladan **kim** sözi häzirki türkmen dilinde ynsan düşünjesini bildirýän has atlary-da, jyns atlary-da çalyşyp bilýär. **M e s e l e m : Kim?** Begmyrat. **Kim?** Mugallym, daýhan, işçi, çopan, esger, talyp, okuwçy, atam, enem, doganym...

Name sorag çalyşmasy ynsandan beýleki zatlaryň, düşüňjeleriň atlaryny, **nire** ýer, obýekt atlaýyny çalşyp gelýär. **M e s e l e m: Name?** Dag, derýa, çöl, bag... **Nire?** Aşgabat, şäher, oba...

Kim, name, nire sorag çalyşmalary-da köplük, deňişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, edil atlar ýaly üýtgeýärler:

Meniň kimim, nämäm, niräm?
Seniň kimiň, nämäň, niräň?
Onuň kimisi, nämesi, niresi?

Biziň kimimiz, nämämiz, nirämiz?
Siziň kimiňiz, nämäňiz, niräňiz?
Olaryň kimisi, nämesi, niresi?

Soraglar

1. Haýsy çalyşmalar atlaryň ýerine ulanylýar?
2. Atlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň manalarynda we köplük, deňişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýişlerinde nähili aýratynlyklar bar?

180. Teksti göçüriň. At çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy ady çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Sag-amanlygyň piri Lukman Hekim aýdypdyr:

- Biz üçdüris: men - tebip, sen - keselli, ol - kesel.

Sen meniň tarapymda bolsaň, onda kesel basym ýeňler. Eger sen keseliň tarapyny tutsan, onda ikiňizi ýeňmek maňa kyn düşer (Ş. Hudaýnazarow).

181. Men, sen at çalyşmalaryny düşümlerde üýtgediň we ýüze çykýan fonetik özgerişleri aýdyp beriň.

182. Teksti okaň. Gara ýazylan çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendiklerini aýdyp beriň.

Ekizler

(Uýgur ertekisi)

Gadym zamanlarda bir baýyň ekiz ogly bolupdyr. Bay ogullaryny diýseň gowy görükdir, aýnadypdyr. Ogullaryna hiç bir iş etdirmän lälilik saklapdyr.

Aý-aýlanyp, ýyllar geçip, ekizler uly ýigit bolup ýetişipdirler, ýöne **olaryň** ellerinden hiç bir iş gelmändir. Işsizlikden we ýaltalykdan oglanlar horlanyp, işdäleri kesilipdir. Bay ogullarynyň halyna gaty gynanyp, şol jelegaýdaky ähli tebipdir aşpezleri çagyrdypdyr. **Olardan** oganlara haraý bolmandyr. Ekizler dertlerine dermany **özleriniň** gözlemegine kakalaryndan rugsat alyp, ýola düşüpdirler. **Olar** şäherden çykan ýerlerinde goja daýhanyň kätmen bilen ýer agdaryp durandygyny görüpdiler we **ondan**:

- Ata, biziň işdämiz ýok, işdämize geler ýaly dermany nireden gözlemelidigimizi gaýrat edip salgı berip bilermisiňiz?-diýip sorapdyrlar.

Daýhan:

- Beýle dermany tapmak kyn däl. Ýöne **meniň** häzir işim kân, şu giden meýdany agdaryp çykmalı. Eger kömek etseňiz, **men size** gowy derman tapmaga kömek ederin - diýipdir.

Ekizler kömek etmäge razy bolup, daýhanyň ýerini agdarmaga başlapdyrlar. Olar kätmen bilen ýer agdaryp, agşama çenli gowy sur-nugypdyrlar.

Daýhan bolsa oganlara kätmeni berip, **özi** öýüne gaýdyp, aýaly-na agşam palaw bişirmegi tabşyrýar. Agşam oganlary öýüne getiren daýhan olaryň önünde bir okara bugaryp duran palawy goýýar. Ogannar palawy şeýle bir işdämenlik bilen iýipdirler, okaranyň düýbünde ýekeje dänejigem goýmandyrlar, ýene-de soramaga bolsa çekinipdirler. Olar:

- Ata, **sen** nahara nähili jadyly derman goşduň, **ol** şeýle tagamly?- diýip sorapdyrlar.

Daýhan ýylgyryp:

- Men nahara hiç hili derman goşamok. Derman meniň size goýup gaýdan kätmenimde - diýip jogap beripdir.

Ekizler hemme dermanyň zähmetdedigine düşüniپ, yzlaryna dolanypdyrlar (*Terjime eden Ş. Söýünmedow*).

183. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň. Oiaryň haýsy söz to-paryndan bolan sözi çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Mähriban çagalar! Hoşniýetli gatnaşyklary ýola goýmak üçin gowy goňşy, ajaýyp dost gerek. Şahyr Kerim Gurbannepesowyň:

Özüňi süýt saygyn, dostuňy gaýmak,

Onsoň senem gaýmak, dostuňam gaýmak -

diýen setirlerinden ugur alnanda wepaly dosty gazanmak biziň her birimiziň özüme bagly bolup durýar.

184. Teksti göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň. At deregine ula-uyulan çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendigini ýokarsyndan ýazyň.

Günleriň birinde dana baba bir oglandan: «Sen kimiň ogly?» diýip sorapdyr.

Oglan: «Edepli, hormatly atanyň ogludyr» diýip jogap beripdir.

Baba ýene şol oglandan sorapdyr:

- Edepliligiň görki name?

- Salamlaşmakdyr.

- Adamlaryň iň mähribany kim?

- Ata-ene. Olary hormatlamak her bir adamyň borjudyr.

Bu jogaby eşiden dana baba:

- Atañ nähili ýagşy adam eken - diýip, berekella aýdypdyr (*«Güneş»*).

185. Göçüriň. At çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň we oiaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Güýzgoşgusy

(gysgaldylyp alyndy)

Tylla sary egne geýen lybasyň,
Sende wasp edere gözellik has kän.
Eçilýän baýlygy sahylyk bilen,
Sen bilen bagtlydyr bu ene mekan.

Seniň sesiň akar suwuň sesi dek,
Hem tämiz,
Hem dury,
Hemem ýakymly.
Seniň ýüzüň tylla Günüň ýüzi deý,
Hem aýdyň, hem nurly, hemem şekilli.

Seniň kalbyň çagaňky deý arassa,
Hatam deýjomartsyň, boldur hasylyň.
Häkim bolup bu ümmülmez meýdana,
Altyna öwürdiň gyzyň, ýaşylyň.

Gyşda doňup, ýazda gaýnap bekeşen
Arslan ýürek, är bilekli güýçsüň sen.
... Seni senden başga deňäre zat ýok,
Bu dünýäde deňsiz-taýsyz güýzsüň sen

(H. Kulyýew).

Sypatlaryň deregine ulanylýan çalyşmalar

Haýsy, nähili, nätüýsli sorag çalyşmalary hem-de bu soraglara jogap bolýan **bu, şu, ol, şol, hoi, eýle, beýle, şeýle, her, hiç...** ýaly sözler, köplenç, sypatlar ýaly atlary aýyklap gelýärler. Bulardan **her, hiç** sözleri **her adam, her zat, her ýer, her wagt, her hili, hiç adam, hiç zat, hiç ýer, hiç hili** ýaly ulanylýar:

Her kişiniň bolsa akyly,

Öz jaýynda sözlär hakly (*Magtymguly*).

Onuň bu görnüşi **hiç kimiň** ünsüni özüne çekmeýärdi we **hiç kim** oňa geňlenmeýärdi (*A. Gowşudow*).

Pikiri nygtamak gerek bolanda, at bilen aralykdan **bir** sözi artdyrylýar.

Her bir başda ölüm bardyr («*Görogly*»).

Hiç bir kimse habar almaz halyndan (*Magtymguly*).

Bu, şu, ol, şol görkezme çalyşmalary hem meňzeş zatlardan birini tapawutlandyryp, sypatlar ýaly atlary aýyklap gelýär. Pikiri nygtamak, güýçlendirmek üçin şol manydaky **ine, ana, ynha** sözleri

artdyrylyp, **ana şol gün, ine şu ýer, ine bu okuwçj', ynha hoi oba...** ýaly ulanylýar. M e s e l e m:

Ine hoi görünyän beýik gerşiň üstünde biziň araçäk belgimiz bar (*A. Gowşudow*).

Bu hili, şu hili, ol hili sözleriniň goşulyşmagyndan ýasalan **beýle, şeýle, eýle** görkezme çalyşmalary dine atlary däl, işlikleri-de aýyklarap bilýär, nygtamak üçin çalyşmanyň yzyndan **bir** diýen söz artdyrylýar:

Men seni **şeýle bir** çeýnärdim welin,

Degenok dişimi hapalanyma (*H. Deňliýew*).

Sypat hyzmatynda gelen çalyşmalar öz aýyklaýan atlary bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar, üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Olar dine aýyklanýan at düşüp galan ýagdaýynda köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, onuň ýerine ulanylýar. Bu ýagdaýda hil-häsiýet düşünjeleri däl-de, zat, predmet düşünjeleri aňladylýar.

Atlaşyp gelen görkezme çalyşmalarynyň düşümlerde üýtgeýişi:

Baş düşüm: **bu, şu, ol, şol, bular, şular, olar, solar.**

Eýelik düşüm: **munuň, şunuň, onuň, şonuň, bularyň, şularyň, olaryň, şolaryň.**

Ýöneliş düşüm: **muňa, şuňa, oňa, şoňa, bulara, şulara, olara, şolara.**

Ýeňiş düşüm: **muny, şuny, ony, şony, bulary, şulary, olary, şolary.**

Wagt-orun düşüm: **munda, şunda, onda, şonda, bularda, şolarda, olarda, şolarda.**

Çykyş düşüm: **mundan, şundan, ondan, şondan, bulardan, şolardan, olardan, şolardan.**

Haýsy, nähili, nätüýsli sorag çalyşmalarynyň sypat hem at deregine ulanylyşyna duş gelinýär. M e s e l e m:

1. «01 **nähili** ýadygärlik, **neneňsi** zat» diýdi we ýüzi çalaja gyzardy (*A. Gowşudow*).

2. Artyk kime jogap berjegini, **haýsynyň** elinden ýapyşjagyny bilmän, kimiň ýüzüne, kimiň eline seretdi (*B. Kerbabayew*).

Birinji sözlemde **nähili, neneňsi** sözleri sypat hyzmatynda, ikinji sözlemde **haýsynyň** sözi at hyzmatynda gelipdir.

Sorag we ýumuşlar

1. Haýsy çalyşmalar sypatlaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär?
2. **Bu, şu, ol, şol, eýle, beýle, şeýle, haýsy, nähili, nätüýsli** ýaly çalyşmalary sypatlardan tapawutlandyryan leksiki-semantik hem morfologik aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Sypatlary çalyşýan çalyşmalaryň haýsy ýagdaýda köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň ýerine ulanylyşyny düşündiriň.

186. At hyzmatynda gelen *ol, şol, bu* görkezme çalyşmalaryny düşümlerde üýtgediň, ýüze çykan fonetik özgerişleri düşündiriň.

187. Teksti okaň. Ilki atlaryň ýerine ulanylan çalyşmalary, soňra sypat hyzmatynda gelen çalyşmalary öz baglanyşan sözleri bilen göçüriň.

- Päh, Häzirbegjanly agasynyň namasyny gaýyryňan eken-ow. Hany bize «It urşuny», «Wellem şaha» oýnuna görkez!

- Tagsyr, hemme oýun-tomaşasyny öwretsek-de, görkezsek-de, şol «It urşy» diýen urşuny goýaly.

- O niçik?

- O birnäçe wagta çekýän uruş, tagsyr, goşunyň basgy tapar, oturabilmez.

Görogly bir gepi öňünden bularyň boýnuna goýjak bolýar.

- Eý, ýok, oturar - diýdi.

-Tagsyr, häsiýetli zat däl, şony goýaýaly-la. (*«Görogly»*).

188. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyňy çyzyň haýsy çalyşmalaryň atlary, haýsylarynyň sypatlary çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Watana söýgi, ata-enäniň perzende söýgüsi, perzendiň ata-enäniň öňündäki borjy umumadamzat meselesi bolup, ol öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar. Perzendi terbiýelemek ata-enäniň bu dünýäde ýaşan ömrüniň manysy bolsa, ata-enäni hormatlamak her bir ynsanyň Allanyň öňündäki borjudyr.

Döwletmämmet Azady «Wagzy-azat» eserinde perzentleriň öz ata-eneleriniň öňündäki kyrk borjy barada ýazýar. Ata haky (çaganyň borçlaiy) kyrk borç bolup, ony dört topara bölýär. Olaryň hersi on borçdan ybarat (*O. Amandurdyýewa*).

189. Çalyşmalary saýlap göçüriň. Olaryň manysy taýdan nähili çjlyşmalardygyny we haýsy söz toparyna degişli sözi çalşyp gelendiklerini düşündiriň.

Towşan

(Yakut ertekisi)

Bir towşanjyk özüniň gorkaklygyndan zeýrenip:

- Men hemme jandarlardan ejiz hem gorkak. Otuň içinden syçan ýörese-de ziňkildeýän, şahadan-şaha serçe gonsa-da gorkýan, şemala agajyň gury şahalary döwülse-de, janym çykara gelýär. Mundan ýaşaýyş bolmaz. Gowusy, men özümi köle taşlaýyn- diýip, köle özüni taşlamakçy bolup kenaryna gelýär. Gurbagany görüp, towşan çala tisginýär we sakga durýar.

- Barybir heläk bolmaly, name bolsa, şo bolsun - diýip, gurbaga tarap ýöreýär. Üstüne abanyp gelýän towşany görüp, gurbaga özüni suwa urýar. Muňa towşan öz ýanyndan monça bolup:

- Men iň gorkakjandar däl ekenim. Menden gorkýan zat hem bar eken - diýip, tokaýa otlamaga gidýär *(Terjime eden M. Annamyradow)*.

190. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyp, olaryň haýsy söz toparyna degişli sözi çalşyp gelendigini düşündiriň.

Her bir döwletiň asudalygy, parahatlygy onuň daş-töwereginde ýaşaýan milletlere bagly. Goňşy döwletleriň hoşniýetli hyzmatdaşlygy mizemez asudalygyň mundan hem has berkemegine esas döredýär.

Sanlaryň deregine uSanylýan çalyşmalar

Näçe diýen sorag çalyşmasyna jogap bolýan **biraz, birnäçe, birentek, ençe, bar, barça, бүтин, hemme, ähli, telim, tükel, külli** ýaly sözler umumy mukdar, nämälim köplük bildirip, san hyzmatynda ulanylýarlar. M e s e l e m:

Duşman **telim** gezek yzyna serpilip, **telim** gezek çozdy *(«Görogly»)*.

Dünýä gelen **barça** zatlar,

Ýegsan bolar ýer biläni *(Magtymguly)*.

Külli işiň beýany

Gurhandadyr Gurhanda *(Magtymguly)*.

Başymyz jem etsek **tükel** ärsary,
Duşman geçebilmez derýadan bäri (*Seydi*).
Güljemal han **hemme** garyndaşlaryna, **hemme** ildeşlerine salam
aýtdy (*B. Kerbabaýew*).

Towşanyň **ähli** ýagylarynyň içinde iň howplusy tilkidir
(*B. Gurbanow*).

Bar işgär ýowara gitdi, siz **biraz** garaşmaly bolarsyňyz («*Diýar*»).

Bu sözler **näçe** diýen soraga jogap bolup, mukdar düşünjesini
aňlatsalar-da, mukdar sanlardan tapawutlanýar.

Bulary sifr arkaly aňladyp bolmaýar.

Bulardan- **nji/-nji** goşulmasy arkaly tertip san ýasalmaýar.

Sanlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň-da käbiriniň atlaşyp
gelmek häsiýeti bar. Olar öz aýyklyk gelýan atlary galdyrylanda, köp-
lük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, edil atlar ýaly üýt-
geýärler. M e s e l e m :

Hemme (adamlar) - hemmeler, hemmämiz, hemmämiziň.

Birnäçe (talyplar) - birnäçeler, birnäçämiz, birnäçämiziň.

Bar (işgärler) - barymyz, baryňyz, barysy.

Baş düşüm: barymyz, hemmämiz ...

Eýelik düşüm: barymyzyň, hemmämiziň...

Yöneliş düşüm: barymyza, hemmämize...

Yeňiş düşüm: barymyzy, hemmämizi...

Wagt-orun düşüm: barymyzda, hemmämizde...

Çykyş düşüm: barymyzdan, hemmämizden...

Sorag we ýumuşlar

1. Haýsy çalyşmalar sanlaryň hyzmatynda ulanylýar?
2. 01 çalyşmalary sanlardan tapawutlandyryýan leksiki-semantik hem morfolo-
gik aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. San çalyşmalarynyň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, at
hyzmatynda ulanylyşyny mysallar arkaly düşündiriň.

**191. Okaň. Atlary, sypatlary, sanlary çalşyp gelen çalyşmalary
anyklyp, öz baglanyşan sözleri bilen saýlap göçüriň.**

Mähriban çagalar, bilşiňiz ýaly, beýik Galkynyş zamanamyz-
da ýurdumyzyň orta mekdeplerinde häzirki zaman kompýuterleri,
interaktiw we multimediýa tehnologiýalary ornaşdyrylýar hem-de
olar internet ulgamyna birikdirilýär. Bu zatlar siziň döwrebap bi-

I i III alyp, häzirden ylymlary çuňňur öwrenmegiňiz, ylymlar dünýä-sine has çuň aralaşmagyňyz üçin döredilýän amatlyklardyr. Siz şol inümkünçiliklerden ýerlikli peýdalanmalysyňyz, köp okamalysyňyz, tfwrenmelisiňiz. Şeýle etseňiz, gymmatly hazyna deňelýän ylmyň has-da ösmegine öz goşandyňyzy goşarsyňyz, ilhalar adamlar bolup ýetişersiňiz. Ylym ähli ösüşleriň gözbaşydyr. Ylym ösdügiçe, ýurdu-myz gülläp öser hem-de kuwwatlanar (*A. Şekerow*).

192. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy söz to-paryna degşli sözi çalşyp gelendigini aýdyp beriň.

Äşäniň şatlygy

- Ýeke özi bir günde
Üç wyşkany dikipdir.
Geologlaň baryndan
Äşe üstün çykypdyr.

Yzda galdy Güllerem.
Yzda galdy Maral-da.
Tüweleme, Äşe gyz!
Boldy hemmä görelde.

Diýip ähli gazçylar
Hoşal boldy Äşeden.
Äşe oňa şatlanyp,
Turup görse, düýş eken

(*G. Aşyrow*).

193. Göçüriň, çalyşmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we hyzmatlaryny düşündiriň.

Ylmyň, tehnikanyň ösmegi bilen her hili önüm öndürýän zawodlaryň, fabrikleriň gurulmagy, atom elektrostansiýasynyň işledilmegi, awtoulaglaryň çykarýan zäherli gazlary zerarly Yeriň üstüniň howasy hapalanýar. Ozon gatlagy ýukalýar. Günden gelýän adama ýaramsyz ultragyzyň, rentgen şöhleleriniň gereginden artyk geçmegi sebäpli adamlaryň ýaşaýşyna howp abanýar. Ine şonuň üçin

bu gün bütün dünýäde daşky gurşawy goramak meselesi barha möhüm ähmiýete eye bolýar (*A. Atabayew*).

Çalyşmalaryň grammatik aýratynlyklary

Käbir çalyşmalaryň atlaryň soraglaryna, käbiriniň sypatlaryň, başga biriniň sanlaryň soraglaryna jogap bolup gelişleri, atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerlerine ulanylyşlary ýaly, olar grammatik taýdan-da özboluşly aýratynlyklara eye.

Atlary çalşyp gelen çalyşmalar köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlar ýaly üýtgeýärler.

Sypatlary we sanlary çalşyp gelen çalyşmalar üýtgediji goşulmalary kabul etmeýär, öz aýyklaýan sözleri bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar.

Çalyşmalaryň beýleki söz toparlaryndan ýene bir aýratynlygy - olar sözlemiň dürli agzasy bolup bilýärler. Çalyşmalaryň sintaktik hyzmaty olaryň haýsy söz toparyny çalşyp gelşi bilen şertlendirilendir.

Çalyşmalar stilistikjahetdenem örän uly ähmiýete eye. Olar sözlemde şol bir sözi gaýtalamakdan halas edýär, tekstdäki sözlemleriň arasynda grammatik baglanyşygy döredýär.

Ýumuşlar

1. Atlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň morfologik aýratynlyklaryny we sintaktik hyzmatlaryny aýdyp beriň.
2. Sypatlaryň ýerine ulanylýan çalyşmalaryň aýyklaýan atlary bilen baglanyş aýratynlygyny we sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.
3. San çalyşmalarynyň morfologik aýratynlygyny we sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.
4. Çalyşmalaryň sözlemdäki we tekstde sözlemleriň arasynda baglanyşyk döretmekdäki stilistik hyzmatyny mysallar arkaly düşündiriň.

194. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň. Olaryň grammatik aýratynlyklaryny we stilistik hyzmatlaryny düşündiriň.

Birleşen Milletler Guramasy dünýä döwletleriniň esasy guramasy hasaplanýar. Döwletler BMG-ä meýletin agza bolýarlar we beýleki döwletler bilen dostlukly gatnaşyklary ösdürmäge çalyşýarlar. Guramanyň resmi döredilen senesi 1945-nji ýylyň 24-nji oktyabrydyr.

Şol wagt onuň düzüminde 51 döwlet bardy. Häzirki wagtda BMG-niň ilü/üminde 192 döwlet bar.

BMG - bu uly forum bolup, ol ýerde ähli döwletleriň wekilleri biri-biri bilen duşuşmaga mümkinçilik tapýar («Zaman»).

195. Göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň. Olara leksiki-semanlik we grammatik taýdan häsiýetnama beriň.

Nobel baýragy halkara baýrak bolup, ol şwed inžener-himigi Alfred Bernard Nobeliň galdyran şahsy mirasy we wesýetnamasy esasynda döredildi. Bu baýrak her ýylda bir gezek 1901-nji ýyldan bäri fizika, himiýa, medisina we fiziologiýa, edebiýat ylymlarynda hem-de dünýäde parahatçylygy saklamak, berkitmek ugrunda bitiren ajaýyp işleri üçin alymlara, döredijilik we jemgyýetçilik işgärlerine gowşurylýar.

196. Okaň, çalyşmalaryň leksiki-grammatik aýratynlyklaryny we tekstde sözlemleriň arasynda baglanyşyk döretmekdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

Zelili şahyr bilen bagşy Garadäli gökleň ömrüniň ýedi ýylyny ýesirlikde geçirip, Hywadandan öz önüp-ösen ýurtlaryna gaýdýarlar. Şonda orta ýola gelenlerinde bir ýerde düşläp, dem-dynç alýarlar. Garadäli bagşy özüniň ýedi ýyllap bendilikde saklanyşyny, öz dogduk obasyndan, dogan-garyndaşlaryndan aýra düşüşini özüniň ömürlük ýoldaşy gara dutaryna siňdirmegi niýet edip ýör ekeni. Ol dynç alýan wagtynda bir saz döredýär. Şonda Zelili: «Dostum, seniň bu çalan sazyň öň eşidilen saz-a däl» diýýär. Bagşy: «Dogry aýdýarsyň, dost. Bu saz şu ýerde täze dünýä indi. Men bu saza ýedi ýylky ýurt aýraçylygymy siňdirdim. Şonuň üçin hem bu sazyň ady «Yandym» bolar»- diýip jogap berýär.

Bu sazyň döreýşiniň hakykata ýakyndygyny tassyklaýan şeýle delil bar: mende Daşkentde ýazgy edilen gramplastinkalar saklanýar. 1938-nji ýylda biziň oba dükanymyza birnäçe patefon geldi. Şonuň birinem kakam satyn aldy. Onuň ýany bilen birnäçe gramplastinka satyldy. Şolaryň arasynda ussat sazandamyz Pürli Saryýewiň çalan sazy hem bardy. Şol sazyň adyna «Garadäli» diýipdirler. Ol saz hakykatdan-da, häzirki döwürde ürç edilip

çalyňýan «Ýandym» sazynyň hut özi bolmaly. Pürli sazanda ol sazy Garadäli bagşynyň hormatyna «Garadäli» diýip atlandyran bolara çemeli. Halypa bagşylarymyz bu saza goşup aýdym hem aýdýarlar (A. Geldimämmedow).

197. Göçürin. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň, nähili çalyşmadygyny ýokarsyndan ýazyň, hyzmatyny düşündiriň.

Gurbaga hem öküz

Öleňlikde öküz gördi gurbaga,
Howes etdi öküz ýaly bolmaga.
Sebäbi ol her ýetene bäsdeşdi,
Öküze meňzejek bolup ol çişdi.

Diýdi: «Dost, boldummy göýä ki öküz?»

«Yok» diýdi gurlawuk «Entek kiçi siz».

Yene-de bir seret, gaty çişeyin,

derrew bolaryn men şol öküz deýin.

- Enteg-ä parhyňyz uly diýdi dost,

Indi neneň?

- Ulalmadyň, şindem öňki durşuň sen.

Ýene-de ol başlap işe,

Haş-haş edip, çişe-çişe

Howes edip öküz ýaly bolmaga

birdenem ýarylyp, öldi gurbaga

(Terjime eden A.Atabayew).

IŞLIKLER

Atlar predmetleri, düşünjeleri atlandyrsa, sypatlar olaryň hil-häsiýetlerini, aýratynlyklaryny, sanlar mukdardyr tertibini aňladýan sözlerdir. İşlikler gymyldy-hereketi bildirýärler. Olar name etdi, name edýär, name etjek ýaly soraglara jogap bolýarlar.

Atlaryň iki hili (predmet aňladýan atlar, düşünje bildirýän atlar) bolşy ýaly, işlikler hem iki hilidirler:

1. Hereketi aňladýan işlikler (dinamik işlikler): *gel-, git-, otur-, tur-, al-, ber-...*

2. Gymydy-hereket düşünjesini bildiýän işlikler (statik işlikler): **oýlan-, şatlan-, begen-, söý-, ýigren-, ýatla-, göwne-...** Watanymyzy **söýýäris**, onuň üstünliklerine **guwanýarys, buýsanýarys**.

Manylary taýdan işlikleri birnäçe semantik topara bölmek bolar:

Tebigat we tebigy hadysalar bilen baglanyşyky işlikler: Gün ýaşýar, suw akýar, ýel öwürýär, gar ýagýar, ýagyş çişneýär.

Janly-jandarlar, guslar, haýwanlar bilen baglanyşyky işlikler: *guş saýraýar, it üýrýär, at kişneýär, sygyr molaýar, arslan arlaýar...*

Ynsanyň fiziki zähmeti bilen baglanyşyky işlikler: *okamak, ýazmak, işlemek, döretmek, gurmak, aýdym aýtmak, tans etmek, ekin ekmek, mal bakmak, satyn almak, geň galmak, gitjek bolmak...*

Ynsanyň akyl zähmeti bilen baglanyşykly işlikler: *oýlanmak, ýat tutmak, ýatlamak, açyş etmek, düşünmek, aňlamak, üns bermek.*

Ynsanyň ruhy ýagdaýy bilen baglanyşykly işlikler: *aladalanmak, howsala düşmek, tolgunmak, guwanmak, gynanmak, begenmek, ýigrenmek...*

Soraglar we ýumuş

1. İşlikleriň soraglaryny we beýleki söz toparlaryndan many aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Nähili işliklere hereketi aňladýan işlikler diýilýär?
3. Düşünje bildirýän işlikleriň name aýratynlygy bar?

198. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň düşünje ýa hereket aňladýan işliklerdigini aýdyp beriň.

Täze ýyl

Her ýylda bir sapar
bezelýär arça.
Şonda begendirýär,
begenýär arça.

Çaý içilende

Hiç kim azar berenok,
Ynjadanok Gandymy,
Gandym tapman aglaýar
Çaýa gaçan gandyny
(«Güneş»).

199. Göçüriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň we olaryň manylary taýdan nähili işliklerdigini düşündiriň.

Nusgawy şahyrymyz Zelili ulyny sylamak hakynda şeýle öwüt berýär:

Edebiň ýagşysy - ulyny syla.

Ulyny agyrtmak kiçä ýaraşmaz.

200. Goşgyny okaň, ondaky hereket aňladýan (dinamiki) işlikleri aýratyn, düşünje aňladýan işlikleri aýratyn saýlap göçüriň.

Söýýän güýz paslynyň sarylygyny,
Göwnüme hoş ýakýar onuň pes päli.
Ölüm bilen ömrüň aralygyny
Ölçemeli ýaprak şahada häli.

Yöne ine sowuk şemal öwürer,
Şonda birden şahasyndan täner ol.
Ol howada böker, oýnar, towusar,
Kepderi dek gökde agyp-döner ol.

Edil gara ýere ýetdim-ýetdimde
Birden ýene galar gider asmana.
Garagol çaga dek durmaz hetdinde,
Ajalyň önünde gelmez amana.

Ajalyny almaýan dek boýnuna,
Ol keçjallyk bilen oýun eder ýeser.
Geňler galyp onuň täsin oýnuna,
Gyşam birazajyk yzyna teser

(G. Ezizow).

Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler

Gymyldy-hereketiň predmete gatnaşygyna görä işlikler iki topa-
ra bölünýär:

1. *Täsirini geçirmeýän işlikler. Gel-, git-, otur-, tur-, ýat-
ýaly obýekt talap etmeýän işlikler täsirini obýekte geçirmeýän
işliklerdir.*

2. *Täsirini geçirýän işlikler.* **AI-, ber-, iý-, gör-, geý-, bil-** ýaly işlikleriň manylary dine sözlemde obýekt görkezilen ýagdaýynda belli bolýar. Bular **kimi, nämäni, niräni** diýen soraglara jogap bolýan sözleri talap edýärler. Täsirini obýekte (ýeňiş düşümde gelen ada) geçirýän bu hili işlikler täsirini geçirýän işliklerdir. M e s e l e m: Biz mugallymymyzdan köp zatlary **öwrendik**, ylym-bilim, edep-terbiýe **aldyk**, durmuşda öz ornumyzy **tapdyk**. Bu sözlemdäki **öwrendik, aldyk, tapdyk** sözleri täsirini geçirýän işliklerdir.

Işligiň täsirini obýekte geçirip-geçirmezligi goşulmalar arkaly-da aňladylyp bilner. M e s e l e m: **otur** (geçirmeýär) - **oturt** (geçirýär), **ak** (geçirmeýär) - **akdyr** (geçirýär), **tur** (geçirmeýär) - **turuz** (geçirýär), **ukla** (geçirmeýär) - **uklat** (geçirýär). Mysallarda- **t, -yz, -dyr** goşulmalarynyň täsirini geçirmeýän işlikleri geçirýän işliklere öwrendigini görýäris.

Gör (geçirýär) - **görün** (geçirmeýär), **sakla** (geçirýär) - **saklan** (geçirmeýär), **aç** (geçirýär) - **açyl** (geçirmeýär). Bu mysallarda tersine, goşulmalaryň kömegi bilen täsirini geçirýän işlikler geçirmeýän işliklere öwrülipdir.

Işligiň täsirini geçirip-geçirmezligi sözlem gurluşy bilen baglanyşykly. Olary tapawutlandyryp bilmek sözlemde sözleri dogry baglanyşdyrmak üçin juda zerur.

Köp manyly işliklerde sözüň bir manysynyň täsirini geçirmegi, beýlekisiniň täsirini geçirmezligi mümkin. M e s e l e m:

Doganym uniwersitetde **okaýar** (täsirini geçirenok).

Ol çeper eserleri köp **okaýar** (täsirini geçirýär).

Kakam başga işe **geçdi** (täsirini geçirmeýär).

Ol günämi **geçdi** (täsirini geçirýär).

Bu ýagdaýda işligiň täsirini geçirýän işlikdigi ýa-da geçirmeýän işlikdigi sözlemiň umumy manysyndan anyklanylýar.

Sorag we ýumuşlar

1. İşlikleriň beýleki söz toparlaryndan tapawudyny aýdyp beriň.
2. Gymyldy-hereket düşünjesini bildirýän işlikleri mysallar arkaly düşündiriň.
3. Nähili işliklere täsirini geçirmeýän işlikler diýilýär?
4. Täsirini obýekte geçirýän we geçirmeýän işlikleriň tapawudyny aýdyp beriň.

201. Teksti okaň. İşlikleri saýlap sütün görnüşinde depderiňize göçüriň. Olaryň täsirini geçirýän ýa geçirmeýän işlikdigini hersiniň deňinden ýazyň.

Ýeriň ýaşı nähili hasaplanylýar?

Ýer takmynan 4,5 milliard ýaşynda. Başgaça aýdanymyzda, hakykatdanam, gaty goja. Geologlar Yeriň ýaşyny daşlardan peýdalanyp, geologik sagada görä kesgitleýärler. Bu sagat daşlaryň tebigy radioaktiwligine esaslanýar.

Yerdäki radioaktiw himiki elementler ýuwaş-ýuwaşdan dargayarlar we netijede radioaktiw bolmadyk elementleri emele getirýärler. Alymlar her bir izotop görnüşindäki üýtgemäniň koeffisientini laboratoriyalarda ölçeýärler. Bu maglumatlaryň ulanylmagynyň netijesinde daşyň emele geleninden bari näçe wagtyň geçendigini kesgitleýärler («Zaman»).

202. *lýmek, içmek, geýmek, ýerine ýetirmek* işliklerinden goşulmalaryň kömegi bilen täsirini geçirýän işlik ýasap, olary sözlem içinde getiriň.

N u s g a: Gyşyna gök önümler köp iýilýär.

203. *Yatmak, oturmak, begenmek, ýöremek, üns bermek* işliklerinden täsirini geçirýän işlik ýasap, olary sözlem içinde getiriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň we olara eýerip gelen atlary peýkam bilen görkeziň.

Işlikleriň gurluş aýratynlyklary

Gurluşlary taýdan işlikler sada, goşma, tirkeş, düzümlü bolýarlar.

Sada işlikler. Bular düzüminde leksik manyly ýekeje morfemasy bolan, ýagny bir sözden ybarat işliklerdir. Sada işlikler iki hili bolýarlar:

1. Asyl düýp işlikler.

2. Ýasama düýp işlikler.

Asyl düýp işlikler häzirki wagtda asyl we affiksaly morfemalara bölünmeýän işliklerdir. M e s e l e m: oka-, öwren-, otur-, getir-...

Ýasama düýp işlikler söz ýasalyşyň morfologik täri arkaly - goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan işliklerdir. M e s e 1 e m: oýun-**-oýna** göwün-**-göwne-**, iş-**-işle-**, söz-**-sözle-**, uly-**-ulal-**, göni-**-gönel-**, gök-**-göger-**, ak-**-agar-**, giç-**-gijik-**, bir-**-birik-**, birleş-**-**, salam-**-salamlaş-**, şöhrat-**-şöhratlan-**, batyr-**-batyrlan-**, geý-**-geýin-**, oka-**-okat-**, ýaz-**-ýazdyr-**, ýalp-**-ýalpylda-**, tak-**-takyrd-**...

Görşümüz ýaly, işlikler özbaşdak manyly söz toparlarynyň ählisinden ýasalyp bilýär. Asyl işliklerden tapawutlandyrylyp, goşulmalar arkaly ýasalan işliklere *ýasama düýp işlikler* diýilýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili işliklere sada işlikler diýilýär? Olaryň söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan işliklerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Sada işlikleriň nähili görnüşleri bar? Ýasama düýp işlikleriň asyl düýp işliklerden tapawudyny düşündiriň.

204. Göçüriň, asyl işlikleriň aşagyny çyzyň.

Ýyldyzlar süýnenoklar. Olar biçak uzak aralykdaky Günlerdir. Süýnýän ýyldyz Ýeriň howasynda bolup geçýän hadysadyr. Kiçi kosmos jisimleri biçak ýokary tizlik bilen Yeriň howasyna girip, gyzyp, ýanyp, süýnýän ýyldyza öwrülýärler («Güneş»).

205. Teksti okaň. Ilki asyl düýp işlikleri, soňra ýasama düýp işlikleri saýlap göçüriň. Ýasama düýp işlikleriň hersiniň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny, ondaky asyl sözi we işlik ýasaýjy goşulmany aýdyp beriň.

XIX asyryň başlarynda Çeleken ýarym adasynda biziň türkmenlerimiz çuň guýular gazyp, şolardan nebit alyp, meşikleri dolduryp, Eýrana, Russiýa satar ekenler. Son bu ýere Alfred Nobel diýen adam gelip, nebiti skwažinalar bilen çykarmagy ýola goýýar. Ol nebit önümçiliginden baýap, dünýäniň meşhur adamsyna öwrülýär. A. Nobel örän sahatly adam bolupdyr. Ol öz gazanan baýlygyny himiýa, fizika, medisina ýaly ylymlaryň ösmegine harçlapdyr. Ol dünýäden ötende hem öz serişdeleriniň hasabyna - öz adyna baýrak döredip gidipdir. Dünýäniň in abraýly baýragy häzire bu güne çenli ylma, edebiýata hyzmat edip gelýär.

206. Ýer, saw, tüze, beýik, tiz, haýal, tarkyldy sözlerinden goşulmaiar arkaly işlik ýasaň.

Işük ýasaýjy goşulmalar

Işlik ýasaýjy goşulmalary şertli ýagdaýda uly iki topara bölmek bolar:

1. Isimlerden (atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, hallardan, ses we şekil bildirýän sözlerden) işlik ýasaýjy goşulmalar.

2. Işlikden işlik ýasaýjy goşulmalar.

Häzirki türkmen dilinde isimlerden işlik ýasaýjy in önümlü goşulmalar şulardyr:

-a/-e: suw-suwa-, ot-ota-, boş-boşa-, san-sana-, güýç-güýje-, güýz-güýze-, ýaş-ýaşa-, süýji-süýje-...

-al/-el: uly-ulal-, kiçi-kiçel-, gara-garal-, az-azal-, köp-köpel-, sary-saral-...

-ar/-er: suw-suwar-, ot-otar-, gök-göger-, ak-agar-...

-lan/-len: at-atlan-, jan-janlan-, ses-seslen-...

-laşZ-leş: salam-salamlaş-, kömek-kömekleş-, bir-birleş-, tiz-tizleş-...

-yk/-ik/-k: iç-içik-, bir-birik-, giç-gijik-, aç-ajyk-...

Yasama düýp işlikleriň belli bir bölegi işliklerden ýasalan işliklerdir. Işlikden işlik ýasaýjy goşulmalar arkaly, adatça, dürli hili modal manylar aňladylýar. Mysal üçin, **-ala/-ele**, **-mala/-mele**, **-gyla/-gile**, goşulmalary asyl işlikleriň yzyna goşulyp, gymyldy-herketiň köp gezek gaýtalanandygyny, **-aňkyrlaZ-eňkerle** tamamlanyp barýandygyny, **-mjyra/-mjire** onuň bolmaly derejesinden pesdiginini bildirýär. M e s e 1 e m:

-ala/-ele: sep-sepele-, dep-depele-, çap-çapala-, it-itele-, bök-bökele-, kow-kowala-...

-mala/-mele: kak-kakmala-, gez-gezmele-, ýör-ýörmele-...

-gyla/-gile: bas-basgyla-, dep-depgile-, çap-çapgyla-...

-aňkyrla/-eňkirle: dur-duraňkyrla-, ýet-ýeteňkirle-...

-mjyra/-mjire: agla-aglamjyra-, gül-gülümjire-...

Işlikden işlik ýasaýjylaryň ikinji bir özboluşly görnüşi işlik derejelerini ýasaýjy goşulmalardyr (Olar hakda «Işlik derejeleri» diýen bölümde doly maglumat berilýär).

Sorag we ýumuşlar

1. Nähili işliklere ýasama düýp işlikler diýilýär?
2. Isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalaryň işliklerden işlik ýasaýjylardan tapawudyny aýdyp beriň.
3. Işlikden işlik ýasaýjy goşulmalaryň manylaryny we hyzmatlaryny düşündiriň.

207. Teksti okaň, ýasama düýp işlikleri saýlap göçüriň, işlik ýasaýjy goşulmalaryň aşagyny çyzyň. Olaryň haýsylarynyň isimlerden, haýsylarynyň işliklerden ýasalandygyny aýdyp beriň.

Ýaponlar älem giňişliginde gun energiýasy bekedini gurmaga taýýarlanýar. Bekediň öndürýän energiýasy Yere lazer şöhleleri ýa-da mikrotolkunlar arkaly ugradylar. Ýapon hökümeti 2030-njy ýyla çenli bu taslamany dumuşa geçirip biljek şereketler bilen gürründeşlik geçirýär. Ýer togalagyndan 36 *müň km* belentlikde guruljak beket gün panellerinden ybarat bolar. Bu paneller ýerdäkilerden 5 esse köp elektrik energiýasyny öndürer. Öndürilen elektrik energiýasy ýerde guruljak äpet paraboliki anten arkaly kabul edilip alnar. Gün energiýasynyň arassa we çäksizdigini belleýän hünärmenler bu ulgamyň global maýy-İganlyk bilen göreşmekde täsirli boljakdygyny nygtaýarlar («Zaman»).

208. Göçüriň. Asyl we ýasama düýp işlikleriň aşagyny çyzyň. Ýasama düýp işliklerdäki asyl sözi we işlik ýasaýjy goşulmany anyklaň.

Gawun özünde 95 göterim suw, gant, kalsiý, kremniý, demir, sink, ýaglar bilen birlikde A, B, C, P witaminleri saklaýar.

. Kremniý adamyň ähli organizminiň işleýşini kadalaşdyrýar. Maddalaryň alyş-çalşygyny, kelle beýnisiniň, nerwleriň, içki organlaryň işleýşini ýeňilleşdirýär.

Gawunyň düzüminde demriň köp bolmagy organizmde ganyň köpelmegini kadalaşdyrýar («Saglyk»).

209. Göçüriň, düýp işlikleriň aşagyny çyzyň, olara manylary we gurluşlary taýdan häsiýetnama beriň. Hersiniň täsirini geçirýän ýa geçirmeýän, asyl ýa ýasama düýp işlikdigini düşündiriň.

Ene kalbynyň päkligi, mähremligi biziň dünýämizi, ýurdumyzy, öýümizi nurlandyrýar. Şoňa görä-de mukaddeslik hökmünde hormatlap, biz eziz enelerimizi Kábä deňeýäris.

Söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan işlikler

Bular birnäçe sözüňjeminden hasyl bolan işliklerdir. Olar goşma, tirkeş, söz düzümi görnüşde bolýarlar.

Goşma işlikler iki sözüň basym taýdan goşulyşmagyndan ýasalan işliklerdir. M e s e l e m: **äkit**(alyp git), **äkel**(alyp gel), **äber**(alyp ber), **alyber**, **geliber**, **oturyber**, **duryber**.

Söz düzümi görnüşli işlikler aýry-aýry sözleriň jeminden hasyl bolan işliklerdir. Bularyň iki görnüşü bar:

1. *Işlik+işlik* gurluşly işlikler. M e s e l e m: **baryp gel-**, **aýlanyp çyk-**, **dadyp gör-**.,

2. *Isim+kömekçi işlik* gurluşly işlikler. M e s e l e m: **satyn al-**, **gol çek-**, **ýat tut-**, **kömek et-**, **göz-gulak bol-**...

Tirkeş işlikler işlikleriň meňzeş grammatik formalarda tirkeşip gelmeginden ýa-da şol bir işligiň gaýtalanmagyndan hasyl bolan işliklerdir. M e s e l e m: **aýdyp-diýip-**, **aýtman-diýmän-**, **görüpbilip-**, **görmän-bilmän-**, **diýe-diýe-**, **göre-göre-**, **aýda-aýda-**...

Söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan işlikleriň düzüminde näçe sözüň bardygyna garamazdan, olaryň hemmesiniň birlikde bir umumy many aňladýandyklaryna görä, bitewilikde düýp işlik hasaplanmalydyrlar.

Ýumuşlar

1. Söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan işlikleriň sada işliklerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Goşma işlikleriň düzümlü işliklerden aýratynlygyny düşündiriň.

210. Göçüriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň, hersiniň ýokarsyndan gurluş taýdan nähili işlikdigini ýazyň.

Zähmetsöýer aýdypdyr:

- Zähmet adamy üç sany agyr külpetden: tukatlykdan, mätäçlikden, iň esasam, hassalykdan halas edýär.

Akyldarlaryň biri aýdypdyr:

- Üç zat üç ýerde bilinýär: Dözümlilik - başa külpet inende, edermenlik - başa-baş söweşde; dost-doganlyk- başa iş düşende.

211. Göçüriň, söz düzümi görnüşli işlikleriň aşagyny çyzyň.

Beýik Taňry adamy hemişe şu üç zatda synaga salyp görýändir:

1. Ummasyz baýlyk berip. Göterinip bilmedik kişi ýol urar, ýolda galar. 2. Ýarlykly garyplygy berip. Garyplygy ýeňen kişi myradyna ýeter. 3. Ne aňry, ne bäri edip. «Sabyrly gul dura-bara şat bolar». Sabyrly bol.

212. Göçüriň. İşlikleriň aşagyny çyzyň, soňra işlikleriň her birine aýratynlykda häsiýetnama beriň: täsirini geçirýän ýa geçirmeýän işlikdigini, gurluş taýdan asyl ýa ýasama, goşma, tirkeş, söz düzümi görnüşli işlikdigini düşündiriň.

Adam hemişe şu üç zat zerarly çöker: 1. Ilsizlikden, il-günden jyda düşüp, Watandan aýrylsa. 2. Dilsizlikden, hiç hili dil bilmese, il dilini tapmasa. 3. Pulsuzlykdan, mätäçlikden, ýaltalykdan (Ş. Hudaýnazarow).

Işlik derejeleri

Işlikden işlik ýasaýjy goşulmalaryň özboluşly bir görnüşi dereje ýasaýjy goşulmalardyr. Olar aňladýan manylary we ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan asyl ýasaýjylardan-da, forma ýasaýjy goşulmalardan-da düýpli tapawutlanýarlar.

Asyl ýasaýjylar atlara, sypatlara, sanlara, çalyşmalara, hallara, ses we şekil bildirýän sözlere goşulyp, işlik söz toparyna degişli täze söz ýasaýarlar. Goşulan sözleriniň hem leksik manysyny, hem-de grammatik manysyny - söz toparyny üýtgedýärler.

Dereje ýasaýjy goşulmalar dine işliklere goşulýarlar, goşulan sözünüň leksik manysyny üýtgetseler-de, söz toparyny üýtgetmeýärler. İşlikden işlik ýasaýan bu goşulmalar gymyldy-hereketi ýerine ýetiriji(subýekt) bilen predmetiň (obýektiň) ýa-da gymyldy-hereketi ýerine ýetirijileriň (subýektleriň) öz aralaryndaky gatnaşygy bil-

dirýärler. Olar asyl işlikleriň yzyna-da, ýasama işlikleriň yzyna-da, goşma, söz düzümi görnüşli işliklere-de goşulyp bilýärler. Netijede täze düýp işlik emele gelýär. M e s e l e m:

Oka+t, okat+dyr, okatdyrma...

Yaz+dyr, ýazdyrma...

Işle+t, işlet+dir, işletdirme...

Sana+t, sanat+dyr, sanatdyrma...

Iýmitle+n, iýmitlen+dir, iýmitlendirme...

Satyn al, satyn al+dyr, satyn aldyrma...

Kömek ber, kömek ber+dir, kömek berdirme...

Türkmen dilinde işligiň 5 sany derejesi bar:

1. Düýp dereje.

2. Şariklik dereje.

3. Yükletme dereje.

4. Özlük dereje.

5. Gaýdym dereje

Düýp dereje. Dereje goşulmalaryny kabul etmedik düýp işlikler işligiň düýp derejesi hasaplanýar. Düýp derejede gymyldy-hereket sözlemiň eýesi tarapyndan ýerine ýetirilýär. M e s e l e m:

Myrat irden **turdy**, **iýip-içdi**, kitabyňy **okady**, meselesini **işledi**, doganlaryna **kömek etdi**, ähli ýumuşlary bir kemsiz **ýerine ýetirdi**.

Görşümiz ýaly, sözlemde habar berlen işleriň hemmesi (turdy, iýip-içdi, okady, işledi, kömek etdi, ýerine ýetirdi. Myradyň özi (sözlemiň eýesi) tarapyndan ýerine ýetirildi.

Şariklik dereje. İşligiň şariklik derejesi düýp işlikleriň yzyna-**ys/-iş/-us/-üş/-ş** goşulmalary goşulyp ýasalýar, gymyldy-hereketiň birnäçe şahs tarapyndan bilelikde şarikli ýerine ýetirilendigini bildirýär. M e s e l e m: Biz goňşularymyza **ýer sürüşdik**, ekin **ekişdik**, **dökünleşdik**, güýz düşende hasylyny-da **ýygnaşdyk**.

Düzüminde şariklik derejesiniň- **ş** goşulmasy bolan- **laşZ-leş** goşulmasy arkaly atlardan ýasalan işlikler hem şarikli edilen gymyldy-hereketi bildirýär. M e s e l e m: **Goňşularymyzam her bir işde bize kömekleşýär. Biz bileleşip işlemegi wadalaşdyk.**

Ýükletme dereje. Asyl we ýasama işlikleriň yzyna- **t, -z, -dyr/-dir, -yr/-ir** goşulmalary goşulanda gymyldy-hereketiň sözlemiň hakyky eýesi däl-de, onuň tabşyrmagy bilen başga biri tarapyndan edilendigi (edilýändigi, edilmelidigi) bildirilýär. M e s e l e m: oka-**okat-**, işle-**işlet-**, ýaz-**ýazdyr-**, bil-**bildir-**...

Ýükletme derejesiniň goşulmalary täsirini geçirmeýän işliklere goşulanda, olar täsirini geçirýän işliklere öwrülýärler. M e s e l e m: tur-**turuz-**, ýat-**ýatyr-**, otur-**oturt-**...

Özlük dereje. Özlük dereje asyl we ýasama işliklere- **yn/-in/-n; -yl/-il/-l** goşulmalary goşulyp ýasalýar. Bu goşulma, köplenç, täsirini geçirýän işliklere goşulýar. Özlük dereje diýilmeginiň sebäbi bu goşulmany kabul eden işliklerde gymyldy-hereket subýektiň hut özi tarapyndan, özi üçin ýerine ýetirilýär. M e s e l e m:

Göwher **geýindi, darandy**, başyna ýaglyk **orandy**, soňra **nahar edindi**.

Dost paýlansa «Äber» diýip **gyssanma**.

Alandan son gysgaltma hem **gysgalma**.

Dileg etse, gözleriňi hem **gysganma**.

Birin ber-de, biri bilen oňup git (*K. Gurbannepesow*).

Düzümünde- **n** bolan- **lanZ-len** goşulmasy arkaly isimlerden ýasalan **aladalan-, höweslen-, hyýallan-, atlan-, kuwwatlan-** ýaly ýasama işlikleri-de manysy boýunça özlük dereje hasaplamak bolar. M e s e l e m:

Garaja oňlan **atlandy**, ýüregim **kuwwatlandy** (*Matal*).

Gaydym dereje. Gaydym derejesi asyl we ýasama işlikleriň yzyna, köplenç, **-yl/-il/-l** käte **yn/-in/-n** goşulmalary goşulyp ýasalýar. Gaydym derejäniň goşulmalary täsirini geçirýän işliklere-de, geçirmeýän işliklere-de goşulyp bilýär. M e s e l e m:

1. Ýazda ýerler **sürlüp tekizlenilýär, suwarylýar, ekinler ekilýär**.
2. Tomusda **dynç alynýar**, güýzde okuwlar **başlanýar**, hasyl **ýygnalýar**.

3. Düýn şähere **gidildi**, teatra **baryldy**, agşam gezelenje **çykyldy**.

4. Şertnama **gol çekildi**.

Ýol agyrdyr mün **ýakylar, öçüler**.

Bagtly ýollar kynlyk bilen **geçiler**.

Ýel ygyna şaglap gitse geçiler,

Sen öküz dek ýele garşy yňyp git

(K. Gurbannepesow).

Işlikleriň yzyna dereje goşulmalarynyň birnäçesi goşulyp bilner.

M e s e l e m: geý - **geýin, geýindir, geýindirilýär;** isle - **islet, işletdir, işletdirilýär.** Bu ýagdaýda işligiň haýsy derejä degişlidigi dereje goşulmalarynyň soňkusy boýunça kesgitlenilýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Işlik derejeleri diýip nämä düşüňärsiňiz?
2. Işligiň dereje ýasaýjy goşulmalarynyň isimlerden işlik ýasaýjy goşulmalardan tapawudyny düşündiriň.
3. Işligiň özlük hem gaýdym derejeleriniň meňzeş we tapawutly taraplaryny aýdyp beriň.
4. Şäriklik derejesiniň ýükletme derejeden nähili aýratynlyklary bar?

213. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, haýsy derejä degişlidigini hersiniň ýokarysyndan ýazyň.

Sary bagşy mukamlary Kel bagşydan öwrenipdir, gapdalynda saz çalyň sazandalaryň-da ökde bolmagyny isläpdir. Yanyna on baş ýaşly Myllyny we on bir ýaşly ogly Pürlini sazanda edip alypdyr, tä ömrüniň ahyryna çenli bu iki ussat bagşynyň sazandalary bolupdyr.

Ussat halypa ömri ötýänçä Turkmen radiosynda işleýär. 01 Nobat bagşy, Oraz Salyr, Muhy bagşy, Sahy Jepbarow, Nursähet Hal-sähet, Magtymguly Garly, Garly bagşy / uly Garly/ ýaly belli bagşylar bilen bile işleşipdir.

214. Teksti okaň, ondaky işlikleriň hersini aýratyn setirden ýazyp, onuň asyl ýa ýasama işlikdigini, täsirini geçirýän ýa geçirmeyän işlikdigini, işligiň haýsy derejesine degişlidigini deňinden ýazyň.

Hekim Sanaýy (1080-1141) Gazna şäherinde dogulsa-da, ömrüniň köp bölegini Sarahs topragynda geçiripdir. Gündogar alymlarynyň işlerinde onuň «Saur-ul ibad ilal maad» atly eserini Sarahs topragynda ýazandygy barada maglumat berilýär.

Hekim Sanaýy otdan derman ýasap, tebipçilik edipdir. Boş wagtlarynda Sarahs baba, Mäne baba ýaly sopuçylyk bilen meşgul bolupdyr.

Hekim Sanaýynyň «Sanaýy Hadike» atly eseri Turkmenistanyň Milli medeniýet merkeziniň kitaphanasynda saklanylýar (*S. Ataýew*).

215. Oka-, isle-, zähmetçek-, ýip-iç- işliklerine dereje goşulmalaryny goşup, olary sözlem içinde getiriň.

216. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, hersiniň gurluş taýdan nähili işlikdigini, haýsy derejä degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Güneşli ýurdumyzyň çäginde haýwanlaryň dürli görnüşlerine duş gelmek bolýar. Şolaryň biri-de itaýdyr.

Biziň ýurdumyzda itaýlar Guşgy we Murgap derýalarynyň arasynda, Garagum kanalynyň kenar ýakasynda, Köpetdagyň eteginde, Etrek etrabynda çenli aralykda, Günorta Üstýurtda, Sarygamyş, Garabogaz kölleriniň töwereginde duş gelýär.

Itaýy köplenç pyşbagalary, kirpileri awlaýar. Suwulganlar, ownuk gemrijiler, mör-möjekler we miweler bilen hem iýmitlenýär. Ol iýmit gözleginde bir gijede 15-22 km çenli aralygy geçýär.

Itaýy Turkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizildi (*«Güneş»*).

Işlikleriň grammatik aýratynlyklary

Söz toparlarynyň hersiniň özüne mahsus grammatik aýratynlyklary bolýar. İşlikleriňem özüne mahsus grammatik kategoriýalary, olary aňlatmak üçin öz goşulmalary bar.

Her bir gymyldy-hereket belli bir wagtda, kimdir biri ýa nämedir bir zat tarapyndan ýerine ýetirilýär. Ol bolup hem, bolman hem biler.. Diýmek, ýokluk-inkärlik, zaman, ýöňkeme kategoriýalary işlik söz toparyna häsiýetli grammatik aýratynlyklardyr.

Işlikler forma ýasaýjylara iň bay söz topary hasaplanýar. Atlaryň yzyna ilki köplük, degişlilik, soňra düşüm goşulmalarynyň goşulyşy ýaly, işlik formalarynyň goşulyşynda hem berk tertip saklanýar.

Gymyldy-hereketiň bolmaly ýa bolmaly däldigini bildirmek üçin düýp işlikleriň yzyna ilki ýokluk-inkärlik formasy goşulýar.

Yokluk-inkärlik formasy

Işiň bolmalydygy goşulmasyz, düýp işligiň özünden aňlanylýar. Işiň edilmeli däldigini aňlatmak üçin bolsa düýp işlikleriň yzyna **-ma/-me** goşulmasy goşulýar. M e s e l e m: gel-**gelme**, işle-**işleme**, dynç al-**dynç alma**, düşündir-**düşündirme**, okap gel-**okap gelme**, iýip-iç - **iýip-içme**, durubergin- **durubermegin**...Düýp işlik bilen grammatik goşulmalaryň araçägini görkezýän bu goşulma söz ýasalysyň sintaktik täri arkaly ýasalan işlikleriň düzümindäki soňky söze goşulýar we olaryň hemmesini birlikde düýp işlik hasaplamaga esas berýär.

Turkmen dilinde işligiň hökmanlyk we nämälim geljek zaman formalarynda ýokluk-inkärlik **däl** sözi bilen aňladylýar. M e s e l e m:

Biz köp okamaly, kynçylykdan **gorkmaly däl**.

Men obada ýaşajak, şähre **gitjek däl**.

Anyk häzirki zamanyň ýoklugy atlaşan ortak işliklere **ýok** sözi goşulyp aňladylýar. M e s e l e m:

Men okap ýörün, **okamok**.

Sen okap ýörsüň, **okaňok**.

Ol okap ýör, **okanok**.

Biz okap ýörüs, **okamyzok**.

Siz okap ýörsüňiz, **okaňyzok**.

Olar okap ýörler, **okanoklar**.

Yokluk-inkärlik deňdeş habarlaryň öň ýanyndan **ne** sözünü getirmek arkaly-da aňladylýar. M e s e l e m:

Ol **ne** okady, **ne** işledi, **ne** mugallymlara, **ne-de** ata-enesine gulak asdy.

Ne çiş köýsün, **ne** kebap (*Atalar sözi*).

Galan ýagdaýlarda ýokluk-inkärlik kategoriýasy düýp işlikleriň yzyna **-ma/-me** goşulyp aňladylýar. Forma ýasaýjy we üýtgediji goşulmalar onuň yzyna goşulýarlar. Düýp işlik bilen grammatik goşulmalaryň çägi- **ma/-me** goşulmasyny goşmak arkaly kesgitlenilýär.

Sorag we ýumuşlar

1. Sözlemde düýp işlik nähili kesgitlenilýär?
2. Ýokluk-inkärlik bildirýän *-ma/-me* goşulmasynyň işlikden at ýasaýjy *-ma/-me* goşulmasyndan tapawudyny aýdyp beriň.
3. İşliklerde ýokluk-inkärligiň *dül, ýok, ne* sözleri arkaly aňladylýan ýagdaýlaryny düşündiriň.

217. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, ýokluk-inkärlik goşulmasynyň nähili işliklere goşulandygyny aýdyp beriň.

Haly wagtyň meňzemegin kilime,
Diri wagtyň gyssanmagyn ölüme,
Öçen wagtyň öýkünmegin çilime,
Içi közli ojar ýaly sönüp git

(K. Gurbannepesow).

218. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, olardaky *-ma/-me* goşulmasynyň işlikden at ýasaýan *-ma/-me* goşulmasyndan tapawudyny düşündiriň.

Çagyrylan ýere bar, erinme, çagyrylmadyk ýere barma, görünme
(Atalar sözi).

219. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, ýokluk-inkärligiň nähili aňladylandygyny aýdyp beriň.

Yzzat, hormat syn etmegin,
Görüm görülmegen ýerde.
Akyl bolsaň, söz aýtmagyn
Nobat berilmegen ýerde

(Magtymguly).

Ne tikiň oňarýar, ne-de bir keşde (K. Gurbannepesow).

Işligiň zaman formalary

Her bir gymyldy-hereket belli bir wagtda, kimdir biri ýa nämedir bir zat tarapyndan ýerine ýetirilýär. Diýmek, zaman hem şahs aňlatmaklyk işlik söz toparyna häsiýetli esasy aýratynlyklardyr.

M e s e l e m : okadym diýlende gymyldy-hereketi sözleýän şahs ýerine ýetiripdir, **okadyň** diňleýji, **okady** gürrüňe gatnaşmaýan 3-nji şahs, **okadyk** sözleýjiler topary, **okadyňyz** diýlende iş diňleýjiler topary tarapyndan ýerine ýetirilipdir.

Işlik zamanlary gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursata gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Her bir gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursatda, ondan öň ýa son ýüze çykmagy mümkin.

Işligiň her zamanynyň aýratyn formalary, özüne mahsus şahs bildirýän ýöňkeme goşulmalary bolýar. Zaman hem ýöňkeme goşulmalary bilelikde ulanylýar.

Öten zaman. Gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pursatdan öň bolup geçendigini aňlatmak üçin düýp işlikleriň yzyna, esasan, **-dy/-di** (ýoklugy- **madyZ-medi**) goşulmasy goşulýar. M e s e l e m : **aldy, almady, suwardy, suwarmady, dynç aldy, dynç almady, ýerine ýetirdi, ýerine ýetirmedi...**

Gymyldy-hereketiň kim ýa kimler tarapyndan ýerine ýetirilendigini bildirmek üçin öten zaman goşulmasyndan son şahs bildirýän **-m, -ň, -k, -«yy-mV**goşulmalaryndan birisi goşulýar. M e s e l e m :

Men işledim, işlemedim, dynç aldym, dynç almadym, iýip-içdim, iýip-içmedim.

Sen işlediň, işlemediň, dynç aldyň, dynç almadyň, iýip-içdiň, iýip-içmediň.

Ol işledi, işlemedi, dynç aldy, dynç almady, iýip-içdi, iýip-içmedi.

Biz işledik, işlemedik, dynç aldyk, dynç almadyk, iýip-içdik, iýip-içmedik.

Siz işlediňiz, işlemediňiz, dynç aldyňyz, dynç almadyňyz, iýip-içdiňiz, iýip-içmediňiz.

Olar işlediler, işlemediler, dynç aldylar, dynç almadylar, iýip-içdiler, iýip-içmediler.

Işligiň öten zamanynyň bu hili aňladylyşyna *anyk öten zaman* diýilýär.

Işligiň käbir formalaryna **eken** kem işligini ýa-da **-dy/-di/-mysZ-miş** habarlyk goşulmalaryny goşmak arkaly-da dürli hili modal öwüşginli öten zaman aňladylýar. Mysal üçin, hal işlikleriň yzyna- **dy/-di** habarlyk goşulmasy (ýoklugy **-mandyZ-mändi**) goşulyp, gymyldy-hereketiň sözlenilip durlan pusatdan has öň bolup geçendigi

bildirilýär. Anyk öten zamandan tapawutlandyrylyp, öten zamanyň bu hili aňladylyşyna *daş öten zaman* diýilýär.

Işligiň daş öten zamany hem gymyldy-hereketi ýerine ýetiren şahsy bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýär. M e s e l e m:

Men okapdym, okamandym, işläpdim, işlemändim, dynç alypdym, dynç almandym.

Sen okapdyň, okamandyň, işläpdiň, işlemändiň, dynç alypdyň, dynç almandyň.

Ol okapdy, okamandy, işläpdi, işlemändi, dynç alypdy, dynç almandy.

Biz okapdyk, okamandyk, işläpdik, işlemändik, dynç alypdyk, dynç almandyk.

Siz okapdyňyz, okamandyňyz, işläpdiniz, işlemändiniz, dynç alypdyňyz, dynç almandyňyz.

Olar okapdylar, okamandylar, işläpdiler, işlemändiler, dynç alypdylar, dynç almandylar.

Hal işlikleriň we ortak işlikleriň yzyna **-mysZ-miş** habarlyk goşulmasy goşulanda bolsa gymyldy-hereketiň bolan-bolmandygynyň başgalardan eşidilendigi bildirilýär. M e s e l e m:

Men gelipmişim, gelmänmişim, okanmyşym, okamanmyşym.

Sen gelipmişiň, gelmänmişiň, okanmyşyň, okamanmyşyň.

Ol gelipmiş, gelmänmiş, okanmyş, okamanmyş.

Biz gelipmişik, gelmänmişik, okanmyşyk, okamanmyşyk.

Sizgelipmişiňiz, gelmänmişiňiz, okanmyşyňyz, okamanmyşyňyz.

Olar gelipmişler, gelmänmişler, okanmyşlar, okamanmyşlar.

Işligiň häzirki hem nämälim geljek zamanlarynyň yzyna **-dy/-di** habarlyk goşulmasy goşulyp, **-ýardy/-ýärdi**, **-ardy/-erdi** (ýoklugy- **maýardy/-meýärdi**, **-mazdy/-mezdi**) ýaly ulanylanda bolsa gymyldy-hereketiň dowamly bolup geçendigi bildirilýär. Dowamly öten zamanda hem şahs bildirmek üçin öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar. M e s e l e m:

Men okaýardym, okamaýardym, dynç alardym, dynç almazdym.
Sen okaýardyň, okamaýardyň, dynç alardyň, dynç almazdyň.
Ol okaýardy, okamaýardy, dynç alardy, dynç almazdy.

Biz okaýardyk, okamaýardyk, dynç alardyk, dynç almazdyk.
Siz okaýardyňyz, okamaýardyňyz, dynç alardyňyz, dynç almazdyňyz.

Olar okaýardylar, okamaýardylar, dynç alardylar, dynç almazdylar.

Öten zaman ortak işliklerinden soňra **eken** kem işligi getirilende, gymyldy-hereketiň bolan-bolmandygynyň son bilnip galandygy bildirilýär. Bu ýagdaýda öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary **eken** sözünüň yzyna goşulýar. M e s e l e m :

Men gelen ekenim, gelmän ekenim.

Sen gelen ekeniň, gelmän ekeniň.

Ol gelen eken, gelmän eken.

Biz gelen ekenik, gelmän ekenik.

Siz gelen ekeniňiz, gelmän ekeniňiz.

Olar gelen ekenler, gelmän ekenler.

Soraglar we ýumuş

1. İşligiň anyk öten zamany nähili aňladylýar?
2. Daş öten zaman nähili aňladylýar?
3. Dowamly öten zaman nähili aňladylýar?
4. İşligiň öten zamanynyň ýöňkeme goşulmalaryny aýdyp beriň.

220. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, gymyldy-hereketiň haýsy zamana degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Ýer ýüzünde barka Ak bilen Gara,
Bile gezip ýörkä Haýyr bilen Şer,
Poeziýa şerlere garşy
Göreşipdi, göreşip ýör, göreşer! (*K. Gurbannepesow*).

221. Göçüriň, gymyldy-hereketiň daş öten zamanda bolup geçendigini bildirýän işlikleriň aşagyny çyzyň. Daş öten zamanyň haýsy goşulmalar arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Geçen asyryň ellinji, altmyşynjy ýyllarynda türkmeniň aýdym-saz ulgamynda özboluşly «üçburçlyk» döräpdi. 01 «üçburçlyk» Gara Seýitliýew, Daňatar Öwezow, Hojaw Annadurdyýew - üçüsi-di. Olaryň milli sungatymyzy ösdürmek üçin eden hyzmatlary diýseň saldamly bolupdy.

222. Göçürin, işlikleriň aşagyny çyzyň. Olaryň işligiň öten zamanynyň many taýdan haýsy görnüşine degişlidigini, onuň haýsy goşulmalar arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Yşk derýasy doldy, daşdy, gaýnady...
Ýatyrdym, düýş gördüm, tisingdim, turdum (*Magtymguly*).

Dostlar bilen bir magfyret açmadym.
Gül ömrümde gül gunçasyn guçmadym.
Nazi- nygmat görüp iýip-içmedim,
Aşsyz galdym, aşyň, nanyň barynda (*Kemine*).

223. Okady, okapdy, okardy, okayardy, okapmyş, okanmyş, okan eken... sözlerini ýöňkemelerde üýgedip, depderiňize göçürin.

Häzirki zaman. Sözlänilip durlan pursatdaky gymyldy-hereket türkmen edebi dilinde iki hili aňladylýar:

1. Umumy häzirki zaman.
2. Anyk häzirki zaman.

Umumy häzirki zaman düýp işlikleriň yzyna **-ýarZ-ýär** (ýoklugy **-maýar/-meýär**) goşulmasy goşulyp aňladylýar. Gymyldy-hereketi ýerine ýetiriji şahs bolsa häzirki zamanyň öz ýöňkeme goşulmalary arkaly görkezilýär. Birinji şahsyň birligi **-yn/-in**, köplügi **-ys/-is**; ikinji şahsyň birligi **-syn/siň**, köplügi **-synyz/siňiz** goşulmalary arkaly aňladylýar. M e s e l e r a :

Men okayaryn, okamaýaryn, işleýärin, işlemeýärin, dynç alýaryn, dynç almaýaryn.

Sen okayarsyň, okamaýarsyň, işleýärsiň, işlemeýärsiň, dynç alýarsyň, dynç almaýarsyň.

Ol okayar, okamaýar, işleýär, işlemeýär, dynç alýar, dynç almaýar.

Biz okayarys, okamaýarys, işleýäris, işlemeýäris, dynç alýarys, dynç almaýarys.

Siz okayarsyňyz, okamaýarsyňyz, işleýärsiňiz, işlemeýärsiňiz, dynç alýarsyňyz, dynç almaýarsyňyz.

Olar okayarlar, okamaýarlar, işleýärler, işlemeýärler, dynç alýarlar, dynç almaýarlar.

Hut sözlenip durka ýüze çykýan gymyldy-hereket, ýagny anyk häzirkî zaman **oty:r, ýaty:r, du:r, ýö:r** işlikleri arkaly aňladylýar. Bular hem işligiň häzirkî zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. M e s e l e m:

Men otym, ýatym, durum, ýörüm.

Sen otysyň, ýatysyň, dursuň, ýörsüň.

Ol otur, ýatyr, dur, ýör.

Biz otymyz, ýatymyz, durus, ýörüs.

Siz otysyňyz, ýatysyňyz, dursuňyz, ýörsüňiz.

Olar oturlar, ýaturlar, durlar, ýörler.

Anyk häzirkî zamanyň ýoklugy- **ma/-me** arkaly däl-de, goşulma öwrülip giden **ýok** sözi bilen bildirilýär.

Anyk häzirkî zamanyň ýoklugynda gymyldy-hereketi ýerine ýetiriji şahs ýöňkeme däl-de, at çalyşmalary arkaly aňladylýar. M e s e l e m :

Men bilemok, alamok.

Sen bileňok, alaňok.

Ol bilenok, alanok.

Biz bilemizok, alamyzok.

Siz bileňizok, alaňyzok.

Olar bilenoklar, alanoklar.

Soraglar we ýumuş

1. Sözlenilip durlan pursatdaky gymyldy-hereket, ýagny - anyk häzirkî zaman nähili aňladylýar?
2. Umumy häzirkî zamany aňladýan goşulmalary aýdyp beriň.
3. Anyk häzirkî zaman işliginde şahs nähili aňladylýar?

224. Göçürin, umumy häzirki zamany aňladýan işlikleriň aşagyny çyzyň, zaman goşulmasynyň asyl ýa ýasama işlige goşulandygyny düşündiriň.

Gijelerine howa bulutsyz bolan halatynda Aý şöhle saçýar, emma bu şöhle Aýyň öz şöhlesi däl. Aýyň öz şöhlesi ýokdur. 01 dine Günden gelýän şöhläni aýna ýaly yzyna serpikdirýär.

Ýyly ülkelere uçup gidýän guslar gündizine Gün, gijesine ýyldyzlar arkaly öz ýoluny tapýarlar («Güneş»).

225. Göçürin, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň işligiň haýsy zamanynda degişlidigini ýokarsyndan ýazyň. Anyk häzirki zamanyň nähili aňladýandygyny aýdyp beriň.

Hanha başlygynyň gaşynda **dur** ol.

Ýok, belli däl: **durmy, otyrmy, ýatyr?**

Sebäbi häp-häzir ümledigi bes.

Şolaryň haýsysyn islese bitir (*K. Gurbannepesow*).

226. Göçürin, işligiň häzirki zamanynyň ýoklugynyň nähili aňladylandygyny düşündiriň.

Zähmet diýen zady görmändir başda,

Ne tikin oňarýar, **ne-de** bir keşde (*K. Gurbannepesow*).

- Ak düýäni gördüňmi?

- Göremok.

227. *Durýar* hem *du:r* sözlerini ýöňkemelerde üýtgedip, olary sözlem içinde getiriň, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Geljek zaman. Sözlenilip durlan pursatdan son ýüze çyjak gymyldy-hereket hem iki hili aňladylýar:

1. Mälim geljek zaman.

2. Nämälim geljek zaman.

Mälim geljek zaman düýp işlikleriň yzyna- ***jakAjek*** goşulyp ýasalýar, ýoklugy **däl** sözi arkaly aňladylýar.

Mälim geljek zaman ýöňkemedede üýtgemeyär. Gymyldy-hereketiň kim tarapyndan edilmelidigi at çalyşmalaryny getirmek arkaly bildirilýär. **M e s e l e m :**

Men işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.
Sen işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.
Ol işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.

Biz işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.
Siz işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.
Ol işlejek, işlejek däl, dynç aljak, dynç aljak däl.

Nämälim geljek zaman düýp işlikleriň yzyna- **ar/-er** (ýoklugy **-maz/-mez**) goşulmasy goşulyp ýasalýar. Bu goşulmalary kabul eden işlikler şahs bildirmek üçin häzirki zaman işliginiň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. M e s e l e m:

Men gelerin, gelmerin, kömek ederin, kömek etmerin.
Sen gellersiň, gelmersiň, kömek edersiň, kömek etmersiň.
Ol geler, gelmez, kömek eder, kömek etmez.

Biz geleris, gelmeris, kömek ederis, kömek etmeris.
Siz gellersiňiz, gelmersiňiz, kömek edersiňiz, kömek etmersiňiz.
Olar gelerler, gelmezler, kömek ederler, kömek etmezler.

Soraglar

1. İşligiň mälim geljek zamany nähili goşulmalar arkaly aňladylýar?
2. Mälim geljek zamanyň ýoklugy nähili aňladylýar?
3. Nämälim geljek zaman ýöňkemelerde nähili üýtgeýär?

228. Göçüriň, işligiň geljek zamanynyň haýsy goşulma arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Adamy gadyr-gymmatly edýän zat onuň dilidir. Adam öz dili bilen abraý tapar ýa-da abraýyny gaçyrar. Söž gerekli ýerinde ulanylsa, onuň peýdasy gara ýerdäkini asmana galdyrar, ony törde oturdar. Sözüň hakyky peýdasy onuň köp geplenilmeginde däl, beren sözüňde tapylmakdadyr, wadaňa wepaly bolup, ony işde ýerine ýetirmekdedir (*Halk pähimlerinden*).

229. Göçüriň, işligiň geljek zamanynyň nähili aňladylandygyny anyklaň. Halk pähimleriniň manysyny düşündiriň.

Gyş geçer, ýüzügaralyk kömre galar.
 Gazma, düşersiň, ýakma, bişersiň.
 Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar.
 Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer.
 II aglak bolsa, doňuz depä çykar (*Atalar sözi*).

230. Berer, getirer, geler sözlerini ýöňkemelerde üýtgediň, sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

231. Göçüriň, nakyllarda nähili fonetik özgerişň ýüze çykandygyny düşündiriň.

Ujuny düwmez üç öti:r.
 Giden geti:r, oturan nyrh sorar.
 Agzybire Taňry bi:r.

Işlik for mala rv

Işligiň buýruk formasy

Gymyldy-hereketiň edilmelidigi ýa edilmeli dældigi hakda buýruk aňlatmaklyk hem işlik söz toparynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri-dir. Buýruk iki hili aňladylýar:

1. Intonasiýa arkaly.
2. Ýörite goşulmalar arkaly.

Düýp işlikleri buýruk intonasiýasy bilen aýtmak arkaly buýrugyň aňladylýşy. M e s e l e m : **oka, isle, dynç al, alyp git, alyber, geliber-...** Gymyldy-hereketiň edilmeli dældigini buýurmak üçin bol-sa düýp işlikleriň yzyna basymy öz üstüne geçirmeýän **-ma/-me** goşulmasy goşulýar. M e s e l e m : **okama, işleme, dynç alma, alyp gelme, älyberme, geliberme.**

Buýruk aňladýan ýörite goşulmalar-da bar. M e s e l e m : diňleýjä buýurmak üçin düýp işligiň yzyna- **gyn/-gin** (ýoklugy **-magynZ-megin**) - **sana/-sene** (ýoklugy **-masana/-mesene**), köpçüligi buýrulanda **-yň Y-iň, -uň/-üň** (ýoklugy- **maňV-mäň**) **-saňyzlaň/-seňizläň** goşulmalary goşulýar. Gürrüňe gatnaşmaýan üçünji şahsa gönükdirilen buýrugy aňlatmak üçin **-syn/sin** (ýoklugy- **masynZ-mesin**), üçünji ýöňkemäniň köplüğünde **-synlar/sinler** (ýoklugy - **masynlar/-mesinler**) goşulmalary goşulýar.

Işligiň buýruk formalarynyň ýöňkemelerde üýtgeýişleri öten zamanyň üýtgeýşinden-de, işligiň häzirki zamanynyň üýtgeýşinden-de düýpli tapawutlanýar. M e s e l e m:

Men okayyn, okamaýyn, işläýin, işlemäýin, dynç alaýyn, dynç almaýyn.

Sen okagyn, okamagyn, işlesene, işlemesene, dynç almagyn, dynç almasana.

Ol okasyn, okamasyn, işlesin, işlemesin, dynç alsyn, dynç almasyn.

Biz okaly, okamaly, işläli, işlemäli, dynç alaly, dynç almaly.

Siz okaň, okamaň, işleseňizläň, işlemeseňizläň, dynç alsaňyzlaň, dynç almasaňyzlaň.

Olar okasynlar, okamasynlar, işlesinler, işlemesinler, dynç alsynlar, dynç almasynlar.

Sözleýän adamyň öz-özüne buýurmaýandygyna görä, buýruk formasynyň birinji ýöňkemesi arkaly razylyk, çagyryş, ündew ýaly many öwürgünleri bildirilýär. M e s e l e m: **alaýyn, alaýaýyn, alalyň, alaýalyň**.

Ikinji ýöňkemäniň birliginde, köplüğünde gymyldy-hereketi etmek-etmezlik gönüden-göni diňleýjiniň özüne buýrulýar, sargyt edilýär. M e s e l e m: **gelgin, gelmegin, algyn, almagyn**. Sypaýylyk üçin işligiň buýruk formasynyň öňünden modal manyly- **aý/-äý** goşulmasy artdyrylyp, **geläýgin, geläýiň** ýaly ulanylýar.

Buýruk formasynyň üçünji ýöňkemesiniň birliginde, köplüğünde işi etmek-etmezlik hakdaky buýruk ikinji şahsyň üsti bilen berilýär. M e s e l e m: **gelsin, gelmesin, dynç alsynlar, dynç almasynlar**.

Buýruk formasynyň- **syn/sin** goşulmasy arkaly **gargyş, alkyş, gutlag** ýaly dürli-dürli modal manylar hem aňladylýar. M e s e l e m:

Alanyň haram bolsun! Öýüň köýsün!

Göwnüňize gar ýagsyn!

Gelin aýagy düşümlü bolsun!

Yurt garşy alsyn!

Kömegiňize Taňry ýalkasyn!

Dünýä dursun, baky Bitarap, Garaşsyz Turkmenistan dursun!

Işligiň buýruk formalaryny kabul eden işlikler buýruk sözlemle-
rinde habar bolup gelýärler.

Sorag we ýumuşlar

1. Işligiň buýruk formasynyň işligiň zaman formalaryndan nähili aýratynlyk-
lary bar?
2. Buýruk formasynyň goşulmalaryny we ýöňkemedäki üýtgeýiş aýratynlyk-
laryny aýdyp beriň.
3. Işligiň buýruk formasynyň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

**232. Göçüriň, buýrugyň intonasiýa ýa-da goşulma arkaly
aňladylandygyny aýdyp beriň.**

Köpelsin öýünde ýürekdeş myhman.
Ýary işçi bolsun, ýarysy daýhan.
Elbetde, alymam, şahyram hökman.
Üşşüp, çaşyp, çar tarapa eňip git (*K. Gurbannepesow*).

**233. Göçüriň, buýruk formasynyň ikinji ýöňkemesiniň birlik hem
köplük sanlarynda gelen işlikleriň aşagyny çyzyň.**

Saglykda, ýigitler, baryp-gelişin.
Dünýä öter, baryp-geleniň galar.
Bir dem ganymatdyr oýnap-gülüşiň.
Ahyry aglar sen, güleniň galar (*Kemine*).

**234. Göçüriň, işligiň buýruk formasynyň üçünji ýöňkemesinde
gelen işlikleriň aşagyny çyzyň, buýruk formasy arkaly nähili many
aňladylandygyny aýdyp beriň.**

Maňa uzak ýolda kyn bolsa bolsun.
Ýöne gülki bilen dogsun Gün, Aýym.
Goý, ýüzlerden gülki yzy gitmesin.
Gülki ýygmak kesbim bolsun ylaýym (*G. Ezizow*).

**235. Göçüriň, işligiň buýruk formalarynyň aşagyny çyzyň, olaryň
manylaryny we sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.**

Ýamanlykdan daş etsin.
Yagşylara baş etsin.
Men oglum boljak bolsaň,
Iliň göwnün hoş etgin (*A. Omarowa*).

Işligiň şert formasy

Bir işiň edilip-edilmezligi üçin ondan öňürti ýerine ýetirilmegi şert bolan gymyldy-hereket düýp işlikleriň yzyna-**sa/-se** (ýoklugy **-masa/-mese**) goşulmasy goşulyp aňladylýar. M e s e l e m :

Gitsem gelerin.

Işleseň, il tanar.

Okasam bilerin.

Aý dogsa,älem görer.

Işi ýerine ýetirmeli şahsy bildirmek üçin oňa öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary goşulýar. Yöne bolan işiň däl-de, geljekde bolmaly (bolmaly däl) işiň şerti görkezilýär. M e s e l e m :

Men okasam, okamasam, işlesem, işlemesem...

Sen okasaň, okamasaň, işleseň, işlemeseň...

Ol okasa, okamasa, işlese, işlemese...

Biz okasak, okamasak, işlesek, işlemesek...

Siz okasaňyz, okamasyňyz, işleseňiz, işlemeseňiz...

Olar okasalar, okamasalar, işleseler, işlemeseler...

Şert formasyny kabul eden işlik, köplenç, eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýär.

Soraglar we ýumuş

1. Şert işliginiň beýleki işliklerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Işligiň şert formasynnda şahs nähili aňladylýar?
3. Şert formasy işligiň haýsy zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýär?
4. Şert formasynyň sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

236. Göçüriň, şert işlikleriň aşagyny çyzyň. Şert formasynyň hyzmatyny düşündiriň.

Magtymguly, hoş bolsa,
Aksa, didäm ýaş bolsa,
Imanym ýoldaş bolsa,
Barsam, Kábäni görsem.

237. Göçüriň, şert işlikleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň haýsy ýöňkemedede gelendigini, haýsy işlik bilen baglanyşandygyny düşündiriň.

Nepes, sen sözleseň ulus-illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde.

Asal ezgin dahan içre tillerde,
Ary hüjüm eýlär bal sesin aňsa (*Mollanepes*).

238. Göçürin, şert işlikleriň sözlemdäki hyzmatyny aýdyp beriň.

Yzzat görse, bagda durmaz eşekler (*Magtymguly*).

Eşek semrese, eýesini deper (*Atalar sözi*).

Aý dogsa, älem görer (*Atalar sözi*).

Kimiň belli bir maksady ýok bolsa, ol hiç bir zatda bagt tapmaz
(*Gündogar pähimlerinden*).

239. Zähmet çekse, okapgelse, öwrense sözlerini ýöňkemelerde üýtgedip, sözlem içinde getirin. Işligiň haýsy zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgändigini düşündirin.

Işligiň arzuw-isleg formasy

Düýp işlikleriň yzyna **-sady/sedi** (ýoklugy **-masadyZ-mesedi**) goşulmalary goşulyp ýasalýar Işligiň arzuw-isleg formasy-da şahs bildirmek üçin işligiň öten zamanynyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýär. M e s e l e m:

Men okasadym, okamasadym, bilsedim, bilmesedim.

Sen okasadyň, okamasadyň, bilsediň, bilmesediň.

Ol okasady okamasady, bilsedi, bilmesedi.

Biz okasadyk, okamasadyk, bilsedik, bilmesedik.

Siz okasadyňyz, okamasadyňyz, bilsediňiz, bilmesediňiz.

Olar okasadylar, okamasadylar, bilsediler, bilmesediler.

Işligiň hyýal-niýet formasy

Düýp işlikleriň yzyna- **makçy/-mekçi** goşulmasy goşulyp ýasalýar, hyýal-niýet formasy ýöňkemelerde üýtgemeýär. Gymyldy-hereketiň haýsy şahsa degişlidigi at çalyşmalaryny getirmek arkaly aňladylýar. Bu formanyň ýoklugy **däl** sözi bilen bildirilýär. M e s e l e m:

*Men okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.
Sen okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.
Ol okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.*

*Biz okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.
Siz okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.
Olar okamakçy, işlemekçi däl, dynç almakçy, dynç almakçy däl.*

Işligiň hökmanlyk formasy

Turkmen dilinde gymyldy-hereketiň ýerine ýetirilmeginiň hökmandygy düýp işlikleriň yzyna **maly/-meli** goşulmasy goşulyp aňladylýar. Yoklugyny bildirmek üçin yzyndan **däl** sözi getirilýär. Işligiň bu formasy-da işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeýär. Gymyldy-hereketiň haýsy şahsa degişlidigi öňünden at çalyşmalaryny getirmek arkaly aňladylýar. M e s e l e m :

*Men gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.
Sen gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.
Ol gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.*

*Biz gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.
Siz gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.
Olar gitmeli, gitmeli däl, dynç almaly, dynç almaly däl.*

Soraglar

1. Işligiň isleg-arzuw formasy nähili ýasalýar, ol ýöňkemelerde nähili üýtgeýär?
2. Işligiň şahs bildirmeýän hyýal-niýet we hökmanlyk formalary nähili ýasalýarlar? Olarda ýokluk-inkärlik nähili aňladylýar?

240. *Isle-, satyn al-, kömek ber-, dumber* işliklerinden işligiň hyýal-niýet formasyny ýasap, sözlem içinde getiriň.

241. *Oka-, gol çek-, haýyş et-, ýerine year* işliklerinden işligiň hökmanlyk formasyny ýasap, sözlem içinde getirmeli.

Hal işlik

Hal işlikler düýp işlikleriň yzyna - **yp/-ip/-p** (ýoklugy - **man/-müri**) goşulmalary goşulyp ýasalýar. Bu goşulmalar hereketiň nä halda

ýüze çykjakdygyny bildirýär. M e s e l e m: **Okap** (nädip?) öwrendim. **Işläp** (nädip?) baýadym. **Gözläp** (nädip?) tapdyk. **Bişirmän** iýilýär. **Gülüp-oýnap** (nähili?) ýaşaýarys. **Iýmän- -içmän** (nähili?) gitdiler.

Hal işligiň - **a/-e, -aý/-eý** goşulmalary bilen ýasalan işlikler häzirkirki türkmen edebi dilinde dine tirkeşdirilip ulanylýar. M e s e l e m: **güle-güle, aglaý-aglaý, begene-begene, sargaý-sargaý...**

Hal işlikler manylary taýdan-da, sözlemdäki hyzmatlary jähetden-de hallara meňzeýär. Ýöne olar hal dälidirler. Hal işlikler şahs bildirmeýän, ýagny ýöňkemedä üýtgemeyän işlik formalarynyň bir görnüşidir. Hal işlikler sözlemde, köplenç, hal eýerjeň sözlemiň habary ýa-da goşma habaryň bir bölegi bolup gelýär.

Yumuşlar

1. Hal işlik ýasaýjy goşulmalary aýdyp beriň.
2. Hal işlikleriň hallara meňzeş hem tapawutly taraplaryny düşündiriň.

242. Okaň, hal işlikleri öz baglanyşan sözleri bilen göçüriň. Hal işlikleriň hyzmatyny düşündiriň.

Oraz Salyr uly halypalaryň biridi. 01 külli türkmeniň saýrak dilli, hoş owazly bilbilidi. 1876-njy ýylda Ahal welaýatynyň Sarahs etrabyň Ýalawaç obasynda dünýä inen Oraz Mäti oglunyň il arasynda Salyr lakamy ýörgünli bolupdyr, şonuň üçin onuň adyny hemişe Oraz Salyr diýip tutupdyrlar.

1903-nji ýylda ýazylyp alnan «Gül yüzli Selbim», «Nowgül», «Meýlishalar», «Saba bilen», «Ak eşekli», «Oýan indi», «Bidert ýarym», «Arzygül», «Ýaşylbaş», «Köne güzer», «Elden gider», «Kyýamat», «AUaga bagyş etdim seni », «Kelte gyryk», «Dat, ýar» ýaly ussatlyk bilen aýdan aýdymlyry Riga şäheriniň gramplastinka zawodynda ummasyz möçberde çykarylyp, il-ulusa ýaýradylýpdyr.

Bütün ömrüni türkmen aýdym-saz sungatynyň ösmegine bagyşlan meşhur bagşy Oraz Salyr 1930-njy ýylda Aşgabada işe gelip, ömrüniň iň soňky pursatyna çenli türkmen radiosynda, türkmen döwlet drama teatrynyň bagşylar toparynda bolup, hyzmatyny gaýgyrmandyr, ölkämiziň çar künjüne aýlanyp, ýadawsyz hyzmat edipdir.

1935-nji ýylda ölkämiziň meşhur bagşy-sazandalarynyň ýazgysyna Oraz Salyr hem gatnaşypdyr. Onuň «Gyryklar», «Gyzylgül»,

«Aýlansam», «Tünüderýa», «Elden gider» diýen aýdymlary gramplastinka alnypdyr.

Halkyň öňünde bitiren hyzmatlary göz öňünde tutulyp, 1939-njy ýylda oňa Türkmenistanyň halk bagşysy diýen hormatly at berlipdir (*B. Esenow*).

243. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan işligiň haýsy formasydygyny ýazyň, hyzmatyny aýdyp beriň.

Bagt paýlansa, üç baýlygy ilki al:
Ylgap baryp saglyk bilen erki al.
Ýany bilen çuwal-çuwal gülki al,
Son tapylar, galan zady zyňyp git (*K. Gurbannepesow*).

244. Göçüriň, hal işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň hyzmatyny düşündiriň.

Säher turup syl ýüzüne çagaňy.
Päkligiňde bolup bilseň şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol (*G. Ezizow*).

Ortak işlik

Bular predmetleri gymyldy-hereket taýdan aýyklar, sypatlaryň soragyna jogap bolýan, sypat hyzmatynda ulanylýan işlik formalarydyr. M e s e l e m : **Atylan** ok daşan gaýtmaz.

Akýan suwa haram ýokmaz.

Boljak oglan başdan belli (*Atalar sözi*).

Olar atlary aýyklar gelýändiklerine görä, işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeyärler. Ýöne işlikleriň täsirini geçirip-geçirmezlik, dereje, ýokluk goşulmalaryny kabul etmek, zaman aňlatmak ýaly köp häsiýetlerini özünde saklaýarlar.

Atlary aýyklar, sypatlaryň soraglaryna jogap bolup gelişleri, aýyklaýan atlary bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşlary taýdan ortak işlikler sypat söz toparyna meňzeýär. Olaryň ortak işlik diýip atlandyrylyşy-da hut şunuň üçindir. Ýöne olar sypatlardan-da tapawutlanýar, hil-häsiýet aňlatmaýar, kemlik, artyklyk derejelerini

kabul etmeyär. Sözlemde sypat aýyrgyýjy däl-de, işlik aýyrgyýjy bolup gelýär.

Zaman aňladyşlaryna görä, olar üç topara bölünýärler:

1. Öten zaman ortak işligi.
2. Häzirki zaman ortak işligi.
3. Geljek zaman ortak işligi.

Öten zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna - **an/-en** (ýoklugy -**madyk/-medik**) goşulmalary goşulyp ýasalýar. M e s e l e m : **bilen - bilmedik, kömek beren - kömek bermedik, işlän - işlemedik...**

Ýatan öküze iým yok.

Ýiten pyçagyň sapy gyzyldan.

Eşiden deň bolmaz, **gören** göz bilen (*Atalar sözi*).

Bitmedik ýowşanyň düýbünde **dogmadyk** towşan ýatyr.

Häzirki zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna - **ýan/-ýän** (ýoklugy- **maýan/-meyän**) goşulmalary goşulyp ýasalýar. M e s e l e m : **bilyän** okuwçy, **bilmeýän** okuwçy, **işleýän** adam, **işlemeýän** adam...

Görünýän-görünmeýän bela beterlerden Allanyň özi gorasyn.

Geljek zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna- **jakZ-jek, -dri-er** (ýoklugy- **majakZ-mejek, -maz/-mez**) goşulmary goşulyp ýasalýar. M e s e l e m : **okajak** çaga, **okamajak** çaga, **akar** suw, **bolar-bolmaz** iş...

Boljak işe çäre yok.

Görer gözüň gymmaty

Kör ýanynda bellidir (*Magtymguly*).

Ortak işlikleriň atlaşmagy. Ortak işliklerde atlaşma (substantiwa-siýa) giň ýaýran hadysa. Aýyklanýan at galdyrylanda, onuň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary ortak işligiň öz yzyna goşulýar we ol atlaryň soragyna jogap bolýar, at ýerine ulanylýar. Atlaşyp gelende ortak işlikler sözlemiň dürli agzasy bolup biler. M e s e l e m :

Işlemedik (kim?) **dişlemez** (işlemedik- sözlemiň eýesi).

Gorkana (kime?) goşa görner (gorkana - ýöneliş doldurgyjy).

Bilen (kim?) **bilenini** (name?) işlär, **bilmedik** (kim?) barmagyny dişlär (bilenini- ýeňiş dodurgyjy).

Soraglar we ýumuşlar

1. Ortak işlikleriň işligiň zaman formalaryndan nähili tapawudy bar?
2. Ortak işlikleriň işliklere we sypatlara häsiýetli aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
3. Ortak işlikleriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.
4. Ortak işlikleriň substantiwleşmesi diýip nämä düşüňýärsiňiz? Olaryň atlaşmagyna name sebäp bolýar?

245. Teksti göçüriň, ortak işlikleriň aşagyny çyzyň, aýyklar gelen sözlerini peýkam çyzygy bilen görkeziň. Ortak işlikleriň hyzmatyny düşündiriň.

XIII-XIV asyrlarda Kiçi Aziýada ýaşap geçen türkmen akyldary Ýunus Emre özüniň adamzat kalbyna yol salmagy başaran özboluşly, täsin şygrylarynda şu dünýäde ýaşalanda külli adamzat üçin haýyrly işleri etmекlige çagyrypdyr. Uly akyldar, dana Jeleddin Rumynyň «Men haýsy mertebä aýak bassam, bu türkmen gojasyny hemişe öňümde gördüm» diýip, Ýunus Emre beren bahasy onuň örän belent mertebelere ýeten akyldardygynyň subutnamasydyr.

246. Göçüriň, ortak işlikleriň aşagyny çyzyň. Öten zaman ortak işliginiň yzyndan gelen *son* sözünüň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Bütün Turkmenistan boýunça bag ekmek işi güýçli depginde alnyp barylýar.

Repetek, Bathyz, Gaplaňgyr, Köpetdag, Hazar goraghanalarynda ýitip barýan haýwanlary saklap galmak üçin, olaryň san taýdan köpelmegi üçin degişli çäreler geçirilýär.

Hazar deňziniň kenarynda gurulýan «Awaza» dynç alyş merkezi doly gurlup gutaranson, ýurdumyz behiş mekana öwürüler (*A. Atabayew*).

247. Göçüriň, atlaşyp gelen ortak işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümde gelendiklerini düşündiriň.

Azaşan yzyny tapsa ýagşy.

Arynyň zährin datmadyk balyň gadyryn näbilsin.

Gidene ýeňňe, gelene baldyz (*Atalar sözi*).

Gepe gitme, köpe git,

Gepe giden gep getir.

Köpe giden iline

Elmydama nep getir (*A. Atajanow*).

Iş at la rv

Bular zaman, ýöňkeme bildirmän, edil atlar ýaly köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, iş atlary hökmünde ulanylýan işlik formalarydyr. Olar düýp işlikleriň yzyna **-mak/-mek**, **-yş/-iş/-ýyş/-ýiş**, **-asyZ-esi** goşulmalary goşulyp ýasalýar. M e s e l e m:

Meniň okayşym, okamaýşym, okamagym, okamazlygym.

Seniň okayşyň, okamaýşyň, okamagyň, okamazlygyň.

Onuň okayşy, okamaýşy, okamagy, okamazlygy.

Biziň okayşymyz, okamaýşymyz, okamagymyz, okamazlygymyz.

Siziň okayşyhyz, okamaýşyňyz, okamagyňyz, okamazlygyňyz.

Olaiň okayýşlary, okamaýýşlary, okamaklary, okamazlyklary.

Bulardan- **asyZ-esi** (ýoklugy **-masyZ-mäsi**) goşulmasy bilen ýasalan iş atlary mydama **gelmek** işligi bilen **okasym gelyär**, **bilesim gelyär**, **öwrenesim gelyär** ýaly ulanylýar.

Işligiň atlaşan bu formalary düşümlerde hem edil atlar ýaly üýtgeýärler. M e s e l e m:

Baş düşüm: işleýşim, dynç alşym, okamak, okamagym...

Eýelik düşüm: işleýşimiň, dynç alşymyň, okamagyň, okamagymyň...

Ýöneliş düşüm: işleýşime, dynç alşyma, okamaga, okamagyma...

Ýeňiş düşüm: işleýşimi, dynç alşymy, okamagy, okamagymy...

Wagt-orun düşüm: işleýşimde, dynç alşymda, okamakda, okamagymda...

Çykyş düşüm: işleýşimden, dynç alşymdan, okamakdan, okamagymdan...

Haýsy düşümde gelişlerine görä işligiň bu formalary sözlemiň dürli agzasy bolup biler. M e s e l e m:

Watana **guwanmak** - bagt (eye).

Oňat **işlemegiň** we bagtly **ýaşamagyň** höziri başga (aýyrgyç).

Aldamaga oglan ýagşy (doldurgyç).

Maksadymyz - **oňat okamak**, oňat **hünärmen bolup ýetişmek** (habar).

Soraglar

1. Iş atlarynyň işligiň beýleki formalaryndan nähili tapawutlary bar?
2. Iş atlarynyň atlardan nähili aýratynlyklary bar? Name sebäpden olar işlik formasy hasaplanylýar?

248. Göçüriň, iş atlarynyň aşagyny çyzyň. Pähimiň manysyny düşündiriň.

Ýa bolşuň ýaly görün, ýa-da görnüşiň ýaly bol (*Jelaleddin Rumi*).

249. Göçüriň. Atlaşan işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümde gelendiklerini ýokarsyndan ýazyň.

Bagtyň öz eliňdedigine akyl ýetirmek bagtly bolmagyň ýeke-täk täridir.

Bagtyňa guwanmak beýik eşretidir, özgelere bagt paýlamak mümkinçiligine eye bolmak ondan hem uly eşretidir (*Gündogar pähimlerinden*).

Bir başyň bar, mün işiň bar dünýäde,

Mün şükür! Ýykylyp galmaýşyň besdir (*K. Gurbannepesow*).

250. Okaň, işligiň at hyzmatynda gelenlerini göçüriň, olaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Biziň häzirki täze Galkynyş, beýik Özgertmeler zamanamyz-da okamaga, edep-terbiýe almaga gowy mümkinçilikler bar. Watanymyzyň asyly, akyly, mert, edermen, parasatly ogul-gyzlary bolup ýetişmegiňiz üçin siziň ylym-bilimli adamlar bolmagyňyz gerek. Şeýle nesilleri ýetişdiren ýurduň mertebesi bolsa gün-günden beýgelmek bilendir (*A. Atabayew*).

251. Satyn alyş, sözleşiş, okamak sözlerini düşümlerde üýtgediň, dar çekimlileriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Kern işlik

Häzirki zaman türkmen dilinde *-dyr/-dir*, *-dy/-di*, *-mys/-miş*, *-ka/-kä* ýaly goşulmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, hallaryň yzy-na goşulyp, goşulan sözüne işliklere mahsus bolan zaman aňlatmak, şahs bildirmek häsiýetlerini berýär. Bu goşulmalary kabul eden söz-

ler sözlemde edil işlikler ýaly habar bolup gelýärler. Şu hyzmaty göz önünde tutulyp, bu goşulmalara *habarlyk goşulmalary* diýilýär. Bu goşulmalary kabul eden sözlere käbir işlik häsiýetleriniň bardygy üçin *kem işlikler* hem diýilýär.

Yzyna- **dyrAdir** goşulmasy goşulan atlar, sypatlar, sanlar, hallar işligiň häzirki zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. M e s e l e m :

Men okuwçydyryn, ýaşdyryn, zehinlidirin.

Sen okuwçy(dyr)syň, ýaş(dyr)syň, zehinli(dir)siň.

Ol okuwçydyr, ýaşdyr, zehinlidir.

Biz okuwçydyrys, ýaşdyrys, zehinlidiriz.

Siz okuwçy(dyr)syhyz, ýaş(dyr)syňyz, zehinli(dir)siňiz.

Olar okuwçydyrlar, ýaşdyrlar, zehinlidirler.

İşligiň häzirki zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgändiklerine görä, bu goşulmany kabul eden sözler sözlemde habar berilýän wakanyň häzirki zamana degişlidigini bildirýärler. M e s e l e m :

Orta mekdebi-de altyn medal bilen tamamlan Gülälek tejribeli **mugallymdyr, zehinlidir**, ýaş alymlaryň bäsleşiginiň ýeňijisi-de **şoldur**.

Yzyna- **dy/-di/-mys/-miş** goşulmalary goşulan sözler işligiň öten zamanynyň ýöňkemeleri bilen üýtgeýärler. M e s e l e m :

Men okuwçydym, okuwçymyşym.

Sen okuwçydyň, okuwçymyşyň.

Ol okuwçydy, okuwçymyş.

Biz okuwçydyk, okuwçymyşyk.

Siz okuwçydyňyz, okuwçymyşyňyz.

Olar okuwçydylar, okuwçymyşlar.

Habary isimlerden bolan bu hili sözlemlerde ýokluk-inkärlik bildirmek üçin- **dyrZ-dir, -dy/-di, -mysZ-miş** goşulmalary **däl** sözünüň yzyna goşulýar. M e s e l e m :

Men okuwçy **däldim**, okuwçy **däldirin**, okuwçy **dälmişim**.

Bu goşulmalar dine isimlere däl, eýsem şahs bildirmeýän, ýagny ýöňkemede üýtgemeýän ortak işliklere, hal işliklere hem goşulýar. Bu ýagdaýda ýokluk-inkärlik- **ma/-me** goşulmasy arkaly aňladylýar. M e s e l e m :

Men okapdym, okamandym, okapmyşym, okamanmyşym, okapdyryn okamandyryn.

Sen okapdyň, okamandyň, okapmyşyň, okamanmyşyň, okap(dyr) syň okaman(dyr)syň.

Ol okapdy, okamandy, okapmyş, okamanmyş, okapdyr, okamandyr.

Biz okapdyk, okamandyk, okapmyşyk, okamanmyşyk, okap=dyrys, okamandyrys.

Siz okapdyňyz, okamandyňyz, okapmyşyňyz, okamanmyşyňyz, okap(dyr)syňyz, okaman(dyr)syňyz.

Olar okapdylar, okamandylar, okapmyşlar, okamanmyşlar...

Habary işlikden bolan bu hili sözlemlerde habar berilýän wakanyň haýsy zamana degişlidigi, onuň işligiň haýsy zamanynyň ýöňkemesi bilen üýtgeýändigini boýunça kesgitlenilýär.

Sorag we ýunius

1. Kem işligiň işligiň beýleki formalaryndan nähili aýratynlyklary bar?
2. Kem işligiň goşulmalarynyň bitirýän hyzmatyny düşündiriň.

252. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň. Kem işlik goşulmalarynyň nähili sözlere goşulandygyny düşündiriň.

Söz berilmese geplemeli däl, ýöne soralan wagtynda derrew we anyk, gysga görnüşde jogabyny bermelidir. Aýdylmadyk söz altyn hasaplanylýandyr, agzyňdan çykdymy, ol mise öwrülýändir. Köp diňläp, az gürlemeli. Söz danalyga ýugrulyp aýdylmalydyr (*Gündogar pähimlerinden*).

253. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň. Kem işlik goşulmalarynyň haýsy söz toparlaryna goşulandygyny we hyzmatyny aýdyp beriň.

Durmuşda iň uly lezzet, iň uly bagt adamlara gerekdigini we ýakyndygyny duýmakdyr.

Bagta alyp barýan ýollaryň iň dogrusy zähmet we erjellikdir.

Özüne nesip eden bagta kanagat etmän, has uly bagt gözläp ýören adam dünýäde iň betbagt adamdyr.

Yagşy niýetlileriň bary bagtlydyr (*Gündogar pähimlerinden*).

254. Göçürin, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň işligiň haýsy formasyna degişlidigini ýokarsyndan ýazyň. Bendiň manysyny düşündiriň.

Sorasaň, aýdaýyn kyýamat nedir?
Erkekler ownasa, kyýamat şodur.
Her başy telpeklä goýmagyn gadyr,
Baş telpegi bir gyňaja daňyp git (*K. Gurbannepesow*).

255. *Ruhubelent, zähmetsöýer, köp, uly* sözlerine- *dyrZ-dir, -dyZ-di, -myşZ-miş* goşulmalaryny goşup, ýöňkemelerde üýtgediň, dodak çekimlileriň yazuw düzgünini aýdyp beriň.

İşlikler boýunça geçilenleri berkitmek üçin ýumuşlar:

256. Göçürin, işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň gurluşlary taýdan asyl ýa ýasama düýp sözdügin, söz ýasalysyň haýsy täri arkaly ýasalandygyny, täsirini geçirýän-geçirmeýän işlikdigini aýdyp beriň.

Şuny ýatdan çykarma: söz aýtmasaň, şol söz seniň guluňdyr, aýtdyňmy, gutardy, söz seni özüne gul eder. Hut şonuň üçin sözüň aslyna ýetip, howlukman, sabyrlylyk bilen geplemelisiň. Adam köp gürlemek bilen dana bolýan däl. Dana köp diňlemek bilen özüne törden ýer tapýandyr (*Halk pähimlerinden*).

257. Teksti okaň, ondaky işlikleri saýlap düýp söz görnüşinde hersini aýratyn setirden ýazyň, hersiniň işligiň haýsy formasyna degişlidigini görkeziň.

Kepderi irki zamanlarda hat-habar gatnadyjy çapar wezipesini ýerine ýetiripdir. Biziň döwrümizde bolsa ak kepderi parahatçylygyň nyşanyna öwrüldi. Munuňam gyzykly rowaýaty bar. Onda aýdylyşyna görä dünýäni titreden bir uly serkerde nobatdaky gandöküşikli ýörişe ugramaga taýýarlanýar. Ertir ugramaly diýlende ol öz tuwulgasynda ýumurtga basyp oturan kepderini görýär. Yowuz hem bolsa, niçikdir serkerdäniň ýüreginde rehimdarlyk duýgusy oýanýar we ýörişini bes edýär. Şondan son ak kepderi dünýäde parahatlygyň simwolyna öwürlip gidipdir diýýärler (*A. Möwlamow*).

258. Okaň, işlikleri saýlap göçürin. Olaryň gurluşy taýdan sada ýa-da goşma, söz düzümi görnüşli işlikdigini aýdyp beriň.

ABŞ-yn ilkinji prezidenti Jorj Waşingtonyň Nýu-Ýorkda geçirilen auksionda 1787-nji ýylda ýegenine ýazan dört sahypalyk haty 3,2 million dollara satyldy.

Şeýle hem şahyr Edgar Allan Ponuň iki eseriniň gymmat bahadan satylandygy mälim edildi. Şahyryň 1827-nji ýylda çap edilen goşgular ýygyndysynyň ilkinji nusgasynyň 662 müň dollara, 1849-njy ýylda ýazan iki sahypalyk golýazmasynyň bolsa 830 müň 500 dollara satylandygy habar berildi («*Zaman*»).

259. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň. Olaryň işligiň haýsy formasyna degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Bedeniň iýmiti agyzdan girýän bolsa, ruhuň iýmiti gulakdan giren dogry sözdür. Ol hemişe gulakdan girýändir. Nadan danalary tapmalydyr we olaryň sözüni özüne sapak edinmelidir (*Halkpähimlerinden*).

260. Göçüriň, işlikleriň aşagyny çyzyň. Olaryň işligiň haýsy formasyna degişlidigini aýdyp beriň.

Çagalar dine bir mektepde geçilýän sapaklar bilen kanagatlanman, çeper edebiýaty köp okamalydyriar. Sebäbi çaganyň gözýetiminiň giň bolmagy, düşünjesiniň köp taraply bolmagy olaryň jemgyýetde özlärini gowy alyp barmagyna, durmuşda öz ornuny tapmagyna alyp barýar.

261. Okaň, işlikleri saýlap göçüriň, olara doly häsiýetnama beriň.

Böwürslen ýap boýlarynda, ýagyş-ýagmyryň suwunyň üýşýän ýerlerinde gögerýär. Yaz hem-de güýz aýlary bişýär. Onuň ýazkysyndan güýzküsiniň miwesi ulurak bolýar. Böwürsleniň gülem, ýapragam süýji keseliniň bire-bir emidir.

Miwesinden mürepbe, şerbet taýýarlasaň, gysyna hezil berer. Böwürsleni terligine iýseň, ganyň köpelip, ýüzüni nurlandyryar. Ol ödüni, bagryňy arassalamakdan başga-da birnäçe dertlere dermandyr («*Saglyk*»).

262. Göçüriň, atlaşan işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümlerde gelendigini aýdyp beriň.

Dünýä gelmegiň-de

nobaty ýagşy,

Ýene ölmegiň-de

nobaty ýagşy.

Men dine bir zatda nobata garşy:

Dost öýünde islän çagyň gonup git (*K. Gurbannepesow*).

263. Göçüriň, ondaky işlikleri morfologik taýdan doly derňew ediň.

Ispaniýaly barlagçylar ary ýeliminde mikroblara garşy güýçli goraglylygyň we kuwwatlylygyň, antioksidant işjeňligiň bardygyny ýüze çykardylar. Onuň köp kesellere sebäp bolýan zyýanly molekulalaryň güýjüni gowşadýandygyny subut etdiler («*Saglyk*»).

HALLAR

Hallar gymyldy-hereketiň ýagdaýyny, haçan, näwagt, nirede, neneňsi, name sebäpden ýüze çykandygyny bildirýän sözlerdir. Olar gymyldy-hereketiň, işiň ýagdaýyny bildirip, işlikleri aýyklarap gelişleri taýdan hal işlikler ýalydyr.

Bilşimiz ýaly, hal işlikler düýp işlikleriň yzyna-*yp/-ip/-p* goşulyp ýasalýarlar, ýokluk-inkärlik goşulmasyny kabul edip, **okap otyr, oka-man otyr, öwrenip ýör, öwrenmän ýör** ýaly iki görnüşde ulanylýarlar. Hal işlikler «**Daň atyp, älem ýagtyldy**» sözlemindeki ýaly başga bir işiň nähalda ýüze çykandygyny görkezip, hal eýerjeň sözlemiň habary ýa-da **alyp gel, okap otyr** mysallaryndaky ýaly habaryň bir bölegi bolup gelýär. Hallar bolsa işlik şekili däl, olaryň özüne has bolan söz ýasaýjy goşulmalary bar, sözlemde, esasan, doldurgyç bolup gelýärler.

Gymyldy-hereketiň wagtyny, ornuny, möçberini, we ş.m. görkezip, işlikleri aýyklarap gelmek häsiýeti dine hallara däl, beýleki söz toparlaryna hem mahsus aýratynlykdyr. M e s e l e m : **gün, aý, ýyl, gündiz, gije...** ýaly wagt düşünjesini bildirýän atlar ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelende işlikleri wagt taýdan aýyklaýarlar, **haçan,**

262. Göçüriň, atlaşan işlikleriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy düşümlerde gelendigini aýdyp beriň.

Dünýä gelmegiň-de

nobaty ýagşy,

Yene ölmegiň-de

nobaty ýagşy.

Men dine bir zatda nobata garşy:

Dost öýünde islän çagyň gonup git (*K. Gurbannepesow*).

263. Göçüriň, ondaky işlikleri morfologik taýdan doly derňew ediň.

Ispaniýaly barlagçylar ary ýeliminde mikroblara garşy güýçli goraglylygyň we kuwwatlylygyň, antioksidant işjeňligiň bardygyny ýüze çykardylar. Onuň köp kesellere sebäp bolýan zyýanly molekulalaryň güýjüni gowşadýandygyny subut etdiler («*Saglyk*»).

HALLAR

Hallar gymyldy-hereketiň ýagdaýyny, haçan, näwagt, nirede, neneňsi, name sebäpden ýüze çykandygyny bildirýän sözlerdir. Olar gymyldy-hereketiň, işiň ýagdaýyny bildirip, işlikleri aýyklarap gelişleri taýdan hal işlikler ýalydyr.

Bilşimiz ýaly, hal işlikler düýp işlikleriň yzyna-*yp/-ip/-p* goşulyp ýasalýarlar, ýokluk-inkärlik goşulmasyny kabul edip, **okap otyr, oka-man otyr, öwrenip ýör, öwrenmän ýör** ýaly iki görnüşde ulanylýarlar. Hal işlikler «**Daň atyp, älem ýagtyldy**» sözlemindäki ýaly başga bir işiň nähalda ýüze çykandygyny görkezip, hal eýerjeň sözlemiň habary ýa-da **alyp gel, okap otyr** mysallaryndaky ýaly habaryň bir bölegi bolup gelýär. Hallar bolsa işlik şekili däl, olaryň özüne has bolan söz ýasaýjy goşulmalary bar, sözlemde, esasan, doldurgyç bolup gelýärler.

Gymyldy-hereketiň wagtyny, ornuny, möçberini, we ş.m. görkezip, işlikleri aýyklarap gelmek häsiýeti dine hallara däl, beýleki söz toparlaryna hem mahsus aýratynlykdyr. M e s e l e m : **gün, aý, ýyl, gündiz, gije...** ýaly wagt düşünjesini bildirýän atlar ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelende işlikleri wagt taýdan aýyklaýarlar, **haçan,**

näwagt diýen soraglara jogap bolup, hal hyzmatyny ýerine ýetirýärler. M e s e l e m: **şu gün, günde, bir ýyldan, gijesine, gyşyna...**

Bir gije ýatyrdym, bir ahwal gördüm (*Magtymguly*).

Sanlar hem gymyldy-hereketiň möçberini aňladyp bilýär. M e s e l e m :

Ýedigenim ýedi ýyldyz, **ýedi göçer, ýedi gonar** (*Sanawaç*).

Sypatlaryň-da işlikleri aýyklar, hal hyzmatynda ulanylyşy giň ýaýran hadysa. M e s e l e m : Oňat okuwçy, **oňat okaýar**. Şol bir sözüň hem sypat, hem hal hyzmatlarynda ulanylyşyna ýygy-ýygydan düş gelinýär. M e s e l e m :

Az derdi aş basar, **köp** derdi - iş (**az, köp** sypat hyzmatynda geldi).

Köp diňle, **az** geple (**az, köp** hal hyzmatynda geldi).

Sypatlarda we hallarda kemlik, artyklyk, söýgülik derejeleriniň aňladylyşy-da meňzeş: **has oňat oka-, oňatja oka-, köpräk oka-, köpräjik oka-, gaty köp oka...**

Diýmek, käbir umumylyklaryň bardygyna garamazdan, işlikleri aýyklar, hallaryň soraglaryna jogap bolýan sözleriň hemmesini hal hasaplap bolmaz.

Ýasalyşlarynda-da, manylarynda-da, ýerine ýetirýän hyzmatlarynda-da hallary beýleki söz toparlaryndan tapawutlandyryýan öz-boluşly aýratynlyklar bar. Şol aýratynlyklar hallara özbaşdak many aňladýan aýratyn söz topary hökmünde seretmäge doly esas berýär.

Sorag we ýumuşlar

1. Nähili sözlere hal diýilýär? Olaryň soraglaryny we aňladýan manylaryny aýdyp beriň.
2. Hallaryň hal işliklerinden tapawudyny düşündiriň.
3. Hallaryň işlikleri aýyklar gelen beýleki söz toparlaryndan tapawudyny aýdyp beriň.

264. Göçüriň. Aslynda atlara, sypatlara degişli bolup, hal hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Deňsiz bilen deň eýleme özüňi...

Jahanda ýaman işdir

Gury gelip, boş gitmek...

Ýaman gylyk dosty duşman kyladyr (*Magtymguly*).

Demir kesseň, gysga kes, süýse bolar,

Agaç kesseň, uzyn kes, gyýsa bolar (*Atalar sözi*).

Gije- gündiz ýyglap gözde ýaş erdi (*Andalyp*).

Aýda gelseň aýak iýersiň, **günde** gelseň taýak iýersiň (*Atalarsözi*).

Toý-meýlis **giňden** guralsyn («*Görogly*»).

265. Gaytadan, täzedan, ýañadan, düýbünden, irden sözlerini sözlem içinde getiriň we bu sözleriň haýsy söz toparynyň hyzmatynda gelendigini aýdyp beriň.

Hallaryň morfologik aýratynlyklary

Gurluşy we ýasalyşy taýdan hallar özboluşly aýratynlyklara eýedir. Gurluşlary taýdan olary uly iki topara: asyl hallara we ýasama hallara bölmek bolar.

Asyl hallar. Morfemalara bölünmeýän **ir, giç, öň, son, ýaňy, indi, ýene, tiz, köp, az...** ýaly sözler asyl hallardyr.

Morfemalara bölünmeýändigine görä **hemişe, mydam, mydama, elmydam, heniz, käte, owal, ahyr,razy, hoşal...** ýaly alynma sözleri-de asyl hallara goşmak bolar.

Söz ýasalyşyň morfologik täri, ýagny goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan hallara *ýasama hallar* diýilýär.

Häzirki türkmen edebi dilinde hal ýasamaga işjeň gatnaşýan goşulmalar aşakdakylardan ybarat:

-y:n/-i:n/-n goşulmasy atlara, sypatlara, işliklere, iş atlaryna goşulyp, gymyldy-hereketiň wagtyňy, hal-ýagdaýyny bildirýän hallar ýasalýar. *M e s e l e m* , *atlardan*: el-**eli:n** bişirmek, yüz-**ýüzi:n** ýykylmak, ýan-**ýanyrn** ýörmek, arka-**arka:n** ýatmak, **gün- günü:n** baryp gelmek;

sypatlardan: ogry-**ogry:n** gürleşmek, oň-**oňy:n** çözmek, ters-**tersi:n** gitmek;

işliklerden: ýaşyr-**ýaşyry:n** gepleşmek, gizle-**gizli:n** çözmek;

iş atlaryndan: gidiş- **gidişi:n** barmak, gaýdyş-**gaýdyşy:n** duşmak.

-yna/-ine goşulmasy soňlary çekimsiz seslere gutarýan atlardan wagt hem sebäp bildirýän hallary ýasaýar. *M e s e l e m* : ýaz- **ýazy-na** ekilýär, güýz- **güýzüne** ýygylýar, gije-**gijesine** sowatýar, tomsun-**tomsuna** dynç alynýar, ertir-**ertirine** işlenýär, agşam-**agşamyna**

salkynlaşýar, gündiz-**gündizine** gyzýar, gahar-**gaharyna** käýedi, keýp-**keýpine** gitdi...

-laýynZ-leýin goşulmasy-daatlardan hal ýasamaga işjeň gatnaşýar. M e s e l e m : töwerek-**töwerekleýin** öwrenmek, gapdal-**gapdallaýyn** ýöremek, wagt-**wagtlaýyn** işlänok, sagat-**sagatlaýyn** işleýär...

-lygyna/-ligine goşulmasy arkaly atlardan, sypatlardan, tarap-ugur bildirýän sözlerden, hal-ýagdaý, orun, ugur-tarap bildiriýän hallar ýasalýar. M e s e l e m : mata-**matalygyna** aldym, beýik-**beýikligine** bökmek, kese-**keseligine** kesmek, çig-**çigligine** iýmek, aç-**açlygyna** gitmek, dok-**doklugyna** guduramak, gaýra-**gaýralygyna** gitmek, bári-**bärligine** gaýtmak...

-larça/-lerçe goşulmasy arkaly, esasan, sypatlardan hal ýasalýar: dost- **dostlarça** kömekleşmek, gahryman - **gahrymanlarça** söweşmek, mert - **mertlerçe** durmak...

-la:p/-lä:p goşulmasy wagt bildirýän atlara goşulyp, möçber bildirýän hallar ýasalýar. M e s e l e m : aý-**aýlap** garaşmak, hepde-**hepdeläp** işlemek...

-a/-e goşulmasy, köplenç, işliklerden hal ýasamaga gatnaşýar. M e s e l e m : a:ş-**aşa** gitmek, öt-**öte** geçmek, gaç-**gaça** durmak...

-ça/-çe goşulmasy atlara, sypatlara, çalyşmalara, hatda käbir işliklere-de goşulýar. M e s e l e m : köýnek-**köýnekçe** gezmek, täze-**täzeçe** işlemek, şol-**şonça** garaşmak, oka-**okadykça** köp biler, işle-**işledikçe** ökdeler, gel-**gelyänçä** garaşsyn, doý-**doýyança** iýsin...

Hallar morfologik taýdan üýtgemeyän söz toparydyr.

Hal hyzmatynda ulanylmak türkmen dilinde giň ýaýran hadysa. Düzüminde düşüm goşulmalary bolan **ýüzüniň ugruna, bilelikde, birlikde, ýekelikde, köplükde, bitewüikde, ýakynda, ýürekden, ýalandan, başdan, ýuwaşjadan, birden...** sözlerindäki **-na/-ne, -danZ-den, -da/-de** goşulmalaryny hal ýasaýjy goşulmalardan tapawutlandyrmak gerek.

Wagt hallarynyň hyzmatynda ulanylýan **günlerde bir gün, ýakyn günlerde, günleriň birinde, her haçan, şu gün, şu wagt, aý doganda...** ýaly söz düzümleri-de ýasama hallardan düýpli tapawutlanýarlar.

Sözlük düzüminimizdäki ýasama hallaryň ep-esli bölegini söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan hallar tutýar. Olaryň gurluş taýdan tapawutly üç görnüşi bar:

1. Goşma hallar.
2. Tirkeş hallar.
3. Gaýtalanýan hallar.

Goşma hallar. Bular **günuzyn, gijara, agşamara, günaşa, ömürboýy, ýüzugra, birdenkä, turuwbaşdan, gözgörtele, başdansowma...** ýaly basym taýdan birleşen hallardyr.

Tirkeş hallar. Bular ýakyn manyly we garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan hallardyr.

Ýakyn manyly sözleriň tirkeşmeginden: **aman-esen, sag-gur-gun, sag-salamat, üzül-kesil, düýn-öňňin, erte-birigün, bu gün-erte, häli-şindi, ir-ertir, az-kem, ahyr-soňy, sessiz-üýnsüz...**

Garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden: **az-köp, ertir-agşam, ir-giç, owal-ahyr, öňde-soňda...**

Gaýtalanýan hallar. Bular şol bir sözüň gaýtalanyp gelmeginden dörän hallardyr. Munuň: a) meňzeş gaýtalanýan; b) birisi goşulmaly; c) ikisi-de goşulmaly gaýtalanýan görnüşleri bar.

Meňzeş gaýtalanýan hallar: **az-az, kem-kem, tiz-tiz, aram-aram, günde-günde, birin-birin...** Alynma hallaryň arasynda hem **sap-sap** durmak, **zar-zar** aglamak, **para-para** bolmak, **assa-assa** geplemek... ýaly meňzeş gaýtalanýanlary bar.

Meňzeş gaýtalanýan sözüň yzkysyna **-dan/-den** goşulmasy goşulyp ýasalan hallar: **az-azdan, kem-kemden, bir-birden, gün-günden, tiz-tizden, ýygy-ýygydan...**

Meňzeş gaýtalanýan sözleriň öňdäkisine- **ba/-be/-ma/-me/;-ha/-hä/;-a/-e** goşulmalary goşulyp ýasalan hallar: **günbe-gün, aýma-aý, ba-sa-bas, göçhä-göç...** Yzly-yzyna, **gezekli-gezegine, günde-günaşa** ýaly ikisi-de goşulmaly gaýtalanýan hallar hem bar.

Asyl hallar-da, ýasama hallar-da, goşma, tirkeş, gaýtalanýan hallar-da düýp sözler görnüşinde ulanylýarlar. Olar üýtgediji goşulmalar bilen üýtgemeyärler, aýyklaýan işligi bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Dereje goşulmalary-da dine käbir hallara goşulýar.

Hallaryň *kemlik derejesi*- **rak/-rük** goşulmasy arkaly aňladylýar: **azrak, köpräk, haýalrak, tizräk, gijräk, irräk** we ş.m.

Artyklyk derejesi hallaryň önünden iň, **has, juda, ýaman, gaty...** ýaly güýçlendiriji kömekçi sözleri getirmek ýa-da **tizden-tiz, köp-den-köp...** ýaly tlrkeşdirmek arkaly aňladylýar.

Söýgüligiň aňladylyşy sypatlardaky ýaly, hallaryň yzyna- *jyk/-jik/-ja/-je* goşulmalary goşulýar: **assajyk, assarajyk, ýuwaşrak, ýuwaşrajyk, ýuwaşja** we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili hallara asyl hallar diýilýär? Olaryň yasama hallardan tapawudyny aýdyp beriň.
2. Hal ýasaýjy goşulmalaryň hal işlik ýasaýjy goşulmalardan tapawudyny düşündiriň.
3. Nähili hallara goşma hallar diýilýär?
4. Nähili hallara tirkeş, nähili hallara gaýtalanýan hallar diýilýär?

266. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy goşulmanyň kömegi bilen ýasalandygyny aýdyp beriň.

Köýen ýok dünýäde mençe.

Didar görmek ýok doýynça (*Magtymguly*).

Arkaly erke geplär, arkasyz gorka geplär

Çala eşiden çatma ýykar, öte eşiden- öý (*Atalar sözi*).

267. *Günin, gaýdyşyn, gyşyna, begenjine, töwerekleýin, wagtlaýyn, keseligine, matalygyna, mertlerçe* sözlerini sözlem içinde getiriň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

268. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan olaryň asyl ýa ýasama haldygyny görkeziň.

Ertir şat bolanlar öýlän gülmezmi (*Magtymguly*).

Aşyga humardyr ogryn garaşma (*Mollanepes*).

Ýüz berseň, ýüzin düşer (*Atalar sözi*).

Duşmanyň peşe bolsa, pilçe gör (*Atalar sözi*).

Dek gezen dok gezer (*Atalar sözi*).

269. *Agşamara, günuzyn, ýüzugra, başdansowma, gözgörtele, bir-denkü* sözlerini sözlem içinde getirip, aşaklaryny çyzyň, nähili ýasalandyklaryny düşündiriň.

270. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, nähili ýasalandyklaryny aýdyp beriň.

Gije-gündiz ýalbarar men habyba (*«Şasenem-Garyp»*).
Owalda-ahyrda eýäm gözlese,
Garyp biçäräniň paýy gözel sen (*Magtymguly*).
Owal-başda han tagtyna han çykar (*«Sawyatly-Hemra»*).
Günbe-günden beter boldum derdiňden (*«Şasenem-Garyp»*).
Az-az öwrenip ussa bolarsyň (*Atalar sözi*).
Göçe-göç eýledi göwün kerweni,
Ýör, Öwezim, dolanally daglara (*«Görogly»*).
Aga-begler, uzak ýoldan sag-salamat geldinizmi? (*«Asly-Kerem»*).

111. Yzly-yzyna, ertir-agşam, bir-birden, sag-aman, aýma-aý sözlerini sözlem içinde getiriň, olaryň nähili ýasalandygyny aýdyp beriň.

272. Ýakyn manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan hallara baş sany, garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan hallara baş sany söz tapyp, olary sözlem içinde getiriň, hallaryň aşagyny çyzyň, baglanyşan işligini peýkam çyzygy bilen görkeziň.

273. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, olara gurluşy taýdan häsiýetnama beriň.

Az iýen arassa, köp iýen hassa (*Atalar sözi*).
Gyrat, meni Çandybile tiz ýetir (*«Görogly»*).
Öň gelen aş batyr (*Atalar sözi*).
Bir ýere kän barsaň, gadyryň az bolar (*Kemine*).
Bu adamzat nesli arkama-arka,
Hemişe zehine goýupdyr sarpa (*A. Annadurdy*).

Hallaryň semantik aýratynlyklary

Hallary aňladýan manylary taýdan şertli ýagdaýda alty sany semantik topara bölmek bolar:

1. Wagt-pursat bildirýän hallar.
2. Orun, ugur-tarap bildirýän hallar.
3. Hal-ýagdaý bildirýän hallar.

4. Mukdar-möçber bildirýän hallar.

5. Sebäp bildirýän hallar.

6. Deňeşdirme bildirýän hallar.

Wagt-pursat bildirýän hallar. Bular **haçan, näwagt** ýaly soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketiň wagtyňy bildirip gelýärler. Bu topara **ir, giç, baýak, gündiz, günortan, öýlän, gije, gijara, agşamara, gije-gündiz, ertir-agşam, erte, birigün, öň, son, häli, şindi, häli-şindi, indi, entek, häli-häzir, ýaňy, ýaňy-ýakynda, wagtly-wagtynda, käwagt, kämahal, gün-günden, ýylba-ýyl, aýma-aý, owal,ahyr, setanda-seýranda, birmahal, mydam, elmydam, hemişe, gyşyna, ýazyna, günin...** ýaly asyl, ýasama, goşma, tirkeş hallar girýärler.

Şu gün, günleriň birinde, ýakyn günlerde, günlerde bir gün, hiç haçan, her haçan, gün saýyn, ýyl saýyn... ýaly söz düzümleri-de gymyldy-hereketiň wagtyňy bildirip, hal hyzmatynda gelýär.

Orun, ugr-tarap bildirýän hallar. Bular **nirä, nirede** diýen soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketiň ugruny, ornuny bildirip gelýärler. Bu topara **aňryk, bärrik, aşak, ýokary, eýläk, beýläk, öňe, yza, eýläk-beýläk, gaýrak, gaýralygyna, aňyrligyna, ikibaka, eýleligine, beýleligine...** ýaly hallar girýärler.

Hal-ýagdaý bildirýän hallar. Bular **nähili, neneňsi** diýen soraglara jogap bolýarlar, gymyldy-hereketiň nähili, neneňsi ýüze çykandygyny bildirýärler. M e s e l e m : **assa, ýuwaş, haýal, tiz, basym, howlukmaç, gyssanmaç, batyrgaý, çynlakaý, bütinleý, derrew, tizden-tiz, tiz-tiz, ogryn, oňyn, tersin, ýaşyryn, howul-hara, sowuk-sala, täzeligine, terligine, çigligine, keseligine, elin, ýüzin, arkan, atanlykda, bilkastlaýyn, ýüzugra, birsydyrgyn, ine-gana, göre-bile, aman-esen, açyk-aýdyň, ýüzbe-ýüz, göçhä-göç...**

Käbir alynma sözlerem hal-ýagdaý bildirýän hallar ýaly özleşdirilipdir:

Hoş geldiň, Garybym, **sapa** gelip sen (*«Şasenem-Garyp»*).

Zar aglasam, agam düşer ýadyma (*«Görogly»*).

Awaraňa geldim seniň **gaýybana** (*«Görogly»*).

Bikär gezip ömrüň ýele sowurma (*Mätäji*).

Mukdar-möçber bildirýän hallar. Bular **näçe, näçeden, nähili** diýen soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketi mukdar taýdan aýyklaýarlar.

Bu topara **az, az-azdan, köp, köp-köpden, bütünleý, bir-birden, ikibir-üçbir, müňläp, onlarça, ýüzlerçe...** ýaly hallary goşmak bolar.

Sebäp bildirýän hallar. Bular **name sebäpden, name üçin** diýen soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketiň name sebäpli ýüze çykandygyny görkezýärler. Bu topara **keýpine, gaharyna, begenjine, gorkusyna, açlykdan, meslikden...** ýaly hallary goşmak bolar.

Deňeşdirme bildirýän hallar. Bular **kimçe, nämeçe** diýen soraglara jogap bolýar. Olar- **ça/-çe/; -larça/-lerçe** goşulmalary arkaly ýasalýar. M e s e l e m :

Duşmanyň peşe bolsa, **pilçe** gör (*Atalar sözi*).

Soraglar we ýumuş

1. Hallaryň nähili many toparlary bar? Olar nähili soraglara jogap bolýarlar?
2. Hal-ýagdaý bildirýän hallar haýsy soraglara jogap bolýar? Olaryň sypatlardan tapawudyny aýdyp beriň.

274. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň. Hersiniň many taýdan hallaryň haýsy semantik toparyna degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Azyrganan aç galar (*Atalar sözi*).

Gara daglar suw-sil boldy, eredi (*Magtymguly*).

Gündizki hyýalyň gije düş bolar (*Mollanepes*).

Haryň işi hardyr, dostlar,

Müň magtasaň, atça bolmaz (*Magtymguly*).

Aç içeri girer, dok daşary çykar

Köp okan köp biler (*Atalar sözi*).

Zülpüň her bir taryna ýüz müň tümen isteseň,

Nagt bereýin pullaryň bir-birden sana zülpüň (*Kemine*).

275. Göçüriň, hallaryň we hal hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň tapawudyny aýdyp beriň.

Eşek semrân günü eýesin deper.

Gözüm röwşen tapar gördüğim saýy (*Kemine*).

Ertä günä goýman tiz düzelmesek,

Tomus düzelmesek, güýz düzelmesek,

«Bu dünýä düzeljek däl» diýýärsiň, dostum,

Dünýä düzelermi, biz düzelmesek?! (*A. Annadurdy*).

276. Göçürin, hallaryň we hal hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň aýyklar gelen işliklerini peýkam çyzygy bilen görkeziň.

Bilmesem sözlemen ýalandan, çyndan (*Magtymguly*).

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar (*Atalar sözi*).

Dirikäk düýbünde ýüzeliň deňziň,

Dine ölen balyk ýokaryk çykar (*A. Annadurdy*).

Hallaryň sintaktik aýratynlyklary

Hallar öz aýyklaýan işlikleriniň öň ýanyndan gelip, olar bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. Hal bilen işlik semantiki taýdan baglanyşyp, işlik söz düzümini emele getirýär. Onda hal tabyn, aýyklanýan işlik bolsa esasy söz bolup gelýär. **M e s e l e m :** **gündiz** gel-, **aňyrlygyna** git-, **az** geple-, **köpräk** isle-, **sähelçe** garaş-, **dostlarça** kömek et-...

Hallaryň sözlemdäki baş hyzmaty sözlemiň işlikden bolan habaryny wagt-pursat, orun, ugur-tarap, hal-ýagdaý, mukdar-möçber, sebäp-matlap ýaly dürli taraplardan aýyklamakdan ybarat. Olar sözlemde, esasan, hal-ýagdaý doldurgyjy bolup gelýärler. **M e s e l e m :**

Az iýen arassa, köp iýen hassa.

Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur (*Atalar sözi*).

Gije-gündiz ýalbarar men habyba (*Magtymguly*).

Hallar beýleki söz toparlarynyň deregine gelende sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär. **M e s e l e m :**

Azyrganan aç galar (*aç* - hal-ýagdaý doldurgyjy).

Aç towuk düýşünde dary görer (*aç* - sypat aýyrgyjy).

Dek gezen - dok gezer (*dok* - hal-ýagdaý doldurgyjy).

Dokuň açdan habary yok (*dokuň* - degişlilik aýyrgyjy).

Köpi gözläp, azdan galma (*köpi* - ýeňiş doldurgyjy).

Bir gep az, iki gep köp (az, *köp* - sözlemiň habary).

Soraglar

1. Hallar öz aýyklaýan işlikleri bilen haýsy tär arkaly baglanyşýar?
2. Hallar işlik söz düzüminde esasy sözmi ýa-da tabyn söz?
3. Hallar, esasan, sözlemiň haýsy agzasy bolup gelýär?

277. Hallaryň ýagdaý, wagt, orun, mukdar-möçber, sebäp aňladyp gelişlerine degişli sözlemler düzüp, depderiňize ýazyň, hallaryň aşagyny çyzyň.

278. *Käwagt, tomsuna, büri, beýläk, ýaşyryn, dikligine, bilelikde, azajyk, köprük, ýuwaşja, bir-birden, gaharyna, begenjine, gahrymanlarça* diýen hallary ulanyp, işlik söz düzümlerini ýazyň.

279. Göçüriň, hal hyzmatynda ulanylan söz düzümleriniň aşagyny çyzyň, olaryň hakyky hallardan tapawudyny aýdyp beriň.

Ýüz küý geler, geçer her gün bu başa (*Magtymguly*).
Şükür, Alia, bu gün ýetdim myrada (*Mollanepes*).
Säher wagty, daň çagynda,
Öwser gara zülpüň seniň (*«Görögly»*).

280. Göçüriň, hallaryň aşagyny çyzyň, olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelendigini aýdyp beriň.

Aýym ýatyk, bendäm dik (*Atalar sözi*).
Başyň ýassyga ýetende
Ogul-gyzyň ýatça bolmaz (*Magtymguly*).

Älem üçin tämiz ellerim taýýar.
Ýöne mydam öňe düşäýýär haýýar.
Haly dokan gelin ýer dyrmap otыр.
Nas satýan bazary başyna geýýär (*A. Annadurdy*).

281. *Ýaşyryn, töwerekleýin, günuzyn, ahyrsoňy, ir-giç* sözlerini gurluşlary, aňladýan manylary we sintaktik hyzmatlary taýdan doly derňew ediň.

Kömekçi sözler

Leksik manylaryny ýitirendiklerine görä käbir sözler grammatik soraglara jogap bolmaýarlar, aýratynlykda ulanyлмаýarlar. Olar dine özbaşdak manyly sözleri grammatik taýdan baglanyşdyrmaga, many mynasybetlerini anyklamaga, goşmaça öwüşgin bermäge, aýdylýan

pikire sözleýjiniň öz garaýşyny bildirmäge hyzmat edýärler. Hyzmatlaryna görä olara *kömekçi sözler* diýilýär.

Kömekçi sözleriň biri-birinden tapawutlanýan birnäçe görnüşi bar.

Sözsoňy kömekçiler

Sözsoňy kömekçiler hyzmaty, ulanylyş aýratynlyklary, aňladýan many gatnaşyklary taýdan beýleki kömekçi sözlerden düýpli tapawutlanýarlar. Olara atlaryň, at deregine ulanylan sözleriň soňundan gelip, bile ulanylýandyklaryna we baglanyşdyrýan sözleriniň many mynasybetlerini anyklaşdyrmaga kömek edýändiglerine görä *sözsoňy kömekçiler* diýilýär.

Sözsoňy kömekçiler aslynda özbaşdak manyly sözler bolup, wagtyň geçmegi bilen öz leksik manysyny doly ýa kem-käs ýitiren, degişli söz toparyndan uzaklaşan sözlerdir. M e s e l e m : **dek, ýaly, üçin** sözleri leksik manylaryny doly ýitirip, ozalky söz toparyndan bütinleý uzaklaşan bolsa, **boýy, hakda** sözleriniň taryhy taýdan at söz toparyndan, **görä, baka, saýyn** sözleriniň işliklerden, **bilen** sözüniň (bir+le+n) san, **zerarly, dogrusynda** sözleriniň sypat söz toparyndan uzaklaşandygy duýulýar. **Hakynda, garanda, sebäpli, seredende** ýaly sözsoňy kömekçiler bolsa öz leksik manylaryny heniz doly ýitirmändirler.

Ýüz, arka, baş, aýak, ýan, iç, daş... ýaly atlaryň **asmanyň ýüzünde, tamyň arkasynda, jaýyň içinde, mekdebiň ýanynda...** kimin utgaşyp, sözsoňy kömekçiler hyzmatynda ulanylyşy bolsa özbaşdak manyly sözleriň sözsoňulara öwrülişiniň türkmen dilinde häzirem dowam edýän hadysadygyny aýtmaga esas berýär. M e s e l e m :

Myhmanlar **stoluň başyna** geçdiler (*N. Saryhanow*).

Az salymyň içinde **howlynyň içi** aýal-erkek, oğlan-uşakdan doldy (*A. Gowşudow*).

Myrat häzir **samolýotuň içinde** kükürt **zawodynyň depesinde** özi ýaly **oglanlaryň arasynda** bu minutlar hakda pikir edýardi (*B. Seytäkow*).

Sözsoňy kömekçiler asyl söze we goşulmalara bölünmeýär, asyl düýp söz hökmünde tanalýar.

Olar morfologik taýdan üýtgemeýän sözlerdir, ýöne baglanyşdyrýan sözünüň talabyna laýyklykda öňündäki sözün belli bir düşümde gelmegini talap edýär.

Sözsoňy kömekçiler utgaşyp gelen sözi bilen ikisi bilelikde bir grammatik soraga jogap bolýar, aýratynlykda başga bir sözi aýk-lap-da, başga bir söz tarapyndan aýyklanyp-da bilmeýärler. Olar öz utgaşyp gelen sözlerini, köplenç, işlikler bilen baglanyşdyrýarlar.

Atlary, atlaşyp gelen sözleri işlikler bilen baglanyşdyrmak hyzmaty taýdan sözsoňy kömekçiler düşüm goşulmasyna meňzeýär. Hatda käbirlerini düşüm goşulmalary bilen çalşyryp hem bolýar.

M e s e l e m :

Kitaby seniň üçin aldym.

Kitaby saňa aldym.

Doglan günüň bilen gutlaýarys.

Doglan günüňi gutlaýarys.

Şähre şu ýol bilen gitdik.

Şähre şu ýoldan gitdik.

Sözsoňy kömekçiler düşüm goşulmalary ýaly tabynlyk gatnaşygyndaky sözleri baglanyşdyrýarlar, olaryň arasyndaky grammatik gatnaşyklary anyklamaga hyzmat edýärler.

Sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan many gatnaşyklary düşümleriňkä garanda köp dürli. Hemme ýagdaýda olary düşüm goşulmalary arkaly berip bolmaýar. Sözsoňy kömekçiler arkaly gymyldy-hereketiň kim bilen edilendigi, guraly, sebäbi, maksady, wagty, ýüze çykyş ýagdaýy, giňişlikdäki orny, çägi... aňladylýar. Sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan manylaryň köp dürlüligi baglanyşdyrylan sözleriň mynasybetinden gelip çykýar. Hatda şol bir sözsoňy kömekçi arkaly dürli many gatnaşyklary aňladylyp bilner. Meselem:

Haty galam bilen ýazdym (gymyldy-hereketiň guraly anyklanýar).

Haty ir bilen ýazdym (gymyldy-hereketiň wagty görkezilýär).

Haty yhlas bilen ýazdym (gymyldy-hereketiň ýüze çykyş ýagdaýy bildirilýär).

Dostlar bilen bir magryfet açmadym (*Kemine*). Munda bilelikdelik aňladylýar.

Sözsoňy kömekçiler baş, ýöneliş, çykyş düşümde gelen sözleriň soňundan gelip, olary köplenç işlikler bilen baglanyşdyrýar. Emele gelen söz düzümlerinde sözsoňy kömekçi öňündäki söz bilen ikisi birlikde tabyn (garaşly) komponent bolup gelýär, aralykdan söz goşmak, hatda geliş tertiplerini üýtgetmek hem bolmaýar.

Sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşan söz düzümlerinde sözleriň arasyndaky grammatik gatnaşyk hem düşüm goşulmasy, hem-de sözsoňy kömekçi bilen, ýagny birbada iki serişde arkaly aňladylýar. Sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan manylaryň köp dürlüligi-de, düşümlere garanda has anyklygy-da şol sebäplidir.

Baş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler:
bilen, üçin, ýaly, dek, deýin, kimin, saýyn, hakda, boýunça, barada babatda... Bular baş düşümde gelen sözleri, esasan, işlikler bilen baglanyşyp, olaryň arasyndaky many gatnaşyklaryny açyp görkezýärler. M e s e l e m : **bilen** sözsoňy kömekçisi arkaly gymyldy-hereketiň bilelikde ýerine ýetirilendigi, guraly, ýüze çykyş hal-ýagdaýy, giňişlikdäki orny, ugry, çägi, wagty... ýaly dürli-dürli manylar aňladylýar:

Azaşsaň, **il bilen** azaş (*Atalar sözi*).

Dil bilen orak orsaň, bil agyramaz (*Atalar sözi*).

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar (*Atalar sözi*).

Gurt bilen deňlemez özüni itler,

Öz ýanyndan **artyk saýmak biläni** (*Magtymguly*).

Eşiden deň bolmaz **gören göz bilen** (*Magtymguly*).

Men bir aşyk, geldim saňa **saz bilen** (*Mollanepes*).

Goýber, mollam, **ýarym bilen gideýin** (*Mollanepes*).

Ölinçäň **bedasyl bilen** mähriban bolujy bolma («*Görogly*»).

Bilen sözsoňy kömekçisi **meniň bilen, seniň bilen, onuň bilen** mysallaryndaky ýaly at çalyşmalaryny-da işlikler bilen baglanyşdyrýar. Häzirki türkmen edebi dilinde **halkyň aladasy bilen ýaşamak, sorag bilen ýüzlenmek, iş sapary bilen gitmek, zähmet ýeňşi bilen gutlamak...** ýaly işlik söz düzümleriniň sany barha artýar.

Bilen sözsoňy kömekçisiniň **şeylelik bilen, şunluk bilen** ýaly pikiri jemlemegi bildirýän giriş sözi we deňdeş agzalary baglanyşdyrýan baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylmak meýli hem güýçlenýär. M e s e l e m :

Mert **bilen** namardy görsem tanyr men (*Kemine*), Ony «Merdi we namardy görsem tanyr men» ýaly **we** baglaýjy kömekçisi bilen çalşyrsak-da many üýtgemeyär.

Üçin sözsoňysy arkaly gymyldy-hereketiň maksat-matlaby, sebäbi aňladylýar. M e s e l e m :

Watan üçin çykdy Gyrat üstüne...

Ilim üçin şirin jandan geçer men (*Seydi*).

01 eýelik düşümde gelen at çalyşmalary bilen utgaşyp gelende, sebäp gatnaşygy bildirilýär. M e s e l e m :

Seniň üçin ölebilmen,

Git, Garyp, eglenme mundan («*Şasenem-Garyp*»).

Häzir şu manyda **diýip, zerarly, sebäpli, mynasybetli** sözleri sözsoňy hyzmatynda işjeň ulanylýar. M e s e l e m :

Gapysyna geldim **görsem diýip** ýüzün (*Mollanepes*).

Ussanyň **Gözel diýip** däli-porhan bolup ýörenini Myrat-da bilýärdi (*A. Durdyýew*).

Ýaly, dek, deýin, kimin sözsoňulary baş düşümde gelen sözleri işlikler bilen baglanyşdyryp, meňzeşlik bildirip gelýärler. M e s e l e m :

Alymlara uýsaň açylar gözün,

Jahyllara uýsaň, **kör dek** bolar sen (*Magtymguly*).

Derýalar **men kimin** daşmaz ...

Simap dek bikarar tende bu janym (*Seydi*).

Ýüzi **Aý dek** şugla salar (*Mollanepes*)

Elip dek kamatym ogşady dala,

Arzuw eýläp ýete bilmen wysala (*Mollanepes*).

Ruhuňyz **tug deýin** belentde bolsun!

Häzirki türkmen edebi dilinde bulardan **ýaly** sözünüň ulanylyşy barha işjeňleşýär.

Hakda, hakynda, barada, barasynda, babatda, babatynda sözleri hem baş düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, **Watan hakda, sen barada, iş babatda...** ýaly sözsoňy kömekçiler hyzmatynda

gelip, işlikleri-de, atlary-da aýyklar bilýär. Bu sözsoňular arkaly, esasan, gymyldy-hereketiň, gürrüňiň obýekti anyklanylýar. **M e s e l e m:**

Ol gapa eserdeňlik bilen garap, Eziziň saraýyndan çykan Çary Çamanyň ýükläp giden **ýaragy barada**, Aşyr bilen eden **gürrüňi hakda**, Asyryň gwardiýa naçalnigi bilen **gyzarylyşy dogrusynda**, Ata däliniň ara düşeni barada jikme-jik gürrüň berdi (*B. Kerbabayew*).

Saýyn sözsoňusy arkaly **gün saýyn, ýyl saýyn** mysallaryndaky ýaly gymyldy-hereket wagt, dowamlylyk taýdan anyklanylýar.

Boýunça sözsoňusy-da baş düşümde gelen atlary işlikler bilen baglanyşdyryp, gymyldy-hereketiň name esasyda edilýändigini anyklanylýar. **M e s e l e m:** **Meýilnama boýunça** işlenildi. Aýsyz dury asmanyň ýyldyzlary **öz kanunlary boýunça** asudalyk bilen bakyldaşýardy (*B. Kerbabayew*).

Boýunça sözsoňusynyň gymyldy-hereketiň obýektini görkezip, **müdiriň terbiýeçilik işleri boýunça orunbasary, küşt boýunça ýaryş, edebiýat boýunça synag** ýaly ulanylyşy-da güýçlenýär.

Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler: **baka, tarap, garşy, çenli, görä, garanda, seredende...** Bu sözsoňy kömekçiler ýöneliş düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, olary işlikler bilen baglanyşdyryp geýär. **M e s e l e m:**

Meniň köňlüm Aýa bakar

Aý bakar **asmana garşy** (*Kemine*).

Çygly şemal asmanyň buludyny öz **ugruna baka** kowup gitdi (*B. Kerbabayew*).

Derýanyň kenary bilen **Dörtgüle tarap** ok ýaly bolup geçen atlylar akyla sygmajak başagaýlyk döretti (*B. Seytäkow*).

Sabyrsyz **garaşýanlygymyza görä** günler geçmeýän ýalydy (*A. Gowşudow*).

Annaguly şu pagta ýygşy bilen **öýläne çenli** haltasyny-da dolduryp bilmedi (*A. Durdyýew*).

Yorganyňa görä aýak uzat (*Atalar sözi*).

Garanda, seredende sözleri sözsoňy kömekçi hyzmatynda gelende gymyldy-hereketler ýa-da predmetler deňeşdirilýär.

Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler: **özge, başga, gaýry, ýaňa...** Bular, köplenç, çykyş düşümde gelen at-lary nygtap, aýratynlandyryp görkezmäge hyzmat edýär. M e s e l e m :

Eşit, adam, dogan **ilden gaýry** mähriban ýurt bolmaz (*Magtymguly*).

Senden özge hemdemim ýok, eşim ýok,
Ýardan gaýry hiç bir köňül hoşum ýok («*Şasenem-Garyp*»).

Biziň tutan işimiz **illerden özge** bolsun (*Kemine*).

Öň, son hallary sözsoňy kömekçileriň hyzmatynda gelende gymyldy-hereketiň öňli-soňlulygy bildirilýär. Utgaşyp gelen sözünden çykyş düşüm goşulmasynyň düşürilip aýdylmagy netijesinde basym taýdan birleşen **son** sözünüň goşulma öwrülme meýli barha güýçlenýär:

Suw **seňrikden agansoň** puşmandan ne peýda?! (*Atalar sözi*).

Diýeniň **bolmansoň**, göwün **galansoň**

Sözläre söz gelmez zybana ýagşy (*Magtymguly*).

Sözsoňy kömekçiler sözlemde öz utgaşan sözleri bilen birlikde aýyrgyç hem, doldurgyç hem bolup bilýärler. M e s e l e m :

Elip dek kamatym ogşady dala...

Iki älemde **seniň dek** ýa-ha bolgaý, bolmagaý (*Mollanepes*).

Mar deý tillerin uzadyp,

Sokar seniň tylla saçyň (*Mollanepes*).

Watan hakda goşgular okaldy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili sözlere sözsoňy kömekçiler diýilýär? Olaryň özbaşdak manyly söz toparlaryndan aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Baş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçileriň hyzmatlaryny we aňladýan manylaryny mysallar arkaly düşündiriň.
3. Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler haýsylar? Olaryň hyzmatlaryny, manylaryny aýdyp beriň.
4. Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan sözsoňy kömekçiler haýsylar? Olaryň hyzmatyny aýdyp beriň.

282. Göçüriň. Isjeň ulanylyşdan düşüp galan sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, häzirki türkmen dilindäki sinonimlerini aýdyp beriň.

Alem içre sen kibi tagt üzre soltan görmedim (*Mollanepes*).
Nepes diýer: umydym - gözüm düşse dildara,

Sydkyňny bire baglap, Hak sary dolan köňlüm (*Mollanepes*).
Gözden akar ganly ýaş göýä aby-Jeýhundyr (*Mollanepes*).

Saglygyň gadyryn bilgil hassa bolmazdan burun
(*Magtymguly*).

Sözlegen sözleri misli bal kibi (*Magtymguly*).

Göýä aýyň ýüzün bulut alypdyr (*Kemine*).

Ygtybar ýok jeset içre bu jana (*Zelili*).

Älem içre adam gezmez, at gezer (*Atalar sözi*).

**283. Okaň, bilen sözsoňusy arkaly baglanyşan işlik söz düzümleri-
ni göçüriň, nähili manylary aňladýandygyny aýdyp beriň.**

Gyşdan kynlyk bilen çykan açgöz mallar ondan-oňa nebsewürlik
bilen tebsindi (*B. Kerbabayew*).

Bu gün Annagulynyň ejesi daň bilen turdy-da, çay goýdy
(*A. Durdyýew*).

Suray, Gözel hem Baýram - üçüsi gowaçalygyň içinden geç-
ýän gumaksy ýol bilen meýdan düşelgesine tarap geçip barýardy-
lar (*G. Gurbansähadow*).

Poltaraskiý derrew atlanmak niýeti bilen gapa bakan ylgady
(*B. Kerbabayew*).

Bu akyly çaşan oňa gürrüň berer, olam oňa gürrüň berer, şunluk
bilen, bütün oba meniň syrym paş bolar (*A. Durdyýew*).

**284. Göçüriň, sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy
düşümde gelen sözler bilen utgaşandyklaryny düşündiriň.**

Tejeniň her düýp ýylgyny saňa garanda meniň üçin has gymmadrak
(*B. Kerbabayew*).

Men Hoşgeldi üçin uly sylag taýýarlap ýörün (*A. Gowşudow*).

01 gyzyň okuwa gitmek üçin taýýarlyk görüp ýörenini hem bilýär-
di (*A. Gowşudow*).

Aýnanyň elleri hereketde bolany üçin köýneginiň giňligine ga-
raman, syratly göwresi nepis çekilen surata çalym edýärdi
(*B. Kerbabayew*).

285. Göçürin, beýleki söz toparlaryna degişli sözleriň sözsoňy kömekçi bolup gelenleriniň aşagyny çyzyň, olaryň aňladan manylaryny aýdyp beriň.

Muhannesler goýup gaçar

Yoldaşyn meýdan içinde...

Gözeller içinde saýlap söýmeli («Görogly»).

Goýgul gadamlaryň didäm üstüne («Şasenem-Garyp»).

Bu wakalardan öňürti gelnalyja gidildi, ondan son göreş tutduryl-
dy, at çapdyryldy (*G. Kulyýew*).

Bar, git, ertirden beýläk seniň işsiz gezip ýöreniňi görsem, hezil
bermen (*A. Durdyýew*).

Otuz-kyrk atly howlynyň daşynda, on-ýigrimi atly içinde ayak
üstünde dursunlar (*B. Seytākow*).

Yyl başyndan galla sorap,

Işi gapy kakmak bolar (*Kemine*).

Gelen aş diýip gelmez turşutma ýüzün,

Aşa mätäç däl, söze myhmandyr (*Magtymguly*).

286. Göçürin, sözsoňy hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Ýerküme hakda soramak onuň özi hakynda soramakdy (*R. Alyýew*).

Ata-babalarymyz ömür boýy bol suwuň arzuwyny etdiler
(*B. Hudaýnazarow*).

Öz işine jany-teni bilen berlen adamlaryň sany günde däl, sagat
saýyn köpelyär (*B. Kerbabaýew*).

Palawdan garnyny doýran Hojam aga Yelli bilen hoşlaşyp daňa
golaý öýe geldi (*A. Gowşudow*).

Ursa ugradan oglunyň gaýdyp gelerine ol soňky demine çenli
garaşdy (*A. Gowşudow*).

Bahar bilen Hoşgeldi öz aralarynda Wüşi kel hakynda, Yelli Zaman
hakynda, Pökgen hakynda gyzykly gürrüňlere başladylar (*A. Gowşudow*).

**287. Göçürin, sözsoňy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy
düşümde gelen sözler bilen utgaşyp gelendiklerini düşündiriň.**

Aglamjyrap gelen aýallar Halnazary öli göteren ýaly göterip git-
diler (*B. Kerbabaýew*).

Aýsyz mawy asmanyň apbasy-çapraz ýaly ýaldyrawuk ýyldyzlary olary hüwdüleýän ýaly balkyldaşýardylar (*B. Kerbabayew*).

II özüniň ata-babadan bári dowam edip gelýän düzgünini ýöretsin (*B. Kerbabayew*).

Garrylar özleriniň begençlerinden ýaňa bir agyz-da gepläp bilmän, dine bir «päh-päh» diýişdiler (*N. Saryhanow*).

Baglaýjy kömekçiler öz leksik manylaryny we özbaşdak ulanylmak ukyplaryny ýitiren, hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, baglanyşdyrmak hyzmatyndaky **we, hem, emma, ýöne, welin, ýogsa, eýse, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de, eger, çünki, ýagny...** ýaly kömekçi sözlerdir. Olar hyzmatyna görä şeýle at alypdyrlar.

Baglaýjy kömekçileriň sözleri, sözlemleri baglanyşdyryşy sözsoňy kömekçileriňkiden düýpgöter tapawutlanýar. Baglaýjy kömekçiler biri-beýlekisine tabyn bolmadyk, deň hukukly sözlemleri, sözlemiň deňdeş agzalaryny baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler.

Baglanyşdyrýan sözleri, sözlemleri bilen grammatik gatnaşyga girmeyärler, olaryň haýsy söz toparyna degişlidigine we haýsy formada gelendigine biparhdyrlar. Olar sözlem gurluşyna dahylsyz kömekçi sözlerdir, baglaýjy kömekçi galdyrylsa-da, sözleriň, sözlemleriň özara baglanyşygyna zeper ýetmeyär, çünki baglaýjy kömekçiler sözlemleri we sözlemiň deňdeş agzalaryny grammatik taýdan däl-de, mazmun taýdan baglanyşdyrýar.

Baglaýjy kömekçiler söz düzümlerini hasyl etmäge gatnaşmaýarlar, sözlem agzasy-da bolup bilmeýärler.

Döreýşi nukdaýnazardan baglaýjy kömekçileri iki topara bölmek mümkin.

1. *Turkmen diliniň öz baglaýjy kömekçileri: a, ýogsa, ýöne, eýse, bolsa, bolmasa, diýip, diýen...* Olardan **ýogsa** (ýok er+se), **ýogsam** (ýok erse+hem), **ýogsa-da** (ýok erse-de), **bolsa** (bol+sa), **bolmasa** (bol-ma-sa) sözleriniň işligiň şert formasyna, **diýip**(diý-ip), **diýen** (diý-en) sözleriniň hal işlik, ortak işlik formalaryna degişli bolandyklary jedelsizdir.

2. *Başga dillerden geçen baglaýjy kömekçiler: we, hem,emma, welin, ýa, kä, ne, çünki, ýagny...* Bular pars we arap dillerinden geçen alynma baglaýjylardyr. Bulary pars we arap edebi dilleriniň orta asyrlarda türkmen edebiýatyna ýetiren täsiriniň netijesi hasaplamak bolar.

Eýsem baglaýjy kömekçiler many aňlatmaýarmyka? Manysyz söz bolmaýar. Her bir baglaýjy kömekçiniň öz manysy bar, olaryň birini beýlekisi bilen dannawsyz çalşyryp bolmaýşy hem baglaýjy kömekçileriň her biriniň öz manysynyň, stilistik öwüşgininiň bardygyny görkezýär. Ýöne olaryň manylary deň hukukly sözlemleri we sözleri baglanyşdyryp gelende ýüze çykýar.

Baglaýjy kömekçileri aňladýan manylary taýdan birnäçe topara bölmek bolar:

1. *Ugurdaşlygy bildirýänler: we, hem, ýagny...*
2. *Garşylygy bildirýänler: emma, ýöne, welin...*
3. *Ikuçlylyg bildirýänler: ýa, ýa-da.*
4. *Gezekleşigi bildirýänler: kä, käte.*
5. *Inkärliگی bildirýänler: ne,ne-de.*
6. *Şert bildirýänler: eger, ýogsa, bolsa, bolmasa.*
7. *Sebäp bildirýänler: sebäbi, çünki.*

Baglaýjy kömekçileriň käbirleri sözlemde dine bir gezek gelip bilse, başga birleri sözlemde gaýtalanyp gelýär. Şu nukdaýnazardan hem olary iki topara bölmek bolar:

1. *Sözlemde dine bir gezek gelip bilýän baglaýjylar: we, ýagny, emma, ýöne, welin, çünki, sebäbi, ýogsa, bolmasa...*
2. *Gaýtalanyp ulanylýan baglaýjylar: hem, hem-de, ýa, ýa-da, ýa-ha, kä, käte, ne, ne-de...*

Ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan-da olar iki uly topara bölünýär:

1. *Düzmeli baglaýjylar: we, hem, emma, ýöne, welin, ýogsa, eýse, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de.*
2. *Eýerjeňli baglaýjylar: eger, çünki, sebäbi, ýagny.*

Düzmeli baglaýjylar sözlemiň deň hukukly agzalaryny, ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan birleşdirýärler, düzmeli goşma sözlemleri hasyl etmäge gatnaşýarlar. Düzmeli baglaýjylar arkaly, esasan, sözlemleriň arasyndaky ugurdaşlyk, garşylyk, ikuçlylyk, gezekleşik gatnaşyklary bildirilýär.

Eýerjeňli baglaýjylar eýerjeňli goşma sözlemlerde baş sözlem bilen eýerjeň sözlemiň arasynda gelip, olary mazmun taýdan baglanyşdyrýar, olar arkaly, köplenç, şert, sebäp, wagt gatnaşyklary bildirilýär.

Düzmeli baglaýjylar

We baglaýjysy janly gepleşikde ulanyлмаýar diýen ýalydyr, emma edebi dilimiziň ylmy, publisistik, resmi iş stillerinde örän giňden ulanylýar. Ol deňdeş eýeleriň, deňdeş habarlaryň, deňdeş aýyrgyçlaryň, deňdeş doldurgyçlaryň, deňdeş ahwalatlaryň arasynda dine bir gezek gelyär. Eger sözlemde deňdeş agzalaryň, birnäçesi bar bolsa, onda öňdäki deňdeş agzalar sanama intonasiýasy bilen aýdylýp, dine soňkusy **we** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylýar.

We baglaýjysy ugurdaş pikirli ýönekeý sözlemleri özara baglanyşdyrmaga-da işjeň gatnaşýar. Düzmeli goşma sözlemde hem ol dine bir gezek ulanylýar. Eger düzmeli goşma sözlemde ýönekeý sözlemleriň birnäçesi bar bolsa, onda öňdäki sözlemler sanama intonasiýasy bilen, iň soňkusy **we** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylyp, sözleme gutarnyklylyk häsiýeti berilýär.

Ugurdaşlyk bildirýän **hem** baglaýjy kömekçisi-de sözlemleri **we** sözlemiň deňdeş agzalaryny mazmun taýdan baglanyşdyrýar. Ol sözlemde birnäçe gezek gaýtalanyp gelip bilşi, stilistik öwüşginliligi taýdan **we** baglaýjysyndan birneme tapawutlanýar.

Hem baglaýjysy sözlemleriň, deňdeş agzalaryň her birini nygtamak gerek bolanda olaryň sanyna görä birnäçe gezek gaýtalanyp gelip bilýär. Bu ýagdaýda ony **we** baglaýjysy bilen çalşyryp bolmaýar.

Hem jilwe, **hem** gamza, näz-u kereşme

Mesgen tutmyş göz-gaşyňda, gollarda (*Andalyp*).

Hem daýymlara barýaryn, **hem** atyma baş öwredýärim (*Atalar sözi*).

Hem baglaýjy kömekçisine ownuk bölekler goşulyp, **hem-de**,

hem-ä, hemem (hem + hem) görnüşlerinde ulanylanda sözlemleriň, deňdeş agzalaryň many ugurdaşlygyny nygtamakdan başga, olara modal öwüşginler-de berilýär. **M e s e l e m :**

Uly köçä ýetýänçäk **hem-ä** ýoldaş bolup gideris, **hemem** ýolda iküç agyz gürrüň edersis (*B. Kerbabayew*).

Gadym döwürlerden bäri türkmen dilinde- **da/ -de** ownuk bölegi hem ugurdaşlyk bildirýän **we, hem** düzmeli baglaýjylarynyň hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär:

Yat illerde mysapyrlyk çekenden

Ursa, sögse, **horlasa-da** il ýagşy (*Magtymguly*).

Çagyrylan ýere bar, **otur-da** turma...

II bilen gelen **toý-da** baýram (*Atalar sözi*).

Ugurdaş manyly ýönekeý sözlemler özara baglanyşdyrylanda **-da/-de** ownuk bölegi dine bir gezek getirilýär we edil **hem, we** baglaýjylary ýaly ugurdaş pikirleriň şol bir wagtda ýa-da yzly-yzyna bolýandygy, bir işiň netijesinde ýa-da şol sebäpli ikinji bir işiň ýüze çykýandygy bildirilýär.

Türkmen dilinde **-de/-de** ownuk böleginiň garşylykly manyly ýönekeý sözlemleri baglanyşdyryp, **emma, ýöne** baglaýjylarynyň hyzmatynda ulanylyşy-da bar: Giç **ýat-da**, ir tur (*Atalar sözi*).

Bilen sözsoňy kömekçisi-de ugurdaşlyk bildirýän düzmelikli baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelende deňdeş agzalaryň aralygynda getirilse-de, olaryň öňdäkisi bile aýdylýar, onuň baş düşüm şekilinde gelmegini talap edýär. Bu ýagdaýda deňdeş agzalaryň yzdaşlygy has nygtalyp aýdylýar:

Ýurda döwlet geler bolsa, bagşy **bilen** ozan geler (*Atalar sözi*).

Emma, welin, ýöne, a baglaýjy kömekçileri garşylykly pikirler aýdylýan ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan baglanyşdyryp, düzmeli goşma sözlemde baglanyşyk döretmek üçin giňden ulanylýar. Türkmen diliniň gadymy we orta asyr ýadygärliklerinde, aýratynam, halk döredijiliginde bu hili sözlemler, esasan, intonasiýa arkaly baglanyşdyrylan eken:

It üýrer, kerwen geçer...

Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer (*Atalar sözi*).

Ýa, ýa-da, ýa-ha baglaýjy kömekçileri ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan baglanyşdyryp, olarda aýdylýan pikirleriň dine biriniň boljakdygyny, haýsynyň ýüze çykjagynyň bolsa ikuçlydygyny bildirýän

Häkim bolsaň, halky Gün kibi çoygul,

Akarda suw **ýa** öserde ýel bolgul.

Magtymguly, ýangyl, öçgül,

Ýa lal otur, **ýa** dür saçgyl (*Magtymguly*).

Ýa baglaýjy kömekçisinden soňra **bolmasa** sözi getirilende, pikirleriň ikuçlylygy, gumanalygy has-da nygtalýar.

Adamzat şahy diýip eýledim guman,

Ýa bolmasa Hemra jandan habarly («*Hüýrlukga-Hemra*»).

Eger düzmeli goşma sözlemde **ýa** baglaýjysy birden artyk gaýtalansa, köplenç, soňky gezeklerde onuň ownuk bölekli **ýa-da, ýa-ha** görnüşleri ulanylýar. Bu ýagdaýda ol baglanyşdyrýan ýönekeý sözlemleriniň sanyna görä olaryň her biriniň önünden getirilýär, pikirleriň ikuçlylygy has nygtalýar we sözlem jemlenilýär.

Halamak işliginiň gysgalan görnüşü bolan **ha** sözi-de ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan özara baglanyşdyryp gelende, pikirleriň haýsy biriniň boljagynyň ikuçlydygy bildirilýär. **Ha** baglaýjysy hyzmaty taýdan **ýa** baglaýjysyna ýakyn, emma many öwüşgini boýunça ondan tapawutlanýar. Munda baglanyşdyrylýan sözlemlerde aýdylýan pikirleriň haýsynyň bolmalydygyny saýlamak diňleýjiniň özüne goýulýar:

Eý bihabarym, **ha** ynan, **ha** ynanma,

Köýdi jigerim, **ha** ynan, **ha** ynanma (*Baýram han*).

Kä, käte baglaýjy kömekçileri aýdylýan pikirleriň gezekleşikli ýüze çykýandygyny bildirýän Adatça, bu baglaýjylar baglanyşdyrýan sözlemleriniň sanyna görä gaýtalanyp, her biriniň önünden getirilip ulanylýar. Sözlemleriň öňdäkileri **kä**, iň soňkusy bolsa **käte** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylýar.

Ne, ne-hä, ne-de baglaýjy kömekçileri inkärlik bildirýän düzme-li baglaýjylardyr. Olar ugurdaş manyly ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan özara baglanyşdyrmak bilen birlikde olaryň hiç biriniň-de ýüze çykmaýandygyny bildirýärler. Bu baglaýjylar ýönekeý sözlemleriň

sanyna görä her biriniň öňünden getirilip ulanylýar. Ilki **ne**, soňra **ne-hä**, iň soňundan **ne-de** getirilip sözlem jemlenilýär:

Ne çiş köýsün, **ne** kebab (*Atalar sözi*).

Ne bag duýdy, **ne** bagbanyň (*Mollanepes*).

Ne hasap, **ne** hesip, **ne** belli san bar...

Eýerjeňli baglaýjylar

Eýerjeňli baglaýjylar eýerjeň sözlemi baş sözlem bilen baglanyşdyrýar. Eýerjeňli baglaýjylaryň ulanylyşy-da fakultatiw häsiýetlidir. Olar sözlem içinde gelip-de, gelmänem biler. Sebäbi olar baş sözlem bilen eýerjeň sözlemi grammatik taýdan däl-de, mazmun taýdan baglanyşdyrmaga, olaryň arasyndaky sebäp, şert, wagat gatnaşyklaryny nygtap görkezmäge hyzmat edýärler.

Eger baglaýjy kömekçisi şert eýerjeň sözlemde gelýär. İçinde **eger** baglaýjysy bolan eýerjeň sözlem şertlendirme intonasiýasy bilen aýdylýp, baş we eýerjeň sözlemleriň arasyndaky şert gatnaşygy nygtalýar.

Eger pir sen, **eger** ýaş,

Kylma syryň ile paş (*Magtymguly*).

Çünki, sebäbi, ýagny baglaýjylary sebäp eýerjeň sözleminde getirilip, ony baş sözlem bilen baglanyşdyrmaga we sebäp gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýär.

Hak-u nähak gitmeli, **çünki** başga çäre ýok (*B. Kerbabayew*).

Ussa-da obada Kulydan başga adama syr bermezdi, **sebäbi** Kuly onuň ugrundan turýardy (*A. Durdyýew*).

Annaguly sölpi at şundan galypdy, **ýagny** ol geýen eşigini, balagynyň uçguryňy, çarygynyň bagyny oňarman, hopul-sopul gezerdi (*A. Durdyýew*).

Diýip, diýen sözleri-de eýerjeňli baglaýjy kömekçileriň hyzmatynda ulanylýar. Bular, esasan, başganyň sözünü awtoryňky bilen baglanyşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Eý ýaranlar, ömrümden geçdi **diýip** aglaryň (*Magtymguly*).

Haçan... şonda..., nähili... şol hili, kim...şol, näçe.şonça ýaly çalyşmalaryň eýerjeňli baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylyşy-da güýçlenýär. **M e s e l e m :**

Bu işi **haçan** gutarsaňyz, **şonda** öýümize gaýdarys
(*B. Hudaýnazarow*).

01 wagtlar muňa **näçe** Bally molla diýseň, **sonça** hoşuna gelderdi
(*A. Durdyýew*).

Eger meniň aýdanlarym ýüregiňe jaý bolmasa, **onda** olaryň özerlerini çagyryp sorap bilersiňiz (*N. Saryhanow*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili sözlere baglaýjy kömekçiler diýilýär? Olaryň sözsoňy kömekçilerden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Baglaýjy kömekçiler aňladýan many gatnaşyklary taýdan nähili semantik toparlara bölünýär?
3. Baglaýjy kömekçiler hyzmatlary taýdan nähili toparlara bölünýär? Düzmeli baglaýjylaryň eýerjeňli baglaýjylardan tapawudyny aýdyp beriň.
4. Haýsy baglaýjylar sözlemde bir gezek, haýsy baglaýjylar birnäçe gezek gaýtalanyň ulanylýar?
5. Baglaýjy kömekçileriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

288. Göçüriň, baglaýjy kömekçileriň aşagyny çyzyň, olaryň deňdeş agzalary ýa-da sözlemleri baglanyşdyryp gelendigini aýdyp beriň.

Hem daýymlara barýaryn, hem atyma baş öwredýärim.

Ne syh köýsün, ne kebab (*Atalar sözi*).

Iki älemde seniň dek ýa-ha bolgaý, bolmagaý (*Mollanepes*).

289. Göçüriň, baglaýjy kömekçileriň we baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň düzmeli ýa-da eýerjeňli baglaýjylardygyny aýdyp beriň.

Yurda döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler.

Bir-ä ýagşylyk unudylmaz, bir-de ýamanlyk (*Atalar sözi*).

Bir atly geçdi diýdiler welin, şol siz ekeniňiz-dä?! (*A. Durdyýew*).

Enesini gör-de gyzyny al, gyrasyny gör-de bizini al (*Atalar sözi*).

Az ýatgyl, az iýgil, ýene az sözle (*Magtymguly*).

290. Göçüriň, baglaýjy kömekçileriň aşagyny çyzyň, many gatnaşyklary taýdan häsiýetnama beriň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Ýigit bar, belentdir oň howalasy,
Emma iş bitirmez ýüze sylasy.
Ýöne welin itgyzganam, bägülem
Toprak atly bir enäniň balasy (*M. Seýidow*),

291. Okaň içinde baglaýjy kömekçi bar bolan sözlemleri saýlap göçüriň, baglaýjy kömekçileriň hyzmatyny düşündiriň.

Galamdaş ýoldaşlary Mämmet Seýidowyň şahandaz şahyr bolandygyny häli-şindi ýatlaýarlar. Bir gezek ýazyjylar üýşüp, bir ýere barýarkalar, özüni dilewar hasaplaýan ýazyjylaryň biri ýaşulurak ýazyjynyň aýakgabyňyň bagjygynyň çözülendigini görýär-de:

- Şunuň ýaly zatlary Mämmet Seýidow ýaly ýaşlar görmeli welin, bolýar-da...- diýip, henek atjak bolýar.
- Biz ýaşulynyň aýagyna däl-de, onuň nurly ýüzüne seredýäris-diýip, Mämmet aga oňa bada-bat jogap gaýtarýar.

292. Teksti göçüriň, baglaýjy kömekçileriň we baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Kitap okaýan kän, millionlarça. Olaryň hemmesi kitap okap dana bolmaz, kitap onuň ýaramaz häsiýetlerini dessine düzedip, ýagşy adama öwürmez, ýöne kitapdan onuň özi bilmezden köp-köp zatlar alar. Ony terezi bilen ölçäp bolmaýar, ýöne ynsan näçe köp kitap okasa, şonça hem durmuş gowulaşýar, adamlaryň arasyndaky gatnaşyk mylaýymlaşýar (*O. Öde*).

Modal sözler

Sözlemiň mazmunynyň hakykata gatnaşygyna hem-de awtoryň oňa bolan garaýşyna dil biliminde **modallyk** diýilýär.

Modallyk logiki kategoriýa bolup, ol ähli adamzat üçin umumydyr. Emma onuň aňladylyşy her dilde bir hilidir. Türkmen dilinde modallyk modal sözler, ownuk bölekler, goşulmalar, kömekçi işlikler, intonasiýa ýaly dürli serişdeler arkaly aňladylýar.

Modallyk bildirýän serişdeleriň arasynda modal sözler aýratyn orun tutýar. Bu sözler türkmen diliniň sözlük düzüminde aýratyn leksiki-grammatik topary hasyl edýär.

Olar manylary, morfologik häsiýetleri, ulanylyş aýratynlyklary, hyzmatlary taýdan özbaşdak söz toparlaryndan-da, sözsoňy we baglaýjy kömekçilerden-de tapawutlanýarlar.

Modal sözler hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, sözlemde aýdylýan pikiriň hakykata gatnaşygyny, oňa sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýän kömekçi sözlerdir.

Modal manylary bildirmek üçin ulanylýan sözleriň asylky söz toparlaryndan ara açyş derejeleri deň däl. Käbirleri öz leksik manylaryny doly ýitirip, dine modal söz hökmünde ulanylsa, başga birleri kä öz asylky manysynda, käte modal söz hyzmatynda ulanylýar. Sözleriň öz hakyky manysynda ýa-da modal söz hyzmatynda ulanylandygy dine sözlemdeň mälüm bolýar.

Öz hakyky manysynda

ulanylyşy:

Bu günki işiňi ertire goýma.
 Sen mekdebe gel.
 Okuwdan son öýe bar.
 Ertir turup ataňy gör,
 ataňdan son - atyňy.
 Tomusda yssy bolýar.
 Göwnüňdäkini diýmek aýyp däl.
 Ýagşy ata bir gamçy bes.
 Egri oturyp, dogry sözleşeli.

 Toy gep-gürrüňsiz sowuldy.
 Yüregimde arman galdy.
 Meret hany?
 Ýok adamyň gürrüňini etmeliň.

Modal söz hyzmatynda

ulanylyşy:

Goý, ýurdumyz gülzarlyga
 öwrülsin.
 Gel, seniň aýdanyň bolsun.
 Bu kitap, bar, seniňki bolsun.
 Baharda türkmen ýaýlasy, gör,
 nähili gözel.
 Bolýar, bu gün öýe bile gideris.
 Diýmek, sen oýun edipsiň-ä?
 Ýagşy, hemmesini aýdyşyň ýaly
 ederis.

 Dogry, bu şeýle hem bolupdy.
 Gürrüňsiz, ertir oba gitmeli.
 Arman, men toýa ýetişmedim.
 Sen, ogul, göwnüňdäkini aýt
 hany?
 Ýok, bu gürrüňler dogry däl.

Modal sözleriň arasynda pars we arap dillerinden geçenleri-de ep-esli orun tutýar. Belki, megerem, garaz, ylaýta-da, ähtimal, esasan, elbetde, asyl, umuman, mahlasy, ahbetin, zynhar... ýaly sözler aslynda haýsy söz toparyna degişli we nähili manylarda ula-

nylan hem bolsalar, türkmen dilinde dine modal manylarda ulanylýarlar.

Tutuş sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirýän modal sözler sözlemde, esasan, üç hili hyzmaty ýerine ýetirýärler:

1. Giriş söz bolup gelyärler.
2. Modal söz-sözlemi bolup gelyär.
3. Habaryň bir bölegi bolup gelyärler.

Modal sözleri manylary taýdan-da birnäçe topara bölmek bolar.

1. *Pikiriň ygtybarlydygyna sözleýjiniň ynamyny bildirýän modal sözler:* hawa, elbetde, hakykatdan-da, dogry, dogrudan-da, şühesiz, gürrüňsiz... Bular sözleme giriş sözler hökmünde sözleýjiniň islegine görä erkin girizilýär. Olar sözlemiň başyndan girizilseler-de, ortasyndan girizilseler-de grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýarlar. Gaýtam, tersine, aýratyn intonasiýa bilen aýdylyp, ýazuwda hem sözlem agzalaryndan otur arkaly tapawutlandyrylýarlar. **M e s e l e m :**

Hawa, bu habary men Uzakjemalyň hut özünden eşitdim
(*H. Derýaýew*).

Item arryklygyn gurda bildirmez,

Elbetde, duşmana syýasat ýagşy (*Magtymguly*).

Meniň alaşam, hakykatdanam, maýyp...

Dogry, menem şeýle pikir edýärim (*B. Kerbabaýew*).

Olardan ahyryn, ahbetin sözleri dine habaryň yzyndan getirilýär, olar arkaly aýdylýan pikire ynamlylykdan başga goşmaça ýanja-mak, igeňç öwüşginleri-de bildirillýär. **M e s e l e m :**

Sen akylsyz ýigit däl ahyryn (*B. Kerbabaýew*).

Onuň aňyrsyna çykalyň, ahyry bardyr ahbetin

(*B. Hudaýnazarow*).

2. *Pikiriň ähtimallygyny bildirýän modal sözler:* **ähtimal, meger, belki, mümkin, gerek...**

Meger bizden başga ýary bar, ýary («*Saýatly-Hemra*»).

Gerek sözi dine sözlemiň soňunda ulanylýar. Ol sözlemiň habaryndan son getirilende aýdylýan pikire ynamsyzlyk, şübhe bildirilýär.

M e s e l e m : Çayda boýçy görünýär, myhman **gelse gerek**.

Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy, **megerem**, ýol bilen **giden boisalar gerek** (*A. Durdyyew*).

Gepleşikde **belki**, **mümkün**, **ähtimal** sözleriniň modal söz-sözlemi bolup gelişleri-de giň ýaýran hadysa:

- Ertir gideris.
- **Belki.**
- Ulag bolarmyka?
- **Ahtimal.**
- Bize garaşýandyrlar.
- **Mümkün.**

Modal söz sözlemde eye, habar, aýyklaýjy agza bolup bilmeýär. Şu jähetden ol jogap sözlemlerinden tapawutlanýar. Bu ýagdaýda modal sözün manysy öňdäki sözlemden mälim bolýar.

3. Inkär etmegi, sözleýjiniň ylalaşmazlygyny, nägileligini bildirýän modal sözler: ýok, däl...

Yok sözi dine **hä**, **hawa** sözlerine antonim bolup gelende inkär etmegi aňladýar. Dine şol ýagdaýda sözlemde aýdylýan pikir bilen sözleýjiniň düýpden ylalaşmaýandygy bildirilýär. Özi-de, köplenç, modal söz-sözlemi bolup gelýär. Bu ýagdaýda sözlem agzalaryndan tapawutlandyrylyp aýdylýar, ýazuwda hem otur belgisi bilen tapawutlandyrylýar:

Ýok, ýok, men öz pikirimde galýaryn...

Ýok, men-ä ogry däl (*H. Deryaýew*).

4. Pikiri jemlemegi, netijä gelmegi bildirýän modal sözler: mahlasý, garaz, esasan, diýmek, umuman... M e s e l e m :

Mahlasý, Gözel daýza, sen meniň ýumşumy bitirjek däl-dä, şeýlemi?! (*A. Durdyyew*).

Garaz, men siziň ýanyňyzda agzymy açmaly däl-dä (*B. Kerbabayew*).

Onuň özi şeýle hasap edýärdi, **diýmek**, dogrudyr (*N. Hojageldiýew*).

Gün eňegini ikä deňlände, ýeliň güýji gaçyp, tozan, **esasan**, sowlupdy (*B. Kerbabayew*).

5. Güýçlendiriji modal sözler: iň, iňňän, örän, has, tüýs, ylaýta-da, barha, hut, edil, ýaman, gaty, juda, şeýle bir... M e s e l e m :

Munuň aty **ýaman** satanlak görüňär «*Görogly*».

Men seni **has** ulurak, **has** jogapkärliräk bir wezipä bellesem diýen karara geldim (*B. Kerbabayew*).

Bu semantik topara girýän sözlerden **iň, iňňän, örän** hil-häsiýet, hal-ýagdaý düşüňjelerini bildirýän sözleriň manysyny güýçlendirse, **hut, edil** sözleri çalyşmalar bilen ulanylýar.

Ine, ana, dine sözleri çalyşmalaryň, **tä** hallaryň, **gezek, sany, ýola** sanlaryň manylaryny takykklamaga, olary nygtap görkezmäge hyzmat edýärler. M e s e l e m :

Ol sazandady, **dine** saz çalyrdy (*N. Saiyhanow*).

Maňa **dine** oglumyň şu kitaby okap bilmegi gerek (*N. Saryhanow*).

Tä ölinçäm seniň ýoluň garar men (*Mollanepes*).

Ine bu meniň gije-gündiz yzynda sersepil bolup ýören kitabym (*N. Saryhanow*).

Eý way, gözüm, way gözüm,

Ylaýta-da çep gözüm («*Aldanan möjek*» ertekisinden).

Aga, daýy, daýza, eje, jan... ýaly sözler hem modal söz hyzmatynda gelende söýgi, hormat bildirilýär. M e s e l e m :

Aý içinde jadyly arslan bardyr, **jan ogul** (*K. Gurbannepesow*).

Mikola jan gijelerine düýşüme girýär (*H. Ysmaýylow*).

Atanazar aga ikinjisini tanap bilmedi (*H. Ysmaýylow*).

Olardan garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýän sözler, köplenç, adam atlaryndan soňra, **jan** sözi bolsa degişli sözünüň önündenem, soňundanam gelip bilýär:

Çuňňur guýa daş atsaň,

Batar, gider, **ene jan** (*Läle*).

Bag bilen bossan sendedir,

Bildim **Öwez jan** sendedir («*Görogly*»).

Ownuk bölekler

Modal manyly sözleriň goşulma halyna gelenlerine *ownuk bölekler* diýilýär. Olar bildirýän gomaça many öwüşginleri taýdan modal sözlere meňzeseler-de, ulanylyşlary boýunça olardan tapawutlanýarlar.

Meňzeşlikleriň bardygyna seretmezden, ownuk bölekler goşulma dälidirler. Goşulmalaryň söze goşulyşynda berk tertip saklanýar: ilki asyl ýasaýjy, soňra dereje, forma ýasaýjylar, iň soňunda üýtgediji goşulmalar goşulýar. Her söz toparynyň özüne mahsus goşulmalary bolýar. Ownuk bölekler bolsa sözlemiň islendik söz toparyndan bolan agzasyna goşulyp bilýär. Özem, adatça, hemme goşulmalaryň yzyndan goşulýar. Goşulan sözlerine çekimlileriniň inçe-ýogynlygy taýdan eýerip gelse-de, olar bilen basym taýdan birleşmeýär.

Olar sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirmek, goşulan sözünüň manysyny nygtamak, güýçlendirmek, oňa her hili goşmaça emosional ekspressiw öwüşgin bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler. M e s e l e m :

Siz işleýärsiňiz-ä?

Berdi Amanyň ogludyr-a?

Ol barýan mugallymymyz ýaly-/a?

Gelnalyjy gidendir-/<??

Onda häzir ugramaly-Ja?

Gijä galaýan dälidiris-da?

Bu mysallarda ownuk bölekler sorag bildirýän *-my/ -mi* goşulmasynyň hyzmatynda geldi.

Ownuk bölegiň manysy goşulan sözünüň kategorial manysy bilen-de, onuň leksik-material manysy bilen-de, kabul eden goşulmalarynyň manylary bilen-de aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ol ylaýta-da sözlemiň aýdylýş äheňi bilen bagly bolýar M e s e l e m : *-a/-ä;-la/-le;-da/-de;-ow/-how* ownuk bölekleri aýdylýan pikiriň ähtimallygyny-da, ygtybarlylygyny-da, oňa sözleýjiniň nägileligini—de, hoşallygyny-da, teklibini, arzuw-islegini-de aňladyp bilýärler. Olar sözün doly manysynda tüýs köpmanyly ownuk böleklerdir. M e s e l e m :

Han aga, gazabyň bolsa, şony maňa *görkez-le!* (B. Kerbabaýew).

Kakasy, aý kakasy, gel, ikimizi gyzyklandyrýan zatlar hakynda *gepleşäýeli-le* (N. Saryhanow).

Onda stol başyna **baralyň-da** (*B. Kerbabayew*).

Belki, Hudaý onuň öwezini **dolduraýady-da** (*B. Kerbabayew*).

Türkmen dilinde işjeň ulanylýan- **da/-de** ownuk bölegi sözlemiň her bir agzasyna goşulyp bilýär. Eger sözlemde deň derejede nygtalýan sözleriň birnäçesi bar bolsa, onda- **da/-de** ownuk bölegi deňdeş agzalaryň sanyna görä her biriniň yzyna goşulýar. Şu häsiýeti boýunça-da ol sözlemde bir gezekden artyk gaýtalanmaýan beýleki ownuk böleklerden tapawutlanýar:

Men-de bu uruşy itden öwrendim (*«Görogly»*).

Ene-de, ata-da, ogul-da, gyz-da

Her haýsy özüçe eçiler gatanç (*K.Gurbannepesow*).

Ýa-da, hem-de, eger-de, belki-de, ýogsam-da, eýsem-de, aýratyn-da, ylaýta-da, esasan-da... ýaly kömekçi sözler bilen ulanylanda, ol nygtamak, güýçlendirmek hyzmatyny ýerine ýetirýär. Türkmen edebi dilinde- **da/-de** ownuk bölegi we, hem baglaýjy kömekçileriň hyzmatynda, hem baglaýjysy bolsa- **da/-de** ownuk bölegine derek ulanylmaga başlapdyr. M e s e l e m :

Enesini gör-[<]f e gyzyny al,
gyrasyny gör-[^]e bizini al (*Atalar sözi*).

Çagyrsam asla gelmer sen,
Gelseň-rfe oýnap gülmer sen (*Kemine*).

Türkmen dili ownuk bölekler, diýseň, bar. Olaryň hersiniň öz many aýratynlyklary bar. M e s e l e m : gel-ä, gel-dä, gel-le, geläý-de, gel-ow...

Soraglar we ýumuşlar

1. Modallyk name? 01 nähili aňladylyar?
2. Modallyk bildirýän sözleriň we ownuk bölekleriň beýleki kömekçi sözlerden aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
3. Hakyky modal sözleriň we modal manylarda ulanylýan sözleriň tapawudyny aýdyp beriň.

293. Göçüriň, özbaşdak many aňlatmaýan sözleriň aşagyny çyzyň, onuň kömekçi sözleriň haýsy görnüşine degişlidigini ýokarsyndan ýazyň.

Garaşsyz hem baky Bitarap ýurduň binýadyny gurmak, ony dünýäniň ösen ýurtlarynyň hataryna goşmak, esasan, her bir şahsyýetiň zähmetine bagly. Ýokary ahlak sypatly päk adamlar jemgyýete köp peýda getirip bilýärler. Şonuň üçin ýurdumyzda, esasanam, ýaşlarda ýokary ahlak sypatlary kemala getirmek barada yzygiderli aladalar edilýär (*H. Goçmyradow*).

294. Göçüriň, kömekçi sözleriň aşagyny çyzyň, sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Jemgyýet ösdügiçe ahlak kadalary ösýär hem-de pugtalanýar. Diýmek, ahlagyň kada-kanunlary her bir jemgyýetiň tebigatyna laýyklykda üýtgäp durýar. Emma moral welin ebedidir. Ol haýsy jemgyýetdigine garamazdan üýtgeşsiz dowam edýär.

Her bir adam jemgyýetdäki ahlak kadalaryna, daş-töweregindäkileriň pikirine, olaryň beren bahasyna, sosial institutlaryň täsirine daýanmak bilen, durmuş pozisiýasyny işläp düzýär. Ýöne işjeň durmuş pozisiýasy öz ynsabyň sesine gulak asmak, öz hereketiňe gözegçilik etmek bilen hem utgaşdyrylmalydyr. Ol öz-özünü hemişe kämilleşdirip durmagy talap edýär (*H. Goçmyradow*).

295. Göçüriň, modallygyň nähili serişdeler arkaly aňladylandygyny aýdyp beriň.

Söz berdiňmi, sözüňde tapyl (*Atalar sözi*).

Haý sen bag-a özüň-ä deň bag dälşiň, sen-ä hyrawa biten-ä dälşiň, seniň bir belaň bolmasa ýagşy («*Görogly*»).

It hem arryklygyn gurda bildirmez,

Elbetde, duşmana syýasat ýagşy (*Magtymguly*).

296. Göçüriň, modal sözleriň we modallyk bildirýän ownuk bölekleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

Bir kemsiz gözel ýok- diýenmişinler.

Belki, şol gözelem dälär bir kemsiz.

Belkem, iş edende ýokdur usuly,

Belki-de, özüni söýýändir çensiz (*G. Ezizow*).

297. Göçüriň, modallyk aňladan sözleriň, ownuk bölekleriň aşagyny çyzyň, manylaryny düşündiriň.

Kim görse jemalyňny, elbetde, bolar haýran (*Mollanepes*).

Kim bilýär, belki, maňa ýagty bir ýol gujak açar (*B. Kerbabayew*).

Bar, seniň aýdanyň bolsun, geregiň şol at bolsa, al-da git...

(*A. Durdyýew*).

Ümlükler

Ümlükler sözleýjiniň içki duýgulary, erk-islegi üm-yşarat bilen düşündirilende ulanylýan sözlerdir. M e s e l e m: **me** ümlügi alynmaly obýekte el ýa göz bilen yşarat edilip aýdylýar, gepleme, dym manysyndaky **çüş** ümlügi dodaklaryň üstüne süýem barmak goýlup aýdylsa, haýpyge-lililik bildirýän **juk-juk** başyňy ýaýkap aýdylýar. Üm-yşaratlaryň käbiri köp halklar üçin umumydyr. Ýöne olar bilen ulanylýan ümlüklerde her diliň, şol sanda türkmen diliniň özboluşly aýratynlyklary bar.

Türkmen diliniň ümlükleri leksik manylaryny ýitiren, şoňa görä hiç bir soraga jogap bolmaýan, sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan, esasan, sözleýjiniň içki duýgularyny, erk-islegini bildirýän kömekçi sözlerdir. Olaryň manylary dine sözlenilýän pursatda, kontekstde belli bolýar.

Manylary taýdan ümlükleri uly iki topara bölmek bolar:

1. *Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükler.*
2. *Sözleýjiniň erk-islegini bildirýän, ýagny it-guş, mal-garany çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler.*

Sözleýjiniň içki duýgularyny bildirýän emosional ümlükleri-de birnäçe semantik topara bölmek mümkin:

Gynanç bildirýän ümlükler: wäk, way, eý way, ah, wah, wah-eý, wah-wah, aheý...

Öpdüm ki ýañagyndan «Eý way, bagtym garadyr» diýdi

(*Mollanepes*).

Begenç bildirýän ümlükler: janelek, urra, ýaşa...

Heý janelek, janelek!

Urra!

Hoşallyk bildirýän ümlükler: berekella, taňryýalkasyn.

Berekella, Gyrat, saňa «Görogly».

Haýran galmagy bildirýän ümlükler: bä, wiý, bäh-bäh, toba-toba, haý-haý...

Bäh-bäh, ajaýyp sim-u ten,

Oldur meni mejnun eden (Mollanepes).

Haý-haý, seniň ýörişini arslana, sire ogşar (Kemine).

Ýüzlenmegi bildirýän ümlükler: eý, ýa...

Gel, eý köňlüm, saňa nesihat kylaý,

Watany terk edip gidiji bolma (Magtymguly).

Eý, agalar, arman bilen

Dürli döwrandan aýryldyk (Seydi).

Ýa ümlügi nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerinde Alia, pygamberlere, pirlere ýüzlenilende ulanylypdyr:

Ýa, Ýaradan kadyr, gudratyň kändir...

Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy (Magtymguly).

Ant, kasam bildirýän ümlük: walla.

Jan goşsaň namart janyna.

Walla, ol hiç ýer tutmyýa (Seydi).

Edep ümlükleri: salam, hoş.

Sözleşjiniň erk-islegini bildirýän ümlükleri-de tapawutlandyrmak mümkin.

It, pişik, mal-garalar ýala, iýme, suwa çagyrylanda ulanylýan ümlükler **me-me, piş-piş, tü-tü, tigi-tigi, çom-çom...** ýaly gaýtalanyp gelýärler we mylaýym äheňde aýdylýarlar, ýazuwda olar tirkeş sözler ýaly defisli ýazylýarlar.

Olara buýruk berlende ulanylýan **küç, pişt, tok, çüw, haýt, kür...** ýaly ümlükler belent äheňde aýdylýar, ýazuwda yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar.

Ümlükler sintaktik taýdan, köplenç, ümlük sözlemi bolup gelýär ýa-da ýüztutma söz bilen birlikde onuň manysyny güýçlendirip gelýär.

Seyrek ýagdaýda ümlükleriň atlaşyp gelşine-de duş gelinýär. Atlaşyp gelende ümlükler sözlemiň dürli agzasy bolup biler. M e s e l e m :

Düýä **haýt** diýmek hem medet (*Atalar sözi*).

Sen bolmasaň, dünýä bir dem durmasyn,

Ýykym-ýumrum bolsa, diýmen **way** indi (*Magtymguly*).

Diýdi: «Ne üçindir ah birle **waýyň**» (*Mollanepes*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Ümlükleriň beýleki kömekçi sözlerden nähili aýratynlyklar/ bar? Olara name sebäpden ümlük diýilýär?
2. Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildirýän ümlükleri aýdyp beriň.
3. It-guş, mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan ümlükler haýsylar?
4. Yüztutma sözler bilen ulanylýan ümlükleriň hyzmatyny düşündiriň.

298. Göçüriň, ümlükleriň aşagyny çyzyň, olaryň hersiniň haýsy semantik topara degişlidigini düşündiriň.

Zelili diýr: «Ýa, Hak, bu halyma bak!»

Ten ýapmaga köýnek istär ýalaňaç

Köýnekli diýr: «Wah, üstünden don bolsa» (*Magtymguly*).

Çüw, atym, çüw!

299. Mal-garalar kowlanda, çagyrylanda aýdylýan ümlükleri içinde getirip, baş sany sözlem düzüň, ümlükleriň aşagyny çyzyň we ýazuw düzgünlerini aýdyp beriň.

Ses we şekil bildirýän sözler

Ses we şekil bildirýän sözlerem aýratyn bir leksiki-grammatik topary düzýär. Olar ses we şekil obrazlaryny bildirýän sözlerdir, özbaşdak many aňladýan söz toparlary ýaly predmet hem, düşünje hem aňlatmaýarlar, sözsoňy kömekçilerden-de, baglaýjy kömekçilerden-de, modal sözlerdir ümlüklerden-de tapawutlanýarlar.

Gurluşlary taýdan olar sada we tirkeş söz görnüşli bolýar.

Manylary taýdan olary uly iki topara bölmek bolar:

1. Ses bildirýän sözler.

2. Şekil bildirýän sözler.

Ses bildirýän sözlerem birnäçe semantik topara bölünýärler:

1) *adam sesini bildirýän sözler: kikir-kikir, hüňür-hüňür, ha-ha-ha...*

2) *mal-gara, it-guş, mör-möjekleriň seslerini bildirýän sözler: haw-haw, maw, mo, mä, jürk, jürk-jürk, wyz-wyz...*

3) *tebigat hadysalarynyň we beýleki zatlaryň seslerini bildi-*

ryän sözler: şar, şar-şar, şuw-şuw, tar, tar-tar, tark, tark-tark, düňk, düňk-düňk, gürp, gürp-gürp, güpür-güpür, takyr-takyr...

Şekil bildirýän sözleri-de iki semantik topara bölmek bolar:

1) *yşyk bildirýän sözler: ýalp, ýalp-ýalp, ýylp, ýylp-ýylp, ýyl-dyr-ýyl-dyr...*

2) *hereket bildirýän sözler: link, liňk-liňk, loňk-loňk, titir-titir, pakga-pakga, tike-tike...*

Ses we şekil bildirýän sözlerden, esasan, atlar we işlikler ýasalýarlar. M e s e l e m : **gürs-gürsüldi, tark-tarkyldy, gürp-gürpüldi, tak-takyrdy, şak-şakyrdy...** Bu sözlerdäki- *yldy/-ildi;-yrdy/-irdi* ses we şekil bildirýän sözlerden at ýasaýjy iň önümlü goşulmalardyr.

Bu hili sözlere *-ylda/-ilde;-yrda/-irde* goşulmalary goşulanda **gürsüldemek, tarkyldamak, gürpüldemek, takyrdamak, şakyrdamak...** ýaly täsirini geçirmeýän işlikler ýasalýar.

Bu goşulmalar ses bildirýän **tar, şar, şuw, yň, güw, wyz...** ýaly sözlere goşulanda asyl sözüň soňundaky çekimsiz sesler uzalyp, dowamlylyk aňladylýar. Ýazuwda olar **tarryldy, tarryldamak, şarryldy, şarryldamak, şuwwuldy, şuwwuldamak, güwwüldi, güwwüldemek, wyzzyldy, wyzzyldamak...** ýaly goşalandyrylyp ýazylýar.

Şarlamak, şuwlamak, jyrlamak, mawlamak, uwlamak, iňlemek, hahahaýlamak, paňlamak, pyňkyrmak, heňkirmek, ýaldyramak, titremek ýaly mysallar ses we şekil bildirýän sözlerden- *la/-le, -yr/-ir, -a/-e* goşulmalary arkaly ýasalan işliklerdir.

Hyşy-wyşy, jyz-pyz, gyk-bak ýaly atlar bolsa söz ýasalyşyň sintaktik täri arkaly ýasalan sözlerdir.

Ses we şekil bildirýän sözlerden ýasalan atlar we işlikler sözlemde dürli agza bolup gelýärler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ses we şekil bildirýän sözleriň beýleki söz toparlaryndan nähili aýratynlyklary bar? Name sebäpden olara ses we şekil bildirýän sözler diýilýär?
2. Ses bildirýän sözler haýsylar?
3. Haýsy sözler şekil bildirýärler?
4. Ses we şekil bildirýän sözlerden at hem işlik ýasaýjy goşulmalary aýdyp beriň.

300. Göçürň, ses we şekil bildirýän sözleriň aşagyny çyzyň.

Tak-tak etdim, dalak ýdim.

Pök-pök etdim, böwrek ýdim.

Gagyldap oturan gargany ýdim («*Böwenjik*» ertekisinden).

Daşdan görseň, ýaldyr-ýuldur.

Ýanyna barsaň gulpy kendir (*Matal*).

301. Göçürň, ses we şekil bildirýän sözleriň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan olaryň haýsy semantik topara degişlidigini ýazyň.

Dükür-dükür at gelýär,

Çykyp garaň kim gelýär...

Şakga-şakga bilezik.

On barmakda on ýüzük (*Sanawaçdan*).

302. Ses bildirýän sözlerden atlary hem işlikleri ýasap, sözlem içinde getiriň, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

SINTAKSLS

Biz sözlemler arkaly sözleşýäris. Sözlemler bolsa özara baglanyşan sözlerden düzülýärler. Sözlem, ondaky sözleriň özara baglanyşlary grammatikanyň sintaksis bölümünde öwrenilýär. Sintaksis iki bölümden durýar.

1. *Söz düzümleriniň sintaksisi.*

2. *Sözlemleriň sintaksisi.*

Söz düzümleri we sözlemler esasy sintaktik birliklerdir.

Söz düzümi

Söz düzümi tabynlyk gatnaşygyndaky sözleriň özara baglanyşmagyndan döreýär.

Goşma sözler hem, tirkeş sözler hem birnäçe sözüň jeminden hasyl bolýar. Emma bularyň düzümindäki sözleriň biri beýklekisini aýyklar gelmän, bilelikde bir many aňladýar. Bular aňymyzda taýýar görnüşde ýaşayan leksik birliklerdir. Söz düzümleri bolsa sözlenilýän mahaly döredilýär. Düzümindäki garaşly söz esasy sözüň manysyny haýsydyr bir tarapdan aýdyňlaşdyrýar, sözlemde olaryň hersi aýratyn grammatik soraga jogap bolýar we sözlemiň aýry-aýry agzalary bolup gelýär. Söz düzümleri sözlemden hem düýpli tapawutlanýar.

1. Söz düzümi düşünje aňladýar, 1. Sözlem düşünişmek (komatlandyrmak (nominatiw) hyzmaty ýerine ýetirýär, oňa intonasiýa bitewiligi, gutarnyklylyk häsiýetli däl. M e s e l e m : **goýnuň eti, pagta ýagy, täze Obamyzda täze mekdep gurmekdep, on okuwçy. ruldy.**

2. Söz düzüminde bir söz beýle-ki sözün manysyny aýdyňlaşdyrýar, gutarnykly oý-pikir aňladylmaýar. 3. Söz düzümi aýyklanýan <i>esasy</i> söze we ony aýyklar gelýän <i>garaşly</i> söze bölünýär. 4. Söz düzüminde azyndan iki sany özbaşdak manyly sözün bolmagy şertdir.	2. Sözlemde gutaran oý-pikir aňladylýar: habar berilýär, so-ralýar, buýrulýar ýa-da ýüz tutulýar. 3. Sözlem eýä, habara, aýyrgyja, doldurgyja, bölünýär. 4. Bir sözden ybarat sözlem-lerem bar. Bir sözlemde söz düzümleriniň birnäçesi gelip bil-ýär.

Sorag we ýumuşlar

1. Grammatikanyň sintaksis bölümünde öwrenilýän esasy sintaktik birlikler haýsylar?
2. Söz düzümini sözlemden tapawutlandyran esasy aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Söz düzüminiň goşma sözlerden, tirkeş sözlerden tapawudyny düşündiriň.

303. Teksti okaň, söz düzümlerini göçüriň. Söz düzüminiň sözlem-den tapawudyny aýdyp beriň.

1881-nji ýylda Gökdepe galasynda münlerçe adamlar ata Wa-tan, ene toprak, ar-namys üçin baş goýdular, gahrymanlarça wepat boldular.

Gökdepe galasy her bir türkmen üçin mukaddes ýer. Ol galany gorap şehit bolanlaryň hatyrasy juda belentdir. Olar hiç wagt unudyl-maz. Ol gahrymanlaryň atlary-da, olar hakdaky maglumatlar-da, gör-kezen gahrymançylyklary-da halkyň hakydasynda baky ýaşar.

304. Göçüriň, sözlemleriň eýesi bilen habarynyň aşagyny çyzyň, söz düzümlerini anyklaň, garaşly hem esasy sözleri peýkam çyzygy bi-len görkeziň.

- Aman, sen mekdebiň ýanynda ýaşayan hem bolsaň, okuwa gijä galyp gelýärsiň. Name, jaňnyň sesini eşideňokmy?
- Men jaňnyň sesine oýanýan-da! («Güneş»).

305. Okaň, söz düzümlerini saýlap göçüriň. Olaryň goşma sözlerden we sözlemlerden tapawudyny aýdyp beriň. Söz düzümlerindäki sözleriň haýsynyň esasy, haýsynyň garaşly sözdüginä düşündiriň.

Birleşen Milletler Guramasy dünýäniň iň iri we abraýly halkara guramasydyr. Ol 1945-nji ýylyň 24-nji oktýabrynda resmi taýdan esaslandyryldy. Şol wagt onuň düzüminde 51 döwlet bardy. Häzirki wagtda bolsa bu abraýly halkara guramanyň düzümine 192 döwlet girýär. Turkmenistan döwletimiz 1992-nji ýylyň 2-nji martynda Birleşen Milletler Guramasynyň doly hukukly agzasy boldy («*Türkmenistan*»).

Söz düzümlerindäki baglanyşyk

Söz düzümi sözleriň özara baglanyşmagyndan hasyl bolýar. Many hem grammatik taýdan baglanyşyp gelen sözlere *söz düzümi* diýilýär.

Söz düzümindäki sözleriň biri esasy söz, beýlekisi garaşly söz bolýar. Garaşly söz esasy söz bilen birinji nobatda many taýdan baglanyşýar. **M e s e l e m : zehinli okuwçy, süsek sygyr, belent dag** söz düzümlerinde **zehinli, süsek, belent** garaşly sözler bolup, **okuwçy, sygyr, dag** sözleri bilen many taýdan baglanyşyp, olaryň manylaryny anyklaşdyryp gelýärler. Olary **zehinli sygyr, süsek okuwçy, belent derýa** ýaly baglanyşdyrmak asla mümkin däl.

Söz düzümi bolmak üçin garaşly sözüň esasy söz bilen grammatik taýdan-da baglanyşmagy gerek.

Sözleri baglanyşdyrmagyň üç täri bar.

1. Ylalaşma täri. Baglanyşygyň bu tärinde garaşly söz eýelik düşümde gelýär, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýär. **M e s e l e m : meniň obam, seniň obaň, onuň obasy, biziň obamyz, siziň obaňyz, olaryň obasy.**

Garaşly sözden eýelik düşümiň goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşy-da bar. **M e s e l e m : mekdep müdiri, goýun eti.** Bu ýagdaýda garaşly söz bilen esasy söz aralykdan başga söz gelip bilmeýär.

2. Ýanaşma täri. Baglanyşygyň bu tärinde garaşly söz hiç bir üýtgediji goşulmasyz, sözsoňy kömekçisiz esasy sözüň edil ön ýanyndan

getirilýär. Onuň esasy söze garaşlylygy sözlemde sözleriň tertibi, ýagny ýanaşma arkaly aňladylýar. Adatça, grammatik taýdan üýt-gemeýän söz toparlary: sypatlar, sanlar, hallar hem-de ortak işlik-ler, işligiň hökmanlyk formasy garaşly söz bolup gelende esasy söz bilen ýanaşma täri arkaly baglanyşýar. **M e s e l e m : täze kitap, baş kitap, köp kitap, okalan kitap, okalmadyk kitap, okalyan kitap, okalmaýan kitap, okaljak kitap, okalmajak kitap, okal-maly kitap, okalmaly däl kitap.**

3. Eýerme täri. Esasy sözüň manysyna görä we onuň talap etmegi boýunça garaşly sözüň belli bir düşüm goşulmasyny kabul edip, oňa eýerip gelmegine *eýerme täri* diýilýär.

Atlardan we at hyzmatynda gelen sözlerden bolan garaşly söz-ler işlikden bolan esasy söz bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar. **M e s e l e m : şähre gitmek, garaşsyzlyga guwanmak, käri söý-mek, obada ýaşamak, işden gaýtmak...**

Garaşly söz sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşanda hem esasy söze eýerip gelýär. **M e s e l e m : yhlas bilen işlemek, ir bilen gel-mek, adalat ugrunda göreşmek, zähmetine görä tölemek...**

Esasy söz sypat, hal söz toparlaryndan bolanda hem garaşly söz çykyş düşümde getirilip, esasy söze eýerip gelýär. **M e s e l e m : bal-dan süýji, ötden aýy, senden tiz, üçden köp...**

Eýerme täri arkaly baglanyşan söz düzümlerinde garaşly söz bi-len esasy sözüň aralygyndan başga sözler getirilende hem baglanyşyk ýitmeýär. **M e s e l e m :**

Yamandan boýuňy **satyn al.**

Yorganyňa görä aýak **uzat.**

Bal süýji, baldan bala **süýji** (*Atalar sözi*).

Soraglar

1. Söz düzüminde sözler nähili baglanyşýarlar?
2. Sözleriň many taýdan baglanyşmagyna nähili düşüňärsiňiz?
3. Grammatik baglanyşygyň eýerme tärinde garaşly söz esasy söz bilen nähili baglanyşýar?
4. Baglanyşygyň ylalaşma tärinde sözler nähili baglanyşýarlar?
5. Haýsy söz toparlaryndan bolan garaşly sözler esasy söz bilen ýanaşma täri (tertip) arkaly baglanyşýarlar?

306. Okaň. Tekstden ilki eýerme, son ýanaşma, soňra yialaşma täri arkaly baglanyşan söz düzümlerini saýlap göçüriň.

Alymlar üzümiň çigidinde örän bay elementleri bolan ýagyn bardygyny belleýärler.

Bize gelip ýeten gadymy usuly ulanyp, üzümi ýylyň dört paslynda-da terligine iýmek mümkin. Üzüm salkym-salkym ýygylýar. Jaýyň salkyn üçeginde üzüm asmak üçin ýörite ýüpler gerilýar. Her salkym üzümiň kesilen ýerine onuň bir dānesini geýdirýärler, ol bir dāne arkaly iýmitlenýär. Bu usul boýunça üzümi gyş paslynda hem terligine iýmek mümkin («*Zenan kalby*»).

307. Göçüriň, söz düzümlerindäki esasy we garaşly sözleri anyklaň, aşagyny çyzyň, ýokarsyndan peýkam çyzygy bilen baglanyşdyryň, hersiniň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Balanyň barmagy agyrasa, enäniň ýüregi syzlar.

Lalyň diline enesi düşüner.

Atylan ok daşdan gaýtmaz.

Myhman ataňdan uly.

Oglanly öý bazar.

Käri öwren-de ýigren.

Bulutdan çykan Gün ýakar, ýaşmakdan çykan dil (*Atalar sözi*).

308. Göçüriň, söz düzümlerinde garaşly hem esasy sözleri anyklaň, aşagyny çyzyň, ýokarsyndan peýkam çyzygy bilen baglanyşdyryň, hersiniň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Mäş ajaýyp ekindir,

Ondan dürli aş bolar.

Gyşda burçlap içäýseň,

Dümew senden daş bolar.

Haýwanlaryň içinde

Çeýelikde ökdesi.

Ýere degmez ýagyryny,

Pişik nirden bökse-de

(*H. Deňliýew*).

Söz düzüminiň görnüşleri

Söz düzümleri esasy sözünüň isim ýa işlikdigi taýdan iki topara bölünýär:

1. Isim söz düzümleri.

2. İşlik söz düzümleri.

Isim söz düzümleri. Aýyklanýan esasy sözi atlardan, at deregi-ne gelen sözlerden (atlaşan sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan) bolan söz düzümlerine *isim söz düzümi* diýilýär. Bular esasy sözün isimlerden bolany üçin şeýle at alypdyr.

Garaşly sözünüň haýsy söz toparyna degişliligi taýdan isim söz düzümleriniň birnäçe görnüşi bar:

1. Garaşly sözi atlardan bolan isim söz düzümleri

At söz toparyndan bolan garaşly söz esasy sözi degişlilik taýdan aýyklar gelende onuň bilen ylalaşma täri arkaly baglanyşýar. Garaşly söz eýelik düşümiň, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edýär.

M e s e l e m : daýhanyň guwanjy, halkymyzyň buýsanjy.

Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany süýji (Atalar sözi).

Garaşly söz bilen esasy söz ýanaşyk gelende, garaşly söze eýelik düşümiň goşulmasy goşulman hem bilýär. **M e s e l e m : ene mähri. okuw kitaby, mekdep müdiri, gyz pasly, goýun eti, düýe ýüni...**

Atlardan bolan garaşly söz esasy söz bilen sözsoňy kömekçi-ler arkaly-da baglanyşýar. **M e s e l e m : bal ýaly gawun, dag ýaly barman, edebiýat liakda söhbet, mekdebe çenli terbiýe, adatdan daşary ýagdaý...**

Kär-hünär, material bildirýän atlardan bolan garaşly sözler hem eýelik düşümiň goşulmasyny kabul etmeýär.

M e s e l e m : çopan oglan, halyçy gelin, lukman gyz, ýüň ýag-lyk, ýüpek mata, demir ýol, agaç çemçe...

2. Garaşly sözi sypatlardan bolan isim söz düzümleri

Sypatlardan bolan garaşly sözler esasy söz bilen ýanaşma täri arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan zady reňk, tagam, hil, häsiýet, wagt, orun taýdan aýyklar gelýär.

M e s e l e m : gyzyl gül, ajy çay, ýalta okuwçy, beýik dag, güýzlük bugdaý, gysky kelem, öňdäki hatar, şäherdäki jay...

3. Garaşly sözi sanlardan bolan isim söz düzümleri

Sanlardan bolan garaşly söz hem esasy söz bilen ýanaşma täri arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan predmetiň mukdaryny

ýa tertibini bildirýän Zadyň mukdaryny nygtamak gerek bolanda, garaşly sözün yzyndan **sany** sözi getirilýär.

M e s e l e m : baş sany okuwçy, ýüz goýun, ýigrimi birinji asyr.

Sanyň yzyndan ölçeg bildirýän sözler getirilende san bilen ölçeg bildirýän söz ikisi birlikde garaşly söz bolup gelýär.

M e s e l e m : üç metr mata, ýüz litr süýt, iki million tonna bugdaý, dört tamdyr çörek, baş gazan nahar, bir kase çay, bir gysym ot...

4. Garaşly sözi çalyşmalardan bo/an isim söz düzümleri

Atlary çalşyp gelen çalyşmalar garaşly söz bolup gelende edil atlar ýaly eýelik düşümiň goşulmasyny, esasy söz bolsa degişlilik goşulmasyny kabul edip, ylalaşma täri arkaly baglanyşýarlar. Bu ýagdaýda esasy sözden aňlanylýan zadyň kime, nämä, nirä degişliligi bildirilýär.

M e s e l e m : meniň kitabym, seniň kitabyň, onuň kitaby, öz kitabym, öz kitabymyz, başga biriniň kitaby...

Sypatlary çalşyp gelen çalyşmalar garaşly söz bolup gelende esasy söz bilen edil sypatlar ýaly ýanaşma täri arkaly baglanyşýar, esasy sözden aňlanylýan zady sypatlandyryp gelýär.

M e s e l e m : bu oba, şol gün, şeýle waka, ojuk-bujuk iş, hiç kim, her zat...

Sanlary çalşyp gelen çalyşmalar garaşly söz bolup gelende edil sanlar ýaly ýanaşma täri arkaly baglanyşyp, esasy sözden aňlanylýan zady mukdar ýa tertip taýdan aýyklaýar.

M e s e l e m : ençe ýyl, birnäçe gün, ähli okuwçylar, hemme adamlar...

5. Garaşly sözi işlik formalaryndan bolan isim söz düzümleri

Ortak işlikler we işligiň hökmanlyk formasy garaşly söz bolup gelende esasy söz bilen ýanaşma täri arkaly baglanyşýar we esasy sözden aňlanylýan zady wagt, gymyldy-hereket taýdan aýyklar gelýär.

M e s e l e m : okalan kitap, okalmadyk kitap, okalýan kitap, okalmaýan kitap, okaljak kitap, okalmajak kitap, okalmaly kitap, okalmaly däl kitap, görer göz, bilmez tebip...

Isim söz düzümlerinde sypatlaryň, sanlaryň, çalyşmalaryň, iş atlarynyň esasy söz bolup gelýän halatlaryna-da duş gelinýär. Atlaşyp gelýändiklerine görä, olar hem öz garaşly sözleriniň eýelik düşümde bolmaklaryny talap edýärler we özara ylalaşma täri arkaly baglanyşýarlar.

M e s e l e m : goýnuň semzi, okuwçylaryň başisi, mugallymyň özi, ýaşlaryň okaýşy, seniň okamagyň...

Işlik söz düzümleri. Aýyklanýan esasy sözi işliklerden bolan söz düzümine işlik söz düzümi diýilýär.

Işlik söz düzüminde täsirini geçirýän, geçirmeýän asyl düýp işliklerem, ýasama, goşma düýp işliklerem esasy söz bolup bilýär. Garaşly söz bolsa, esasan, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen atlardan, at deregine gelen sözlerden bolýar. Olar eýerme täri arkaly baglanyşýarlar. **M e s e l e m :**

Alymlara uýsaň, açylar gözüň (*Magtymguly*).

Düýä münüp, hataba bukma.

Aýda gelsin, aman gelsin

Enesini gör-de, gyzyňy al.

Ilden çyksaň-da, nyrhdan çykma (*Atalar sözi*).

Işlik söz düzümlerinde garaşly söz esasy söz bilen sözsoňy kömekçiler, kömekçi atlar arkaly-da baglanyşýar. **M e s e l e m : telefon arkaly gürlaşmek, görkezme boýunça işlemek, sport bilen meşgullanmak, baýram bilen gutlamak, hat üsti bilen ýüzlenmek, dükanýň agzynda garaşmak...**

Dine atlar däl, eýsem sypatlar, sanlar, hallar hem işlikden bolan esasy sözi mukdar-möçber, wagt, hal-ýagdaý, hil-häsiýet... taýdan aýyklarap gelende, işlik söz düzümi hasyl bolýar. Bu ýagdaýda garaşly söz esasy söz bilen ýanaşma täri (tertip) arkaly baglanyşýar.

M e s e l e m : Agaç kesseň, **uzyn kes**, gyýsa bolar, demir kesseň, **gyysga kes**, süýşe bolar.

Yedigenim ýedi ýyldyz, ýedi göçer, ýedi gonar.

Uzynyň akyly giç geler.

Suwuň siňňin akanyndan gork (*Atalar sözi*).

Soraglar

1. Söz düzümleri näçe topara bölünýär?
2. Name sebäpden işlik söz düzümi diýilýär?
3. Isim söz düzümlerinde esasy söz haýsy söz toparlaryndan bolup bilýär?

309. Göçüriň, söz düzümlerindäki esasy we garaşly sözi anyklaň, ýokarsyndan peýkam çyzygy bilen baglanyşdyryň. Olaryň işlik söz düzümini ýa isim söz düzümidigini düşündiriň.

Ulgam-ulgam çölleriň, aňňyt-aňňyt gumlaryň üstünden öwsüp gelýän pessaý şemal çaly-çerkezleriň, çogan-ýowşanlaryň, gül-gülälekli gök otlaryň çygly, ýakymly ysyny getirdi (*B. Kerbabayew*).

310. Okaň, işlik söz düzümlerini aýratyn, isim söz düzümlerini-de aýratyn göçüriň, olaryň haýsy tär arkaly baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Garaşsyz, Bitarap beýik döwletde
Ýaşap günbe-günden beýgeliň, ýaşlar!
Bu beýik işlerden durmaň siz çetde,
Döwrüň gadamyna eýeriň, ýaşlar! (*A. Atabayew*).

311. Okaň, ilki işlik söz düzümlerini, soňra isim söz düzümlerini saýlap göçüriň, garaşly hem esasy sözleriň nähili baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Altyn alma, alkyş al.
Bu günki işiň ertire goýma.
Özüni öweniň tanapy çüýrük.
Çagyrylan ýere bar, erinme, çagyrylmadyk ýerde görünme.
Boljak işe çäre ýok (*Atalar sözi*).

Söz düzümleriniň gurluş aýratynlyklary taýdan görnüşleri

Söz düzümleri gurluş aýratynlyklary taýdan ýönekeý söz düzümlerine we ýaýraň söz düzümlerine bölünýärler.

Ýönekeý söz düzümleri. Düzüminde dine bir sany esasy we bir sany garaşly söz bolan söz düzümleri *ýönekeý söz düzümleridir*.

M e s e l e m : meniň Watanym, zähmetiň höziri, okuw kitaby, zehinli okuwçy, ýigrimi birinji asyr, hormata mynasyp,

garaşsyzlyga guwanmak, käriňi söýmek, obada ýaşamak, şäherden gelmek, ir gitmek, hoş bolmak...

Düzüminde sözsoňy kömekçi ýa kömekçi işlik bolan **gül ýaly gyz, höwes bilen okaniak, adalat ugrunda göreşmek, ýoldaşyňa kömek bermek, ýygnaýda çykyş etmek...** ýaly mysallar hem ýönekeý söz düzümleri hasaplanylýar.

Ýaýraň söz düzümleri. Söz düzümindäki esasy ýa garaşly söz ýaýbanlandyrylan bolsa, beýle söz *düzümme ýaýraň söz düzümi diýilýär.*

M e s e l e m : ýokary derejeli hünärmen, uzyn boýly gyz, iki gatly jaý, ýol hereketiniň düzgünleri, Garaşsyz döwletleriň arkalaşygy, Birleşen Milletler Guramasy... Bularda garaşly sözler ýaýbanlandyrylypdyr.

Türkmenistanyň ylymlar akademiýasy, Amerikanyň birleşen şatlary, Türkmen howa ýollary... Bularyň esasy sözleri söz düzümi görnüşli.

Türkmen döwlet gurjak teatry, Türkmen döwlet oba hojalyk uniwersiteti... ýaly söz düzümlerinde esasy söz-de, garaşly söz-de ýaýbanlandyrylandyr.

Soraglar

1. Nähili söz düzümlerine ýönekeý söz düzümleri diýilýär?
2. Haýsy alamata görä ýaýraň söz düzümi diýilýär?

312. Göçüriň, söz düzümlerine gurluşy taýdan häsiýetnama beriň, esasy we garaşly sözleriniň aşagyny çyzyň, nähili baglanyşandyklaryny düşündiriň.

Görer gözüň gymmaty kör ýanynda bellidir (*Magtymguly*).

Boljak oňlan başdan belli.

Dine ýürekden çykan söz ýürege barýar.

Aýrylmaz goňşyňa unutgysyz söz aýtma.

Düýe ýaly altynyň bolandan, düwme ýaly akylyň bolsun.

Geňeşli biçilen don gysga bolmaz (*Atalar sözi*).

313. Söz düzümleriniň esasy hem garaşly sözlerini anyklap, olaryň nähili baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Öýüň töründe güli giden gyzyly keçe, onuň bärsinde gyralary gemrilen palas, Artygyň aşagynda seçekleri gidip, älemine çenli çey-nelen ojakbaşy düşelgidi (*B. Kerbabaýew*).

314. Teksti göçürin, söz düzümlerine doly häsiýetnama beriň.

Bu toprak - keramatly toprak, bu topragyň goýnunda erkin ýaşayyş, abadan ýurt üçin başyny goýan ärleriň, pirleriň gubury ýatyr. Bu toprakda ýylyň ähli paslynda önüm önýär, hasyl ýygnaýar, atan her bir dänäň mün bolup gaýdyp gelýär.

Düzüm durnuklylygy, erkinligi taýdan söz düziimleriniň görnüşleri

Söz düzümleri düzüminiň durnuklylygy, erkinligi taýdan durnukly söz düzümlerine we erkin söz düzümlerine bölünýär.

Durnukly söz düzümleri. Bular düzümi durnuklaşan, sözlerini çalşyryp bolmaýan, bitewiligine bir many aňladyp, bir soraga jogap bolýan, sözlemde bitewiligine bir agza bolup, söz hökmünde ulanylyan, şoňa görä-de dil biliminiň leksikologiýa bölümünde öwrenilýän söz düzümleridir.

M e s e l e m : **ýüzi gara** (masgara), **gara maňlaý** (bagtsyz), **dili gysga** (müýnli), **başy boş** (dul), **eli açyk** (sahy, jomart), **agyr ayak** (göwreli)...

Erkin söz düzümleri. Sözlänilip durlan pursatda hasyl edilýän söz düzümleri durnukly söz düzümlerinden tapwutlandyrylyp, erkin söz düzümleri atlandyrylýar. Bularyň düzümindäki sözler sintaktik taýdan erkindirler. Düzümindäki esasy söz hem, garaşly **söz** hem hersi özüniň leksik manysyny, fonetik garaşsyzlygyny saklaýar, aýry-aýry grammatik soraga jogap bolýar, biri beýlekisiniň manysyny aýyklap, sözlemde hersi bir agza bolup gelýär. Şoňa görä-de erkin söz düzümleri grammatikanyň sintaksis bölümünde öwrenilýär.

Soraglar

1. Nähili söz düzümlerine durnukly söz düzümleri diýilýär? Name sebäpden olar leksikologiýada öwrenilýär?
2. Nähili söz düzümlerine erkin söz düzümleri diýilýär? Olar name üçin sintaksis bölümünde öwrenilýär?

315. Göçürin, durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň, olaryň erkin söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.

Ol jansyzlaryň arasynda köp çarşenbäni başdan geçiren, ýedi derýanyň suwuny içen köpbilmiş garry bardy («*Görogly*»).

316. Okaň, tekstden erkin söz düzümlerini saýlap göçüriň, hersiniň işlik ýa-da isim söz düzümidigini anyklaň. Garaşly sözünüň esasy söz bilen nähili baglanyşandygyny, gurluş taýdan onuň ýönekeý ýa-da ýaýraň söz düzümidigini aýdyp beriň.

Talyplar täsin taslamanyň üstünde işleýärler. Olar internet ulgamynda «Euroasia IT Map» diýen at bilen elektron ensiklopediýasyny döretmegi maksat edinýärler. Bu taslama gatnaşmaga 20 döwletiň ýaş alymlary isleg bildiripdir. Talyplaryň taslamasy doly işe girizilensoň internet arkaly Ýewraziýa döwletleriniň taryhy, medeniýeti, sungaty, ykdysadyýeti we başga-da köp aýratynlyklary barada giňişleýin maglumat almak bolar. Hünärmenleriň tassyklamalaryna görä, şunuň ýaly elektron ensiklopediýa ozal hiç ýerde döredilmändir («*Zaman* »).

317. Okaň, ýaýraň söz düzümlerini saýlap göçüriň, olara doly häsiýetnama beriň.

Beýik Galkynyşlar zamanasynda gysga wagtyň içinde onlarça zawod-fabrikler guruldy. Bary-ýogy ýyl ýarymyň içinde Türkmenistan - Hytaý gaz geçirijisi gurlup, alysdaky dostlukly döwlete türkmen gazy eltildi, Sarahsdan Maşada türkmen gaz geçirijisi çekildi, Amyderýanyň üstünden dünýä ähmiýetli köpri bina edildi, halkara demir ýoly güýçli depginler bilen gurlup ýör. Yurdumyzda gysga wagtda üç sany etrap döredildi. Türkmenabat-Mary-Aşgabat-Türkmenbaşy şa ýoly çekilip, Hazaryň Türkmen kenarynda dünýäniň şypahanalarynyň arasynda naýbaşy dynç alyş-syýahatçylyk zolagy döredilýär («*Nesil*»).

Ynsan öz oý-pikirini, içki duýgularyny sözlem arkaly daşyna çykarýar.

Sözlem - gutarnykly oý-pikir aňladýan, kommunikiw hyzmaty ýerine ýetirýän, sözlenilýän pursatda düzülýän sintaktik

birlikdir. Ol bir sözdenem, özara grammatik we mazmun taýdan baglanyşyp, bir bitewi intonasiýada aýdylýan birnäçe sözdenem bolup bilýär. **M e s e l e m :**

- Anna!
- Bar bol.
- Sen ak düýäni gördüňmi?
- Göremok.

Sözlem gutarnykly oý-pikiri aňladyşy, bir bitewi intonasiýada aýdylýşy, ýerine ýetirýän hyzmaty taýdan söz düzümlerinden tapawutlanýar.

Söz düzümi tabynlyk gatnaşygyndaky esasy söze we garaşly söze bölünse, sözlem den hukukly predikativ gatnaşykda baş agzalara: *eýä*, *habara* we *aýyklaýjy* agzalara bölünýär. Sözlem bolmak üçin özara sanda we ýöňkemedede ylalaşyp gelen eýäniň we habaryň bolmagy şertdir. Olar sözlemiň esasy bölegi hasaplanylýar. Eye bilen habar arkaly dine wakanyň, gymyldy-hereketiň kim tarapyndan, haçan ýerine ýetirilendigi däl, eýsem sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň (awtoryň) öz şahsy garaýşy-da bildirilýär. Predikativlik - sözlemiň esasy aýratynlyklarynyň biri.

Sözlemiň ýene bir aýratynlygy - onuň intonasion bitewiligidir. Intonasiýa arkaly ýeke söz bilenem gutaran oý-pikiri aňlatmak mümkin.

M e s e l e m : Gyş. Gije. Aýaz...

Ýazuwda sözlemiň gutarandygy nokat, sorag, ýüzlenme belgileri arkaly aňladylýar, sözleşenimizde welin sözlemiň nähili sözlemdigini-de, onuň tamamlanandygyny-da intonasiýa arkaly duýýarys.

Sözlemler maksatlary, aýdylýş intonasiýalary, gurluşlary taýdan dürli-dürlüdürler.

Soraglar we ýumuş

1. Sözlem name?
2. Sözlemiň söz düzümlerinden aýratynlygyny aýdyp beriň.
3. Hyzmaty taýdan sözlemiň söz düzümlerinden name aýratynlygy bar?
4. Sözlem bilen söz düzüminiň gurluşynda nähili tapawut bar?

318. Sözlemleri göçüriň, hersinde näçe sözün we nähili söz düzümleriniň bardygyny aýdyp beriň.

Hiç haçan gahar-gazabyň alyna düşme, hiç kimi ýigrenme, dostuňy satma, tumşugyňy göge tutma, kişä ýamanlyk etme, hapa sözden gaça dur.

Ynsan ömri suwuň ýüzüne düşen Aýyň şöhlesi ýaly zat, ol haçan öçse, öçäýmeli. Sony bilip durkaň ömrüňi ýagşylykdan başga zada sarp etme (*Gündogar pähimlerinden*).

319. Sözlemleri göçürň. Sözlem bilen söz düzümleriniň tapawudyny düşündiriň.

Bir gezek Gündogaryň beýik akyldary Gazalydan sorapdyrlar:

- Ylymda şeýle ýokary derejä nädip ýetdiňiz?

Şonda ol şeýle jogap beripdir:

- Men bilmeýän zadymy soramakdan utanmadym (*Sagdy*).

320. Sözlemleri göçürň, olaryň pikir aňladýşlary, aýdylyş intonasiýalary taýdan söz düzümlerinden tapawudyny aýdyp beriň.

Bolgusyz adam tereziniň jamy ýalydyr. Ol sähelçe zatdan ýokary galar, sähelçe zatdanam aşak iner.

Gün doganda hem gyzył, ýaşanda hem gyzył. Beýik ynsanlar bagtlylykda hem, betbagtçylykda hem üýtgeýän dälirler (*Halk pähimlerinden*).

Sözlem agzalary

Sözlemi emele getirmäge gatnaşan sözlere *sözlem agzalary* diýilýär. Sözlem agzalary iki hili bolýar:

1. Sözlemiň baş agzalary. Muňa sözlemdäki baş pikiri aňladýan, sözlemiň esasy emele getirýän sözler, ýagny sözlemiň eýesi bilen habary degişlidir.

2. Sözlemiň aýyklaýjy agzalary. Bular sözlemiň eýesini ýa-da habaryny aýyklar gelýän sözlerdir, hyzmatlaryna görä bulara aýyklaýjy agzalar diýilýär. **M e s e l e m :**

Yatan öküze iým ýok. Bu mysalda **iým**, **ýok** sözleri sözlemiň baş agzalary, **ýatan** hem **öküze** sözleri aýyklaýjy agzalardyr.

Sözleminiň baş agzalary

Sözlemdäki baş pikiri aňladýan *eye* bilen *habar* sözleminiň baş agzalarydyrlar. Sözleminiň many-mazmunyna dogry düşünmek üçin ilki bilen onuň eýesi we habary anyklanylýar.

SözSetniň eýesi

Sözlemde özi dogrusynda sözlenilip, habar tarapyndan aýyk-lanýan söz sözleminiň eýesidir. Sözleminiň eýesini anyklamak üçin ha-baryna atlaryň kim, name, nire diýen soraglary berilýär. M e s e l e m :

Mai eýesiniň gözünden suw içer (Name suw içer? Mai).

Myhman ataňdan uly (Kim ataňdan uly? Myhman).

Turkmenistan meniň ata Watany (Nire ata Watany? Turkme-nistan).

Eye, adatça, baş düşümde gelen atlardan ýa-da at hyzmatynda gelen sözlerden bolýar. M e s e l e m :

Atlardan: Aşgabat - biziň paýtagtymyz. Ahal-teke atlary gu-wanjymyzdyr.

At deregine gelen sypatlardan: Düýäniň **ulusy** köprüde taýak iýer (*Atalar sözi*).

At deregine gelen sanlardan: Ýedi ýeseriň biri - anthor. (*Atalar sözi*).

At deregine gelen çalyşmalardan:

II bugdaýdyr, men - saman (*Hekim ata*).

Süleýman, sen mura bir gulak goýgul (*Magtymguly*).

At deregine gelen hallardan:

Sözüň azy ýagşy, aşyň duzy

Herki işiň iri ýagşy (*Atalar sözi*).

At hyzmatynda gelen işlikformalaryndan, iş atlaryndan:

M e s e l e m : Baýrak almalylyar orta çykdylar.

Gezmek - ömürden.

Gaçyşym bar, kowşyma bermerin (*Atalar sözi*).

At hyzmatynda gelen ortak işliklerden:

Giden getirer, oturan nyrh sorar. Köp okan köp biler. İşlemedik dişlemez (*Atalar sözi*).

At hyzmatynda gelen kömekçi sözlerem sözlemde eye bolup bil-ýär. M e s e l e m :

Ýol ýatyr-a, ýol ýatyr.
Degresinde il otыр.
Bir emmasy bolmasa.
Guýruk munda ne ýatyr.
Syrkawyň ah-wahy azalyp ugrapdyr.

Sözleminiň eýesi gurluşy taýdan iki hili bolýar:

1. *Sada eye*. Bir sözden ybarat eye sada eýedir.

M e s e l e m : Magtymguly - akyldar şahyr.

2. *Goşma eye*. Birden köp sözden ybarat bolup, bir grammatik soragajogap bolýan eye goşma eýedir. Edaralaryň, gazet-žurnallaryň, eserleriň, orden-medallaryň birnäçe sözden ybarat bolan atlary, şeýle hem adam atlary öz familiýasy, lakamy bilen bir soragajogap bolýar, hemmesi birlikde eye bolup gelýär. **M e s e l e m :**

Türkmen döwlet uniwersiteti ýurdumyzda baýry ýokary okuw mekdebidir.

Birleşen Milletler guramasy dünýäniň iň abraýly guramalarynyň biridir.

Aman Kekilow edebiýatçy alym hem görnükli söz ussady.

Baýram han orta asyr türkmen edebiýatynda öçmejek yz galdyrypdyr.

Soraglar we ýumuş

1. Sözlem agzalary diýip nämä düşüňärsiňiz?
2. Sözleminiň baş agzalarynyň aýyklaýjy agzalardan tapawudyny aýdyp beriň.
3. Eýäni anyklamak üçin sözleminiň haýsy agzasyna baş düşüminiň soraglary berilýär?
4. Haýsy düşümde gelen sözler sözlemde eye bolar? Name üçin eýä sözleminiň baş agzasy diýilýär?
5. Sada eýäniň goşma eýeden name tapawudy bar?

321 Göçüriň. Sözlemleriň eýesini tapyň, aşagyny çyzyň, haýsy söz toparyndan bolan eýedigini aýdyp beriň.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Bredimuhamedow:

- Türkmen halkynyň ençeme alymlary, şahyrlary uzak asyrlaryň dowamynda öz köptaraply ylmy we ajaýyp çeper eserleri bilen türkmeniň adyny şöhratlandyrdy. Olar ylmy we çeper döredijiligi bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine önjeýli goşant goşdular.

322. Göçüriň. Sözlemleriň eýesini, habaryny anyklaň, eýäniň aşagyny çyzyň, sada ýa-da goşma eýedigini düşündiriň.

Türkmenistanyň halk artisti, Magtymguly adyndaky halkara baýragynyň eýesi Sahy Jepbarow günleriň birinde Sary bagşydan halypasynyň kimdigini sorapdyr. Şonda Sary bagşy: «Türkmenistanda bir bagşy bolsa, şolaryň bary meniň halypamdyr. Baş halypam bolsa halkdyr» diýip, jogaby nagt beripdir.

323. Göçüriň. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Eye bolup gelen sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini, haýsy düşümde gelendigini aýdyp beriň.

Magtymguly «Üçi öwlatdan» diýen goşgusynda dört pasly dört deňi-duş hökmünde şeýle suratlandyrýar:

Mydam seýle gezer ol tort deňi-duş.
Bolar andan jümle-älem ýüzi hoş.
Ol tördüň biri bar, mydam sebzepoş,
Kellesi buzdandyr, aýagy otdan.

324. Sözlemiň baş agzasy hökmünde *Aşgabat şäheri, Tejen derýasy, Adalat köşgi* sözlerini ulanyp, sözlem düzüň.

Sözlemiň habary

Sözlemiň eye dogrusynda habar berýän, pikiri gutarnykly görnüşe getirýän baş agzasyna *habar* diýilýär. Habar dürli söz toparlaryndan bolup bilýär.

Habaryň dürli söz toparlaryndan bolup gelşi

Sözlemiň habary, köplenç, işliklerden bolýar. Habary anyklamak üçin sözlemiň eýesine name et, name etdi, name edýär, name eder, name etjek, name etse, name edip, name etmeli ýaly soraglar berilýär. Şol soraglara jogap bolan söz habar bolýar. **M e s e l e m :** Suw (name eder?) akar, daş (name eder?) galar.

Oglan (name eder?) gyssanar, tudana (name eder?) wagtynda bişer. Aý (name etse?) dogsa, älem (name eder?) görer.

Habar işligiň ýöňkemedede üýtgeýän (şahs bildirýän) formalaryndan bolanda, eye sözlem içinde getirilmese-de, onuň haýsy sözdügi belli bolýar, eýäni kesgitlemekde kynçylyk döremeýär. M e s e l e m :

Çagyrylan ýere **bar, erinme.**

Çagyrylmadyk ýerde **görünme.**

Yakma, bişersiň, gagma, düşersiň (*Atalar sözi*).

Sözlemiň habary beýleki söz toparlaryndan bolanda ol şol söz toparynyň soraglaryna jogap bolýar. M e s e l e m :

Atlaryň habar bolup gelşi:

Çary **Aşyrow** - ussat **ýazyjy**. Çary Aşyrow kim? - **Ýazyjy.**

Myrat göreldegi **okuwçy**. Myrat kim? **Okuwçy.**

Sypatlaryň habar bolup gelşi:

Bal **süýji**, baldan bala **süýji**. Bal nähili? **Süýji...**

Özüni öweniň tanapy **çüýrük**. Özüni öweniň tanapy nähili? **Çüýrük.**

Sanlaryň habar bolup gelşi:

Orazyň ýaşı **altmyş üç**. Orazyň ýaşı näçe? **Altmyş üç.**

Çalyşmalaryň habar bolup gelşi:

Watanymyzyň geljegi - **biz**. Watanymyzyň geljegi kim? **Biz.**

Iň göreldegi okuwçy - **şu**. Göreldegi okuwçy haýsy? **Şu.**

Hallaryň habar bolup gelşi:

Suwuň akyşy **çalt**, siňşi **haýal**. Suwuň akyşy nähili?

Çalt. Suwuň siňşi nähili? **Haýal.**

Az, köp, bar, ýok ýaly sözleriň habar bolup gelşi:

Ýigide mün dürli hünär-de **az**.

Etjege iş **köp**, etmejege bahana.

Dokuň açdan habary **ýok** (*Atalar sözi*).

Gurluşlary taýdan habarlar iki hili bolýarlar:

1. *Sada habarlar*. Bular bir sözden ybarat bolan habarlardyr.

M e s e l e m :

Magtymguly Şirgazy medresesinde **okapdyr**.

2. *Goşma habarlar*. Bular birden köp sözden ybarat bolup, bir grammatik soraga jogap bolýan habarlardyr. M e s e l e m :

Japbaklar Topbagyň sözünü **makul bildiler** (*B. Kerbabayew*).

Olar obany **aýlanyp çykdylar**. Kenek baýa göz görkezmegi **ýüregine düwdüler**.

Soraglar

1. Habar name üçin sözlemde baş agza hasaplanylýar? Ol nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
2. Işlikden bolan habarlar nähili soraglara jogap bolýar?
3. Beýleki söz toparlaryndan bolan habarlar nähili soraglara jogap bolýarlar?
4. Goşma habarlaryň sada habarlardan name tapawudy bar?

325. Teksti okaň. Sözlemleriň habarlarynyň haýsy söz toparyndandygyny, gurluşy taýdan nähili habardygyny aýdyp beriň.

Halk arasynda şeýle rowaýat bar...

Eziz hakda ozalam kän eşiden Jüneýt han ony ilkinji gezek görende oňa göwnündäkini ýañzydyp, şeýle diýenmiş: «Serdar, seniň nähili gowy ýaragyň bar eken! Donuňam gowy eken. Telpegiň hasam ajap eken!».

Eziz han onuň name diýjek bolýanyňa düşünişdir, ýöne sesini çykarmandyr.

Soňky gezek duşanlarynda tejenli serdar Jüneýt hanyň ýanyna sowgatly gelipdir.

Telpegiň-ä dözmediň öýdýän - diýip, Jüneýt han mönsürän bolanmyş.

Eziz han gaba telpegini maňlaýyna süýşürüp: «01 meniň kellämiň bezegi. Telpegimi bersem, ertir sen meniň kellämi dilärsiň. Kellämi bolsa dine telpegim bilen alyp bilärsiň» diýip jogap berenmiş (*«Eziz han hakda hekayät» atly kitapçadan*).

326. Göçüriň. Sözlemiň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Habarlarynyň haýsy söz toparyndandygyny, sada ýa-da goşma habardygyny düşündiriň.

Ýyldyzlar bilen planetalaryň tapawudy örän uludyr. Aslynda, ýyldyzlar Güne meňzeş äpet gaz şekilli şarlardyr. Olaryň ýylylyk temperaturasy 2000-4000 gradus aralygynda bolup, onuň merkezi onlarça million gradusa ýetýär. Yyldyzlaryň agramy takmynan ýerden ýüz münlerçe esse agyr bolýar.

Ýyldyzlar şöhle saçýar, planetalaryň bolsa hiç hili şöhlesi ýok. Olar Günüň şöhlesi arkaly görünýärler (*«Güneş»*).

327. Göçürin. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Olaryň sada ýa-da goşma görnüşlidigini aýdyp beriň.

Akmak ýigit tiz garyp düşer. Bilgin, akyl bahasyna ýetip bolmajak zatdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez. Ol ot-da ýanmaz, suw-da akmaz. Bilim aklyň göwheridir, görküdür («Kowusnama» eserinden).

**Sözlemiň habarynyň eye bilen sanda we ýöňkemedede
ylalaşyp gelşi**

Sözlemiň ýöňkemedede üýtgeýän işlik formalaryndan bolan habary eye bilen sanda hem ýöňkemedede ylalaşyp gelýär. **M e s e l e m :**

Men okadym, bilim aldym, işleýärim, işlärim.

Sen okadyň, bilim aldyň, işleýärsiň, işlärsiň.

Ol okady, bilim aldy, işleýär, işlär.

Biz okadyk, bilim aldyk, işleýäris, işläris.

Siz okadyňyz, bilim aldyňyz, işleýärsiňiz, işlärsiňiz.

Olar okadylar, bilim aldylar, işleýärler, işlärler.

Sanda hem ýöňkemedede ylalaşýandyklaryna görä, şahyrana eserlerde eye bilen habaryň geliş tertibi üýtgeýär, habar öňde, eye yzda getirilse-de, sözlem gurluşyna zeper ýetmeýär. **M e s e l e m :**

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,

Ýetimler gözýaşyn döke başlady (*Magtymguly*).

Sözlemiň habary işlikleriň ýöňkemedede üýtgemeýän formalaryndan bolanda ony eye bilen ylalaşdyrmak üçin habaryň yzyna -**dy/-di, -dyr/-dir, -mys/-miş, eken** ýaly habarlyk goşulmalary goşulýar. **M e s e l e m :**

Men okapdyryn, okandyrin, okamalydyryn, okajakdyryn.

Sen okap(dyrsyň, okan(dyrsyň, okamaly(dyrsyň, okajak(dyrsyň.

Ol okapdyr, okandyr, okamalydyr, okajakdyr.

Biz okapdyrys, okandyrıs, okamalydyrys, okajakdyrys.

Siz okap(dyrsyňyz, okan(dyrsyňyz, okamaly(dyrsyňyz, okajak(dyrsyňyz.

Olar okapdyrlar, okandyrılar, okamalydyrlar, okajakdyrlar.

Sözleminiň habary atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, hallardan, iş atlaryndan bolanda hem habar dine yzyna- **dy/-di, -dyr/-dir, -myşZ-miş, eken** ýaly habarlyk goşulmalardan biri goşulansoň, eye bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşýar.

M e s e l e m :

Men okuwçydym, okuwçydyryn, okuwçymyşym.

Sen okuwçydyň, okuwçydyrsyň, okuwçymyşyň.

Ol okuwçydy, okuwçy dyr, okuwçy myş.

Biz okuwçydyk, okuwçydyrys, okuwçymyşyk.

Siz okuwçydyňyz, okuwçy(dyrsyňyz, okuwçymyşyňyz.

Olar okuwçydylar, okuwçydyrlar, okuwçymyşlar.

Habary atlardan, sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, hallardan, **bar, ýok, az, köp** sözlerinden bolan ýygnak ýönekeý sözlemlerde habara- **dy/-di, -dyr/-dir, -myş/miş, eken** habarlyk goşulmalardan biri goşulaýmasa, eye bilen habar özara sanda we ýöňkemedede ylalaşmaýar. Bu ýagdaýda ýygnak ýönekeý sözlemleri söz düzümlerinden tapawutlandyrmak üçin ýazuwda baş agzalaryň arasyna kese çyzyk (tire) goýulýar. M e s e l e m :

Göz - **derýa**.

Suw damjasy - **altyn dānesi**.

Dil - **bela**. Diş - **gala**.

Görk - **on**, dokuzysy - **don**.

Bu - **men**.

Okamak, öwrenmek - **bagt**.

Geçiş - **üç**, sözüň - **puç** (*Atalar sözi*).

Seniň islegiň - **meniň islegim** (*B. Kerbabayew*).

Eger sözleminiň isimlerden bolan habaryna habarlyk goşulmasy goşulsa, baş agzalaryň arasyna kese çyzyk goýulmaýar. M e s e l e m :

Magtymguly, sözüň bilene sözdür.

Bilmedik adama gury owazdyr...

Kirpigi - ok, gaşy - ýaý.

Men onuň nyşanasy (*Zeliii*).

Soraglar we ýumuş

1. Eye bilen habaryň kesgitlemelerini aýdyň.
2. Eye bilen habaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?
3. Sözlemiň baş agzalary nähili ylalaşýarlar?
4. Eye bilen habaryň arasynda haýsy ýagdaýda kese çyzyk (tire) goýulýar?

328. Teksti okaň. Ondaky ýönekeý sözlemleri göçüriň. Eýesiniň we habarynyň aşagyny çyzyň, habarynyň eye bilen sanda we ýöňkemedä ylalaşandygyny ýa-da ylalaşmandygyny aýdyp beriň.

Ir zamanlarda ýersiz, suwsuz bir garamaýak daýhan maşgalasyny ekläp bilmän, kyn ýagdaýa düşende oňa bir gün Hydyr ata duş gelipdir.

- Eý daýhan, men seniň agyr ýagdaýyňdan habarly. Şonuň üçin men saňa kömek etmäge geldim. Hany aýt, men saňa on gadak altyn bereýinmi ýa-da on tanap ýer? - diýipdir.

Daýhan akyllý adam ekeni. Ol oýlanmazdan:

- Eý keramatly atam, men siziň berjek on gadak altynyňyzy alsam, ol meniň öz ömrüme, belki perzentlerimiň hem ömrüne ýeter. Ýöne agtyklarym, ondan soňky nesillerim ýene mätäçlik çeker. Şonuň üçinem maňa altyn däl-de, ýer beriň! Ýer - bu egsilmez hazyna. Ol geljekde meniň soňky nesillerimi hem hor etmän eklär - diýipdir.

329. Göçüriň. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň, olaryň sanda we ýöňkemedä ylalaşandygyny ýa-da ylalaşmandygyny düşündiriň.

Halaç sözi, ýerli ýaşulularyň düşündirişine görä, Halaç şäherçesiniň golaýyndaky Hallajy baba diýen öwlüýäniň ady bilen baglanyşykly. Bu öwlüýäde ymam Mansur Hallajy diýen güýçli pir jaýlanypdyr. Magtymguly Pyragynyň ylym-bilim alan, öz döwrüniň bilim ojagy bolan Idris baba medresesi hem Halaç etrabynda ýerleşýär (M. Kadyrowa).

330. Göçüriň. Sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Habarynyň eye bilen ylalaşandygyny ýa-da ylalaşmandygyny, sebäbini düşündiriň.

Aziýa we Ýewropa sözleriniň ikisi-de bir dilden gelip çykan, biri-biri bilen baglanyşykly. Assiriýalylaryň dilinde *asu* - gündogar, *ereb* - günbatar diýmekdir («*Türkmenistan*»).

331. Göçüriň, sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Gaharyny ýuwudan - pälwan.

Özüni bilen - weli.

Halkyň agzybirligi - döwlet berkararlygy.

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary

Sözlemde eye bilen habardan başga olaryň manylaryny anyklaşdyrmaga hyzmat edýän sözlerem bolýar. Olara sözlemiň aýyklaýjy agzalary diýilýär.

M e s e l e m : Ýigide müň dürli hünärem azdyr (*Atalar sözi*).

Bu sözlemde hünär - sözlemiň eýesi, azdyr - habary, müň dürli sözleri eýäni, ýigide sözi habary aýyklar geldi.

Aýyklaýjy agzalar iki topara bölünýärler:

1. Aýyrgyçlar.
2. Doldurgyçlar.

Aýyrgyçlar

Sözlemde zatlaryň dürli alamatyny: sypatyny, hilini, gylyk-häsiýetini, mukdaryny, tertibini anyklaşdyryp gelýän aýyklaýjy agzalar *aýyrgyçlardyr*. Olar köp zadyň arasyndan biriniň aýrylyp alynýandygyna görä şeýle at alypdyr.

Aýyrgyçlar şahsy, predmeti:

- a) haýsy tarapdan aýyklaýandygyna;
- b) haýsy söz toparyndanlygyna;
- ç) aýyklanýan söz bilen haýsy tärkä arkaly baglanyşandygyna sere-dilip, birnäçe topara bölünýärler.

Eýelik-degişlilik aýyrgyjy. Zatlaryň kime, nämä, nirä degişlidigini bildirip, kimiň, nämäniň, niräniň diýen soraglara jogap bolýan aýyrgyçlara *eýelik-degişlilik aýyrgyjy* diýilýär. Eýelik düşümde gelen atlar sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgyjy bolýarlar. **M e s e l e m :**

Ene-atanyň göwni ogulda, gyzda, **ogul-gyzyň** göwni dag bile düzde.

Balasynyň barmagy agyrasa, **enesiniň** ýüregi syzlar.

Adamyň hormaty özüne bagly (*Atalar sözi*).

At hyzmatynda ulanylanda sypatlar, sanlar, çalyşmalar, ortak işlikler hem eýelik düşüm goşulmasyny kabul edip, sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgygy bolup gelýärler. **M e s e l e m :**

Zähmetiň nany süýji, **ýaltanyň** jany süýji.

Ikiniň agzy bir bolsa, asmandakyny inderer, **altynyň** agzy ala bolsa, agzyndakyny aldyrar.

Özüniň hormatyny bilmedik, iliniň gadyryny näbilsin.

Yatanyň üstüne turan gelmesin (*Atalar sözi*).

Meniň dilim, **seniň** eliň hünäri

Nusga bolup galsyn ilden illere (*Kemine*).

Eýelik-degişlilik aýyrgygy söz düzümi görnüşinde hem bolup bilýär. **M e s e l e m :**

Dogry gepliniň (kimiň?) dosty Alia.

Äri är bolanyň (kimiň?) aýaly zor bolar.

Eýelik-degişlilik aýyrgygy öz aýyklar gelen sözi bilen ylalaşma täri arkaly baglanyşýar. Eýelik düşümde gelen söz eýelik edijini, degişlilik goşulmasyny alan söz bolsa oňa degişli zady, ýagny eýelik edilýän zady bildirýär.

Eýelik-degişlilik aýyrgygy bilen aýyklanýan söz ýanaşyk gelende eýelik düşüm goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşyna-da duş gelinýär. **M e s e l e m :**

Ata sözi - hikmet, **ene** sözi - rehnet.

Adam görki - akyl, **söz** görki - nakyl (*Atalar sözi*).

Güi gunçasý gara **gözüm** garasy

Gara dagdan iner sili Türkmeniň (*Magtymguly*).

At aýyrgygy

At aýyrgyçlary öz aýyklar gelen atlarynyň başgaça atlandyrylyşy bolup, onuň manysyny anyklaşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Olar atlaryň däl-de, sypatlaryň soraglaryna jogap bolýarlar, edil sypatlar ýaly öz aýyklar gelen sözi bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar. **M e s e l e m :**

Magtymguly Pyragy (haýsy Magtymguly?) türkmen edebi diliniň baýlaşmagyna uly goşant goşan görnükli söz ussady.

Ildeşimiz **Muhammet Horezmi** (haýsy Muhammet?), **Mahmyt Kaşgarly** (haýsy Mahmyt?) ylym äleminiň parlak ýyldyzlarydyr.

Çopan oğlan, lukman gyz, aýal dogan.... ýaly mysallarda hem atlar atlary aýyklar gelýärler. Meselem:

Ala garga oka gelmez, **çopan** adam köpe bomaz.

Bir **daýhan** ogul berene iki **molla** ogul berjek (*Atalar sözi*).

Sypat aýyrgyjy

Sözlemde zatlaryň hil-häsiýetini bildirip, sypatyň soragyna jogap bolýan aýyrgyçlara *sypat aýyrgyjy* diýilýär. Sypat aýyrgyjy asyl we ýasama sypatlardan bolýar, öz aýyklaýan sözünüň edil öň ýanyndan gelýär, onuň bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. M e s e l e m :

Çyn dost (nähili dost?) geňeşde belli.

Açyk gaby (nähili gaby?) it ýalar.

Arkaly köpek (nähili köpek?) gurt alar (*Atalar sözi*).

Soňky tüýkülik sakgal ezmez (*Atalar sözi*).

Gyzyl ýüzli ýigidiň (nähili ýigidiň?) gyz dogany bolmasyn, gyz dogany bolsa-da gyzyl ýüzi solmasyn (*Atalar sözi*).

San aýyrgyjy

Sanlar, san çalyşmalary, **az, köp, kän** ýaly sözler aýyklanýan predmetiň mukdaryny ýa tertibini aňladyp, san aýyrgyjy bolup gelýärler. San aýyrgyçlary **näçe** ýa **näçenji** diýen soraglara jogap bolýar, öz aýyklaýan atlarynyň edil öň ýanyndan gelip, olar bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. M e s e l e m :

Akylla **bir** söz besdir, akmaga **müň** söz hebesdir.

Alty aga birigip, ata bolmaz, **ýedi** ýeňňe birigip - ene bolmaz (*Atalar sözi*).

Müň gaýgy **bir** iş bitirmez (*Atalar sözi*).

Dokuz goýun, **bir** guzy **togsan** gurtdan gorar bizi (*Matal*).

Myhman **birinji** gün altyn, **ikinji** gün kümüş, **üçünji** gün mis, **dördünji** gün-pis (*Atalar sözi*).

Az derdi aş basar, köp derdi iş basar (*Atalar sözi*).

Sanlar garyş, ädim, gysym, litr, metr, tonna...ýaly ölçeg bildirýän sözler (numeratiwler) bilen gelip, bir ädim ýer, bir gysym toprak, iki tamdyr çörek, baş gazan nahar, bir kãse çay, ýüz litr süýt, on baş metr mata, iki million tonna bugdaý... ýaly ulanylanda, hemmesi bile näçe diýen soraga jogap bolup, san aýyrgyýy hasaplanýlar. M e s e l e m :

Şu ýyl ýurdumyzda iki million tonna bugdaý öndüriler.

Aýyklandyň predmetiň mukdaryny nygtamak gerek bolanda, san bilen at aralykdan sany sözi getirilýär. M e s e l e m :

Medeniýetli bolmagyň baş sany (näçe?) şerti bar.

Çalyşma aýyrgyçlary

Bular çalyşmalardan bolan aýyrgyçlardyr. Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerine ulanylýan sözler bolansoň, olaryň aýyrgyç boluşlary, manylary, aýyklaýan sözleri bilen baglanyşlary-da dürli-dürli. Men, sen, ol, biz, siz, olar, öz, biri ýaly çalyşmalar atlaryň ýerine ulanylýarlar, eýelik düşümiň goşulmasyny kabul edip, sözlemde edil atlar ýaly eýelik-degişlilik aýyrgyýy bolup gelýärler. Kimiň, nämäniň, niräniň diýen soraglara jogap bolýan bu çalyşmalar eýelik ediji şahsy, olaryň baglanýan sözleri bolsa soňa degişli zady görkezýär. Aýyklandyň we aýyklaýan sözler özara ylalaşma täri arkaly baglanyşýar.

M e s e l e m : Meniň arzuwym okamak, mugallym bolmak.

Ata-babalarymyzdan galan edebi mirasy öwrenmek biziň perzentlik borjumyzdyr.

Bu, şu, ol, şol, eýle, beýle, şeýle, her, hiç ýaly çalyşmalar sypatlaryň ýerine ulanylýar, atlary aýyklar gelýär, haýsy, nähili diýen soraglara jogap bolýar, edil sypatlar ýaly öz aýyklaýan sözleri bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar. M e s e l e m :

Ol eşekde ýüküm ýok, ýykylsa, habarym ýok.

Her gülüň öz ysy bar (*Atalar sözi*).

Hiç adamdan ses-seda çykmady (*A. Gowşudow*).

Ähli, hemme, ençe, birnäçe ýaly mukdar bildirýän çalyşmalar sanlaryň ýerine ulanylýar, näçe diýen soraga jogap bolýar we sözlemde san aýyrgyýy bolup gelýär. M e s e l e m :

Ahli gözeli söýüp bolmaz, **ähli** datlyny iýip.

Hemme derdiň dermany bar (*Atalar sözi*).

işlik. aýyrgyçlary

Şahs bildirmeýän hökmanlyk hem ortak işlik formalary atlary aýyklarap gelende sözlemde *aýyrgyç* bolýarlar. **M e s e l e m :**

Gelmeli myhmanlar geldiler.

Okalmaly kitaplar okaldy.

Çagyrylan ýere bar, erinme, çagyrylmadyk ýerde görünme.

Boljak işe çäre yok.

Başarmajak işiňe ýapyşma.

Akar suwa haram ýokmaz (*Atalar sözi*).

Şular ýaly işlik formalaryndan bolan aýyrgyçlara *işlik aýyrgyçlary* diýilýär.

Işlik aýyrgyçlary söz düzümi görnüşli hem bolup bilýär. **M e s e l e m :**

At agynan ýerde toy bolar.

It içen suwdan at içmez.

At iýmeýän aý otlar bitmese ýeg (*Atalar sözi*).

Görşümüz ýaly, işlik aýyrgyçlary sypatlaryň soraglaryna jogap bolup, edil sypatlar ýaly öz aýyklarap gelen ady bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar.

Meňzetme aýyrgyçy

Bir predmetiň başga bir predmete meňzedilýänligine görä, olar şeýle at alypdyrlar. Baş düşümde gelen atlar eýelik düşümde gelen çalyşmalar **ýaly, dek, deýin, kimin** sözsoňy kömekçiler bilen atlary aýyklarap gelende sözlemde meňzetme aýyrgyçy bolýar. **M e s e l e m :**
gül ýaly gyz, dag ýaly harman, seniň ýaly okuwçy.

Meňzetme aýyrgyçy **kim ýaly, name ýaly, nire ýaly** diýen soraglara jogap bolýar. **M e s e l e m :**

Dag ýaly altynyň bolandan **aşyk ýaly** akylyň bolsun.

Dag ýaly harmandan **depe ýaly** çäç çykar.

Meňzetme aýyrgyçyndan sözsoňy kömekçileriň düşürilip, **alma ýañak, badam gabak...** ýaly ulanylyşyna hem duş gelinýär.

Hakyndalyk aýyrgygy

Atlaryň, çalyşmalaryň yzyndan **hakdaky, hakyndaky, baradaky, barasyndaky, babatdaky, babatyndaky** ýaly sözsoňy kömekçiler getirilip ulanylanda, ikisi birlikde sözlemde hakyndalyk aýyrgygy bolup gelýär.

Hakyndalyk aýyrgygy gürrüňiň obýektini, ýagny kim hakdadygyny, name hakdadygyny, nire hakdadygyny bildirýär. M e s e l e m :

«Kowusnamadaky» ene-atany **hormatlamak hakdaky** hekaýatlar, perzendi terbiýelemek barasyndaky rowaýatlar, **dostluk** dogrusyndaky nesihatlar, **nebsiňi saklamak babatdaky** kyssalar okyjyny biparh goýmaýar.

Şol bir aýyrgygyň birbada birnäçe sözi aýyklarap gelşine-de, bir sözün aýyrgyçlaryň birnäçesi tarapyndan aýyklanyp gelşine-de düş gelinýär. Meselem:

1. **Meniň atam, enem, iki doganym** mekdepde işleýär.

Bu sözlemde **meniň** diýen eýelik-degişlilik aýyrgygy birbada üç sözi (**atam, enem, doganym**) aýyklarap geldi.

2. Annaguly **garaýagyzy, burunlaky, ýapy ýaly** pyýada bolup ýetişdi (*A. Durdyýew*). Bu sözlemde (**garaýagyzy, burunlaky, ýapy ýaly**) üç sany aýyrgyç bir sözi (pyýada) aýyklarap geldi.

Aýyrgyçlaryň ulanylyş ýygylgy-da ähli stillerde birmeňzeş däl. Olar, aýratynam, çeper hem publisistik stillerde işjeň ulanylýarlar.

Soraglar

1. Sözlem agzalary diýip nämä düşüňärsiňiz?
2. Aýyklaýjy agzalaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?
3. Aýyrgyçlar sözlemde nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler?
4. Aýyrgyçlar haýsy söz toparlaryndan bolýarlar? Olara name üçin aýyrgyç diýilýär?
5. Haýsy söz toparyna degişli sözler sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgygy bolup gelýär? Olar öz aýyklaýan sözleri bilen nähili baglanyşýarlar?
6. Sypat, san, işlik aýyrgyçlary aýyklaýan sözleri bilen haýsy tärkaly baglanyşýarlar?
7. Meňzetme hem hakyndalyk aýyrgyçlary öz aýyklaýan sözleri bilen nähili baglanyşýar?

332. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, aýyklanýan sözleri peýkam bilen görkeziň.

Zeýtunyň düzüminde ýüzden gowrak peýdaly madda bar. Zeýtun ýagy adamzada gadymy wagtlardan bäri mälimdir. Oňa ýöne ýere «suwuk altyn» diýilmeýär. Ol ýürek-damar keselleriniň önüni alýar («Güneş»).

333. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň, aýyklar gelen sözi bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Garward uniwersitetiniň alymlary pomidory iň peýdaly 10 sany iýmitiň hataryna goşdular. Olaryň geçiren barlaglarynyň netijesine görä pomidor howply keselleriň önüni alýar. Pomidoryň esasy aýratynlygy onuň düzüminde likopiniň bolmagydyr («Zaman»).

334. Teksti okaň. Aýyrgyçly söz düzümlerini saýlap göçüriň. Aýyklar gelen sözüň aýyklanýan söz bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

«Kowusnamada» ylym hakyndaky hikmetde şeýle diýilýär: ylmy söýen ýagşy ahlakly adamdyr. Ylmyň manysy bilmedik zadyny bilmek we öwrenmekdir. Ylym öwrenip, ony ahlak bilen bezän adam il içinde uly abraýa eýe bolýar.

Sabyr etmek dogrusyndaky timsalda onuň ýagşy gylykdygy, sabyr bilen iş tutan adamyň maksadyna ýetjekdigi, bisabyr kişiniň, köplenç, uýada galýandygy barada aýdylýar.

335. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, olaryň aýyklar gelen sözlerini peýkam bilen görkeziň, sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Maslahatly biçilen don gysga bolmaz.
Aglasy gelen oğlan atasynyň sakgalyny oýnar.
Aw aljak guşuň çünki egri.
Bahardaky hereket - güýzki bereket.
Iňňe ýaly deşikden dag ýaly sowuk girer.
Müň gaýgy bir iş bitirmez.
Ýalanyň ömri gysga (*Atalar sözi*).

336. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, olaryň aýyrgyçlaryň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

Suwçynyfi Aýsoltana göni seredip bilmeýän görejinde, bimamla ýylgyrýan dodaklarynda, biygtyýar tisginýän ýañaklarynda utanç ýaly bir ýagdaý syzylýardy (*B. Kerbabayew*).

Men garrylardan atlar hakyndaky hekaýatlary, rowaýatlary, hat-da hakyky bolup geçen wakalar hakyndaky gürrüňleri-de köp eşidipdim (*A. Gowşudow*).

337. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň. Olaryň aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini, aýyklaýan sözleri bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Yogynlygy sazak ýaly saçlaryň
Örümleri oýnalypdyr çözlenip (*K. Gurbannepesow*).

Asylgy dur tutdan çekize halta,
Damyp dur gözýaş deý turşy damjalar (*A. Annaberdiýew*).

338. Teksti okaň. Ondaky aýyrgyçly söz düzümleri saýlap göçüriň. Olaryň aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini we haýsy tär arkaly baglanyşandyklaryny aýdyp beriň.

Biz ajaýyp gylyk-häsiýetleri bilen tapawutlanýan, edep-terbiýäniň oňat nusgasyny görkezýän ýaşlarymyza guwanýarys. Ýöne ýaşlaryň arasynda işýakmaz ýaltalary, il-günüň öňündäki borjuny unudan biweçleri-de ýok däl. Biz şeýle ýaşlaryň terbiýesi dogrusyndaky meseläni ünsden düşürmeli däldiris. Bu babatdaky aladalar ýaşlar guramasynyň baş aladalarynyň biri bolmalydyr («*Nesil*»).

339. Göçüriň, aýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan aýyrgyjyň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň, aýyklaýan sözünü peýkam bilen görkeziň, haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Iki goç uruşsa, böriniň işdäsi açylar (*Atalar sözi*).
Ýüwrük at öňüne garar, ýagşy ýigit soňuna.
Dag ýaly altynyň bolandan, aşyk ýaly aklyň bolsun.
Galan işe gar ýagar (*Atalar sözi*).

Doldurgyelar

Sözlemiň işlikden bolan agzalaryna baglanyň, gymyldy-hereketiň obýektini, wagtyňy, ornuny, sebäbini, maksadyny, mukdardyr möç-

berini, hal-ýagdaýyny anyklaşdyrmaga hyzmat edýän aýyklaýjy agzalaryna *doldurgyç* diýilýär. Doldurgyç bolup gelen sözler sözlemde aýdylýan pikirini üstüni doldurýandygyna görä şeýle at alypdyrlar.

Yöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalary ýa-da sözsoňy kömekçiler arkaly sözlemiň habaryna, işlikden bolan başga bir agzasyna baglanyp, olary aýyklarap gelen atlar, atlaşyp gelen sözler, hallar, hal işlikler sözlemde doldurgyç bolýarlar. **M e s e l e m :**

Agzybire Taňry biýr.

Akmak çynyny aýtjak bolup, syryny aýdar.

Deşik gapda suw durmaz.

Selki suwda belli, ýüwrük - ýaryşda.

Işikden tapsaň, tore geçme.

Eli bilen eden egni bilen çeker.

Gije oda gitme, gündiz-tüssä.

Düýä münüp, hataba bukma (*Atalar sözi*).

Doldurgyçlar öz baglanyp gelen sözünüň manysyny haýsy tarapdan aýyklarap gelşine garap, birnäçe topara bölünýärler.

Yöneliş doldurgyjy

Yöneliş düşümde gelen sözler sözlemiň habaryna ýa-da işlikden bolan bir agzasyna baglanyp, yöneliş doldurgyjy bolup gelýär. Olar kime, nämä, nirä diýen soraglara jogap bolýarlar, köplenç, gymyldy-herketiň gönükdirilen predmetini görkezýärler. **M e s e l e m :**

Aşyny aýan aşa ýeter, donuny aýan- toýa.

Eşiden görene habar berer.

Ak zat alnyňa ýagşy.

Göge tüýkürseň, ýüzüne düşer.

Ajala çäre ýok.

Sakawyň soňuna seret.

Çagyrylan ýere bar, erinme...

Eşegi ýüke çek, eşek etmese, ýüki eşege çek.

Yen is doldurgyjy

Ýeňiş düşümde gelen atlar, at deregine ulanylan sypatlar, sanlar, çalyşmalar, ortak işlikler täsirini geçirýän işlikleri aýyklar, gymldy-herketiň obýektini görkezip gelende *ýeňiş doldurgyjy* bolýar.

Ýeňiş düşümde gelen söz täsirini geçirýän işlik bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar, oňa eýerip gelýär.

Ýeňiş doldurgyjynyň aýyklar gelen işligi bilen goşulmaly baglanyşy-da, goşulmasyz baglanyşy-da bar. Eger aýyklaýan we aýyklanýän sözleriň arasynda başga söz ýok bolsa, olar ýanaşyp gelýän bolsalar, ýeňiş doldurgyjyndan düşüm goşulmasy düşürilip hem ulanylýar. M e s e l e m :

At alma, **eýer** al, **aýal** alma, **hossar** al, **ýer** alma, **goňşy** al.

Arpa ekdim, dary çykdy.

Arkaly köpek **gurt** alar.

Arkasyz är **dawa** islemez.

At ýerine **eşek** daňma (*Atalar sözi*).

Şu aşakdaky ýagdaýlarda ýeňiş doldurgyjynyň dine düşüm goşulmaly görnüşi ulanylýar:

1) *ýeňiş doldurgyjy has atlardan, at çalyşmalaryndan bolanda:*

Magtymguly Pyragyny, Gurbannazar Ezizowy bütün dünýä tanaýar.

Duşman **seni** tanamanka, sen **duşmany** tana (*Atalar sözi*).

2) *ýeňiş doldurgyjy degişlilik goşulmaly sözlerden bolanda:*

Dogan bolsaň, **dogryňy** aýt.

Enesini gör-de, **gyzyny** al.

Agsamlygyny tapan, **ertirligini** gaýgy etmez.

3) *ýeňiş doldurgyjy atlaşyp gelen sözlerden bolanda:*

Gorkagy kowalasaň, batyr bolar.

Ajy bilen süýjini gören biler, **uzak bilen ýakyny** ýörän biler.

Baryny beren uýalmaz (*Atalar sözi*).

4) *sypat, san, çalyşma, ortak işlik tarapyndan aýyklan sözler ýeňiş doldurgyjy bolup gelende:*

Sag eli sol ele mätäç eýleme...

Magtymguly, tur, eliňi köze goý.

Eger dözebilseň, kылgyl **bu işi** (*Magtymguly*).

Bu ýagdaýda ýeňiş düşümde gelen sözüň ýeke özi däl-de, ony aýyklarap gelen söz bilen ikisi birlikde ýeňiş doldurgyjy hasaplanylmalydyr. M e s e l e m :

Geçen güni geçdi bil.

Sürüden aýrylan goýny gurt iýer (*Atalar sözi*).

5) *gymyldy-hereketiň obýekti diňleýjä mälüm bolanda we ol nygtalyp aýdylanda:*

Men **nahary** iýdim. Deňeşdiriň: Men **nahar** iýdim.

Yeňiş doldurgyjynyň goşulmaly görnüşinde baglanyşyk berk bolýar. Ol aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň arasyndan başga-da söz getirip, sözlemi giňeltmäge mümkinçilik berýär.

Wagt doldurgyjy

Wagt-orun düşümde gelen atlar, atlaşan sözler **haçan** diýen soragajogap bolup, gymyldy-hereketiň wagtyny görkezip gelende wagt doldurgyjy bolýarlar. Wagt doldurgyjy sözlemiň işlikden bolan agzalaryny wagt taýdan aýyklarap, oňa eýerip gelýär, onuň bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar. M e s e l e m :

Altmyş ýaşda ataň ölse, **şonda-da** bir entärsiň.

Daýhan **garda** dynar, çopan - **görde**.

Tamdyra **gyzanda** ýap.

Dost **başyňa iş düşende** tanalýar.

Barly **ajyganda** iýer, garyp - **tapanda** (*Atalar sözi*).

Atlardan wagt-orun düşümiň goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşy-da bar:

It ýyly (ýylynda bolmaly) ek, **doňuz ýyly** (ýylynda bolmaly) or.

It **doýan güni** (gününde bolmaly) ogurlyk eder.

Guýrukly ýyldyz **her gün** (günde) dogmaz.

Orun doldurgyjy

Wagt-orun düşümde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende gymyldy-hereketiň orny anyklanylýar.

Orun doldurgyjy bolup gelen söz aýyklaýan sözi bilen eýerme täri arkaly baglanyşýar, oňa eýerip gelýär. M e s e l e m :

Çyn dost **geňeşde** belli, batyr - **söweşde**.

Goýny ýel alsa, geçini **asmanda** gör.

Agylda owlak dogulsa, **arykda** oty biter.

01 **eşekde** ýüküm ýok, ýykylsa, habarym ýok (*Atalar sözi*).

Mende bar, **sende** ýok (*Matal*).

Orun doldurgyjy söz düzümi görnüşinde hem bolup bilýär:

Bar ýerinde bal arzan.

Doýan ýerinde doklugyňy siňdirme.

Gülüň **biten ýerinde** gadyry ýok.

Buz üstünde tozan arama (*Atalar sözi*).

Dine wagt-orun düşümde gelen sözler däl, eýsem ýöneliş, çykyş düşümlerde gelen sözlerem orun doldurgyjy bolup, gymyldy-hereketiň ornuny görkezip bilýär. M e s e l e m :

Çyranyň yşygy **düýbüne** düşmez.

Almany **göge** at, **ýere** düşýänçä ýa pelek.

Balyk **başyndan** porsar.

Bulak **başdan** bulanar.

Bilim **gökden** ýol ýasar.

Agaç **tutan ýeriňden** döwülmez.

Dinden çyksaň çyk, **ilden** çykma

(*Atalar sözi*).

Çykyş doldurgyjy

Çykyş düşümde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar, **kimden**, **nämeden**, **nireden** diýen soraglara jogap bolup gelende çykyş doldurgyjy bolýar. Çykyş doldurgyjy arkaly gymyldy-hereket dürli taraplardan aýyklanylýar. M e s e l e m :

Gymyldy-hereketiň obýektiniň aňladylyşy:

Adam **adamdan** gutular, **pälisten** gutulmaz.

Agyry **aşdan** geler, dawa **gardaşdan**.

Adam **edebinden** tanalar.

Adam **gulagyndan** iglär.

Agaç **iýmişinden** belli.

Bikärden Taňry bizar.
Bir ýazykdan är ölmez.
Gurt arkasyndan guş doýmuş.
Güman **imandan** aýrar (*Atalar sözi*).

Gymyldy-hereketiň çykan, başlanan ýeriniň görkezilişi:

Bulutdan çykan Gün ýakar, **ýaşmakdan** çykan dil.
Agyzdan çykan söz - atylan ok.

Obyekt materialynyň görkezilişi:

Dagdan arkasy bolanyň, **daşdan** ýüregi bolar.
Kagyzdan gala bolsa, almasy bela bolar.

Gymyldy-hereketiň obyektiniň deňeşdirilişi:

Dil **gylyçdan** ýiti.

Ýüz **otdan** yssy.

Alkyş **gyzyldan** gymmat.

Agşamyň **haýryndan** ertiriň şeri ýagşy.
Ataň mirap **bolandan**, ýeriň oý bolsun.
Adam göwni gulden näzik (*Atalar sözi*).

Hakyndalyk doldurgyjy

Hakda, hakynda, barada, barasynda, babatda, babatynda, dogrusynda sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende hakyndalyk doldurgyjy bolýar. **Kim hakda, name hakda, nire hakda** diýen soraglara jogap bolýan sözler gürrüňiň obyektini görkezýärler. M e s e l e m :

Biz ussat ýazyjymyz B. Kerbabaýewiň: «Yhlasa myrat» eseri dogrusynda pikir alyşdyk.

Ýaş nesle döwrebap ylym-bilim, ata-babalarymyzyň milli ruhunda terbiýe bermek babatda ýurdumyzda uly işler alnyp barylýar.

Dine hukuklarymyz hakda däl, eýsem Watan öňündäki borçlarymyz barada hem çynlakaý oýlanmagymyz gerek.

Meňzetme doldurgyjy

Ýaly, deýin, dek, kimin sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende meňzetme doldurgyjy bolýarlar. M e s e l e m :

Görnüşin ýaly bol, ýa-da **bolşuň ýaly** görün (*Jelaleddin Rumi*).

Ruhuňyz **tug deýin** belentde bolsun (*Saparmyrat Türkmenbaşy*).

Artygyň sesi Aýnanyň gulagyna gelende, üstüne suw guýlana dönüp, özüni birhili pagyş-para **eräp barýan ýaly** duýdy (*B. Kerbabayew*).

Guda **gudalaşandaky dek** bolsun, gelin **gelenindäki dek** (*Atalar sözi*).

Sebäp doldurgyjy

Sebäpli, zerarly sözsoňy kömekçileri bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende sebäp doldurgyjy bolýarlar. **Kim sebäpli, name sebäpli** diýen soraglara jogap bolýan sözler gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini görkezip gelýärler. M e s e l e m :

Ýarawsyzlygym sebäpli ýowara gelip bilmedim.

Sen zerarly käýinç eşitdim.

Maksat doldurgyjy

Üçin, diýip sözsoňulary bilen gelen atlar, atlaşan sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende, gymyldy-hereketiň maksadyny bildirip, maksat doldurgyjy bolýar. M e s e l e m :

Ata-babalarymyz **Watan üçin, ar-namys üçin** gan dökdüler.

Men Aşgabada **okamak üçin** geldim.

Gymyldy-hereketiň maksady işligiň nämälim formasyny ýöneliş düşümde getirmek arkaly-da aňladylýar. M e s e l e m :

Men Aşgabada **okamaga** geldim.

Men seni **görmäge** geldim.

Aldamaga oğlan ýagşy, Hudaý ursun garryny (*Atalar sözi*).

Hal-ýagdaý doldurgyjy

Hallar, hal işlikler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende gymyldy-hereketiň nähalda ýüze çykandygy bildirilýär.

Gymyldy-hereketiň nähalda ýüze çykandygyny görkezýändiglerine görä, hallardan we hal işliklerden bolan aýyklaýjy agzalara *ahwalat* hem diýilýär.

Hallar sözlemiň işlikden bolan agzasy bilen tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşýar.

Tiz, çalt, assa, haýal, birden, kem-kemden, ýeke-ýekeden, ýalandan, çyndan, tötänden, mertlerçe... ýaly hallar we hal işlikler gymyldy-hereketiň nähalda ýüze çykandygyny bildirýärler. *M e s e l e m :*

Çala eşiden çatma ýykar, **öte** eşiden öý ýykar.

Arkaly **erke** geplär, arkasyz **gorka** geplär.

Assa ýörän uzaga gider.

Ajal **ýorta-ýorta** geler, kime şu gün, kime erte geler.

Dama-dama köl bolar.

Alyp asgyn bolandan, berip **üstün** bol.

Çemçeläp ýygmanyňy **çanaklap** dökme (*Atalar sözi*).

Sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar gelende syptalar-da, sözsoňy kömekçi bilen gelen atlar-da gymyldy-hereketiň hal-ýagdaýyny görkezýär. *M e s e l e m :*

Gara keçe **ak** bolmaz, garry duşman **dost** bolmaz.

Goňşusyna ynanan **aç** galar (*Atalar sözi*).

Ýorganyňa görä aýagyňy uzat.

Eli bilen eden **egni bilen** çeker (*Atalar sözi*).

Batly gadamlar bilen öňe barýarys.

Az, köp, hernäçe. ýaly sözler sözlemiň işlikden bolan agzasyny aýyklar, **näçe, näçe gezek** diýen soraglara jogap bolup gelende gymyldy-hereket mukdar-möçber taýdan aýyklanýar. *M e s e l e m :*

Az gürlä, uz gürlä.

Köp diňle, **az** sözle.

Bir doýmak - çala baýamak.

Ýedi ölçe, **bir** kes.

Batyr **bir gezek** öler, gorkak **müň gezek**.

Ertir, agşam, gündiz, günortan, öýläň, ilkaşam, gijara, gije, ýarym gije, daňdan, ir, giç, öň, son, düýn, şu gün, hemişe, heniz, ertirine, agşamyna, öňinçä, yzysüre, ýaňy-ýakynda, ýylyň-ýylyna, erte-birigün, günlerde bir gün, gysyn-ýazyn... ýaly hallar sözlemiň

işlikden bolan agzasyny aýyklarap gelende gymyldy-hereketiň wagty görkezilýär. M e s e l e m:

Goňşy goňşudan **giç** ýatyp, **ir** turmagy öwrener.

Gyş aksyz bolma, **ýaz** göksüz bolma.

Tomus depesi gaýnamadygyň, **gyş** gazany gaýnamaz.

Bu günki işiňi **ertire** goýma...

-Ça/-çä, -ka/-kä goşulmalary bilen ýasalan hallar arkaly-da gymyldy-hereket wagty taýdan aýyklanýar. M e s e l e m:

Guda bolýançaň syna, **bolanyňdan son** syla.

Bedasylla barýançaň boý oturgyn **ölyänçäň**.

Duşman seni **tanamanka**, sen ony tana.

Çybygy **ölkä** бүк, demri gyzanda бүк.

Ata barka, ogul ýaş, **aga barka** ini.

Aňry, bäri, içeri, daşary...ýaly hallar sözlemiň işlikden bolan agzasyna baglanyp gelende gymyldy-hereket orun taýdan aýyklanýar. M e s e l e m:

Dok **daşary** çykar, aç **çeri** girer.

Begenjinden, gyanjyndan, bilmezlikden, köpbilmişlikden, utanjyndan, kejrlikden... ýaly hallar sözlemiň işlikden bolan agzasyna baglanyp gelende **name sebäpden** diýen soraga jogap bolup, gymyldy-hereketiň sebäbi görkezilýär. M e s e l e m: Men **begenjimden** agladym. Gürründeşim **utanjyndan** gyzardy.

349. Göçüriň. Ýeňiş doldurgyjynyň aşagyny çyzyň, aýyklarap gelen sözüni peýkam çyzygy bilen görkeziň. Ýeňiş doldurgyjynyň haýsy ýagdaýda goşulmaly, haýsy ýagdaýda goşulmasyz baglanyşyandygyny düşündiriň.

Agzybirlik aş getirer.

Agzyny alart, höküm sür.

Altyn alma, alkyş al.

Arkaly köpek gurt alar.

At alsaň gunan al, düýe alsaň - inen.

Bal tutan barmagyny ýalar.

Derdini gizlän derman tapmaz.

Agzynyň aýdanyny gulagy eşitmez (*Atalar sözi*).

340. Teksti okaň. Doldurgyçly söz düzümlerini saýlap göçüriň, hersiniň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Turkmen halkynyň erkin, azat ýaşadygy ugrunda göreşen görnükli şahsyýetleri sanardan köpdür. Olaryň halk üçin bitiren hyzmatlary, gahrymançylyklary şu günki günde ýaş nesle watançylyk terbiýesini bermekde nusga mekdebidir.

341. Göçüriň, orun doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, hersiniň aýyklan sözüni peýkam çyzygy bilen görkeziň, sözleriň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny düşündiriň.

Garyndaşyň üýni garaňkyda belli (*Atalar sözi*).

Bir öýde bar on iki han

Hoş gelipsiz, eziz myhman!

Bir suprada dört yssy nan

Üstünde ýedi nar gördüm (*Tapmaça*).

At agynan ýerde toy bolar.

Doňzy batgada bas (*Atalar sözi*).

342. Göçüriň, wagt doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, gymyldy-herketiň wagtynyň nähili aňladylandygyny aýdyp beriň.

Ata müneniňde Allany, atdan düşeniňde aty unutma.

Guýrukly ýyldyz her gün dogmaz (*Atalar sözi*).

343. Göçüriň, doldurgyçlaryň aşagyny çyzyň, hyzmatyny düşündiriň.

Gapydan tapsaň, tore geçme.

Goýny-da öz aýagyndan asýarlar, geçini-de.

Adamdan emel gutulmaz.

Akylsyz bay bolandan, akylly geday bol.

Ajygan guduzlandan beter (*Atalar sözi*).

344. Göçüriň, hal-ýagdaý doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Köp okan köp biler.

Ujuny düwmez üç ötürer.

Duşmanyň peşe bolsa, pilçe gör.
 Gürrüň süýji, samança ýok güýji.
 Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar.
 Yorganyňa görä aýak uzat (*Atalar sözi*).
 Sabyrly gul dura-bara şat bolar (*Magtymguly*).

Soraglar

1. Sözlemiň nähili agzasyna doldurgyç diýilýär?
2. Doldurgyçlar sözlemiň haýsy söz toparyndan bolan agzasyny aýyklar gel-
ýär?
3. Haýsy düşümlerde gelen atlar, atlaşan sözler sözlemde doldurgyç bolup bil-
ýär?
4. Doldurgyçlar öz aýyklar sözleri bilen haýsy tärler arkaly baglanyşýar?
5. Hallar öz aýyklar sözleri bilen haýsy tär arkaly baglanyşýar?
6. Sypatlar, sanlar işlikleri aýyklar gelende sözlemde nähili agza bolup gelýär-
ler?

345. Göçüriň. Doldurgyçlaryň aşagyňy çyzyň, hersiniň baglanýan sözünü peýkam çyzygy bilen görkezniň.

Medeni mirasyňy öwrenmän, taryhyňy bilmän geljege göz ýetir-
mek mümkin däl. Şonuň üçin biziň ata-babalarymyzdan galan medeni
mirasymyzy gözümiziň göreji ýaly aýap saklamagymyz gerek.

346. Göçüriň, doldurgyçlaryň aşagyňy çyzyň, ýokarsyndan onuň haýsy görnüşine degişlidigini ýazyň, aýyklar sözi bilen haýsy tär ar- kaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Göreniňe dost diýme, soňundan puşman iýme.
 Akmak myhman öý eýesine hödür eder.
 Degimsiz degim degse, ýylda geçisini iki gyrkar.
 Bir günlük ýola çyksaň, üç günlük azyk al (*Atalar sözi*).

Aýyklar agzalaryň sintaktik taýdan derňew edilişi

1. Aýyklar we aýyklan sözleri söz düzümi görnüşinde
aýp, haýsynyň esasy, haýsynyň garaşly sözdügi anyklanylýar.
Garaşly sözüň esasy söz bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygy
düşündirilýär.
2. Aýyklar agzanyň aýyrgyçdygy ýa-da doldurgyçdygy anyk-
lanylýar.

3. Sözlem agzalarynyň geliş tertibinde inwersiýa hadysasynyň bar-ýoklugy anyklanylýar.

347. Teksti göçürin. Sözlemiň eýesini, habaryny tapyň, aýyklaýjy agzalaryny sintaktik taýdan doly derňew ediň.

Sadyk mugallym sapak gutaryberende hatar duran partalaryň arasyndan aýlanyp çykdy, soňra öňe geçip stoluň başynda oturdy, okuwçylara ýekän-ýekän mähirli nazar saldy (*R. Durdyýew*).

348. Göçürin, sözlemleriň baş we aýyklaýjy agzalaryny sintaktik taýdan doly derňew ediň.

Beýgeljekmi, ylymlardan amal al,
Asyrlaryň çuňlugyndan habar al.
Wezipesi bilen beýgelmez adam,
Adam wezipäni beýgelder gaýtam.

(*Abdyrahman Jamy*).

Sözlemde sö/Jem agzalarynyň orny we inwersiýa

Sözlem agzalarynyň her biriniň özüne mahsus orny bar. Adatça, eye sözlemiň başynda, habar ahyrynda, aýyklaýjy agzalar öz aýyklaýan sözünden öňde gelýärler. Şu tertibiň üýtgemegi olaryň manysyna täsir edýär. M e s e l e m:

Açyk gapy - sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Gapy açyk - habar sözlemi.

Göm-gök meýdan- sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Meýdan göm-gök- habar sözlemi.

Süýji gawun- sypat aýyrgyçly isim söz düzümi.

Gawun süýji- habar sözlemi.

Janly gepleşikde, aýratynam, şahyrana eserlerde akgyňlylyk gazanmak üçin sözlem agzalarynyň ýerleşiş tertibiniň üýtgedilýän hallatlaryna duş gelinýär. Muňa inwersiýa diýilýär. M e s e l e m:

Bendesi men söze hyrydar guluň (*Magtymguly*).

Her kişiniň bolsa akyly,

Söz jaýynda sözlär hakly (*Zelili*).

Ýitip giden köne sözleri tapyň.
Tapyň Adam ata berlen kelamy
Geçmişden geljege bolsun paýapyl,
Kesbiňizden taparsyňyz kemaly (*A. Atabayew*).

Eýerme hem ylalaşma tärleri arkaly baglanyşan sözlem agzalarynyň tertibiniň üýtgedilmegi sözlemiň grammatik gurluşyna täsir etmeýär. Sözleriň ýerleşiş tertibi üýtgedilse-de, aýyklaýan we aýyklanýan sözleriň arasyndaky grammatik baglanyşyk saklanýar.

Sözlemde şol bir söz tertip (ýanaşma täri) arkaly baglanyşan aýyrgyçlaryň birnäçesi tarapyndan aýyklanýan bolsa, onda olaryň iň nygtalýany öz aýyklaýan sözünüň edil öň ýanyndan getirilýär.
M e s e l e m :

Mekdebimizden üç sany **ýiti zehinli** okuwçy bäsleşikde **ýeňiji boldy**.

Mekdebimizden ýiti zehinli **üç sany** okuwçy bäsleşikde **ýeňiji boldy**. Sözlemleriň birinde sypat aýyrgyçy (ýiti zehinli okuwçy), beýlekisinde san aýyrgyçy (üç sany okuwçy) nygtalýar.

Doldurgyçlar babatda hem şeýle. Dürli tarapdan aýyklar gelen doldurgyçlaryň-da haýsysy logiki basym bilen nygtalyp aýdylýan bolsa, şonuň habaryň edil öň ýanyndan getirilmegi gerek. **M e s e l e m :**

Biz ertir irden **gezelenje gideris**.

Biz gezelenje **ertir irden gideris**.

Biz ertir gezelenje **irden gideris**.

349. Göçüriň, sözlem agzalarynyň aşagyny çyzyň, hersiniň nähili agzadygyny ýokarsyndan ýazyň, haýsy sözi aýyklar gelendigini, onuň bilen haýsy tär arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

ABŞ-daky kollejleriň talyplarynyň aglabasy soňky wagtlarda internet arkaly gaýybana okadylýan programmalara ýygyn edenlerini kem görenoklar. Hasaplamalara görä kollejleriň talyplarynyň sany 15 milliona ýetipdir, olaryň köpüsi okuw mekdebinden uzakda ýaşaýar. Şonuň üçinem uzakda ýaşaýan talyplar her günde okuwa gatnamak üçin sarp edýän ýol kireýlerini tygşytlamak, ýolda-yzda gymmatly wagtyňy ýitirmezlik üçin gaýybana okuwlary saýlap alanlaryny kem görmeýärler (*«Nesil»*).

350. Göçürin, sintaktik derňew ediň. Inwersiýa hadysasyny düşündiriň. Sözleriň dogry tertibini ýokarsyndan sanlar bilen görkeziň.

Söz sowupdyr başa gelen belany.

Söz bilen äleme çykypdyr akyl (*A. Atabayew*).

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen.

Namart özün gizlär myhman ýoluksa (*Magtymguly*).

Sözlemiň deňdeş agzalary

Sözlemiň deň hukukly agzalaryna *deňdeş agzalar* diýilýär. Olar sözlemiň şol bir agzasy bolup gelýär, şol bir soraga jogap bolýar, birmenze sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýär.

Baglanýan sözünü dürli taraplardan aýyklar, başga-başga soraglara jogap bolýan sözler deňdeş agza bolmaýarlar. **M e s e l e m:**

Şu ýyl ekilen on müň düýp miweli agajyň hemmesi gögerdi sözleminde **agaç** sözi **haçan ekilen agaç, näçe düýp agaç, nähili agaç** diýen soraglara jogap bolup, dürli tarapdan aýyklanýar. Şoňa görä bu sözler deňdeş agza hasaplanylmaýarlar.

Deňdeş agzalaryň hemmesiniň şol bir grammatik formada bolmaglary şertdir.

Deňdeş agzalar ýeke sözden hem, birnäçe sözden hem ybarat bolup bilýär. **M e s e l e m:**

1. Mollamurt örän duýgur, syzgyr adamdy. Ol öz gürründeşiniň içki ýagdaýyny: gozgalaňyny, şatlygyny, hasratyny owunjak hereketlerinden hem aňlardy (*B.Kerbabayew*).

2. Bili egri gylyçly gerçekler, egni agar çäkmenli pähimdar **pederler**, jennetiň ak guşy ýaly gözeller, öňi apbasyly maýa gelinler gadymky keşplerinde göz önümüzden geçýär.

Birinji mysalda aýry-aýry sözlerden bolan deňdeş aýyrgyçlary, ikinjide ýaýbaňlanan deňdeş aýyrgyçlary görýäris.

Sözlemiň baş agzalary-da, aýyklaýjy agzalary-da deňdeş bolup bilýär.

Deňdeş eýeler. Deňdeş agzalaryň bu görnüşinde sözlemiň habary birbada birnäçe eýäni aýyklar gelýär. Deňdeş eýeler baş düşümde gelen atlardan, atlaşan sözlerden bolup, olar habaryň özlari bilen sanda we ýöňkemedde ylalaşmaklaryny talap edýär. **M e s e l e m:**

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar, daşlar (*Magtymguly*).
Teke, salyr ýöriş etse ýokardan,
Duşmanyň namardy, merdi bilinmez (*Magtymguly*).

Ol wagt onuň egninde ak köýnek-balagy, başynda maşyn tiken tahýasy, aýagynda köneräk galoşy bardy (*A. Durdyýew*).

Deňdeş habarlar. Deňdeş agzalaryň bu görnüşinde eýäniň eden gymyldy-hereketiniň birbada birnäçesi görkezilýär. M e s e l e m :

Obanyň çeträginde eşekler kowalaşyp jyzzynlaşýardylar, aňňyryşýardylar (*B. Kerbabayew*).

Atanazar aga hiç zat görmedi, eşitmedi (*H. Ysmayýlow*).

Isimlerden bolan deňdeş habarlara-da duş gelinýär:

Ahalteke aty atlaryň ýer ýüzündäki 250 görnüşiniň içinde iň owadanydyr we eýesine iň wepalysdyr.

Deňdeş aýyrgyçlar. Deňdeş agzalaryň bu görnüşinde eýelik düşümde gelen atlardan we sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, ortak işliklerden bolan aýyrgyçlar deňdeş bolup gelýärler. M e s e l e m :

Ýurdumyzyň rowaçlygynyň, asudalygynyň, toý-baýramlarynyň arkasynda ilimiziň abadançylygy, agzybirligi, jebisligi bar. Milletiň agzybirliginiň we jebisliginiň nusgalygyny görkezýän mukaddeslikleriň üçüsi: Baýdak, Tugra we Sena hemişe Turkmenistan halkynyň hakyky söýgüsiniň we buýsanjynyň simwoly bolar.

Silkme telpekli, gyrmyzy donly, bedew atly ýigitler Artygyň ýigitleridi.

Bäsleşige 8-nji, 9-njy we 10-njy synplaryň iň zehinli okuwçylary gatnaşdylar.

Mai kowýan, sygyr gaýtarýan oglanlaryň sesleri çasly çykýardy.

Deňdeş doldurgyçlar. Bular, esasan, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen sözlerden, hallardan we hal işliklerden bolan deňdeş agzalarydyr. M e s e l e m :

Has gadymy zamanlarda adamlar Aýa, Güne, Yere, Suwa salam berer ekenler, Aý, Gün doganda begener ekenler.

Dilçi alym Hojamyrat Baýlyýew deň-duşlary, kärdeşleri bilen oturyşmagy, söhbet etmegi gowy görýärdi. Ol köp işlemegi halaýan,

her pikiri düşnükli aýtmagy, ýürekden gürlemegi başaryan adamdy (*P. Azymow*).

Turkmen ata-baba öz erkinligini, milli mertebesini başyna täç edinen halk.

Ýaşyl tugumyzyň toýy Watanymyzyň ähli welaýatlarynda, şäherlerinde, etraplarynda ullakan dabara, şatlyk bilen bellänilip geçirilýär.

Ussalar odun ýaka-ýaka, ot basa-basa onuň aýagynyň aşagyny gyzyly jyzzyk etdiler. Arapreýhan ol ýana, bu ýana agdarylyp ugrady («*Görogly*»).

Deňdeş agzalaryň manylaryny nygtamak, jemlemek üçin käte jemleýji sözlerem ulanylýar, jemleýji sözler deňdeş agzalaryň önündenem, soňundanam gelip bilýär.

Jemleýji sözler deňdeş agzalaryň önünden getirilende ýazuwda onuň zyzndan iki nokat goýlup, deňdeş agzalar birme-bir sanalýar. **M e s e l e m:**

Gök ösümlikler: çaly, çerkez, gandym, sazak, selme, çogan, ýylgyn, ýandaklar-da ýazky goýry reňkini ýitirip, suwsan ekin ýaly solgun görünýärdi (*B. Kerbabayew*).

Ählimiz: gelnejemem, menem, Çaram bir ýerde işleýäris (*Ç. Aşyrow*).

Okuwçylarymyzyň üçüsi: Myradow, Poladow, Ataýewa bäsleşikde ýeňiji boldular.

Mysallardaky **gök ösümlikler, ählimiz, okuwçylarymyzyň üçüsi** sözleri jemleýji sözlerdir.

Jemleýji söz deňdeş agzalaryň soňundan getirilende deňdeş agzalar jemlenilýär. Bu ýagdaýda ýazuwda jemleýji sözün önünden tire goýulýar. **M e s e l e m:**

Pökgen, Hoşgeldi we Çary - hemmäňiz ertir oba Sowetiniň jaýyna gelersiňiz (*A. Gowşudow*).

Şol gidip barşyna bent bir demine çekäýse, at-da, eýesi-de, ok-ýarag-da - **barysy** birden gark bolardy (*H. Deryayew*).

Owadan ne äriniň, ne Hanowyň, ne sekretar aýalyň - **hiç kimiň** ýüzüne seretmän, gapa tarap haýdady (*G. Gurbansähedow*).

Mysallardaky **hemmäňiz, barysy, hiç kimiň** sözleri jemleýji sözlerdir.

Jemleýji sözler öz degişli deňdeş agzalary bilen bir soraga jogap bolýar we sözlemde solar bilen birlikde bir agza hasaplanylýar.

Deňdeş agzalarda baglanyşyk

Deňdeş agzalar biri beýlekisine garaşsyz, deň hukukly sözlerdir. Şoňa görä olaryň orunlarynyň çalşyrylmagy-da, sanlarynyň artdyrylyp-kemeldilmegi-de sözlemiň gurluşyna täsir etmeýär. Olar özara ýa sanama intonasiýasy, ýa-da düzmeli baglaýjylar arkaly baglanyşýar.

Sanama intonasiýasy bilen baglanyşan deňdeş agzalaryň arasynda ýazuwda otur goýulýar. **M e s e l e m :**

Türkmen halysynda guşlaryň, agaçlaryň, haýwanlaryň keşbi, gülleriň jemaly görnüp dur.

Deňdeş agzalaryň sany köp bolsa, **we** baglaýjysy olaryň iň soňkularynyň arasynda getirilip, sanawyň soňlanandygy bildirilýär. **M e s e l e m :**

Her bir ýaş juwan özünde hakyky adamyň häsiýetlerini: dogrucylygy, zähmetsöýerligi we sypaýylygy terbiýelemelidir. Ol hakykatçyl we salyhatly bolmalydyr („Edepnama”).

Deňdeş agzalar **we** baglaýjysy arakaly baglanyşanda otur goýulmaýar.

Bilen sözsoňy kömekçisi-de deňdeş agzalary baglanyşdyryp, baglaýjy hyzmatynda sözlemde dine bir gezek gelýär. **M e s e l e m :**

Köse bilen **Görogly** atlaryny ýanaşdyryp barýardylar («Görogly»).

Deňdeş habarlaryň arasynda **emma. ýöne, welin, ýogsam, bolmasa** baglaýjylary-da dine bir gezek gelýär. Yazuwda beýleki baglaýjylaryň öňünden, **welin** baglaýjysynyň yzyndan otur goýulýar. **M e s e l e m :**

Ol meni gördi, ýöne tanamady.

Gelerin diýip söz berdiň, emma gelmediň.

Oňat taýýarlandym, ýogsam synagdan geçmezdim.

Men size bardym welin, seni tapmadym.

Hem, hem-de, hemem, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de baglaýjy kömekçileri-de deňdeş agzalary baglanyşdyrmaga işjeň gatnaşýar. Olar sözlemdäki deňdeş agzalaryň her biriniň öňündenem, yzyndanam gaýtalanyp gelip bilýär. Olar deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek

gelende ýazuwda otur goýulmaýar. Otur **dine** gaýtalanyp gelenleriniň öňünden goýulýar. M e s e l e m,

Hem daýymlara barýaryn, **hemem** atyma baş öwredýärim.

Halyçy gelniň ömür matlaby, arzuwy, yhlasy ýüzlerçe hala **hem-ä** eriş, **hemem** argaç boldy.

Meniň okuwa gaýtmagymy enem hem, atam hem, doganlarym **hem** oňladylar.

Ýa ýakutmyň, **ýa** merjenmiň, dürmi sen.

Ýa çyragmyň, **ýa** röwşenmiň, name sen? (*Magtymguly*).

Toýy şu aýda **ýa-da** indiki aýda ederis.

Küştdä **kä** utdum, **käte** utuldym.

Kitaby **ne** okadyň, **ne-de** okatdyň.

Deňdeş agzalary baglanyşdyrmaga **-da/-de** ownuk bölegi-de işjeň gatnaşýar. Ol deňdeş agzalaryň her biriniň yzyna goşulyp bilýär. M e s e l e m,

Hünäri öwren-de, ýigren.

Edil gije bilen gündiz ýaly toý-da, ýas-da bile gelýär (*Atalar sözi*).

Sözlemiň deňdeş agzalary pikiri gysby, täsirli bermegiň täri hökmünde janly gepleşikde-de, ýazuw dilinde-de giňden ulanylýar.

Soraglar

1. Sözlemiň nähili agzalaryna deňdeş agzalar diýilýär? Olar nähili hyzmaty ýerine ýetirýäler?
2. Jemleýji sözler diýip nämä düşüňärsiňiz?
3. Deňdeş agzalar biri-birleri bilen nähili baglanyşýarlar?

351. Teksti okaň. Ondaky deňdeş agzalary anyklaň, olaryň özara sanania intonasiýasy ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň. Soňra deňdeş agzaly sözlemleri saýlap göçüriň.

Hökümetimiziň tebigaty goramak baradaky möhüm kararyndan soňra Türkmenistanyň haýwanat we ösümlik dünýäsi has baýlaşdy, goraghanalar giňedi. Hazar deňziniň kenaryndaky goraghana Etrek derýasynyň aýak uçlaryndan başlap, Esengulyny, Gyzylsuwy, Şagadamyň töweregini öz içine alyp, tä Garabogaza çenli baryp ýetýär. Bu ýerde sakarbarak ýaly guşlardan başga alaja gazlara, gyzy gazlara, ak guwlara duşmak bolýar. Yaz hem güýz aýlarynda bu ýerde guslar «bazar gurýar». Ýaz möwsüminde Sibire, gazak sähralary-

na barýan guslar düşläp geçse, güýzde günorta tarapa barýan guslar düşleýärler (*«Nesil»*).

352. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny deňişli belgiler bilen çyzyň, aýyklar gelen sözlerini peýkam bilen görkeziň. Deňdeş agzalaryň sözlemiň haýsy agzasydygyny aýdyp beriň.

Ata ýurduň geçmişi, şu günü, geljegi göz önünden geçýär.

Türkmeniň ýaşyl Tugunyň toýy mün bir owaza, mün bir röwşe, ilimiziň buýsanjyna beslendi. Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň baýramy şu topragyň duzuna, şanyňa-şöhratyna dahyly her bir adamyň begenji hem baýramy (*«Güneş»*).

Lukman Hekim käşiri we onuň ýapragyny bagra suw toplananda, aşgazan keselleri bejerilende, üsgülewükli näsaglary sagaltmakda peýdalanyldy (*«Saglyk»*).

353. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň. Sada we ýaýbaňlanan deňdeş agzalaryň tapawudyny düşündiriň.

Bili egri gylyçly gerçekler, egni agar çäkmenli pederler, jennetiň ak guş ýaly gözeller, öňi apbasyly maýa gelinler şol gadym keşbi bilen sap-sap bolup geçip dur. Jepakeş halkyň batyry, bagşysy, garry-gurtusy, juwany bilen tapgyr-tapgyr bolup geçýär.

354. Göçüriň, deňdeş agzalary we jemleýji sözleri anyklaň, ýazuw düzgünini düşündiriň.

Barymyz: men we doganlarym, enem, atam dynç günü saglyk ýoluna gitdik.

Ýalan sözlemek, ýalynjaňlyk etmek, boş wada bermek, sözüňde tapylmazlyk, gep gezdirmek, ene-ataňa gulak asmazlyk - bular türkmeniň ýigrenýän gylyk-häsiýetleridir.

Garyplyk, garrylyk, ölüm - üçüsi

Men bilmedim haýsy uly, kiçisi (*Magtymguly*).

355. Göçüriň, deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň, ýokarsyndan sözlemiň haýsy agzasydygyny ýazyň.

Şeýdaýy medresä Magtymguly bilen bir wagtda giripdir. Olar iki ýyly bile okap, bile gezip geçiripdirler. Şeýdaýy Magtymguludan birki ýaş uly eken, ol şähdaçyk, dilewar ýigit bolupdyr.

356. Teksti okaň, deňdeş agzalary anyklaň, olara doly häsiýetnama beriň.

Taryhyň bütin dowamynda türkmen halkynyň medeniýeti, ýaşayş-durmuş şertleri bilen daşary ýurt alymlary we syýahatçylary yzygiderli gyzyklanyp gelipdirler. Britan alymlary we syýahatçylary XV asyrdan başlap türkmen topragyna gelip, türkmenleriň döp-des-surlaryny öwrenmäge başlapdyrlar we ençeme täsin maglumatlary ýygnaýyş neşir edipdirler.

Bu ugurda ýygnaýyş maglumatlaryň türkmen etnologiýasyny açmakda ähmiýeti uludyr. Bu işler beýan edilýän döwrüň milli medeniýetine, döp-des-surlaryna, ýaşayş-durmuş ýagdaýyna şu günüň ylmy nukdaýnazarýndan seljerme bermekde uly mümkinçilikler döredýär we gymmatly gollanma bolup durýar (*S. Orazowa*).

357. Shemalara laýyk sözlem düzüp, depderiňize göçüriň.

1. $\wedge / i / w w \wedge / u \wedge$ _____.

2.

6. $i / i / u w / w / i / ^1$, $./ w o / w o / \wedge / ^1$

Sözlemiň düzüminde sözlemiň hiç bir agzasy bilen grammatik taýdan baglanyşmaýan sözler-de duş gelýär. Sözlem agzasy hasap-lanylmaýan ol sözleriň hyzmatlary taýdan tapawutlanýan birnäçe görnüşleri bar.

Ýüz tutma sözler

Ýüz tutma sözler aýdylýan habaryň kime gönükdirilýändigini bildirmek, oňa diňleýjiniň (okyjynyň) ünsüni çekmek üçin sözleme girizilýär. Olar adyndan belli bolşy ýaly, aýratyn alnan bir şahsa ýüzlenilende ulanylýan **aga, kaka, daýy, daýza, dogan...** ýaly garyndaşlyk gatnaşyklaryny, **guzym, köşegim** ýaly söýgülik bildirýän, köpçülige ýüzlenilende ulanylýan **doganlar, watandaşlar, obadaşlar, ildeşler, ýoldaşlar, kärdeşler, adamlar** ýaly baş düşümde gelen atlardyr. Olar **eziz dostlar, mähriban doganym, Aýaz baba, Gözel eje...** ýaly birnäçe sözden ybarat hem bolýarlar. M e s e l e m :

Eje jan, ýaş toýuňyz gutly bolsun!

Men gelýänçäm, **oglum,** ejeňe, jigileriňe garaşyk et!

Ýoldaş goşun gullugyna gelenler, meniň komandama gulak asyň!

(A. Allanazarow).

Ak eken başyň seniň,

Garradyňmy, **beýik dag?** (K. Taňrygulyýew).

Sözlemiň başynda, ortasynda, ahyrynda gelip bilýändigine, grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýandygyna, aýratyn aýdylýandygyna görä ýüz tutma sözler başda gelse, yzyndan, ortada gelende iki tarapyndan otur goýlup tapawutlandyrylýar.

Sözlemiň başynda we ahyrynda gelip, has belent joşgun, dabara bilen aýdylanda ýüz tutma sözleriň yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar. M e s e l e m :

Eje, eje, jan eje!

Sen men üçin ýekeje.

Aýdanyňy etmesem,

Gulagymdan çek, **eje!**

- Wah, **jan jigi,** men günde-de git - diýýän, özi gitmese, men nädeýin?! (A. Durdyýew).

Magtymguly, diliň sakla

Habar soralmagan ýerde! (Magtymguly).

Giriş sözler

Bular sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň öz garaýşyny bildir-mek üçin ulanylýan sözlerdir.

Giriş sözler arkaly sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň öz ga-raýşy (biziň pikirimizçe, meniňçe, seniňçe), ynamlylygy (hakykat-dan-da, dogrudan-da, elbetde), şübhesi (belki, ähtimal, megerem), gelen netijesi (diýmek, şeýlelikde, umuman) bildirilýär.

Giriş sözler söz görnüşli-de, söz düzümi görnüşli-de bolup bil-ýärler. M e s e l e m :

Mollanepes, **hakykatdan-da**, dine türkmen gyz-gelinleriniň gö-zelligini, edep-ekramyny wasp etmek bilen çäklenmändir. Ol Wata-nymyzyň erkanalygy, ar-namys üçin ata çykan ár ýigitleri-de taryplap-dyr. Şahyryň özi Watanymyzyň garaşsyzlygy ugrundaky söweşlere gatnaşypdyr. **Diýmek**, ol dine ýşk mülküniň şasy däl, eýsem sözün doly manysynda tüýs ynsanperwer, watançy şahyrdyr. **Biziň pikirimizçe**, XVIII-XIX asyr nusgawy şahyrlarymyzyň ählisi pars dilini-de, arap dilini-de suwara bilipdir.

Giriş sözler sözlemiň haýsy ýerinde gelseler-de, aýratyn intona-siýa bilen basym berlip aýdylýar. Olar sözlemiň umumy manysyna degişli bolsalar-da, onuň hiç bir agzasy bilen grammatik taýdan bag-lanyşmaýar. Diýmek, sözlem agzasy hasaplanylmaýar. Şol sebäpli olar ýazuwda hem otur arkaly tapawutlandyrylýar, sözlemiň başynda gelse, zyndan, ortasynda gelende iki tarapyndan otur goýulýar.

M e s e l e m : **Dursunyň pikirçe**, ol ýigit wagtynda gaty batyr adam bolupdyr (*H. Ysmayýlow*).

Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy, **megerem**, gaýraky ýol bilen giden bolsalar gerek (*A. Durdyýew*).

Meniň alaşam, **hakykatdanam**, maýyp (*B. Kerbabaýew*).

Eger türkmen toy etse,

Özi otyr bir çetde.

Gojalar ygtyýarly

Beýemçi bar, **elbetde** (*N. Rejebow*).

Mundan son meniň bu ýerde galmagym ýeke meniň üçin däl, **belki**, siziň üçin hem hatarly (*B. Kerbabaýew*).

Sözlemiň içine sözleýjiniň öz garaýşyny bildirýän tutuş sözlemiň girizilýän halatlaryna-da düş gelinýär. Bu hili giriş sözlemleri, esasan, ýazuw diline häsiýetli. M e s e l e m :

Mekdebimizde meşhur şahyr bilen **(ýadyňyzdamy, ýakynda oňa hormatly at hem berildi)** duşuşyk boldy.

Giriş sözlemleri aýratyn intonasiýa bilen aýdylýandyklary we esasy sözlem bilen grammatik taýdan baglanyşmaýandyklary üçin, ýazuwda ýaý içine alnyp berilýär. M e s e l e m :

Lukman Hekimiň tebigçilik kanunlary hakyndaky ajaýyp kitaby **(ol ýaňy-ýakynda türkmen diline-de terjime edildi)** dünýäde meşhurlyk gazanan gymmatly eserleriň biridir.

Jogap sözler

Gepleşikde berlen soraga jogap bolýan **hawa, ýok, bolýar, hoş** ýaly sözlerem sözlem içinde gelende onuň bilen mazmun taýdan baglanyşsa-da, sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýar. Olar, adaty, sözlemiň başynda gelýärler, gutarnykly intonasiýa bilen aýdylýarlar. Ýazuwda jogap sözleriň yzyndan otur goýlup, sözlem agzalaryndan tapawutlandyrylýar. M e s e l e m :

- Name Çary Çamanyň gürrüňini edýärsiňizmi?
- **Hawa**, ýolagçylar şony soraýarlar (*B. Kerbabaýew*).
- Ak düýäni gördüňmi?
- **Ýok, ýok**, göremok.

Ümlükler

Begenji, gynanjy, içki joşguny, haýran galmagy bildirmek üçin sözleme girizilen ümlükler hem sözlemiň hiç bir agzasy bilen grammatik taýdan baglanyşmaýar.

Olar, esasan, sözlemiň başynda gelýär, aýratyn intonasiýa bilen aýdylýp, pauza arkaly tapawutlandyrylýar. Ýazuwda olaryň yzyndan, adaty, otur goýulýar, has belent joşgun bilen aýdylanda bolsa ýüzlenme belgisi goýulýar. M e s e l e m :

Bäh, bäh, ajaýyp simu-ten!

Oldur meni mejnun eden (*Mollanepes*).

Dat, işim gaýtdy! (*B. Kerbabaýew*).

Berekella, gyzym, **berekella**, sapaklarymyň hemmesinden başlik aldym diýsene (*G. Gurbansähedow*).

Soraglar we ýumuş

1. Ýüz tutma sözler, giriş sözler, jogap sözler, ümlükler name sebäpden sözlem agzasy hasaplanmaýarlar?
2. Ýüz tutma sözler nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
3. Giriş sözler nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?
4. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

358. Goşgyny göçüriň, sözlemleri sintaktik taýdan derňäň, sözlem agzalarynyň aşagyny degişli belgiler bilen çyzyň, hersiniň ýokarsyndan sözlemiň haýsy agzasydygyny ýazyň.

Goran Watany, ogullar,
01 mukaddes ymaratdyr.
Söýüň Watany, gyzlarym,
01 söýgüden ybaratdyr.
Watan üçin baş goýsaňyz,
01 Watana ybadatdyr (*N. Rejebow*).

359. Göçüriň, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň hyzmatyny aýdyp beriň.

Kellesi gazan ýaly mähnet köpegi synlap duran aýal çopana sowal berdi:

- Myrat aga, Akbilek, hakykatdan hem, seniň sazyňy eşidip gel-dimikä?

Çopan itiniň kellesinden sypady-da, ýylgyryp jogap gaýtardy:

- Umuman, keýgim, itiň gulagy eşitgir, gözi görgür bolýar. Ol tüýdügiň sesini ýaňy eşidenok. Ol meniň heňimden halymy aňýar...

(*B. Kerbabayew*).

360. Göçüriň. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň aşagyny çyzyň, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

- Eje, seniň bäre bakanyňy görmesem, gidip bilmen.

- Wiý, oglum, aýdýanyň name? Okuw saňa garaşyp dump bilmez ahyryn.

- Bäre bakanyňy gözüm bilen göreýin, eje.

- Ýok, balam, eglenme (*S. Myradow*).

Sözlemleriň maksatlaryna we aýdylyş intonasiýalaryna görä toparlara höliinişi

Biz sözlemler arkaly sözleşýäris, habar berýäris, soraýarys, ýüzlenýäris, buýurýarys, öz içki duýgularymyzy-da sözlem arkaly beýan edýäris. Maksatlaryna we aýdylyş intonasiýalaryna görä olar habar sözlemi, sorag sözlemi, sorag-ýüzlenme sözlemi, ýüzlenme sözlemi, buýruk sözlemi ýaly toparlara bölünip öwrenilýär.

Habar sözlemi. Bir wakany, hadysany, ýagdaýy habar bermek maksady bilen aýdylýan sözlem *habar sözlemidir*.

Habar sözlemi habar intonasiýasynda aýdylýar. Ýazuwda habar sözlemine yzyna nokat (.) belgisi goýulýar, nygtalýan söz, adaty, sözlemiň habarynyň ön ýanyndan getirilýär.

M e s e l e m : Aşgabatda botanika bagynyň düýbi 1929-njy ýylda tutulýar. Ilki başda bu bagda agaçlaryň bary-ýogy 300 töweregi ösdürilipdir. Häzir Türkmenistanyň botanika bagynda dürli agaçlaryň münlerçesi bar. Ol indi tokaýy ýadyňa salýar.

Sorag sözlemi. Bir zady, habary anyklamak maksady bilen aýdylýan sözlem *sorag sözlemidir*. Sorag sözlemi sorag intonasiýasynda aýdylýar. Onda sorag çalyşmalaryndan biri getirilýär ýa-da sözlemiň habaryna- *my/-mi*, *-myka/-mikä*, *-muka/-mükä* ýaly soraglyk goşulmalaryndan biri goşulýar. Soragyň intonasiýa arkaly aňladylyşy-da bar. Ýazuwda sorag sözlemine yzyndan sorag belgisi (?) goýulýar. **M e s e l e m :**

Kakasy:

- Kim Annaguly? - diýip sorady.
- Berdi aganyň ogly Annaguly.
- Aý, ýog-a? Onuň bular ýaly ogly barmydyr?
- Dogrudan-da, kaka, şol! Olar ýaňyrak geldiler.
- Bä, şol Annagulymy? Biziň ondan munuň ýaly zat bolar diýip tamamyz ýokdy-la (*A. Durdyýew*).

Sorag-ýüzlenme sözlemi. Pikiriňi tassyklamak, şübhäni, nägileligiňi... bildirmek maksady bilen hem sorag, hem ýüzlenme intonasiýalarynda aýdylýan, ýöne jogap talap etmeýän sözlem *sorag-ýüzlenme sözlemidir*.

Ýazuwda sorag-ýüzlenme sözleminiň yzyndan sorag we ýüzlenme (!) belgileri goýulýar. M e s e l e m :

- Ahaw, ol henizem gelenokmy?! Heý, beýle-de eglenmek bolarmy?!

Ýüzlenme sözlemi. Çagyryş, gutlag, alkyş, arzuw... bildirmek maksady bilen başga birine ýüzlenilip, belent intonasiýada aýdylýan sözlem *ýüzlenme sözlemidir*. Sözlemiň kime, nämä ýüzlenilýändigini adatça, ýüz tutma sözler arkaly bildirilýär.

Ýazuwda ýüz tutma sözler sözlem agzalaryndan, köplenç, otur (,) belgisi arkaly tapawutlandyrylýar. Ýüzlenme sözleminiň yzyna bolsa ýüzlenme (!) belgisi goýulýar. M e s e l e m :

Eziz oglum, mähriban gyzym! Oka! Öwren! Döret! Seniň bilimli, ylymly, hünärli bolmagyň kuwwatly Watan üçin, Garaşsyz diýar, gahryman halkyň üçin derkardyr (*Saparmyrat Türkmenbaýy*).

Bagşy aýdymyny gutaran badyna dumly-duşdan onuň üstüne alkyş ýagyp ugrady.

- Berekella, bagşy aga!

- Ömrüň uzak bolsun, halypa! (*N. Saryhanow*).

Buýruk sözlemi. Buýurmak, haýyş etmek, tabşyryk bermek maksady bilen buýruk intonasiýasynda aýdylýan sözlem *buýruk sözlemidir*. Buýruk sözleminiň habary işligiň buýruk ýa-da hökmanlyk formasından bolýar. Buýruk bildirýän söz has nygtalyp aýdylýar.

Ýazuwda buýruk sözleminiň yzyna, köplenç, ýüzlenme belgisi goýulýar. M e s e l e m :

Bu günki işiň ertire goýma! (*Atalar sözi*).

Ýalňyz balam, algyn pendim,

Ýurduňy terk ediji bolma! (*«Görogly»*).

Döwrebap bilim almak üçin irginsiz okamak gerek!

Buýrugy, tabşyrygy sypaýylaşdyrmak, oňa haýyş äheňini bermek gerek bolanda sözlemiň habaryna- **aý/-äý** goşulmasy goşulýar: **gel-geläý, geläýgin, geläýsin, geläýsene, geläýiň...**

Soraglar we ýumuşlar

1. Maksatlary we aýdylyş äheňleri taýdan sözlemler nähili toparlara bölünýärler?
2. Habar sözleminiň maksady we aýdylyş äheňi taýdan beýleki sözlemlerden name aýratynlygy bar?

3. Sorag sözlemlerinde sorag nähili serişdeler arkaly aňladylýar?
4. Ýüzlenme we sorag-ýüzlenme sözlemleriniň tapawudyny aýdyp beriň.
5. Buýruk sözlemleriniň many hem intonasion aýratynlyklaryny düşündiriň.

361. Okaň. Değiqli dyngy belgilerini goýup göçüriň. Bentde näçe we nähili sözlemleriň bardygyny aýdyp beriň.

Magtymguly öwüt bergil söz bilen
Eşiden deň bolmaz gören göz bilen
Mert çykar myhmana güler ýüz bilen
Namart özüň gizläň myhman ýoluksa

362. Sözlemleri göçüriň, aýdylýş intonasiýalaryna üns beriň, deřiqli dyngy belgilerini goýuň, maksady taýdan hersiniň sözlemiň haýsy görnüşine deřişlidigini düşündiriň.

Butparazlar butdan alsa myradyn
Hajatyny Hakdan dilän almazmy
Magtymguly ýangyl öçgöl
Ýa lal otur ýa dür saçgyl
Bir guýruksyz itdir gaçgyl
Nesihat ýokmaýan ärdem (*Magtymguly*).
Akylyň kesgir bolsa, öz-özüňe ilin gözi bilen garagyn.

363. Göçüriň, habar, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme, buýruk sözlemleri anyklaň, dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.

- Älhepus, ussa, bu kätmeni-hä oňaraýypsyň-ow!
- Ýogsamam, biziň elimizden çykan zadyň erbedi bolmaz.
- Bu dirzin name? Sen dirzin hem bejerýärmiň?
- Wiý, Näzik eje, sen nirede gezip ýörsüň?! **Sony** bejerip dirzin ederin welin, köneligini tanap-da bilmersiň.
- Sen demre-de jan salyp bilersiň.
- Name, demre jan bermek kyn zat däl, traktor dagyny hem ýasap biljek ahyryn.
- Sen ýasarsyň. Şunuň ýaly äriň bolsa, men elimiň aýasynda saklardym.
- Aý, sen Näzik eje, meniň derdimi gozgama! Ýamaşgandan saýlap-seçip bir gyz almasam, gözümi açyp giderin.
- Alyp bilersiň. Name alman?! (*A. Durdyýew*).

Söziemieriň gurluş taýdan görnüşSeri

Sözlemler gurluş taýdan iki topara bölünýärler:

1) ýönekeý sözlemler; 2) goşma sözlemler.

Düzüminde bir eye, bir habar bolup, bir pikir aňladylýan sözlem *ýönekeý sözlemdir*. Many hem grammatik taýdan özara baglanyşan ýönekeý söziemleriň jeminden hasyl bolan sözleme *goşma sözlem* diýilýär.

M e s e l e m : Oglan gyssanar, tudana öz wagtynda bişer.

Ogul - süýt, agtyk - gaýmak.

Görk - on, dokuzysy don.

El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi.

Gün güýçlüniňki, gowurga dişliniňki.

Aý dogsa, älem görer.

Düzüminde iki eýäniň, iki habaryň bardygy üçin bular goşma sözlemlerdir.

Ýönekeý söziemleriň düzüminde dine bir eye, bir habar bolýar.

M e s e l e m :

Işlemedik dişlemez.

Ýatan öküze iým ýok.

Bilimli nesil - kuwwatly Watan.

Ýönekeý sözlem

Ýönekeý sözlemler hem dürli-dürli bolýarlar.

Düzüminde baş agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan olar iki topara bölünýärler:

1) iki düzümlü ýönekeý sözlemler;

2) bir düzümlü ýönekeý sözlemler.

Eger düzüminde baş agzalarynyň ikisi hem bar bolsa, beýle sözleme *iki düzümlü ýönekeý sözlem* diýilýär. M e s e l e m :

Özüni bilen - weli.

Özüni öweniň tanapy çüýrük.

Bir doýmak - çala baýamak.

Bilim gökden ýol ýasar.

Her gülüň öz ysy bar (*Atalar sözi*).

Düzüminde baş agzalaryndan dine birisi bolsa, oňa *bir düzümlü sözlem* diýilýär. Bir düzümlü sözlemleriň üç görnüşi bar:

1. *Eýesi galdyrylan ýönekeý sözlemler*. Bularda eýäniň kimdigi, nämedigini sözlemiň habaryndan anyklamak mümkin.
M e s e l e m :

Dynç günü saglyk ýoluna gitdiler.

Daga çykdyk.

Oňat dynç aldym.

2. *Eýesi näbelli ýönekeý sözlemler*. Habarynyň işligiň yön-kemede üýtgemeýän (şahs bildirmeýän) hökmanlyk we mälüm geljek zaman formalaryndan bolýandygy üçin, bu hili sözlemlerde eýäniň kimdigi ýa nämedigi belli bolmaýar. Ony dine kontekstden anyklap bolýar. M e s e l e m :

Köpräk okamaly, ýaltanmaly däl.

Jan edip okajak, okuwa girjek.

3. *Eyesiz ýönekeý sözlemler*. Bularda eye bolmaýar, habary köplenç işligiň gaýdym derejesinden bolýar. İşligiň **-makZ-tnek, -yp/-ip, -asyAesi** gosulmalaryndan soňra kömekçi işlik getirilýär. M e s e l e m :

Dynç günü saglyk ýoluna **gidildi**.

Gyşda galyň **geýnilýär**.

Çaga döwründe **oýnasyň gelyär**.

Adamyň içini **bilip bolmaýar**.

Düzüminde aýyklaýjy agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan-da ýönekeý sözlemler iki topara bölünýärler:

1. *Ýygnak ýönekeý sözlemler*. Bular düzüminde aýyklaýjy agzasy bolmadyk, dine eye bilen habardan düzülen sözlemlerdir.
M e s e l e m :

Biz okuwçy.

Okaýşymyz oňat.

Okamak, öwrenmek - bagt.

2. *Ýaýraň ýönekeý sözlemler*. Düzüminde eye bilen habardan başga aýyklaýjy agzalary bolan sözlem ýaýraň ýönekeý sözlemdir.
M e s e l e m :

Biz orta mekdepde okaýarys.

Biziň **okaýşymyz** oňat.

Oňat okamak, hünär öwrenmek biziň üçin bagt.

Men tomus obada dynç aljak.

Düzüminde hemme zerur agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan-da ýönekeý sözlemler iki hili bolýarlar:

Doly sözlemler. Gereki agzalarynyň hemmesi öz içinde bolan ýygnak ýönekeý sözlemler-de, ýaýraň ýönekeý sözlemler-de doly sözlemlerdir. **M e s e l e m :**

Daň atdy. Jahan ýagtyldy.

Okuwdan son mekdebimiziň ähli okuwçylary ýowara çykdylar.

Doly däl sözlemler. Düzüminden haýsydyr bir agzasy galdyrylan, ýetmeýän şol agzany kontekstden dikeldip bolýan sözlem hem grammatik taýdan doly däl sözlemdir.

Doly däl sözlemler, aýratynam, gepleşikde has köp ulanylýar. Sözleýjä-de, diňleýjä-de gürrüňiň maksady düşnükli bolan ýagdaýynda tygşytlylyk üçin sözlemiň her bir agzasy: eýesi-de, habary-da, aýyklaýjy agzalary-da galdyrylyp bilner. **M e s e l e m :**

Ertir turup, syl ýüzüne çagany.

Bolup bilseň, päkligiňde şonça bol!

- KJmiň setirleri?

- Gurbannazaryň.

- Sen şu gün okalga gitjekmi?

- Gitjek.

Doly däl sözlemler düşünişmekde hiç bir kynçylyk döretmeýär, gaýtam, olar sözlemde aýdylýan pikiri gysga, has täsirli aňlatmakda çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýärler.

Ýönekeý sözlemler sintaktik taýdan böleklere bölünip-bölünmezligi boýunça hem iki hili bolýarlar:

1. *Sözlem agzalaryna bölünýän ýönekeý sözlemler.* Ýygnak ýönekeý sözlemler-de, ýaýraň ýönekeý sözlemler-de, doly sözlemler-de, doly däl sözlemler-de şu topara girýär.

2. *Sözlem agzalaryna bölünmeýän ýönekeý sözlemler.* Munuň

a) söz sözlemi we b) at sözlemi ýaly görnüşleri bar.

Hawa, ýok, hoş, elbetde, şükür, arma, taňryýalkasyn... ýaly modal sözler habar intonasiýasynda aýdylanda, *söz sözlemi* bolup gelýär. **M e s e l e m :**

- Sen hem okalga gitjekmi?
- **Hawa.**
- Gezelenje gitmersiň-ä?
- **Ýok.**
- Man a garaşarsyňmy?
- **Elbetde.**
- Gijä galman geleveri.
- **Hoş.**

Mysallardaky **hawa, ýok, elbetde, hoş** söz sözlemleridir.

Gürrüniň kim ýa name hakdadygy sözleýjä-de, diňleýjä-de belli bolanda aýratyn alnan bir söz-de habar intonasiýasy bilen aýdylyp, obýekti, wagty, ýagdaýy atlandyryp bilýär. Olar, köplenç, baş düşümde gelen atlardan bolýar. Şoňa görä bu hili sözleme *at sözlemi* diýilýär. M e s e l e m :

01 gidip barýar, gidip barýar. **Dag. Dag.** Nirä seretseň dag...

(N. Saryhanow).

Tünüderýa. Araz çäýy. Uzboý. Jeýhun...

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili sözleme ýönekeý sözlem diýilýär? Onuň goşma sözlemden tapawudyny aýdyp beriň.
2. Bir düzümlü we iki düzümlü ýönekeý sözlemler diýen adalgalara nähili düşüňýärsiňiz?
3. Düzüminde aýyklaýjy agzalaryň bar-ýokdugy taýdan sözlemler nähili toparlara bölünýärler?
4. Doly we doly däl sözlemler özara nähili tapawutlanýarlar?
5. Sintaktik taýdan bölünmeýän ýönekeý sözlemleriň görnüşlerini we olaryň doly däl sözlemlerden tapawudyny aýdyp beriň.

364. Okaň. Ýönekeý sözlemleri saýlap göçüriň. Olaryň bir düzümlü ýa-da iki düzümlü ýönekeý sözlemlerdigini aýdyp beriň.

Oglum, adamlar gepe çeperligi bilen öwünseler, sen dymyp bilýändigini bilen öwün.

Her zadyň öz subuty bar. Paýhasyň subuty - oýlanmak, pikiriň subuty dymmakdyr. Dymmakdan ibaly zat ýokdur. 01 ähli ýagdaýda peýdalydyr. Akmagyň dymmagy hem akylllyk saýylýar. Köp ýaňrama. Ýerliksiz ýaňrasaň, özüňe duşman gazanarsyň (*Halk päh im I erinden*).

365. Okaň, ilki ýygnak ýönekeý sözlemleri, soňra ýaýraň ýönekeý sözlemleri göçüriň, olaryň tapawudyny düşündiriň.

Myhman ataňdan uly.
Gämiçiniň jany bir.
Azapsyz ýeriň ady ýok.
Gelen - döwlet.
Suw damjasy - altyn dānesi.
Yer - hazyna (*Atalar sözi*).

366. Göçüriň. Olardaky doly we doly dāl sözlemleri aýdyp beriň. Doly dāl sözlemlerde galdyrylan sözleri anyklaň.

Daň atýar. Gün ýaşýar. Güneş ýaşmaýar.
Otyr oğlan. Depderinde ençe ýürek münzeýär.
Günem Adam. Gülem Adam.
Asyl çeken ähli zady adamlara meňzeýär (*G. Ezirow*).

367. Göçüriň. At sözlemleriň beýleki sözlemlerden sintaktik taýdan tapawudyny aýdyp beriň.

Sen uly şähre barýarsyň ýene,
Bu ýerde dostlaryň, iş-alada kân,
Çykýarsyň şowhunly köçelerine,
Köçeler. Kiosk. Bildiriş. Dükan (*G. Ezirow*).

368. Göçüriň. Söz sözlemleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň doly dāl sözlemlerden tapawudyny düşündiriň.

- Salawmaleýkim!
- Armaweriň!
- Bar boluň!
- Harmanyňyza bereket!
- Ömrüňe bereket.
- Yagdaýlar niçik?
- Şükür.
- Kömek gerekmi?
- Taňryýalkasyn!

369. Teksti okaň. Ondaky ýönekeý sözlemleri göçüriň, hersine doly häsiýetnama beriň.

Andalyp Buhara medresesinde 30 ýyla golaý talyplara sapak berýär. Edebiýatyň, medeniýetiň gülläp ösen mekany bolan Buhara Andalybyň döredijilik dünýäsine öz täsirini ýetirýär. Ol ýerde şahyr özbek, tajik, pars edebiýatyny içgin öwrenýär. «Sagdy-Wakgas», «Kyssaýy-Furgun», «Risalaýy-Nesimi» poemalaryny, «Leýli-Mejnun», «Babaröwşen» dessanlaryny dýredýär. Şol döwürde Buharada okan Şirgazy han hem Andalypdan tälim alypdyr. Hywa gelip han bolansoň ol Şirgazy han medresesini saldyrýar. Onda talyplara ders bermek üçin han Andalyby ol ýere çagyryýar. (A. Şagulyýew).

Ýönekeý sözlemleriň sintaktik taýdan doly derňew edilişi

1. Berlen sözlemiň maksady we aýdylyş intonasiýasy taýdan habar, sorag, sorag-ýüzlenme, ýüzlenme, buýruk sözlemdigi anyklanylýar.
2. Düzüminde eýesiniň, habarynyň bar-ýoklugy taýdan iki düzümlü ýa bir düzümlü sözlemdigi, eger bir düzümlü bolsa, onuň eýesi galdyrylan, eýesiz, eýesi näbelli sözlemdigi anyklanylýar.
3. Düzüminde aýyklaýjy agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan ýygnaç ýönekeý sözlemdigi ýa-da ýaýraň ýönekeý sözlemdigi anyklanylýar.
4. Düzüminde hemme zerur agzalarynyň bar-ýoklugy taýdan doly ýa-da doly däl ýönekeý sözlemdigi, eger doly däl sözlem bolsa, haýsy agzasynyň galdyrylandygy anyklanylýar.
5. Berlen sözlemiň sintaktik taýdan sözlem agzalaryna bölünýän sözlemdigi ýa-da bölünmeýän sözlemdigi, eger bölünmeýän bolsa, onuň haýsy görnüşine degişlidigi anyklanylýar.

Goşma sözlem

Ýönekeý sözlemleriň birnäçesiniň mazmun hem intonasiýa taýdan birleşmeginden dörän sözleme *goşma sözlem* diýilýär.

Düzümindäki ýönekeý sözlemleriň many mynasybetleri, özara baglanyşlary, grammatik hem intonasiýa aýratynlyklary taýdan goşma sözlemler iki hili bolýarlar:

1. Düzmeli goşma sözlemler.

2. Eýerjeňli goşma sözlemler.

Düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň biri beýlekisine grammatik taýdan garaşsyz bolýar. Olar deň hukukly sözlemler bolany üçin hersini aýratynlykda özbaşdak hem ulanyp bolýar. **M e s e l e m :**

Suw akar, **daş** galar

At öler, **meýdan** galar.

It üýrer, **kerwen** geçer.

Dil bilen - dana, **dil bilmeýän** - diwana.

Eýerjeňli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň biri beýlekisine garaşly bolýar. Olar tabynlyk gatnaşygyndaky sözlemlerdir. Olaryň dine biri baş sözlem bolup, beýlekileri oňa eýerip gelýär. Hut şonuň üçinem olara eýerjeňli goşma sözlem diýilýär. Baş sözleme eýerip, ony aýyklar gelýän eýerjeň sözlemleri aýratyn ulanyp bolmaýar. **M e s e l e m :**

Baş bolmasa, **göwre** läş.

Aý dogsa, **älem** görer.

Ata barka, **ogul** ýaş, **aga** barka, **ini** ýaş (*Atalar sözi*).

Görşümüz ýaly, goşma sözlemleriň bu iki görnüşiniň hersiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar.

Düzmeli goşma sözlemler deň hukukly ýönekeý sözlemlerden düzülýärler; düzümindäki ýönekeý sözlemleriň biri beýlekisine garaşsyz bolýar; hersi gutarnykly oý-pikir aňladýar; hersini aýratyn ulanyp bolýar; olar özara, esasan, intonasiýa we baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar.

Eýerjeňli goşma sözlemler bolsa baş we eýerjeň sözlemlerden ybarat bolýar; eýerjeň sözlem baş sözleme garaşly bolup, oňa eýerip gelýär; dine baş sözlem gutarnykly oý-pikir aňladyp bilýär, eýerjeň sözlemler baş sözlem bilen, esasan, goşulmalar we sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar.

Düzmeli goşma sözlemler we olaryň görnüşleri

Düzmeli goşma sözlemi hasyl edýän ýönekeý sözlemleriň arasyndaky baglanyşyk hem edil deňdeş agzalaryň arasyndaky

ýalydyr. Bular hem edil deňdeş agzalar ýaly sanama intonasiýasy we baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar. Düzümindäki ýönekeý sözlemleriň many mynasybetlerine görä olar: *ugurdaşlyk, garşy/yk, şert, ikuçlylyk, gezekleşik, ýokluk, sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemler* ýaly toparlara bölünýärler.

Ugurdaşlygy **bildirýän düzmeli** goşma sözlemler

Ugurdaşlyk bildirýän düzmeli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemlerde ugurdaş pikirler aňladylýar. Olar özara sanama intonasiýasy ýa-da **we, hem, hem-de** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşýarlar.

Intonasiýa arkaly baglanyşan sözlemleriň arasynda ýazuwda otur goýulýar. **M e s e l e m :**

Är owner, gural işlär, ýarty nany uran işlär.

Giden getirer, oturan nyrrh sorar.

Barça ýagşy, biz ýaman.

Barça - bugdaý, biz - saman.

We baglaýjysy ugurdaş pikirler aňladylýan ýönekeý sözlemleriň arasynda birden artyk gaýtalanmaýar. Ýazuwda **we** kömekçisi gelen ýerde otur goýulmaýar. **M e s e l e m :**

Daň atdy we jahan ýagtylyp başlady.

Hem baglaýjysy we baglaýjy hyzmatynda gelen **-da/-de** ownuk bölegi ugurdaş sözlemleriň arasynda bir gezek hem, ýönekeý sözlemleriň sanyna görä birnäçe gezek gaýtalanyp hem gelip bil-ýär. **Hem-de** baglaýjysy düzmeli goşma sözlemdäki ugurdaş pikirli sözlemleriň soňkularyny baglanyşdyrýar, sözlemiň soňlanandygyny duýduryp gelýär. Dine gaýtalanyp gelenleriniň önünden otur goýulýar. **M e s e l e m :**

Synaglary dilden tabşyrdyk **hem-de** düzme ýazdyrdylar.

Hem hoz gerek, **hem** hozuň mürrügi (gerek).

Düýnki toýa men-de barmadym, sen-de barmansyň.

Garşylygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Emma, ýöne, welin baglaýjy kömekçileri garşylykly pikirler aýdylýan ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Ýazuwda emma,

ýöne baglaýjylarynyň öňünden, **welin** baglaýjysynyň yzyndan otur goýulýar. M e s e l e m :

Oglan gyssanar, **emma** tudana wagtynda bişer.

Gyş geçer, **ýöne** ýüzügaralyk kömre galar.

Asmany gara bulutlar örttdi, **emma** ýagyş ýagmady.

Men aýtdym **welin**, siz gulak asmadyňyz.

Şerti bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýogsa, bolmasa sözleri baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelip, şertli garşylyk bildirýän ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Ýazuwda bu baglaýjylaryň öňünden otur goýulýar. Meselem:

Sen irräk gel, **ýogsa** biz otludan galarys.

Biz sagat sekizde wokzala barmaly, **bolmasa** ýoldaşlarymyz bize garaşmazlar.

Ikuçylygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýa, ýa-da, ýa-ha baglaýjy kömekçileri arkaly düzmeli goşma sözlemde aýdylýan pikirleriň haýsy-da bolsa dine biriniň boljakdygy bildirilýär. Haýsy biriniň boljakdygy ýa-da bolmajakdygy ikuçly bolup galýar.

Bu baglaýjylar goşma sözlemde bir gezek hem, birnäçe gezek hem gaýtalanyp gelip bilýär. Ýazuwda olaryň dine gaýtalanyp gelenleriniň öňünden otur goýulýar.

M e s e l e m :

Ýa sen biziňkä gel, **ýa** biz siziňkä baraly.

Ýa düzellersiň, **ýa-da** biz seniň bilen hoşlaşmaly bolarys.

Ýa-ha meniň kanagatym ýetenok,

Ýa gelmeli zatlar giç gelýär mydam (*A. Atabaýew*).

Gezekleşigi bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Kä, käte baglaýjy kömekçileri gezekli-gezegine bolup geçýän wakalar habar berilýän ýönekeý sözlemleri baglanyşdyrýar. Bu baglaýjylar baglanyşdyrýan sözlemleriniň hersiniň öňünden getirilýär, ýazuwda gaýtalanyp gelen **kä, käte** baglaýjylarynyň öňünden otur goýulýar. M e s e l e m :

Käte biz oba gidýärdik, **käte** obaly garyndaşlarymyz bize myhmançylyga gelýärdi.

Baharda **kä** gök gübürdäp ýyldyrym çakýar, **kä** dünýäni suw-sil edip ýagyş ýagýar, **käte** bulutlar syrylyp, aýna ýaly asmandan Gün gülüp bakýar.

Ýoklugy bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Ýokluk bildirýän düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemler **ne** baglaýjy kömekçisi arkaly baglanyşýarlar. **Ne** baglaýjysy arkaly ýönekeý sözlemlerde habar berilýän wakalaryň hiç birisiniň bolmaýandygy nygtalýar. Ýazuwda gaýtalanyp geleniniň önünden otur goýulýar. Meselem:

Magtymguly kömege ýetişjek bolýar, emma **ne** aýagy diýen edýär, **ne** eli ysýar (*G. Kulyýew*).

Ne çiş köýsün, **ne** kebab (köýsün).

Sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemler

Munda birinji sözlemde habar berilýän wakanyň ikinji sözlemde sebäbi düşündirilýär, olar **çünki**, **sebäbi** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşdyrylýar. Bu baglaýjylar soňky sözlemiň önünden getirilýär, ýazuwda olaryň önünden otur goýulýar. M e s e l e m :

Men bu gün kitaphana gidip bilmerin, **sebäbi** hemmämiz ýowara çykmaly.

Artyk şu gije şäherde galanyny kem görmedi, **çünki** üç günň ukusy ony basmarlapdy (*B. Kerbabayew*).

Sadap baýyň aladasy artdy, **çünki** Ballynyň öýi boşap galypdy (*B. Kerbabayew*).

Düzmeli goşma sözlemlerde baglanyşyk

Düzmeli goşma sözlemleriň ähli görnüşlerinde deň hukukly ýönekeý sözlemler ýa intonasiýa, ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşýarlar.

Intonasiýa arkaly baglanyşykda düzmeli goşma sözlemde ýönekeý sözlemleriň hemmesi bir bitewi intonasiýada aýdylýar. Ýazuwda intonasiýasiýa arkaly baglanyşan sözlemleriň arasyna otur goýlup ýazylýar. M e s e l e m :

Oglan gyssanar, tudana öz wagtynda bişer.

It üýrer, kerwen geçer.

Akmak surer döwrany, akyllylar haýrany.

Suw akar, daş galar (*Atalar sözi*).

Baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşykda ýönekeý sözlemleriň many gatnaşyklary has-da nygtalýar. Baglaýjyly düzmeli goşma sözlemler, aýratynam, ýazuwda köp duş gelýär. **M e s e l e m :**

Minsk şäheriniň bir köçesine Oraz Annaýewiň ady dakylady we oňa ýadygärlik bina edildi.

Duşuşykda hem-ä şahyrlar öz goşgularyny okadylar, hem-de bagşylar çykyş etdiler.

Gijeki maýdalap ýagan ýagyş daňa golaý diňdi-de, çygly şemal bulutlary öz ugruna kowup gitdi.

Göreşde ýa sen ony ýeñersiň, ýa-da ol seni ýeñer.

Kä mylaýymlyk, geçirimlilik bilen öz mertebäni saklap bolýar, käte munuň üçin güýjüňi görkezmeli bolýar.

Ne çiş köýsün, ne kebab (köýsün).

Baly demir, alýumin gaplarda saklamak hatarlydyr, çünki olarda zäherli maddalar emele gelýär.

Emlägiňi bisarpa tutma, ýogsam bu gylyk iru-giç seni aç goýar.

Soraglar

1. Nähili sözlemlere düzmeli goşma sözlem diýilýär?
2. Düzmeli goşma sözlemdäki ýönekeý sözlemler özara nähili baglanyşýar?
3. Baglaýjy kömekçiler arkaly ýönekeý sözlemleriň arasyndaky nähili many gatnaşyklary nygtalýar? Düzmeli goşma sözlemleriň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

370. Teksti okaň, ondaky düzmeli goşma sözlemleri anyklaň, soňra olary degişli dyngy belgileri goýup, depderiňize göçüriň.

Parfiýa bilen Rimiň arasynda bolan uruşda Rim goşuny ýeňilýär serkerdesi bolsa öldürilýär Rimlileriň köpüsi ýesir düşýär we olar Parfiýanyň Margiýana diýen ýerine göçürilýär Şu söweşden son Tigr derýasynyň çep kenaryndaky Ktesifon şäheri Parfiýanyň paýtagty diýlip yglan edilýär basybalyjylykly uruşlar bolsa dowam etdirilýär (*«Zaman»*).

371. Nakyllaryň galdyrylan bölegini goşup, depderiňize göçüriň. Düzmeli goşma sözlemlerde ýönekeý sözlemleriň özara nähili baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Geçäjan gaýgy,....
Tyg ýarasy biter,....
. . . nyrhdan çykma.
. . . haýwan alasy daşynda.
. . . adam bolmak kyn.

372. Göçüriň, düzmeli goşma sözlemleri anyklaň, olarda ýönekeý sözlemleriň intonasiýa ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Yetginjekleriň arasynda çilim çekmäge, nas atmaga höwesekleri tapylaýýar welin, olaryň hiç biri hem gowulygyň üstünden eltenok. Çilim öýkeniňi we dem alyş ýollaryňy zaýalaýar, nas dişleriňi çüýredýär, aşgazanyňa zeper ýetirýär, agyz boşlugynda ýaralaryň döremegini getirýär («*Nesil*»).

373. Berlen ýönekeý sözlemleri intonasiýa ýa-da baglaýjy kömekçiler arkaly düzmeli goşma sözleme öwürmeli.

Bal ganyňy arassalaýar. Gant bedeniňe gurp berýär. Gant iýmiti gowy siňdirýär, öýkeniň işleýşini sazlaşdyrýar.

Eýerjeňli goşma sözlemler

Biri beýlekisine garaşly, tabynlyk gatnaşygyndaky ýönekeý sözlemleriň mazmun hem grammatik taýdan birleşmeginden emele gelen goşma sözleme *eýerjeňli goşma sözlem* diýilýär.

Eýerjeňli goşma sözlemiň düzümindäki ýönekeý sözlemleriň dine birisi baş pikiri aňladýar, beýlekisi onuň belli bir bölegini ýa-da ony bitewilikde aýyklap, mazmun hem grammatik taýdan oňa eýerip gelýär. Olaryň baş pikir aňladýany *baş sözlem*, oňa eýerip gelýäni bolsa *eýerjeň sözlem* atlandyrylýar. **M e s e l e m :**

Il-halkyň bir iş başlasa,
Sen ondan galyjy bolma (*Magtymguly*).

Bu sözlem gurluşy taýdan eýerjeňli goşma sözlemdir. Onuň düzüminde iki sany ýönekeý sözlem bar.

Bulardan dine birisi: «Sen ondan galyjy bolma» baş sözlem bolup, ol aýratynlykda hem gutaran oý-pikir aňladýar. Onuň «11-halkyň bir iş başlasa» bölegi baş sözlemi aýyklar, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň şertini görkezip gelýär. Öz eýe-habarynyň bardygyna garamazdan, goşma sözlemiň bu bölegini gutaran oý-pikir aňlatmaýandygyna görä aýratyn ulanyp bolmaýar. Baş sözleme eýerip gelşi nazarda tutulyp, oňa *eýerjeň sözlem* diýilýär.

«Atasy üç ýaşanda, ogly bazara gider » diýen matalda «Ogly bazara gider» baş sözlem, onuň «Atasy üç ýaşanda » bölegi baş sözlemiň habaryny wagt taýdan aýyklar gelen eýerjeň sözlemidir.

Baş sözlemiň belli bir agzasyny aýyklar gelen eýerjeň sözlem aýyrgyçlara, doldurgyçlara meňzeş. Bir tapawudy: eýerjeň sözlemleriň öz eýesi, habary, aýyklaýjy agzalary bolýar. **M e s e l e m :**

1. 2020-nji ýyla çenli Turkmenistan gür tokaýly, bag-bossanly owadan ýurda öwrüler.
2. Biz 2020-nji ýyla çenli döwlet maksatnamasyny doly amala aşysak, Turkmenistan gür tokaýly, bag-bossanly owadan ýurda öwrüler.

Birinji sözlem eýä, habara, aýyrgyja, doldurgyja bölünýär. Ol wagt hem orun doldurgyçly, sypat aýyrgyçly ýaýraň ýönekeý sözlemidir.

Ikinji mysal şert eýerjeňli goşma sözlemidir. Ol «Türkmenistan gür tokaýly, bag-bossanly owadan ýurda öwrüler» diýen baş sözleme we «Biz 2020-nji ýyla çenli döwlet maksatnamasyny doly amala aşysak» diýen şert eýerjeň sözleme bölünýär we bitewilikde Türkmenistanyň gür tokaýly, bag-bossanly owadan ýurda öwürlmeginiň şertini görkezip gelýär.

Eýerjeň sözlem, köplenç, baş sözlemden ön gelýär. **M e s e l e m :**

Gün batmanka, biz şähre geldik.

Eýerjeň sözlem baş sözlemiň içinde hem gelip bilýär. Bu ýagdaýda eýerjeň sözlemiň iki tarapyndan hem otur goýlup, ol baş sözlemden tapawutlandyrylyp ýazylýar. **M e s e l e m :**

Kakamyz, **men çagakam**, mekdepde işleýärdi.

Eger eýerjeň sözlem baş sözlemiň habarynyň ön ýanyndan gelse, eýerjeň hem baş sözlemler intonasiýa taýdan goşulyp aýdylýar. Bu ýagdaýda iki habaryň arasyna otur goýulmaýar. **M e s e l e m :**

Biz ertir gezelenje howa sowuk bolsa-da gideris.
Gün biz oba gelenimizden son ýaşdy.
Şahyrana eserlerde, gepleşikde eýerjeň sözlemiň baş sözlemden
yzda gelşine-de duşulýar:
Goç ýigidiň ady çykmaz,
Döwleti, maly bolmasa (*Magtymguly*).

Eýerjeňli goşma sözlemde baglanyşyk

Eýerjeň sözlem baş sözlem bilen mazmun taýdan-da, grammatik
taýdan-da baglanyşýar.

Baş sözlemiň nähili agzasyny haýsy tarapdan aýyklar gelşine
göra eýerjeň sözlemiň habary dürli grammatik formalary kabul edip,
baş sözleme eýerip gelýär. M e s e l e m :

Aý dogup, älem ýagtyldy.

Aý dogmanka, älem garaňkydy.

Aý doganda, älem ýagtylýar.

Aý dogman, älem ýagtylmaz.

Aý dogsa, älem görer.

Aý dogan bolsa, älem ýagtylar.

Daň atyp-atmanka, myhman bary geldi.

Gün guşluga galanda, myhmanlar çay-çörek iýip bolupdylar.

Eýerjeň sözlemiň habary sözsoň kömekçiler arkaly-da baş söz-
lem bilen baglanyşýar. M e s e l e m :

Oňat okanymyz üçin, mugallym hoşal boldy.

Söweş gutaranson, batyr köpeler.

Suw seňrikden aganson, puşmandan peýda ýok.

Men özümi bilenimden bäri, biz şäherde ýaşaýarys.

Eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri

Eýerjeň sözlemler baş sözlemde berilýän habary dürli tarapdan
aýyklaýarlar. Manysyna göre eýerjeňli goşma sözlemler birnäçe topa-
ra bölünýär:

1. Hal eýerjeňli goşma sözlem.

2. Şert eýerjeňli goşma sözlem.

3. Wagt eýerjeňli goşma sözlem.

4. Sebäp eýerjeňli goşma sözlem.
5. Garşylykly eýerjeňli goşma sözlem.
6. Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem.
7. Orun eýerjeňli goşma sözlem.
8. Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlem.

Hal eýerjeňli goşma sözlem

Hal eýerjeň sözlem baş sözlemde habar berilýän gymyldy-
-hereketiň nä halda ýüze çykandygyny bildirýär. Onuň habary, esa-
san, hal işlik formalaryndan bolýar. Ýazuwda hal eýerjeň sözlemiň
habarynyň yzyndan otur goýulýar. **M e s e l e m :**

Gar ýagyp, howa sowady.

Daň atyp, jahan ýagtyldy.

Gün gyzyp, gijeki düşen çyg akja bulut bolup göge göterildi.

Şert eýerjeňli goşma sözlem

Şert eýerjeň sözlem baş sözlemdäki işiň bolup-bolmazlygynyň
şertini aňladýar, onuň habary işligiň şert formasyndan bolýar.

M e s e l e m :

Şemal bolmasa, çöp başy gymyldamaz (*Atalar sözi*).

Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar (*Atalar sözi*).

Şert eýerjeň sözlemiň habary käte hal işlik formasynnda hem bo-
lup bilýär. **M e s e l e m :**

Sowuk bolman, suw doňmaz.

Howa maýlaman, **ot** gögermez.

Dok çaykanman, aç doýmaz (*Atalar sözi*).

Şert eýerjeň sözlem, köplenç, baş sözlemden öň gelýär.

Şahyrana eserlerde şert eýerjeň sözleminiň baş sözlemden yzda
gelşine-de duşulýar. **M e s e l e m :**

Gury sözden palaw bolmaz.

Ýagy, tüwüsi bolmasa (*Atalar sözi*).

Müň tümenlik sözün şaýa almazlar,

Eger ýigidiň ygtybary bolmasa (*Magtymguly*).

Wagt eýerjeňii goşma sözlem

Wagt eýerjeň sözlem baş sözlemde habar berilýän gymyldy—hereketiň wagtyny bildirýän Onuň habary, esasan, wagt-orun, çykyş düşümlerinde gelen ortak işliklerden bolýar. **M e s e l e m :**

Tut bişende, howa kemsiz maýlaýar.

Başyň ýassyga ýetende,

Sabyr, takat galmaz sende (*Magtymguly*).

Myhmanlar oturandan, saçak ýazylyp, nahar çekildi.

Eýerjeň sözlemiň çykyş düşümde gelen ortak işliklerden bolan habarynyň yzyndan **öň, owal, ozal, son, bäri...** ýaly sözsoňy kömekçiler getirilende hem baş sözlemde habar berilýän gymyldy—hereketiň wagty görkezilýär. **M e s e l e m :**

Söweş gutaran(dan) son, batyr köpeler.

Siz okadyp başlanyňyzdan bäri, biz geçilýän temalara oňat düşüňýäris.

Eýerjeň sözlemiň ortak işliklerden bolan habarynyň yzyna hal ýasaýjy **-ka/-kä, -ça/-çä** goşulmalary goşulanda hem baş sözlemde habar berilýän gymyldy—hereketiň wagty görkezilýär. **M e s e l e m :**

Duşman seni tanamanka, sen duşmany tana.

Biz öýe ýetmänkäk, ýagyş ýagyp başlady.

Men gelyänçäm, siz maňa şu ýerde garaşyň.

Jahan mazaly ýagtylýança, Hajymyrat dagy seslerini çykarman, öz pikirleri bilen başagaý bolup gitdiler (*Ç. Aşyrow*).

Eýerjeň sözlemde **haçan** diýen sorag çalyşmasy getirilende hem baş sözlem wagt taýdan aýyklanýar. **M e s e l e m :**

Haçan duşmany ýeňsek, şonda uruş gutarar (*B. Hudaýnazarow*).

Ýazuwda wagt eýerjeň sözleminden son otur goýulýar.

Sebäp eýerjeňli goşma sözlem

Sebäp eýerjeň sözlem baş sözlemde habar berilýän gymyldy—hereketiň name üçin, name sebäpden bolandygyny bildirýär. Onuň habary atlaşan ortak işliklerden son **sebäpli, üçin** sözsoňy kömekçilerini getirmek arkaly baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar.

Sebäp eýerjeňli goşma sözlemde eýerjeň sözlem baş sözlemden öň gelýär we ol aýratyn gutaran oý-pikir aňladyp bilmeýär. Şu iki aýratynlyk boýunça sebäp eýerjeňli goşma sözlem sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemden tapawutlanýar. M e s e l e m :

Howa sowany sebäpli, agaçlar ýapragyny dökdüler.

Bäsleşikde ýeňenimiz üçin, mekdep müdiri minnetdarlyk bildirdi.

Özümi görelde alyp barýanymyz üçin, ata-enelerimize minnetdarlyk haty ýollanyldy.

Ol ýaşlykda ýetim galany sebäpli, oňa durmuş ýeňil düşmedi.

Garşylykly eýerjeňli goşma sözlem

Garşylykly eýerjeň sözlemde baş sözlemdäkä garşylykly pikir öňe sürülýär. Onuň şert işlikden bolan habarynyň yzyndan **hem** ýa-da **-da/-de** baglaýjy kömekçileri getirilip, baş sözlem bilen baglanyşdyrylýar. M e s e l e m :

Ýyldyrym çaksa hem, ýagyş ýagmady.

Men yzyndan gygyrsam-da, sen eşitmän gitdiň.

Orun eýerjeňli goşma sözlem

Orun eýerjeňli goşma sözlemlerde eýerjeň sözlem baş sözlemde aňladylyan pikiriň ýüze çykýan ýerini-ornuny bildirýän Oain eýerjeň sözlemi **nirä, nirede** diýen soraglara jogap bolýar.

Orun eýerjeň sözlemiň habary ortak işliklerden son wagt-orun düşümde gelen sözlerden bolýar.

M e s e l e m :

Suw bolmadyk ýerde, baglyk bolarmy?

Orun eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan hem bolup bilýär.. Şeýle bolanda eýerjeň sözlemde, köplenç, **nirede, nirä** diýen sorag çalyşmalary getirilýär. M e s e l e m :

Gyşyna nirede howa maýyl bolsa, guslar şol ýerde gyşlaýarlar.

Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlem

Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlemde baş we eýerjeň sözlemlerde aýdylýan pikirler deňeşdirilýär. Many taýdan eýerjeň sözlemde aňladylyan düşünjeden baş sözlem arkaly aňladylyan düşünje has ähmiýetlidir.

Deñeşdirme eýerjeň sözlemiň habary, köplenç, çykyş düşümde gelen öten zaman ortak işliginden bolýar.

M e s e l e m :

Öňüm bolandan, soňum bolsun.

Owlak-guzymyň örüsi bolandan, oglanymyň örüsi bolsun

(*Atalar sözi*).

Deñeşdirme eýerjeň sözlemiň habary ortak işlikleriň soňuna **-ça/-çe** we degişli ýöňkeme goşulmasy goşulyp hem ýasalýar.

M e s e l e m :

Kyrk ýyl maýa gezinçäň, бүтин bir ýyl ner gezgin (*Mollanepes*).

Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem

Eýerjeňli goşma sözlemiň bu görnüşinde baş sözlemde habar berilýän gymyldy-hereket eýerjeň sözlemdäkä meňzedilýär. Mundan eýerjeň we baş sözlemler eýerjeň sözlemde **nähili**, baş sözlemde **şol hili**, **şonuň ýaly** diýen sözleri getirmek arkaly baglanyşdyrylýar. Meňzetme eýerjeň sözlemiň habary işligiň şert formasyndan bolýar. Ýazuwda eýerjeň sözlemiň habarynyň yzyndan otur goýulýar.

M e s e l e m :

Watanymyz biziň üçin **nähili** alada edýän bolsa, bizem zähmetimiz bilen ogullyk borjumyzy şonuň ýaly berjaý etmelidiris.

Topraga nähili yhlas, zähmet siňdirsek, aljak hasylymyz-da şol hili bolar.

Dostuň nähili bolsa, senem şonuň ýalysyň.

Soraglar we ýumuşlar

1. Nähili sözleme eýerjeňli goşma sözlem diýilýär? Onuň düzmeli goşma sözlemden name tapawudy bar?
- 2 Nähili sözlemlere eýerjeň sözlem diýilýär? Onuň baş sözlemden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Eýerjeň sözlemler nähili hyzmaty ýerine ýetirýärler? Olaryň aýyrgyçlardan, doldurgyçlardan tapawudyny aýdyp beriň.
4. Eýerjeň sözlemler baş sözlem bilen nähili baglanyşýar?
5. Eýerjeňli goşma sözlemleriň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

374. Göçüriň, hal eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, olaryň baş sözlemiň haýsy agzasyny aýyklarap gelendigini aýdyp beriň.

Ýyl ygally gelip, ot-çöpler dyz boýy boldy. Owlak-guzularyň oý-nuna çopanyň göwni göterilip, dilli tüýdügini eline aldy. Tüýdük dil açyp ugrady. Sazyň yzy üzülmän, bahar şemalyna goşulyp gitdi.

375. Göçüriň, wagt eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, olaryň baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny aýdyp beriň.

Gyssanmaç baran Umsagül patyşanyň ýykylan habaryny mälim edende, Halnazaryň owurtlan çaýy bogazyndan geçmedi (*B. Kerbabayew*).

Suw sonasy ýaşylbaşy görende,

Laçyn köňlüm telwas eder köllere (*Kemine*).

Bagt hemişelik bolanda, ol bagtdyr, döwlet yrylmaz bolanda, ol döwletdir, baýlyk halal bolanda, ol bereketlidir.

376. Göçüriň, şert eýerjeň sözlemleriň eýesini, habaryny tapyň, olaryň baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

Gylygyň bet bolsa, işiň jeň bolar (*Magtymguly*).

Gorkagy kowalasaň, batyr bolar (*Atalar sözi*).

Işlände pil ýaly işleseň, gül ýaly ýaşap bolar.

Çagasy şadyýan, mähirli bolsa, ene-atanyň hem wagty hoşdur (*«Edepnama» eserinden*).

Ata ýogalsa, aga ata ornunda galýandyr, aga agalyk edýändir.

Bir kişä ýagşylyk etseň, ol kişi näçe hoş bolan bolsa, sen şonça hoşal bolarsyň. Bir kişä ýamanlyk etseň, ol näçe hapa bolsa, sen ondan hem artygrak örtenersiň (*«Kowusnamadan»*).

377. Göçüriň, eýerjeň sözlemleriň aşagyny çyzyň, hersiniň ýokarsyndan onuň nähili eýerjeň sözlemdigini ýazyň, baş sözlem bilen nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

Eger kişi asylzada neslinden bolsa-da, hünär bezegi bolmasa, ol kişi hiç kimiň hormatyna mynasyp bolmaz (*«Kowusnamadan»*).

Çingiz han Horasana ýakyn gelende, Merwi agyr bulutlar gaplap alypdyr. Duşman näçe omzasa-da, goraýjylar ýan bermändirler. Horasanyň jöwheri bolan Merw silkinen iner ýaly örboýuna galýar. Ýaramaz habar getirenligi üçin Tüli han jansyzlaryny, çaparlaryny aç ýolbarslaryň önüne oklaýar (*«Keymir körüň şarpygy» eserinden*).

378. Sözlemi göçürin, doly sintaktik derňew ediň.

Kimde kim hiç zat bilmän, hemme zady bilýändirin öýtse, ol adam nadanlygyna-da galar («Kowusnamadan»).

Başganyň sözi

Başga biriniň pikirini beýan etjek bolanymyzda, köplenç, onuň aýdan sözlerini üýtgetmän ulanýarys. Bir sözlemde iki sany pikirini aňladylýandygyna görä bu hili sözlemler goşma sözlemiň özboluşly bir görnüşini hasaplanylýar.

Goşma sözlemiň bu görnüşini üç bölekden:

- 1) sözleýän (ýazýan) şahsyň öz sözünden;
- 2) başganyň sözünden;
- 3) şu ikisini bir sözleme birleşdirmäge — baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözden ybarat bolýar.

Sözleýän (ýazýan) şahsyň öz pikiri beýan edilýän bölegine *awtoryň sözi*, başganyň pikiri aýdylýan bölegine bolsa *başganyň sözi* diýilýär. **M e s e l e m :**

Atam pahyr «Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret» diýip sargardy.

Atam pahyryň «Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret» diýen sargydy meniň durmuş ýörelgäm boldy.

Sözlemleriň «Atam pahyr sargardy» we «Atam pahyryň sargydy meniň durmuş ýörelgäm boldy» bölekleri awtoryň sözüdür. «Bilmedigiňi öwren, bilenini öwret» diýen bölekleri başganyň sözüdür.

Diýp, diýen işlikleri bolsa başganyň sözünü awtoryňky bilen baglanyşdyrmaga hyzmat eden kömekçi sözlerdir.

Başganyň sözi gurluşy taýdan-da, aýdylyş intonasiýasy boýunça-da awtoryň sözünden düýpli tapawutlanýar.

Awtoryň sözi, adatça, habar sözlemi görnüşli bolýar. Başganyň sözi habar, sorag, ýüzlenme, buýruk sözlemleri görnüşinde hem, gurluşy taýdan ýönekeý sözlem, goşma sözlem görnüşli hem bolup bilýär. Ol awtoryň sözünüň ortasynda-da, başynda, ahyrynda hem gelip bilýär. Awtoryň sözünüň haýsy ýerinde getirilse-de, başganyň sözi intonasiýa taýdan tapawutly aýdylýar, ýazuwda hem goşa dyrnaga alnyp tapawutlandyrylyp ýazylýar. **M e s e l e m :**

1. «Munuň her bir sözi bir düýä degýändir» diýip aýtmagy ýöne ýere däl bolsa gerek (*N. Saryhanow*).

Bu sözlemde başganyň sözi awtoryň sözünden öň gelipdir. Muny shema arkaly şeýle aňlatmak bolar:

«.....»

2. Ol janygýar: «Guba düýe biderejik bozlap gitdi».

Bu sözlemde başganyň sözi awtoryňkydan yzda gelipdir. Muny shemada şeýle görkezmek bolar:

: «.....».

3. Öz bagşysyna göwni ýetýän han: «Meň bagşymy ýeň-de, doganyňy al-da gidiber» diýip uly gepledi.

Bu sözlemde başganyň sözi awtoryň sözünüň içinde getirilipdir. Muny shema arkaly şeýle görkezmek mümkin:

: «.....»

Başganyň sözünüň ýazuw düzgüni

Başganyň sözi ýazuwda goşa dyrnaga alnyp, awtoryň sözünden tapawutlandyrylýar.

Başganyň sözi sözlem göräüşli bolsa, goşa dyrnak açylyp, ol baş harp bilen başlanýar.

Sorag intonasiýasy bilen aýdylan başganyň sözünüň yzyna sorag belgisi goýlup, goşa dyrnak ýapylýar. Buýruk hem ýüzlenme intonasiýalary bilen aýdylan başganyň sözünüň yzyna ýüzlenme belgisi goýulýar. Başganyň sözi habar sözlemi bolsa, nokat belgisi goýulmaýar.

Eger başganyň sözi awtoryň sözünden son ýa-da onuň içinde gelýän bolsa, awtoryň sözünüň bölünen ýerinde goşa dyrnagyň öňünden iki nokat goýulýar. Awtoryň sözünüň habary bilen ýanaşyk gelip, goşulyşyp aýdylmaýan bolsa, başganyň sözünü awtoryň sözi bilen baglanyşdyryp gelen diýip sözünüň zyndan otur goýulýar. Bag-

laýjy kömekçi hyzmatynda gelen **diýen** sözünden son hiç bir dyngy belgi goýulmaýar. M e s e l e m :

Han: «Sen bu ýere name üçin geldiň?» diýip, soragly nazaryny aýlady (*N. Saryhanow*).

Amanyň haty şu sözler bilen gutarýardy: «Garaş! Meni soranlara salam aýtgynyň!» (*N. Saryhanow*).

Säher çagy: «Haý, söýünji!» diýen owaz oba doldy.

«Birki sany heň edip bereýin» diýip, sazymy aldym-da gaýdyberdim (*N. Saryhanow*).

Keywany iňirdeýär: «Guba düýe bogazdy, şu wagta çenli iküç botlardy».

Käte sözleýän (ýazýan) şahsyň öz aýdan sözleri-de başganyň sözi ýaly edilip berilýär. M e s e l e m :

Badym ýatdy, onsoň öýüme geldim-de: «Seni gözümem görme-sin, janyňam ýanmasyn» diýip, kitaby çuwalyň düýbüne oklap goýberdim.

Başganyň sözi ylmy eserlerde sitata hökmünde ulanylanda hem umumy kada laýyklykda goşa dyrnaga alnyp, üýtgeşsiz berilýär, şol pikirň alnan çeşmesi, sahypasy anyk görkezilýär. M e s e l e m :

«Alynma sözleriň ýazylyşyna fonetik prinsipiň elementlerini girizýän bu kadalar Türkmenistanyň Birinji ylmy konferensiýasynyň kararlarynda hem, Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynyň rezolýusiýasynda hem öz beýanyny tapypdy» (A. Öwezow. Türkmen dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988, s 24.).

Başganyň sözi epigraf hökmünde hem ulanylyp bilner. Epigraf edilip alnan sitatalar aýratynlandyrylyp ýazylýandygyna görä, goşa dyrnaga alynmaýarlar, ýöne pikirň kime degişlidigini görkezmek zerurdyr. Başganyň pikiriniň awtoryň öz sözleri bilen aýdylyşy-da bar. Bu ýagdaýda başganyň aýdan sözleri-de, sözlem gurluşy-da, aýdylyş intonasýasy-da üýtgeýär. Başganyň sözi sorag ýa ýüzlenme, buýruk sözlemi bolan bolsa-da, awtor onuň mazmunyny habar sözlemi görnüşinde özüçe beýan edýär. M e s e l e m :

1. Hekim ata: «Her tünüňi gadyr bil, görgeňiňi Hydyr bil!» diýipdir. Bu sözlemde başganyň sözi üýtgeşsiz, bolşy ýaly berilýär.

2. Hekim ata her gijäni gadyr gijesi ýaly, her kişini Hydyr ata ýaly garşylamagy nesihat edipdir.

Bu sözlemde Hekim atanyň garaýşy awtoryň öz sözleri bilen aýdylýar. Onuň düzüminde aýratyn intonasiýa bilen aýdylýan başganyň sözi-de, ony awtoryň sözi bilen baglanyşdyrýan kömekçi sözem ýok. Bu sözlemiň düzüminde dine bir eye we bir habar bar, ol gurluş taýdan ýaýraň ýönekeý sözlemdir.

Gepleşik

Sözleýiş dilimiz sorag-jogap görnüşli - gepleşik (dialog) häsiýetlidir.

Gepleşik çeper eserlerde hem giňden ulanylýar. Ýöne gepleşigiň sözleýiş dilinde we ýazuwda berlişiniň käbir aýratynlyklary bar. Ýazuw dilinde gepleşýänlerden haýsynyň name diýýändigini awtoryň özi düşündirmeli bolýar.

Gepleşik hem aýry-aýry adamlaryň sözüdür, başganyň sözünüň çeper eserlerde berlişiniň özboluşly bir görnüşidir. Mundan gepleşige gatnaşýanlaryň hersiniň aýdýan sözleri öz bolşunda, üýtgedilmän berilýär. Gepleşýänleriň kimlerdigi bir gezek mälim edilenden soňra, olaryň hersiniň sözleri täze setirden tere goýlup başlanýar, özbaşdak gutarnykly sözlemler görnüşinde, üýtgedilmän, awtoryň sözi bilen baglanyşdyrylman berilýär, goşa dyrnaga alynmaýar. Aýdylýş intonasiýasyna görä habar sözlemiň yzyna nokat, sorag sözlemiň yzyna sorag, buýruk we ýüzlenme sözlemlerinden soňra ýüzlenme belgileri goýulýar.

Gepleşik hem awtoryň sözi bilen edil başganyň sözi ýaly **diýip, diýen** baglaýjy kömekçileri arkaly baglanyşdyrylýar. Bir tapawudy: gepleşik goşa dyrnaga alynmaýar. Awtoryň sözünden son iki nokat goýlup, täze setirden baş harp bilen ýazylyp başlanýar, öňünden tere belgisi, gutaransoň nokat, sorag, ýa ýüzlenme belgisi goýulýar. Eger gepleşik awtoryň sözi bilen baglanyşdyryljak bolsa, onda **diýip, diýen** baglaýjy kömekçileriň öňünden defis goýlup sözlem dowam etdirilýär. **M e s e l e m :**

İki topara bölünüşen çagajyklar sorag-jogap alyşdylar:

— Aý terek! Gün terek!

- Bizden size kim gerek?
- Saýrap duran dil gerek.
- Dilleriň haýsy gerek?
- Gözel jan gerek.

* * *

- Eje, pişigimiz ulumy ýa-da men?
- Elbetde, sen.
- Onda name üçin pişigimizde murt bar-da, mende ýok? - diýip, çagajyk ejesine soragly bakdy (*A. Şekerow*).

Drama eserleri boýdan-başa gepleşikden durýar. Olarda sözüň kime degişlidigini bildirmek üçin setiriň başynda şol adamyň ady ýazylyp, yzyndan nokat goýulýar, soňra onuň sözi berilýär. Eger sözleýän adamyň adynyň yzyndan ýaýyň içinde awtoryň düşündirişi - remarka berlen bolsa, onda ýaý ýapylandan soňra nokat goýulýar. Soňra onuň sözi berilýär. **M e s e l e m :**

Aman (Begençli). Salam, eje!

Nartaç eje (Gelnini gujaklap). Gurgunjamysyň, gelnim? Ejeňem, kakaňam, jigileriňem gurgunmy, Keýikjan?!

Keýik. Gurgun, köp salam diýdiler (*G. Gurbansähedow*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Name sebäpden başganyň sözüne goşma sözlemiň bir görnüşi hökmünde seredilýär?
2. Başganyň sözünüň üýtgedilmän alynýan görnüşi awtoryň sözi bilen nähili baglanyşdyrylýar?
3. Başganyň sözünüň awtoryň sözünüň içinde, başynda, ahyrynda gelşini we olaryň ýazuw düzgünlerini mysallar arkaly düşündiriň.
4. Başganyň sözünüň sitata we epigrafedilip berlişiniň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
5. Başganyň pikiriniň awtoryň sözi bilen berlişiniň nähili aýratynlyklary bar?
6. Başganyň sözi bilen gepleşiğiň arasyndaky umumylyklary we aýratynlyklary aýdyp beriň.
7. Gepleşiğiň ulanylyş aýratynlyklaryny, ýazuw düzgünlerini düşündiriň.

379. Teksti okaň. İçinde başganyň sözi bolan sözlemleri göçürüp alyň. Başganyň sözleriniň aşagyny çyzyň, olaryň awtoryň sözi bilen nähili baglanyşdyrylandygyny düşündiriň.

Iki surat

Iki sany suratçy kim suraty oňat çekmeşek diýşip, biri-biri bilen jedel edipdir. Olaryň biri bir salkym üzümiň suratyny çekipdir-de, derwezeden asyp goýupdyr. Surat çyna berimsiz bolansoň, guslar uçup gelip ony çokmakçy bolupdyrlar.

Adamlar bu suraty görüp, haýran galypdyrlar hem-de ikinji suratçynyň öýüne baryp: «Hany, seniň çeken suratyň?» - diýip sorapdyrlar.

— Şol tutynyň aňyrsyndadyr - diýip, ol bulara jogap beripdir.

Birinji suratçy tutyny açjak bolup, elini uzadypdyr welin, eli diwara gütläp degipdir. Seredip otursalar, tuty diwaryň ýüzüne surat edilip çekilen eken.

Ikinji suratçy birinjä ýüzlenipdir-de: «Seniň çeken suratyň almak guşlary aldan bolsa, meniň çeken suratym suratçynyň özüni aldadý. Eýsem indi ikimizden haýsymyz ökde» - diýipdir.

380. Göçüriň, başganyň sözleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň awtoryň sözünden öň ýa son gelendigini, ýazuw düzgünini shema arkaly düşündiriň.

«Ýakma, bişersiň, gazma düşersiň» diýen atalar sözi bar.

Han: «Başga nähili gelşiň bardy?» diýende, sazanda biraz pikirlenip jogap berdi (*N. Saryhanow*).

Derse hanyň başyna agyr iş düşende, ejesi ogluna atasynyň sarpasyny, maşgala namysyny goramaklygy nesihat edýär:

«Han ogul, aýaga gal, kyrk ýigidiňi al, ol namartlaryň elinden ataňy gutar, ataň saňa name eden-de bolsa, sen ataňa ýagşylyk etgin!»

381. Göçüriň. Başganyň sözünüň aşagyny çyzyň, onuň awtoryň sözi bilen nähili baglanyşandygyny we ýazuw düzgünini aýdyp beriň, shemada görkeziň. Soňra akyldaryň bu pikirini öz sözünüň bilen beýan ediň, epigraf hökmünde ulanyň. Başganyň sözünüň ulanylyşynyň bu üç görnüşiniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Jelaleddin Rumi: «Ýa bolşuň ýaly görün, ýa-da görnüşüň ýaly bol!» diýipdir.

382. Teksti Iabyzly okaň. Başganyň sözünüň we gepleşiğiň ulanylyşyndaky umumylyklary hem-de aýratynlyklary aýdyp beriň.

Men: «Welmyrat aga, siz birden-bir möhümimi bitirmediňiz» diýdim.

— Nämäni, şu kitaply möhümiňizimi?

— Hawa-la, siz maňa şu kitaby satyň!...

— Satmaryn, satsam utularyn - diýdi-de güldi.

— Satyň, size-de il satypdyr ahry!..

— Satanlar utulypdyr - diýip, ol kitabyndan hoş bolup, ýene-de loh-loh edip güldi.

Men dagy diýere söz tapman: «Satmasaňyz, onda ýöne beräýiň!» diýip, özümiň el çekmejekdigimi bildirdim.

Birdenkä garrynyň maňa rehimi inen ýaly boldy. Onsoň çyny bilen: «Ýagşy ýigit, beýle geregiň bolsa, onda şu ojagyň başynda oturma, göçürdejik alaý! » diýdi (*N. Saryhanow*).

383. Hekaýajygy Iabyzly okaň. Gepleşiğiň berlişine, onuň awtoryň sözi bilen baglanyşdyrylyşyna üns beriň, ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Owlajyk zaryn-zaryn çekreýärdi. Maýsa enesine sorag berdi.

— Ene, owlajyga ot getirip bersek, ol sesini goýar gerek?

— Hawa, goýar.

Maýsa içinden pikir etdi: «Enem owlajygyň sözüne düşünýärmikä, aýganyny nädip bilýärkä?»

Maýsa derrew haltadan bir gysym peçek alyp, ony owlaga uzatdy: «Me, iý!»

Owlak terje oty çeynäp durşyna çala çekredi. Maýsa enesiniň ýüzüne seretdi:

— Ene, owlajygym indi name diýýär-ä?

— O1 saňa: «Bar, senem garnyňy doýur» diýýär (*H. Goçmyradow*).

MAZMUNY

Sözbaşy.....	7
Türkmen dili dersinde öwrenilýän meseleler, dersiň maksady we ähmiýeti.....	7

Fonetika

Sözleýiş sesleri, olaryň beýleki seslerden aýratynlyklary.....	13
Çekimli sesler, olaryň aýratynlyklary.....	17
Çekimli sesleriň toparlara bölünişi.....	18
Çekimsiz sesler, olaryň aýratynlyklary.....	25
Çekimsiz sesleriň toparlara bölünişi.....	26
Bogun.....	29
Söz basymy.....	33
Jümle (fraz) we ondaky fonetik serişdeler.....	35
Kombinator ses üýtgemeleri.....	39
Sesleriň uzyn aýdylmagy (geminasiýa).....	40
Çekimli sesleriň sazlaşygy (singarmonizm).....	43
Çekimsiz sesleriň sazlaşygy (assimilýasiýa).....	46
Uýgunlaşma (akkomodasiýa).....	48
Sesleriň düşürilip aýdylyşy.....	50
Seslerin artdyrylyşy.....	53
Sözdäki sesleriň orunlaryny çalyşmagy.....	56
Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy.....	57
Türkmen edebi diliniň orfografiýasy.....	58
Fonematik we fonetik transkripsiýalar.....	59
Fonetik derňew.....	60

Leksika

Sözleriň döreýiş çeşmeleri taýdan toparlara bölünişi.....	62
Sözleriň many aýratynlyklary taýdan toparlara bölünişi.....	70
Sözüň leksik we grammatik manylary.....	72
Bir manyly we köp manyly sözler.....	74
Sözleriň göçme manylarda ulanylyşy, onuň görnüşleri.....	75
Sözlerde ýüze çykyan semantik özgerişler.....	78
Omonimler.....	82
Sinonimler.....	84
Antonimler.....	86
Sözleriň ulanylyş ýygylgy taýdan toparlara bölünişi.....	89
Sözleriň ulanylyş gerimi taýdan toparlara bölünişi.....	97
Sözleriň stillere gatnaşygy taýdan toparlara bölünişi.....	100
Durnukly söz düzümleri.....	103

Sözlükler.....	104
Leksik derňew.....	108

Morfologiýa

Söz we onuň morfema düzümi.....	111
Sözleriň gurluşy taýdan görnüşleri.....	116
Söz toparlary.....	118
Atlar.....	121
Atlaryň morfologik aýratynlyklary.....	125
Atlarda köplügiň aňladylyşy.....	130
Atlarda degişiligiň aňladylyşy.....	133
Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi.....	137
Sypatlar.....	159
Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary.....	162
Sypatlaryň sintaktik aýratynlyklary.....	169
Sanlar.....	172
Sanlaryň semantik aýratynlyklary.....	173
Sanlaryň morfologik aýratynlyklary.....	177
Sanlaryň sintaktik aýratynlyklary.....	179
Çalyşmalar.....	181
Atlaryň deregine ulanylýan çalyşmalar.....	183
Sypatlaryň deregine ulanylýan çalyşmalar.....	188
Sanlaryň deregine ulanylýan çalyşmalar.....	191
Çalyşmalaryň grammatik aýratynlyklary.....	194
Işlikler.....	198
Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler.....	198
Işlikleriň gurluş aýratynlyklary.....	200
Işlik ýasaýjy goşulmalar.....	201
Söz ýasalýşyň sintaktik täri arkaly ýasalan işlikler.....	204
Işlik derejeleri.....	205
Işlikleriň grammatik aýratynlyklary.....	209
Işligiň zaman formalary.....	211
Işlik formalary.....	219
Işligiň buýruk formasy.....	219
Işligiň şert formasy.....	222
Işligiň arzuw-isleg formasy.....	223
Işligiň hyýal-niýet formasy.....	223
Işligiň hökmanlyk formasy.....	224
Hal işlik.....	224
Ortak işlik.....	226
Işatlary.....	229
Kem işlik.....	230

Hallar.....	235
Hallaryň morfologik aýratynlyklary.....	237
Hallaryň setnantik aýratynlyklary.....	241
Hallaryň sintaktik aýratynlyklary.....	244
Kömekçi sözler.....	245
Sözsoňy kömekçiler.....	246
Baglaýjy kömekçiler.....	254
Düzmeli baglaýjylar.....	256
Eýerjeňli baglaýjylar.....	259
Modal sözler.....	261
Ownuk bölekler.....	265
Ümlükler.....	269
Ses we şekil bildirýän sözler.....	271

Sintaksis

Söz düzimi.....	274
Söz düzümlerindäki baglanyşyk.....	276
Söz düzüminiň gömüşleri.....	278
Düzüm durnuklylygy, erkinligi taýdan söz düzümleriniň görnüşleri.....	284
Sözlem.....	285
Sözlem agzalary.....	287
Sözlemiň baş agzalary.....	288
Sözlemiň eýesi.....	288
Sözlemiň habary. Habaryň dürli söz toparlaryndan bolup gelşi.....	290
Sözlemiň habarynyň eye bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşyp gelşi.....	293
Sözlemiň aýyklaýjy agzalary.....	296
Aýyrgyçlar.....	296
Ataýyrgyjy.....	297
Sypat aýyrgyjy.....	298
San aýyrgyjy.....	298
Çalyşma aýyrgyçlary.....	299
Işlik aýyrgyçlary.....	300
Meňzetme aýyrgyjy.....	300
Hakyndalyk aýyrgyjy.....	301
Doldurgyçlar.....	303
Ýöneliş doldurgyjy.....	304
Ýeňiş doldurgyjy.....	305
Wagt doldurgyjy.....	306
Orun doldurgyjy.....	306
Çykyş doldurgyjy.....	307

Hakyndalyk doldurgyjy.....	308
Meňzetme doldurgyjy.....	309
Sebäp doldurgyjy.....	309
Maksat doldurgyjy.....	309
Hal-ýagdaý doldurgyjy.....	309
Sözlemde sözlem agzalarynyň orny we inwersiýa.....	314
Sözlemiň deňdeş agzalary.....	316
Deňdeş agzalarda baglanyşyk.....	319
Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler.....	322
Ýüz tutma sözler.....	323
Giriş sözler.....	324
Jogap sözler.....	325
Ümlükler.....	325
Sözlemleriň maksatlaryna we aýdylyş intonasiýalaryna görä toparlara bölünişi.....	327
Sözlemleriň gurluş taýdan görnüşleri.....	330
Ýönekeý sözlem.....	330
Goşma sözlem.....	335
Düzmeli goşma sözlemler we olaryň görnüşleri.....	336
Ugurdaşlygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	337
Garşylygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	337
Şert bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	338
Ikuçlylygy bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	338
Gezekleşigi bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	338
Ýoklugy bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	339
Sebäp bildirýän düzmeli goşma sözlemler.....	339
Düzmeli goşma sözlemlerde baglanyşyk.....	339
Eýerjeňli goşma sözlemler.....	341
Eýerjeňli goşma sözlemde baglanyşyk.....	343
Eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri.....	343
Hal eýerjeňli goşma sözlem.....	344
Şert eýerjeňli goşma sözlem.....	344
Wagt eýerjeňli goşma sözlem.....	345
Sebäp eýerjeňli goşma sözlem.....	345
Garşylykly eýerjeňli goşma sözlem.....	346
Orun eýerjeňli goşma sözlem.....	346
Deňeşdirme eýerjeňli goşma sözlem.....	347
Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem.....	347
Başganyň sözi.....	349
Başganyň sözüniň ýazuw düzgüni.....	350
Gepleşik.....	352